МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 38

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б з політичних наук (052 – Політологія) відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3)

Головний редактор:

Палінчак М.М., доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародної політики, декан факультету міжнародних економічних відносин, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Редакційна колегія:

Вегеш І.М., кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гайданка Є.І., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології і державного управління, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Івасечко О.Я., кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»;

Музиченко Г.В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук і права, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського;

Остапець Ю.О., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології і державного управління, декан факультету суспільних наук, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Яковлев Д. В., доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»;

Janas Karol, Associate Professor, Department of Political Science, Alexander Dubcek University in Trencin (Trencin, Slovakia);

Kucharcik Rudolf, Docent, Dean of the Faculty of International Relations, University of Economics (Bratislava, Slovakia);

Radoslav Štefančík, MPol., Ph.D., Assistant Professor, Department of Intercultural Communication, Faculty of Applied Languages, University of Economics (Bratislava, Slovakia);

Cirner Michal, PhD, Assistant Professor and Secretary of Institute of Political Sciences, Faculty od Arts, University of Presov (Presov, Slovakia);

Dudinska Irina, PhDr., Associate Professor, Head of Institute of Political Science, Faculty of Arts, University of Presov (Presov, Slovakia).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», протокол № 5 від 23.05.2024 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21016-10816Р, видане Державною реєстраційною службою України 29.09.2014 р.

Офіційний сайт видання: regionalstudies.uzhnu.uz.ua

ISSN 2663-6107 (print)
ISSN 2663-6115 (online)

© Ужгородський національний університет, 2024

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Єгорова О.В., Зєнкін М.В. ПОЛІТИЧНИЙ ЗМІСТ СТУДІЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ УЧЕНИХ НА ТЛІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОТВОРЕННЯ XIX СТ. 7

Шпаченко Я.Б. ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ АВТОНОМІЇ 13

Shukurova Gunay. HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE STRATEGIC TRAJECTORY OF THE NEW AZERBAIJAN PARTY 20

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Лисянський П.Л. ВОЄНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В РФ: ЗАГРОЗИ ТА НАСЛІДКИ 26

Ліпкан В.А. ДЕРЖАВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: НОВИЙ ТЕРМІН ПОЛІТИЧНОЇ ТА ПРАВОВОЇ НАУКИ 33

Petriaiev O.S. ISLAMIC FUNDAMENTALISM AS A THREAT TO THE NATIONAL SECURITY OF FRANCE 41

Усов Д.С. КОНКУРЕНТНА РОЗВІДКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ КОМПАНІЇ 48

РОЗДІЛ 3
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Антонюк Н.В., Краєвська О.А. ЕВОЛЮЦІЯ ПОДІЛУ ВЛАДИ Й ОСОБЛИВОСТІ МІЖІНСТИТУЦІЙНИХ ВІДНОСИН У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ 53

Bayramova Lala Bayram. POLITICAL MODERNIZATION: THEORETICAL APPROACHES TO MODERN POLITY, MAJOR CHARACTERISTICS OF POLITICAL MODERNIZATION 63

Вовк С.О., Бадер А.В. ЗМІНА СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 69

Voichuk A.Yu. THE FORMATION, DEVELOPMENT AND FEATURES OF PARLIAMENTARISM IN ITALY 75

Голянич Б.В. ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ КНР В УМОВАХ ПРОТИСТОЯННЯ ІЗ ЗАХОДОМ ТА В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 79

Кухоцька Т.Г. ВПЛИВ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ВИКЛИКИ 85

Лавриненко Г.А., Палінчак М.М. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ: СУЧАСНІ ТА ПОВОЄННІ ВИКЛИКИ 90

Lemko Yu.R. SECURITY RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND THE EU: HISTORICAL ASPECT 95

Ляшенко Т.М. РЕФОРМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ 100

Матухно Г.Р. КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЧИННИКІВ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ 106

Назарчук О.М. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ 113

Паталаха В.Ф. ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ЗМІЦНЕННЯ АВТОРИТАРИЗМУ 121

Петраков М.О. ІСТОРИЧНИЙ РЕВІЗІОНІЗМ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГВОЗДИК: ПАМ'ЯТЬ І ПОЛІТИКА В ПОРТУГАЛІЇ 126

Руденко Ю.Ю. ІНДИКАТОРИ ТА ПРАКТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ ПАРТИСИПАТОРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ 132

Suleymanov Muraz Isa oglu. E-PARTICIPATION: THE ROLE AND IMPORTANCE OF CITIZEN PARTICIPATION IN THE PROVISION OF PUBLIC SERVICES 138

Чупрій Л.В., Кучеренко В.В. ПОЛІТИКО-КОМУНІКАТИВНА СТРАТЕГІЯ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ **145**

РОЗДІЛ 4
ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Abasova Sona Gurban. PROBLEMS OF RESTORING TRADITIONAL INTERCULTURAL TIES AND INTERNATIONAL TOURISM IN THE POST-PANDEMIC PERIOD..... **150**

Bula S.P., Slipetska Yu.M. UKRAINIAN REFUGEES IN V4 COUNTRIES – HUMANITARIAN AID AND EMPOWERMENT..... **154**

Гасин Р.В., Івасечко О.Я., Здоровега М.В. ІННОВАЦІЙНІ ПРОЄКТИ НАТО У СФЕРІ ОБОРОНИ: АКСЕЛЕРАТОР ОБОРОННИХ ІННОВАЦІЙ ДЛЯ ПІВНІЧНОЇ АТЛАНТИКИ (DIANA) ТА ІННОВАЦІЙНИЙ ФОНД (NIF)..... **160**

Гладкий І.Я. КОНЦЕПЦІЯ SOFT POWER: ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДЖ. НАЯ..... **167**

Дерев'янко І.П. ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ АСИМЕТРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ВІД СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ДО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ..... **172**

Zavada Ya.I., Havrilova A.V. FEATURES OF THE DEVELOPMENT AND SPREAD OF ISLAMIC FUNDAMENTALISM IN THE STATES OF CENTRAL ASIA..... **178**

Завада Я.І. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КИТАЙСЬКО-ІРАНСЬКИХ ВІДНОСИН У XX-XXI СТОЛІТТІ..... **182**

Климчук І.І., Бойко В.М. РОЛЬ МЕДІА-РЕСУРСІВ ЯК ІНСТРУМЕНТА ПРОПАГАНДИ В КОНТЕКСТІ ІЗРАЇЛЬСЬКО-ПАЛЕСТИНСЬКОГО КОНФЛІКТУ..... **187**

Лендьел М.О. МЕТОДОЛОГІЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО АНАЛІЗУ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ **193**

Марусинець М.М. ЧИННИКИ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ УГОДИ СТРАСНОЇ П'ЯТНИЦІ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ МИРУ В ПІВНІЧНІЙ ІРЛАНДІЇ..... **203**

Олійник М.П. РОЗШИРЕННЯ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (2004-2014)..... **212**

Присяжнюк Ю.І., Чередніченко А.Г. ОСОБЛИВОСТІ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ СТОРІН ТАЙВАНСЬКОЇ ПРОТОКИ В «НОВУ ЕПОХУ»..... **217**

Савка В.Я. ТРАНСАКЦІОНАЛІЗМ: МІСЦЕ І РОЛЬ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ..... **221**

Садовий О.С. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ ТУРЕЧЧИНИ: ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ ПРИЄДНАННЯ/НЕПРИЄДНАННЯ..... **227**

Сапсай А.П., Мороз А.С. КОМЕРЦІЙНА ДИПЛОМАТІЯ КНР В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНІЦІАТИВИ «ОДИН ПОЯС – ОДИН ШЛЯХ»..... **232**

Сенета А.Я., Романюк Н.А. ДИСКУРСИВНИЙ ВИМІР ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛІТ У МІЖНАРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩІ..... **241**

РОЗДІЛ 5
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Бортніков В.І., Бортнікова А.В. В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ ПРО ПРИРОДУ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ..... **246**

Demchyshak R.B., Starodub T.P. INTERNATIONAL ANALYTICS OF MYROSLAV PROKOP AND MYKHAYLO PALIDOVYCH IN THE CONTEXT OF FOREIGN POLICY ORIENTATIONS OF UKRAINIAN NATIONALISM IN THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR..... **251**

CONTENTS

SECTION 1
ETHNO-POLITICAL SCIENCE AND ETHNO-NATIONAL STUDIES

Yehorova O.V., Zienkin M.V. THE POLITICAL CONTENT OF UNIVERSITY SCIENTISTS' STUDIES AGAINST THE BACKGROUND OF UKRAINIAN NATION-BUILDING OF THE 19TH CENTURY.....7

Shpachenko Ya.B. CONCEPTUAL AND CATEGORICAL CONCEPTUALISATION OF ETHNOCULTURAL AUTONOMY.....13

Shukurova Gunay. HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE STRATEGIC TRAJECTORY OF THE NEW AZERBAIJAN PARTY.....20

SECTION 2
POLITICAL CULTURE AND IDEOLOGY

Lysianskyi P.L. MILITARIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN RUSSIA: THREATS AND CONSEQUENCES.....26

Lipkan V.A. STATE IDENTITY: A NEW TERM OF POLITICAL AND LEGAL SCIENCE.....33

Petriaiev O.S. ISLAMIC FUNDAMENTALISM AS A THREAT TO THE NATIONAL SECURITY OF FRANCE.....41

Usov D.S. COMPETITIVE INTELLIGENCE AS A TOOL FOR FORMING THE COMPANY'S STRATEGY.....48

SECTION 3
POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Antoniuk N.V., Kraievska O.A. EVOLUTION OF SEPARATION OF POWERS AND PECULIARITIES OF INTER-INSTITUTIONAL RELATIONS IN THE EUROPEAN UNION.....53

Bayramova Lala Bayram. POLITICAL MODERNIZATION: THEORETICAL APPROACHES TO MODERN POLITY, MAJOR CHARACTERISTICS OF POLITICAL MODERNIZATION.....63

Vovk S.O., Bader A.V. CHANGES IN SOCIAL RELATIONS IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....69

Voichuk A.Yu. THE FORMATION, DEVELOPMENT AND FEATURES OF PARLIAMENTARISM IN ITALY.....75

Holianych B.V. GEO-STRATEGIC PRIORITIES OF THE PRC IN THE CONDITIONS OF CONFRONTATION WITH THE WEST AND IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....79

Kukhotska T.H. THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES ON MODERN POLITICAL COMMUNICATIONS: PROSPECTS AND CHALLENGES.....85

Lavrynenko H.A., Palinchak M.M. TRANSFORMATION OF THE UKRAINIANS' POLITICAL MENTALITY: CURRENT AND POST-WAR CHALLENGES.....90

Lemko Yu.R. SECURITY RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND THE EU: HISTORICAL ASPECT.....95

Liashenko T.M. STATE GOVERNANCE REFORM IN UKRAINE: EXPERIENCE OF DECENTRALIZATION.....100

Matukhno H.R. CRITERIA FOR CLASSIFICATION OF INSTITUTIONAL FACTORS OF SOCIAL AND POLITICAL PARTICIPATION OF YOUTH.....106

Nazarchuk O.M. EVOLUTION OF POLITICAL ELITES IN THE CONTEXT OF PUBLIC ADMINISTRATION AND BUSINESS IN UKRAINE.....113

Patalakha V.F. RETHINKING DEMOCRATIC CONSOLIDATION IN THE CONTEXT OF STRENGTHENING AUTHORITARIANISM.....121

Petrakov M.O. HISTORICAL REVISIONISM AFTER THE CARNATION REVOLUTION: MEMORY AND POLITICS IN PORTUGAL.....126

Rudenko Yu.Yu. INDICATORS AND PRACTICES OF CIVIL SOCIETY IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF PARTICIPATORY DEMOCRACY IN UKRAINE..... 132

Suleymanov Muraz Isa oglu. E-PARTICIPATION: THE ROLE AND IMPORTANCE OF CITIZEN PARTICIPATION IN THE PROVISION OF PUBLIC SERVICES..... 138

Chuprii L.V., Kucherenko V.V. POLITICAL AND COMMUNICATIVE STRATEGY OF THE STATE IN THE CONDITIONS OF RUSSIA'S INFORMATION WARFARE AGAINST UKRAINE..... 145

SECTION 4
POLITICAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL SYSTEMS AND GLOBAL DEVELOPMENT

Abasova Sona Gurban. PROBLEMS OF RESTORING TRADITIONAL INTERCULTURAL TIES AND INTERNATIONAL TOURISM IN THE POST-PANDEMIC PERIOD..... 150

Bula S.P., Slipetska Yu.M. UKRAINIAN REFUGEES IN V4 COUNTRIES – HUMANITARIAN AID AND EMPOWERMENT..... 154

Hasyn R.V., Ivasechko O.Ia., Zdoroveha M.V. NATO'S INNOVATIVE PROJECTS IN THE FIELD OF DEFENSE: THE DEFENSE INNOVATION ACCELERATOR FOR THE NORTH ATLANTIC (DIANA) AND THE INNOVATION FUND (NIF)..... 160

Hladkyi I.Ya. SOFT POWER CONCEPT: BASIC PROVISIONS J. NYE..... 167

Derevianko I.P. HISTORICAL EVOLUTION OF ASYMMETRY OF INTERNATIONAL RELATIONS: FROM THE ANCIENT WORLD TO THE MIDDLE AGES..... 172

Zavada Ya.I., Havrilova A.V. FEATURES OF THE DEVELOPMENT AND SPREAD OF ISLAMIC FUNDAMENTALISM IN THE STATES OF CENTRAL ASIA..... 178

Zavada Ya.I. FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF SINO-IRANIAN RELATIONS IN THE XX-XXI CENTURIES..... 182

Klymchuk I.I., Boiko V.M. THE ROLE OF MEDIA RESOURCES AS A PROPAGANDA TOOL IN THE CONTEXT OF THE ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT..... 187

Lendel M.O. IINSTITUTIONAL ANALYSIS METHODOLOGY FOR CROSS-BORDER COOPERATION IN THE EUROPEAN UNION..... 193

Marusynets M.M. FACTORS IN ACHIEVING THE GOALS OF THE GOOD FRIDAY AGREEMENT AND ESTABLISHING PEACE IN NORTHERN IRELAND..... 203

Oliinyk M.P. EXPANSION OF RUSSIA'S «HYBRID WAR» AGAINST UKRAINE (2004-2014)..... 212

Prysiazhniuk Yu.I., Cherednichenko A.H. PECULIARITIES OF TAIWAN STRAIT UNIFICATION IN THE «NEW ERA»..... 217

Savka V.Ya. TRANSACTIONALISM: PLACE AND ROLE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION THEORIES..... 221

Sadovyi O.S. EUROPEAN INTEGRATION OF TURKEY: POSITIVE AND NEGATIVE CONSEQUENCES OF JOINING/NON-JOINING..... 227

Sapsai A.P., Moroz A.S. CHINA'S COMMERCIAL DIPLOMACY IN THE CONTEXT OF ITS "ONE BELT - ONE ROAD" INITIATIVE..... 232

Seneta A.Ya., Romaniuk N DISCURSIVE DIMENSION OF THE FUNCTIONING OF ELITES IN THE INTERNATIONAL ENVIRONMENT..... 241

SECTION 5
THEORY AND HISTORY OF POLITICAL SCIENCE

Bortnikov V.I., Bortnikova A.V. V. I. VERNADSKY ON THE NATURE OF STALIN'S TOTALITARIAN REGIME..... 246

Demchyshak R.B., Starodub T.P. INTERNATIONAL ANALYTICS OF MYROSLAV PROKOP AND MYKHAYLO PALIDOVYCH IN THE CONTEXT OF FOREIGN POLICY ORIENTATIONS OF UKRAINIAN NATIONALISM IN THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR..... 251.

РОЗДІЛ 1
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

УДК 323.1(477)«XIX ст.»

ПОЛІТИЧНИЙ ЗМІСТ СТУДІЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ УЧЕНИХ НА ТЛІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОТВОРЕННЯ XIX СТ.

THE POLITICAL CONTENT OF UNIVERSITY SCIENTISTS' STUDIES AGAINST THE BACKGROUND OF UKRAINIAN NATION-BUILDING OF THE 19TH CENTURY

Єгорова О.В.,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії та політичної теорії
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

Зєнкін М.В.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та політичної теорії
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

В статті аналізуються зміст і роль українознавчих студій учених підросійських університетів на тлі процесу творення української нації у XIX – на початку XX ст. Зазначено, що відкритий 1805 р. Харківський університет став осередком фольклорних та літературних пошуків учених, що відповідало народницькій стадії націотворення. Поширення етнографічних та історичних розвідок культурницького етапу продовжилося в Київському університеті, науковці котрого в межах університетської роботи і Київської археографічної комісії проводили ґрунтовні історичні дослідження. Важливе місце в сукупності наукових напрямів належало школі істориків західноруського права. Зазначено, що розвідки вчених університетів підросійської України відтворюють всі етапи українського національного відродження XIX століття. Вони представлені фольклорними, літературознавчими, етнографічними та історико-правовими дослідженнями, що здійснювались у Харківському, Київському та Новоросійському університетах. Кумулятивний ефект цих творчих зусиль сприяв поступовому обґрунтовуванню позиції про самобутню історію українських земель. Доведено, що студії учених українських університетів є логічно пов'язаними і вплетеними в канву процесу націотворення цього періоду. З урахуванням наявного в гуманітаристиці підходу до визнання політичного навантаження етнографії як галузі з призначенням стверджувати самостійність українських земель можна говорити й про політичний зміст об'єднаних ідеєю національної самобутності етнографічних, фольклорних, літературних, історико-правових студій учених університетів Наддніпрянської України у довгому XIX ст. Українознавчі студії були проявами української ідентичності в умовах жорстких імперських обмежень для української мови, культури, освіти і виступали важливим чинником українського націотворення.

Ключові слова: націотворення, західноруське право, університети України, українознавчі студії, національна самобутність, етнографія

The article analyzes the content and role of Ukrainian studies of Ukrainian universities' scientists in Russian Empire against the background of the process of Ukrainian nation creation in the 19th and early 20th centuries. It is noted that Kharkiv University, opened in 1805, became the center of folklore and literary research of scientists, which corresponded to the populist stage of nation-building. The spread of ethnographic and historical explorations of the cultural stage continued at Kyiv University, whose scientists conducted thorough historical research within the framework of university work and at Kyiv Archeographic Commission. An important place in the set of scientific directions belonged to the school of historians of Western-Ruthenian law. It is noted that the researches of scientists of the universities of the sub-Russian Ukraine reproduce all the stages of the Ukrainian national revival of the 19th century. They are represented by folklore, literary, ethnographic and historical-legal studies carried out in Kharkiv, Kyiv and Novorossiysk (city of Odessa) universities. The cumulative effect of these efforts contributed to the gradual substantiation of the position on the original history of Ukrainian lands. It is proved that the studies of scientists of Ukrainian universities are logically connected and woven into the canvas of the nation-building process of this period. Taking into account the social science approach to the recognition of the political burden of ethnography as a field with the purpose of affirming the independence of Ukrainian lands, it is possible to talk about the political content of ethnographic studies united by the idea of national identity at universities of sub-Russian Ukraine in the long 19th century. Ukrainian studies were manifestations of Ukrainian identity in the conditions of strict imperial restrictions on the Ukrainian language, culture, and education and were an important factor in Ukrainian nation-building.

Key words: nation-building, Western-Ruthenian law, universities of Ukraine, Ukrainian studies, national identity, ethnography

Постановка проблеми. XIX ст. в нашій історії посіло особливе місце. В цей час відбувається творення модерної української нації. Значимою особливістю процесу є паралельне його розгортання, хоча і з суттєвими відмінностями, на землях, поділених Російською та Австрійською (з 1867 р. – Австро-Угорською) імперіями. Територія України під владою останньої була набагато більш наближеною до демократичних надбань європейського життя, тоді як підросійська Україна опинилась в цивілізаційному вимірі, де будь-які зазіхання на обмеження монархічної влади карались поліцейською системою, і не допускалась думка про національну ідентичність українців. Чинником протистояння такому статус-кво в цей період були українознавчі фольклорні, літературні, історико-правові студії учених університетів, які поступово доносили думку про самобутність українських земель, що мало свій вплив на формулювання на рубежі XIX-XX століть ідеї про їх політичну незалежність. Відомий сучасний історик, професор Ігор Гирич всю сукупність таких досліджень об'єднав під прапором етнографії, визначивши її роль словами: «Етнографія в українців була політична наука» [1, хв. 9]. Наголос на значенні наукового українознавства актуалізує проблему висвітлення характеру цих досліджень та їх співвіднесення з процесом українського націотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. XIX ст. на українських землях – довге XIX ст. – доба українського відродження, яке ще Михайло Грушевський з урахуванням плину української етнонаціональної історії датував кінцем XVIII – початком XX ст. [2, с. 82]. В науковому лексиконі для цього явища також використовують альтернативний термін – націотворення, бо, за висловом відомого історика, професора Георгія Касьянова, «і за змістом, і за формою українське «національне відродження» було саме творенням нації» [3, с. 295].

З урахуванням особливостей даної розвідки – тривалості взятого для розгляду процесу й специфіки його етапів, об'єднаних ідеєю політичного змісту українознавчих досліджень, стан опанування проблеми можна представити працями, зосередженими на окремих складових, явищах або постатях обраного періоду. Особливості функціонування діючих у Російській імперії Харківського, Київського та Новоросійського (м. Одеса) університетів, пов'язані з археографічними, етнографічними та історико-юридичними студіями, значною мірою вивчалися істориками, мовознавцями, філософами, політологами, правниками. Серед них наголосимо наших сучасників: літературознавця М.Назаренка (антологія української літератури XIX ст.), професорів В.Абашника, Ю.Пінчука, Є.Широкорад (історія Харківського університету), О.Яся (постать Михайла Максимовича), О.Журбу, І.Гирича (Київська археографічна комісія), професорів І.Гриценка, В.Зарубу, дослідників Т.Бондарук, О.Музичка (Київська історико-юридична школа), О.Ковальчука (спадщина Олександра Кістяківського), історикиню О.Синявську (постать Олексія Маркевича), професорів В.Солдатенка та Ф.Турченка (постать Миколи Міхновського), професорку політології Я.Турчин (ідеологи національно-визвольного руху в Україні на початку XX ст.).

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Кожен із згаданих фрагментів проблематики є цінним, особливо, з точки зору їх висвітлення ученими з позиції сучасних методологічних підходів. У нашій же розвідці спробуємо об'єднати розрізнені епізоди українознавчих студій учених університетів України у XIX ст. і розглянути їх у контексті концептуального взаємозв'язку і послідовності етапів процесу націотворення.

Формулювання цілей статті. З огляду на це метою статті є виявлення змісту і ролі українознавчих студій учених підросійських університетів як чинника процесу творення української нації в умовах імперської російської влади у XIX – на початку XX ст. Відповідно, завданням є прослідити як етапи формування української нації відтворювались у студіях учених діючих у Російській імперії Харківського (1805), Київського (1834) й Новоросійського (1865) університетів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники теорій нації наголошують, що остання чверть XVIII ст. є початком епохи націоналізму [4, с. 83]. Націю в той час сприймали не стільки як об'єднаний державним правлінням народ, скільки, за висловом відомого українського та американського історика Сергія Плохія, «як культурну єдність – сплячу красуню, пробуджену національним відродженням» [5, абз. 32]. Таке засноване на мовно-культурній основі тлумачення висловлював ще німецький філософ Йоган Гердер (1744-1803) – засновник культурницької концепції нації. Її відродження, на його думку, відбувається через народницьку, культурницьку й політичну стадії. Формування української нації відбувалося аналогічно до відповідних загальноєвропейських процесів.

Тож нижня межа нашого дослідження виходитиме із заснування 1805 р. Харківського університету. Харків, як культурний і адміністративний центр Слобідської України, заселеної за часи Богдана Хмельницького козаками, ретельно зберігав українські народні традиції. Природно, що власне тут, в осередку українського романтизму, започатковуються студії фольклорного та історичного спрямування. 1816-1819 рр. в типографії Харківського університету за ініціативи професора словесності Івана Срезневського (1770-1820) виходить перший літературно-художній, науковий та

громадсько-політичний альманах «Український вісник». Продовжувачем справи збирання фольклорного матеріалу стає син ученого – філолог-славіст, етнограф, випускник філологічного відділення, а потім і професор Харківського університету Ізмаїл Срезневський. У 1820-ті та у середині 1830-х рр. під його проводом формуються два гуртки, що об'єднують зацікавлених українською народною творчістю мислителів. Їх діяльність, особливо видання 1831 р. першого на українських землях «Українського альманаху» та публікації у 1833-1838 рр. історичного, літературно-фольклорного збірника «Запорізька старовина», що містив зразки української народної творчості, стали надзвичайно важливим джерелом для формування суспільного уявлення про своє етнічне коріння.

На ґрунті харківської творчої атмосфери відбувалося становлення таланту українського письменника Петра Гулака-Артемовського (1790-1865). Вступивши на словесний факультет, він поринув в університетське культурне життя, згодом розпочав педагогічну кар'єру, 1821 р. захистив дисертацію і отримав ступінь магістра. У 1841-1849 рр. обіймав посаду ректора Харківського університету. Починаючи ще зі студентських років, П.Гулак-Артемовський активно публікував, у тому числі на сторінках «Українського вісника», вірші і літературознавчі твори різних жанрів українською мовою, орієнтуючись на фольклорні традиції.

Етнографічну естафету в наукових пошуках продовжив відкритий 1834 р. Київський університет Св. Володимира. Його заснування та призначення були частиною політики російського царя Миколи І, окресленої фразою «Самодержавство, православ'я, народність». Місія закладу, тож, була стати форпостом російської освіти на західних територіях, які ще донедавна були польськими. Відповідно до оголошеної ідеологеми міністр народної освіти Російської імперії С.Уваров визначив природничий і навіть утилітарний характер наукових досліджень університету, які мали зосередитись на вивченні етнографічних особливостей краю.

Першим ректором Київського Університету (1834-1835 рр.) був професор Михайло Максимович (1804-1873), вчений-енциклопедист зі старшинського роду на Полтавщині, історик, філолог, природознавець. Його захоплення українськими народними традиціями гармонійно вписувалось у природничу тематику новоствореного закладу. Як етнограф він був упорядником збірників українських народних пісень (1827, 1834, 1849 рр.). Фольклорні зібрання ученого, в т.ч. зразки історичної козацької пісенності – українські думи й пісні, – викликали суспільний інтерес і мали значний вплив на подальші етнографічні розвідки.

Зазначений вектор Університету Св. Володимира у сукупності з об'єктивною потребою опанування історії приєднаних після поділу Речі Посполитої земель та зростанням у суспільстві і академічному середовищі ролі історичної науки розширили можливості для досліджень місцевості в літературному, фольклорному, історичному і правовому напрямах, які стосувались і минулих часів, і сучасних аспектів застосування сталих на українських землях правових норм. Вивченням законів західного краю займався відомий дослідник історії Литовсько-Руської держави і права Гнат Данилович (1787-1846). Свої напрацювання від оприлюднював як у наукових творах, так і в університетських курсах, читаних у Харківському (1825-1830) і Київському (1835-1839) університетах. Ґрунтовні здобутки вченого заклали підґрунтя для наукової школи західноруського права, яка незабаром почала формувалась у Київському університеті.

Зацікавленість представників наукової спільноти історико-правовими питаннями в цей час відповідала соціально-політичній ситуації на Наддніпрянщині. 1840-ві роки знаменують початок наступного, організаційного, етапу національно-культурного відродження [6, с. 159]. 1843 р. створено Київську археографічну комісію, у 1845-1847 рр. діяло Кирило-Мефодіївське братство, відбувається розгортання громадівського руху – осередків української інтелігенції «Громад», що виникають на тлі лібералізації суспільного життя у середині XIX ст.

Значної системності етнографічні дослідження набувають у рамках заснованої 1843 р. Київської археографічної комісії або Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернаторі. Організація також мала зміцнювати легітимність імперської влади на Правобережній Україні. Досягненню цього, на думку київського генерал-губернатора Д.Бібикова, сприятиме курс Комісії на дослідження губерній округу "в природничо-історичному, промисловому і сільськогосподарському відношеннях" [7, с. 576]. Однак всупереч урядовим намірам, археографічна установа поступово науково обґрунтовувала позицію про самобутню, окрему від російської, тривалу історію українських земель.

Роль Комісії високо оцінював ще Михайло Грушевський. Велике значення він надавав керівництву її науковою роботою, яке зосередилось у редакторів: «в сій ролі знайшлися справжні люди науки, з великим хистом і об'єктивністю, котрі велися тільки науковими інтересами, а не урядовими змаганнями» [8, с. 352]. Дійсно, за перебування редактором Комісії (з 1843 р.), а потім і головним редактором (до 1863 р.) професора права Київського університету Миколи

Іванішева було започатковано серію "Архівів Південно-Західної Росії". У 1864-1880 рр. головним редактором був професор історико-філологічного факультету Володимир Антонович. За його головування організація стає центром українознавчих історичних студій, що об'єднує видатних істориків і громадських діячів, серед яких Микола Костомаров, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський. Таким чином, діяльність цієї діючої на території України у 1843–1921 рр. науково-дослідної установи стала осередком, де системно акумулювались українознавчі дослідження. Ігор Гирич говорить, що й досі недостатньо оціненим є значення Київської археографічної комісії – «лабораторії суспільно-політичної думки України та інтелектуального штабу по відросійщенню України» [9, абз. 20].

Період 1840-х – початку 1860-х років був сприятливим для етнографії, але згодом у національних настроях влада побачила загрозу, що викликало політику жорсткого наступу на українську культуру, мистецтво, науку, проявами чого стають Емський указ 1876 р. та Валуєвський циркуляр 1883 р. Українофільські погляди стають небезпечними, і громадські діячі з проукраїнськими переконаннями змушені були переносити свою активність до європейських країн. Водночас різнобічні дослідження українських земель не припиняються і в Російській імперії, продовжуючись у контексті історичних та правових студій. Окремою галуззю, що зосередила увагу на західноруських землях, було право. Значного розмаху цей напрям набув в Університеті Св. Володимира.

Звичаєве право, історію права та судовий устрій Гетьманщини досліджував професор Київського університету Олександр Кістяківський (1833-1885). Його важливим відкриттям було видання 1879 р. Кодексу 1743 р. "Права, за якими судиться малоросійський народ", що в минулому регламентував правовідносини на українських землях. Документ став підґрунтям подальших досліджень і формування школи істориків українського права, що протягом тривалого часу застосовувалось на українських землях.

Започатковані в Київському університеті Г.Даниловичем та М.Іванішевим історико-правові студії західноруських земель продовжив видатний історик права Київського університету, професор Михайло Владимирський-Буданов (1838-1916). Важливим постулатом його багаторічних досліджень було обґрунтування існування двох держав – Литовської і Московської, чим науковець доводив самобутність західноруського права і, відповідно, показував, що «українські та білоруські землі не позбавлені початку історії своєї державності» [10, с. 17]. Науково-педагогічну роботу М.Владимирський-Буданов поєднував із головуванням у 1882-1916 рр. у Київській археографічній комісії. Різнобічна діяльність ученого мала важливе значення для виокремлення українського права як окремої сфери правової історії [11, с. 297].

Іншим засновником київської історико-юридичної школи був професор Новоросійського університету Федір Леонтович (1833-1910). У своїй академічній кар'єрі він досяг і посади ректора університету (1869-1877), і здобув визнання ґрунтовними дослідженнями литовсько-руського права. Найзначніші результати його роботи у цій царині стосуються систематизації та видання збірників актів Литовської метрики з матеріалів варшавських архівів. Школа дослідників західно-руського права включала багатьох інших представників ученої спільноти, серед яких І.Малиновський, М.Ясинський, Г.Демченко (Київський університет), О.Шпаков (Київський та Новоросійський університети), М.Максимейко (Харківський університет) та інші.

Разом з тим період характеризується і продовженням історичних розвідок. Найбільш відомими дослідниками української історії цього часу були послідовники Володимира Антоновича. Яскравим представником напряму був відомий одеський історик Олексій Маркевич (1847-1903). Тривалий процес здобуття ним фахової освіти у різних закладах увінчався захистом магістерської дисертації в університеті Св. Володимира і здобуттям 1880 р. звання приват-доцента. І з перших років викладання вже у Новоросійському університеті проявився виразний інтерес О.Маркевича до історії українських земель та краєзнавства. Дослідниця Олена Синявська, засновуючись на архівних оглядах викладання О.Маркевича в університеті за період з 1883 по 1895 рр., показує його зацікавлення історією Південно-Західної Русі, роблячи висновок що у висвітленні історії України «він був піонером на півдні загалом та в університеті зокрема» [12, с. 94].

Перша половина 1880-х років стала добою жорсткої реакції російської влади, що торкнулась і університетів. Під репресії потрапляли викладачі, що висловлювали ліберальні погляди, але під особливим наглядом царату були представники викладацького корпусу з симпатіями до українського питання. Під опалою опинився відомий історик Дмитро Багалій (1857-1932). Його захоплення українською історією проявилося ще за часів навчання у 1876-1880 рр. в Київському університеті, де на нього значний вплив теж мав Володимир Антонович. Згодом, під час роботи Д.Багалія в Харківському університеті, його і деяких викладачів було звинувачено в «хохломанстві», за чим послідкували адміністративні наслідки. З політичних міркувань довелось залишити Новоросійський університет і Олексію Маркевичу. Влітку 1895 р. він їхав зі Львова і був затриманий при

ввозі до Російської імперії забороненої україномовної літератури – творів відомих українських письменників і громадських діячів.

На рубежі XIX–XX ст. відбувається прискорення процесу політизації українського руху, що знаменує політичну стадію націотворення. Виразно національну ідею було сформульовано у межах політичних осередків. 1891 р. в Харкові створена таємна українська політична організація «Братерство Тарасівців». На рубежі століть у Харкові виникають і політичні партії: в лютому 1900 р. засновано першу в центрально-східній Україні Революційну українську партію (РУП), і вже 1902 р. ідеолог українського націоналізму Микола Міхновський створив Українську народну партію (УНП), засновану на ідеї самостійної демократичної республіки.

Під впливом суспільно-політичного піднесення епохи і українознавчих матеріалів у навчальному процесі формувалась і національна самосвідомість студентства, передові представники якого долучалися до студентських виступів. До національного руху ще студентом юридичного факультету Київського університету приєднався М.Міхновський. Перебуваючи в Харкові, він активно співпрацював з Товариством поширення в народі грамотності, в складі якого були учені: Д.Багалій, М.Сумцов, В.Данилевський, М.Максимейко, а також контактував із зацікавленими національним питанням студентами. Проявом інтересу академічної спільноти до цієї тематики було засідання діючого при університеті Харківського юридичного товариства від листопада 1902 р., де приват-доцент В.Устинов виступив із доповіддю «Ідея національної держави». На засідання був присутній і М.Міхновський.

Заглиблення в українознавчу проблематику відбувалося й у науковій царині. В цей час набирала обертів діяльність Київська історико-юридична школа. В присвяченій західноруському праву праці дослідниця Тетяна Бондарук в узагальненому вигляді порівнює методологічні підходи засновників школи та їх учнів. Наголошуючи значення доведених М.Владимирським-Будановим та Ф.Леонтовичем наукових положень про різні корені московського і литовсько-руського права, дослідниця говорить про глибше відтворення ідеї у послідовників, що обґрунтовувало «самобутній природний розвиток Литовсько-Руської держави та права» [13, с. 47].

Георгій Касьянов, міркуючи про процес українського націотворення, віддає належне високоосвіченій еліті «з традиціями локального патріотизму», що призвело до творення «України» [3, с. 278]. Відштовхуючись від запропонованої вченим верхньої межи українського національного відродження, – до 20-х років XX ст. – цілком можливим є показати приклад формування ідеї прихильності національній державі й у викладацькому середовищі [3, с. 291]. Проявом такої суспільно-політичної позиції стала постать професора Отто Ейхельмана (1854–1943), який у 1882–1920 рр. працював на юридичному факультеті Київського університету. Відома професорка політології Ярина Турчин, аналізуючи напрями наукових досліджень О.Ейхельмана, говорить про «його еволюцію від академічного викладача до ідеолога українського визвольного руху XX ст.» [14, с. 12]. Дослідниця показує, що у сприйнятті вченим ідеї національної держави значення мав київський період, що дало йому можливість участі «у становленні і розбудові суспільно-політичних інститутів УНР» [14, с. 12].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, дослідження вчених університетів підросійської України відтворюють всі етапи українського національного відродження XIX століття. Вони представлені студіями фольклорного, або народницького, періоду діяльності Харківського університету, етнографічними та історико-правовими дослідженнями, що здійснювались у Харківському, Київському та Новоросійському університетах у наступні періоди.

Дослідження учених університетів є логічно пов’язаними і вплетеними в канву процесу націотворення цього періоду. З урахуванням наявного в гуманітаристиці підходу до визнання політичного навантаження етнографії як галузі з призначенням стверджувати самостійність українських земель, можна говорити й про політичний зміст об’єднаних ідеєю національної самобутності етнографічних студій учених університетів підросійської України у довгому XIX ст. Українознавчі розвідки були проявами української ідентичності в умовах жорстких імперських обмежень для української мови, культури, освіти і виступали важливим чинником українського націотворення.

Ідеї соборності України, її політичної незалежності, національної держави виносились у формат національно орієнтованих осередків – організацій та політичних партій, в яких брали участь студенти та випускники університетів. На формування їх світогляду значний вплив мали дослідження, які неухильно доводили постулати про окремий від російського історичний процес на українських землях і окрему галузь права.

Подальша розробка теми може полягати у виявленні засад викладання учених інших закладів освіти на українських землях та співвіднесення змісту їх досліджень з процесами націотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наступ український. (2023, Березень 31). Суспільно-політична думка в Україні кінця XIX-початку XX століття. Стрім із доктором політичних наук Ігорем Гіричем [Video]. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=e62Dsiav-FU (дата звернення 26.09.2024).

2. Грушевський М. С. З історії реліґійної думки на Україні. Перевид. з вид. 1925 року. Київ : Освіта, 1992. 191 с.

3. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.

4. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англійської. К : "К.І.С.", 2004. 170 с. URL: http://litopys.org.ua/smith/smt.htm

5. Плохій Сергій. Книги буття. Як створити націю // Історична правда. Українське онлайнове суспільно-історичне, науково-популярне видання. 9 березня 2018. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/9/152187/

6. Шпорлюк Роман. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. *Наука і культура*. Київ, 1991. Вип 25. С. 159-167.

7. Владимирський-Буданов М.Ф. Історія Імператорського університету Св. Володимира. Т.І. Київ : 1884. 674 с.

8. Грушевський М.С. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. Твори у 50-и томах. Львів : Світ, 2003. т. 5, с. 351 – 359.

9. «Вони довели існування України». Ігор Гирич про інтелектуалів XIX ст. *Локальна історія.* 2024. 3 кв. URL: https://localhistory.org.ua/texts/interviu/voni-doveli-isnuvannia-ukrayini-igor-girich-pro-intelektualiv-khikh-stolittia/ (дата звернення 20.05.2024)

10. Бондарук Т.І. Основоположники київської історико-юридичної школи М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. Київ : НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 1995. 25 с.

11. Єгорова О.В. Історія українського права в дослідженнях М.Ф. Владимирського-Буданова. Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. Дніпропетровськ : НГУ, 2004. С. 295-299.

12. Синявська О.О. Науково-педагогічна діяльність Олексія Маркевича (1847–1903): до 175-річчя історика. *Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць.* 2022. Херсон : ХДУ. Вип. XXXVII. С. 92-97.

13. Західноруське право: дослідження і дослідники / Відп. ред. І.Б. Усенко. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2000. 160 с.

14. Турчин Я.Б. Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних вимірів політики : автореф. дис… док. політ. наук : 23.00.01. Львів, 2011. 35 с.

УДК 323.1(477.75):323.173

ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ АВТОНОМІЇ

CONCEPTUAL AND CATEGORICAL CONCEPTUALISATION OF ETHNOCULTURAL AUTONOMY

Шпаченко Я.Б.,
аспірант відділу міжгалузевих і порівняльних правових досліджень Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Стаття розв'язує завдання конструювання авторської теоретико-методологічної характеристики етнокультурної автономії. Автор опирається на результати досліджень закордонних і вітчизняних учених, а також сучасні європейські кейси нетериторіальних автономій. Систематизовано характеристики інституту етнокультурної автономії, запропоновано визначення поняття «етнокультурна автономія». Особливостями етнокультурної автономії визначено: 1) це форма індивідуального (персонального) етнокультурного самовизначення громадян; 2) субдержавне утворення, спрямоване запобігати політизації етнічності, етнополітичній дезінтеграції; 3) відсутність територіальних вимог до держави, переспрямування вимог етнотериторіального характеру в етнокультурні вимоги; 4) впливає передусім на сферу культури, хоч може охопити інші питання, принципово важливі для етноспільноти; 5) спрямована на збереження різноманітності, самобутності етнічних спільнот, реалізацію права на вільний етнокультурний розвиток; 6) ґрунтується на самоорганізації, передбачає створення певних організаційних форм об'єднання. Відзначено, що інститут етнокультурної автономії є організованою формою представництва інтересів етноспільнот, яка має виборні органи, веде реєстри своїх представників, ґрунтує діяльність на статуті і т. ін. Автор визначив поняття «етнокультурна автономія» як форму добровільного індивідуального етнокультурного самовизначення громадян, які ідентифікують себе з певною етноспільнотою задля збереження етнокультурної самобутності в умовах поліетнічної держави шляхом самостійного розв'язання питань у сферах культури, освіти, мови і под. через спеціальні виборні органи культурної автономії.

Ключові слова: автономія, етнополітика, екстериторіальна автономія, етнокультурна автономія, нетериторіальна автономія, нетериторіальне культурне самоврядування, сепаратизм.

The article solves the problem of constructing the author's own theoretical and methodological characterization of ethnocultural autonomy. The author relies on the results of research by foreign and domestic scholars, as well as modern European cases of non-territorial autonomies. The author systematizes the characteristics of the institution of ethnocultural autonomy and proposes a definition of the concept of 'ethnocultural autonomy'. The features of ethnocultural autonomy are as follows: 1) it is a form of individual (personal) ethnocultural self-determination of citizens; 2) a substate formation aimed at preventing politicization of ethnicity and ethnic-political disintegration; 3) absence of territorial requirements to the State, redirection of ethnic-territorial requirements into ethnocultural requirements; 4) primarily affects the sphere of culture, although it may cover other issues of fundamental importance to the ethnic community; 5) aims to preserve the diversity and identity of ethnic communities, to exercise the right to free ethnocultural development; 6) is based on self-organization, involves the creation of certain organizational forms of association.

It is noted that the institution of ethnocultural autonomy is an organized form of representation of the interests of ethnic communities, which has elected bodies, maintains registers of its representatives, bases its activities on the charter, etc. The author defines the concept of 'ethnocultural autonomy' as a form of voluntary individual ethnocultural self-determination of citizens who identify themselves with a particular ethnic community in order to preserve their ethnocultural identity in a multi-ethnic state by independently resolving issues in the areas of culture, education, language, etc. through special elected bodies of cultural autonomy.

Key words: autonomy, ethnopolitics, extraterritorial autonomy, ethnocultural autonomy, non-territorial autonomy, non-territorial cultural self-government, separatism.

Постановка проблеми. Глобальне протистояння демократії і неоавторитаризму, зростання безпекових викликів через політику недемократичних держав, посилення різноманітних відцентрових тенденцій у сучасному світі, широкомасштабна війна Росії проти України та низка інших чинників зумовлюють необхідність наукового пошуку ефективних політико-правових інструментів захисту демократичних інститутів, їх спроможності протистояти масовому порушенню прав людини, утверджувати принципи правової держави та цінності справедливості, гуманізму. Це задає рамки нових наукових підходів до осмислення тих політико-правових інститутів, які історично сформувалися у демократичних суспільствах і уже продемонстрували ефективність у забезпеченні, захисті прав громадян. Одним із таких інститутів є етнокультурна автономія.

Досвід європейських країн демонструє консолідаційні спроможності інституту етнокультурної автономії, його роль в утвердженні міжетнічної злагоди та протидії сепаратистським проявам. Для України цей досвід має особливе значення в умовах російсько-української війни та посилення деструктивних сепаратистських впливів на національні меншини з метою спричинити розкол

в українському суспільстві, міжетнічні протистояння та дезінтеграцію. Однак нині на жодному рівні (етнічні спільноти, наукова громада, влада та ін.) не відбувається належна популяризація етнокультурної автономії як безпечного для територіальної цілісності держави інституту задоволення прав національних меншин. Науковці-етнополітологи докладають зусиль у цьому напрямку, однак наразі їх не можна уважати достатніми. Відсутнє й цілісне концептуальне бачення політико-правового інституту етнокультурної автономії. Все це актуалізує зазначену проблематику, позаяк Україна гостро потребує ефективних інструментів утвердження у суспільстві гармонійних етнонаціональних відносин, політичної стабільності, демократичних цінностей гуманізму й справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Закордонні вчені минулого (О. Бауер, К. Реннер та ін.) та сучасності (М. Андєва, Р. Баубек, К. Беретка, В. Візі, П. Ґоманс, С. Дівалд, Л. Джорджевіч, Б. Добош, К. Корделл, В. Корнея, Б. Кузмані, Т. Х. Маллой, Дж. Коуклі, Є. Німні, А. Осіпов, Л. Салат, І. Секелі, Д. Дж. Сміт, М. Суксі, Н. Шикова, А. Юпсаніс та ін.) уже доклали зусиль для аналізу інституту етнокультурної (нетериторіальної, національно-культурної, культурної та под.) автономії. Вітчизняні дослідники (С. Асланов, К. Вітман, К. Гольденштейн, В. Дудченко, В. Колісник, І. Кресіна, Я. Лазур, Л. Лойко, К. Оніщенко, О. Палько, Є. Ткаченко, М. Товт, М. Ходаківський, В. Явір та ін.) уже привернули увагу до можливостей інституту етнокультурної автономії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Розгляд тематики етнокультурної автономії не можна уважати завершеним з огляду на дискусії, які ведуться щодо цього інституту, незавершеність його теоретико-методологічної концептуалізації. Також практичне проходження перевірки на життєстійкість різними моделями етнокультурної автономії у різних державах дозволяє опрацьовувати емпіричний матеріал, а відтак – робити висновки про ефективність цього інституту, його переваги та можливі проблеми у функціонуванні.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Поставлено завдання запропонувати авторську теоретико-методологічну характеристику інституту етнокультурної автономії, визначити це поняття та його концептуальні особливості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Понятійно-категоріальна характеристика етнокультурної автономії ускладнюється тим фактом, що на позначення цього інституту в вітчизняному та закордонному політико-правовому дискурсі використовуються група понять, між якими не проведено чітких відмінностей: «національно-культурна автономія», «етнокультурна автономія» «культурна автономія», «екстериторіальна автономія», «нетериторіальна автономія» та ін. Ці поняття використовуються дослідниками в різних контекстах досить довільно. Ми оперуватимемо цими назвами, узалежнено від того, як його позначили автори-дослідники, до поглядів яких ми звертатимемось у дослідницькому пошуку власного тлумачення етнокультурної автономії.

Зауважимо, що у англомовному політико-правовому дискурсі найчастіше використовується поняття, яке буквально перекладається як «нетериторіальна автономія» (non-territorial autonomy, NTA). За нашою оцінкою, йому найбільше відповідає тривало уживане в українському дискурсі також іншомовне поняття «екстериторіальна автономія». Характерне західному політологічному дискурсу поняття «нетериторіальна автономія» є дуже загальним і охоплює широкий спектр практик і теорій [1; 2], багато моделей такої автономії (культурна/національно-культурна, функціональна, персональна, адміністративна та ін.) [3, с. 82–83]. Усі вони, як правило, ґрунтуються на етнічній самоідентифікації індивідів і прагнуть репрезентувати певний етнокультурний сегмент суспільства, незалежно від чисельності охоплених ними громадян, місця їх проживання з метою збереження ідентичності без прагнень до контролю за певною територією.

Поняття «етнокультурна автономія», яким ми оперуємо, не є законодавчо закріплене в Україні. Воно використовується в науковому дискурсі зусиллями, найперше, дослідників Інституту держави та права імені В. М. Корецького НАН України. При цьому спостерігається «тотальне нерозуміння суті етнокультурної автономії в українській політиці, її призначення як екстериторіального політико-правового інституту захисту прав національних меншин, який успішно застосовують сучасні держави» [4, с. 451].

Етнокультурна автономія фактично виступає формою реалізації права на збереження національними меншинами (спільнотами) своєї культурної самобутності, ідентичності без будь-яких загроз для територіальної цілісності держави. При цьому відсутня якась єдина уніформована модель такої автономії, і ця невизначеність дозволяє їй набувати різних форм. У різних державах, де застосовується нетериторіальна автономія, різні її характеристики, функції по-різному комбінуються та адаптуються до конкретної ситуації. Наявні не лише різні інституційні форми (моделі), які можуть набувати екстериторіальні автономії, а й різні підходи, за якими вони можуть впроваджуватися, різні підходи до визначення членства в групі, механізмів інституціалізації і т. ін. [5, с. 146]. Це, а також багато інших процесів, ускладнює вироблення цілісної етнополітологічної концепції етнокультурної автономії.

В міжнародному праві поняття екстериторіальної, нетериторіальної, етнокультурної, національно-культурної чи под. автономії не є юридично визначеним. Цей тип автономії наразі далекий від того, щоб уважатися якоюсь цілісною моделлю управління різноманітністю. Що ж до вітчизняного законодавства (Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», 2022 р., чинний з 01.07.2023 р.), то тут відсутні норми, які б закріплювали інститут етнокультурної (національно-культурної) автономії. Норма про право національних меншин на створення національно-культурних автономій, яка була у попередньому нормативно-правовому акті (ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні», 1992 р.) не лише не була розвинена у чинному законі, а й повністю проігнорована.

Якщо звернутися до історичного контексту еволюції етнокультурної автономії, то відзначимо два аспекти:

– у концептуальній схемі К. Реннера та О. Бауера, як фундаторів цієї концепції наприкінці XIX – на початку XX ст., національно-культурна автономія трактувалась як інструмент надання етнічним групам юридичних прав у рамках багатонаціональної федеративної концепції державності. Вони тлумачили національно-культурну автономію як спільноту людей, які мають спільну етнічну приналежність, створюють інституції, уповноважені розв'язувати проблеми, пов'язані зі збереженням своєї особливої ідентичності;

– у період національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1920-х років в УНР було проголошено право національних меншин на національно-персональну автономію, а в ЗУНР – право на національно-культурну автономію.

Відтак уже на старті концептуалізації та спроб практичної реалізації цієї концепції почав формуватися деякий спектр понять, зміст яких доволі близький або й тотожний. Це ускладнює досягнення термінологічної чіткості й об'єднання багатьох підходів до моделей автономій, протилежних до територіальної, у цілісну політико-правову концепцію.

Ідея нетериторіальної (екстериторіальної, культурної) автономії починаючи від 1990-х років отримує нове прочитання. На тлі розпаду СРСР та СФРЮ у нових державах Європи гостро постало як питання захисту меншин, так і запобігання різноманітним відцентровим процесам. Такий тип автономії обговорювався як можливий інструмент гарантування прав національних меншин за одночасного убезпечення держави від можливого посягання на територіальну цілісність.

Однак зростання інтересу до інституту екстериторіальної автономії не мало наслідком конструювання єдиної моделі екстериторіальної культурної автономії. Така автономія отримала оцінку «скоріше безлічі інтерпретацій, слабко пов'язаних одна з одною, аніж єдиного нормативного принципу чи цілісної моделі» [6, с. 207]. На думку фінського ученого М. Суксі, нетериторіальній автономії не вистачає визначеності як концепції [7, с. 84]. У результаті «нетериторіальна автономія працює в різних і різноманітних формах» і «охоплює суміш різних механізмів» [8, с. 68, 70]. Німецький дослідник А. Осіпов також звернув увагу, що поняття «нетериторіальна автономія» набуло різноманітних значень: від нечітко визначеного принципу до чіткої структурної особливості організацій [9, с. 621].

За визначенням дослідників проєкту «Autonomy Arrangements in the World», нетериторіальна автономія – це «самоврядування групи осіб через субдержавне утворення нетериторіального характеру в питаннях, які життєво важливі для підтримки та відтворення їхніх культурних особливостей» [10]. Цей проєкт з вивчення автономій усіх типів реалізують спільно кілька дослідницьких інституцій: EURAC Research (м. Больцано, Італія), Європейський центр з питань меншин (м. Фленсбург, Німеччина), Центр вивчення демократії Клузького університету ім. Бабеша-Бойяї та Румунський інститут досліджень національних меншин (м. Клуж-Напока, Румунія). Ці інституції є провідними з вивчення проблематики нетериторіальної автономії й розглядають її як «засіб сприяння ефективній участі осіб, які належать до меншин, в рамках інтегрованої демократичної політичної спільноти» [11, с. 74].

Австрійський учений Р. Баубек, протиставляючи поняття територіальної та культурної (нетериторіальної) автономії, уважає, що поняття «культурна автономія» описує передання політичних повноважень національним меншинам (спільнотам), сформованим на нетериторіальній основі через добровільне індивідуальне приєднання їхніх членів [12, с. 2], щоб забезпечити простір для культурного розвитку груп меншин. Тут ми припускаємо про доцільність говорити про передання не політичних, а радше управлінських (виконавчих) повноважень.

Теоретик екстериторіальної автономії Є. Німні [1; 13; 14; 15] розглядає її з позиції головної функції – збереження різноманітності. Функціонування такої автономії учений вважає свого роду викликом для схильної до асиміляції національної держави, яка через правління більшості сприяє дефіциту демократії для національних меншин.

Дослідниця Л. Джорджевіч уважає, що ідея нетериторіальної автономії полягає у налагодженні співпраці між національними меншинами та владою, забезпеченні мирного співіснування різних етнічних груп на одній території [16, с. 167]. Страх перед потенційним сепаратизмом, за оцінкою ученої, власне і став причиною запровадження низ-

кою держав, передусім – молодих європейських демократій Центральної та Східної Європи, тої чи іншої моделі екстериторіальної автономії.

Сербська дослідниця К. Беретка та угорський учений Б. Добош визначають нетериторіальну автономію як самоврядування через юридичну особу, зареєстровану відповідно до публічного або приватного права, яка здійснює державні повноваження в певних сферах, найперше щодо питань, пов'язаних з ідентичністю, або як мережу інституцій, що надають послуги меншинам (як формальних, так і неформальних) [5, с. 155–156]. Зауважимо, що для сербських та угорських учених тематика екстериторіальної автономії становить значний інтерес, позаяк їх держави є практичними кейсами уже доволі тривалого функціонування такого інституту.

Італійський учений П. Ґоманс під «нетериторіальною автономією» розуміє інституційний механізм, наданий державою національним меншинам, який організований на нетериторіальній основі за допомогою національного реєстру: а) мовний режим; б) пропорційність у державному управлінні; в) наявність національної ради, яка автономно вирішує культурні та освітні питання; г) мінімальні повноваження, можливо – дорадчі, у питаннях, які не є культурними чи освітніми [17, с. 86].

Закордонний, передусім – європейський, політико-правовий дискурс з проблематики екстериторіальної автономії увиразнює, усю складність цього виду автономії. При її трактуванні звернено увагу на широкий спектр політичних, правових, соціальних питань, що охоплюють різні практики, теоретичні моделі. Втім, основою для визначення є розуміння цього виду автономії як форми представництва однієї частини суспільства на етнокультурній основі без заявлення територіальних претензій. Зауважимо, що різні визначення нетериторіальної автономії, запропоновані в літературі, відбивають проблему наявного розриву між теорією і практикою, а також потреби мінімізації цього розриву [1; 18; 19, с. 29].

Цінність етнокультурної автономії вбачається дослідниками у тому, що ця модель територіальні вимоги національних меншин здатна переспрямувати в етнокультурну сферу [20, с. 9]. Екстериторіальний характер етнокультурної автономії уможливлює поєднання єдності держави зі зміцненням єдності національних меншин [21, с. 145]. Відтак саме цей тип автономії не загрожує посиленням етнополітичної дезінтеграції, сепаратистськими вимогами з боку котроїсь національної меншини, загрозою відокремлення від держави проживання і приєднання до іншої держави. Фактично етнокультурна автономія є демократичним способом зробити голос національних меншин почутим, неігнорованим, що запобігає накопиченню невдоволення через нереалізовані етнокультурні прагнення.

Питання визначення змісту етнокультурної (національно-культурної) автономії було у фокусі уваги низки вітчизняних дослідників, причому на формулюванні цих визначень позначився етнополітологічний або ж правничий вектор ученого. Наведемо кілька з них:

– І. Кресіна: «форма індивідуального (персонального) етнокультурного самовизначення громадян, які ідентифікують себе з певною національною меншиною, на основі їх добровільної самоорганізації з метою вільної реалізації етнокультурної самобутності, самостійного вирішення питань збереження та розвитку мови, освіти, культури» [22, с. 211];

– В. Колісник: «форма національного самовизначення більшості (а за певних умов і меншості) представників певної національної меншини в межах окремої держави, яка базується на екстериторіальних засадах, не пов'язана зі створенням національних адміністративно-територіальних утворень і передбачає проведення комплексу взаємопов'язаних і взаємоузгоджених заходів, спрямованих на збереження і розвиток національної самобутності, мови, культури, звичаїв, традицій та інших національно-культурних цінностей певних спільнот» [23, с. 239];

– Я. Лазур: «гарантоване державою право та реальна здатність осіб, що належать до національних меншин, безпосередньо або опосередковано, через органи національно-культурної автономії, розв'язувати питання власного розвитку та збереження національно-культурної самобутності, віднесених до їх компетенції чинним законодавством даної держави та установчими документами національно-культурної автономії» [24, с. 8];

– М. Товт: «гарантоване державою право та реальна здатність громадян, які належать до національних меншин, об'єднаних у національну громаду, самостійно (персонально) або під відповідальність органів та посадових осіб етнокультурної автономії розв'язувати питання свого національного життя, віднесені до їхньої компетенції законодавством держави та статутом етнокультурної автономії» [25, с. 138].

Дослідники-юристи (В. Колісник, Я. Лазур, М. Товт та ін.) оперували поняттям «національно-культурна автономія», як це випливало зі ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), який був чинним на момент їх досліджень. Натомість учені-політологи (І. Кресіна, К. Вітман, Л. Лойко, М. Ходаківський, В. Явір та ін.) обґрунтували відповідність поняття «етнокультурна автономія». Цим самим у коло суб'єктів включалися не лише спільноти, які віднесені до національних меншин, а усі етноспільноти. Таким терміном будемо опери-

вати і ми. Водночас низка учених серед дослідників-політологів оперує поняттям «національно-культурна автономія» (К. Оніщенко, О. Палько, О. Рудакевич та ін.).

Згадаємо й уживання поняття «національно-культурне самоврядування», для обговорення якого була проведена окрема міжнародна наукова конференція («Нетериторіальне культурне самоврядування: українська перспектива», 2–3 червня 2016 р., м. Київ, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України). Відзначимо, що в закордонному дискурсі теж часто використовують це поняття. До прикладу, нетериторіальну автономію позиціюють як «форму самоврядування меншості», при цьому зміст самоврядування меншин в нетериторіальних автономіях уважать «досить розмитим» [16, с. 170], як, зрештою, і саме поняття автономії [26, с. 35].

Якщо узагальнювати наявні визначення етнокультурної (національно-культурної) автономії, то учені передусім наголошують на тому, що це:

1) форма національно-культурного самовизначення, національно-культурного самоврядування у вигляді добровільного згуртування громадян, що належать до тієї чи іншої етнічної спільноти задля збереження самобутності, розвитку мови, культурної самобутності, освіти, захисту своїх прав;

2) право етнічних спільнот на реалізацію своєї самобутності, лобіювання національних інтересів, захисту своїх прав, причому коло проблем настільки широке, що воно часто уже виходить за межі вузько культурної сфери.

Досягнутим є консенсус у сприйнятті екстериторіальної автономії як переважно культурної автономії, що відрізняє її від політичної автономії, що вбудована в територіальну автономію [16, с. 170]. Дослідники наголошують, що автономії, засновані на персональному (індивідуальному) принципі, найчастіше обмежуються повноваженнями щодо культурних питань [27, с. 453]. Відтак освіта, мова, культура, релігійні питання найчастіше утворюють ядро домовленостей про утворення екстериторіальної автономії, позаяк є центральними для збереження та розвитку ідентичності національних меншин, етноспільнот [28, с. 185].

Інститут етнокультурної автономії дозволяє поєднати колективні та індивідуальні права особи, яка ідентифікує себе з цим етносом, адже право на етнокультурну автономію є колективним правом етносу і водночас правом кожної особи, що належить до певного етносу, долучатися до створення та функціонування такої автономії. Інститут етнокультурної автономії може успішно бути використаний як в інтересах усього етносу, так й в інтересах індивідуальних осіб, приналежних до етносу, який створив етнокультурну автономію.

Особливістю етнокультурної автономії те, що її суб'єктами є не території, якась частина держави, а саме етнос, незалежно від того, чи проживає він компактно, чи розселений усією територією держави. Дослідники відзначають, що модель екстериторіальної автономії особливо підходить для відносно невеликих і географічно розосереджених громад; зокрема європейські дослідники звертають увагу на спільноту ромів [13; 29; 30].

Важливо, що зацікавленість у створенні етнокультурної автономії має походити від зацікавленого у збереженні самобутності етносу, але ця зацікавленість має бути підтримана державою, передусім – шляхом нормативно-правого унормування цього інституту, визначення чітких механізмів його функціонування. У етнокультурній автономії мають бути зацікавлені і держава (для запобігання сепаратизму і под.), і національні меншини, етнічні спільноти (задля безперервності розвитку їх самобутності). Якщо зацікавленою виявиться лише одна сторона, то створення етнокультурної автономії або узагалі не відбудеться, або це буде лише формально задекларований бездіяльний інститут.

Щонайменше держава має визначити прозору інституційну рамку для функціонування етнокультурної автономії. В ідеалі інститут держави має справді бути зацікавлений у збереженні різноманітності, розуміти її цінність, а не насторожено сприймати винятково з позиції можливих загроз. Відтак завданням держави є так унормувати інститут етнокультурної автономії, щоб позбутися безпідставних побоювань щодо можливих деструктивних наслідків від його функціонування, як-от можливий сепаратизм, наростання відцентрових тенденцій і под.

Щодо долучення держави до фінансування етнокультурних автономій, то це питання є дискусійним й досвід різних держав дуже відмінний щодо цього – від фінансування державами певних культурних проєктів, ініційованих етнокультурними автономіями, до цілковитого неприйняття самими ж автономіями такого фінансування задля убезпечення від будь-якого керівного впливу держави в її інтересах.

У державах, де функціонує інститут екстериторіальної автономії у її тій чи іншій моделі, відбувається передача управлінських повноважень національним меншинам (спільнотам), сформованим на нетериторіальній основі через добровільне індивідуальне згуртування їхніх членів задля створення ширших можливостей для культурного розвитку меншин.

Етнокультурні автономії виконують важливе завдання у площині формування демократичної політико-правової культури, адже сприяють сприйняттю на усіх рівнях (держави, широкої громадськості та ін.) поліетнічності та полікультурності саме як демократичних цінностей, а не як

проблем, що спричиняють ризики відцентрових процесів для держави.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Відтак, опираючись на результати досліджень закордонних і вітчизняних учених, а також на опрацьовані кейси практичної реалізації різних моделей екстериторіальної автономії у європейських державах, пропонуємо авторський підхід до понятійно-категоріальної характеристики інституту етнокультурної автономії. Для цього: 1) системно представимо характеристики цього інституту; 2) сформулюємо авторське визначення етнокультурної автономії.

Понятійно-категоріальна характеристика інституту етнокультурної автономії дозволяє визначити такі його основі особливості:

– форма індивідуального (персонального) етнокультурного самовизначення громадян;

– субдержавне утворення, спрямоване запобігати політизації етнічності, етнополітичній дезінтеграції;

– не має територіальних вимог до інституту держави, а вимоги етнотериторіального характеру переспрямовує в етнокультурні;

– впливає передусім на сферу культури, однак може мати ширші можливості впливу;

– спрямований на посилення здатності зберігати різноманітність, самобутність національних меншин, етнічних спільнот, реалізовувати право на вільний етнокультурний розвиток;

– ґрунтується на самоорганізації, передбачає створення певних організаційних форм об'єднання.

Інститут етнокультурної автономії являє собою організовану форму представництва інтересів національних меншин (спільнот), яка має виборні органи, веде реєстри своїх представників, ґрунтує свою діяльність на статуті і т. ін. Утворені органи етнокультурної автономії є інституційною основою для лобіювання, реалізації усього спектра етнокультурних потреб та інтересів національних меншин. Отже, за нашою оцінкою, етнокультурна автономія – це форма добровільного індивідуального етнокультурного самовизначення громадян, які ідентифікують себе з певною національною меншиною (спільнотою) задля збереження етнокультурної самобутності в умовах поліетнічної держави шляхом самостійного розв'язання питань у сферах культури, освіти, мови і под. через спеціально сформовані виборні органи культурної автономії. Етнокультурна автономія є екстериторіальною моделлю автономії, яка запобігає політизації етнічності, представляє інтереси частини суспільства на етнокультурній основі, має виборні органи, що виконують делеговані державою функції.

Пропоноване бачення етнокультурної автономії не може уважатися концептуально завершеним, позаяк завдяки практичним кейсам функціонування цього інституту вона може бути доповнена новими характеристиками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Nimni E. The Conceptual Challenge of Non-Territorial Autonomy. *The Challenge of Non-Territorial Autonomy: Theory and Practice* / eds. E. Nimni, A. Osipov, D. J. Smith. Berlin : Peter Lang Academic Publishers, 2013.

2. Prina F. Nonterritorial Autonomy and Minority (Dis)Empowerment: Past, Present, and Future. *Nationalities Papers.* 2020. Vol. 48, № 3. P. 425–434.

3. Andeva M. Non-Territorial Autonomy: European Challenges and Practices for Ethnic Conflict Resolution. *Political Thought*. 2013. Vol. 44. P. 81–90.

4. Явір В. Концептуально-політичні та правові засади етнокультурної автономії як механізму протидії етнополітичній дезінтеграції України. *Правова держава.* 2019. № 30. С. 450–458.

5. Beretka K., Dobos B. The Legal and Institutional Context of NTA. *Non-Territorial Autonomy* / eds. M. Andeva, B. Dobos, L. Djordjević, B. Kuzmany, T. H. Malloy. Cham : Palgrave Macmillan, 2023. P. 145–164.

6. Osipov A. Non-Territorial Autonomy in Post-Soviet Space. *Managing Diversity through Non-Territorial Autonomy: Assessing Advantages, Deficiencies and Risks* / eds. T. H. Malloy, A. Osipov, B. Vizi. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 207–228.

7. Suksi M. Non-Territorial Autonomy: The Meaning of 'Non-Territoriality. Minority Accommodation through Territorial and Non-Territorial Autonomy / eds. T. H. Malloy, F. Palermo. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 83–115.

8. Nimni E. Minorites and the Limits of Liberal Democracy. Democracy and Non-Territorial Autonomy. *Minority Accommodation through Territorial and Non-Territorial Autonomy* / eds. T. H. Malloy, F. Palermo. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 57–82.

9. Osipov A. Can 'Non-territorial Autonomy' Serve as an Analytical Term? Between 'Thick' and 'Thin' Approaches. *International Journal on Minority and Group Rights*. 2018. Vol. 25, № 4. P. 621–646.

10. Non-Territorial Autonomies. URL: https://www.world-autonomies.info/ non-territorial-autonomies (дата звернення: 19.09.2024).

11. Smith D. J. NTA as a Democratization Tool. *Non-Territorial Autonomy* / eds. M. Andeva, B. Dobos, L. Djordjević, B. Kuzmany, T. H. Malloy. Cham : Palgrave Macmillan, 2023. P. 65–84.

12. Bauböck R. Territorial or Cultural Autonomy for National Minorities? *Centre for European Integration Research*. *Working Paper Series*. 2001. Vol. 22.

13. Nimni E. Nationalist Multiculturalism in the Late Imperial Austria as a Critique of Contemporary Pluralism: The Case of Bauer and Renner. *Journal of Political Ideologies.* 1999. Vol. 4. P. 289–314.

14. Nimni E. Non-Territorial Autonomy: The Time Is Now. *Non-Territorial Autonomy in Theory and Practice: A 2020 Report* / ed. M. Andeva. Skopje : University American College Skopje, 2020. P. 13–25.

15. Nimni E. The twilight of the two-state solution in Israel-Palestine: shared sovereignty and nonterritorial autonomy as the new dawn. *Nationalities Papers.* 2020. Vol. 48, № 2. P. 339–356.

16. Djordjević L. The Many Faces of Minority Non-Territorial Autonomy. *Non-Territorial Autonomy* / eds. M. Andeva, B. Dobos, L. Djordjević, B. Kuzmany, T. H. Malloy. Cham : Palgrave Macmillan, 2023. P. 165–183.

17. Goemans P. Normative Principles and Non-Territorial Autonomy. *Non-Territorial Autonomy* / eds. M. Andeva, B. Dobos, L. Djordjević, B. Kuzmany, T. H. Malloy. Cham : Palgrave Macmillan, 2023. P. 85–102.

18. Malloy T. H. Introduction. *Managing Diversity through Non-Territorial Autonomy: Assessing Advantages, Deficiencies and Risks* / eds. T. H. Malloy, A. Osipov, B. Vizi. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 1–13.

19. Non-Territorial Autonomy in Theory and Practice: A 2020 Report / ed. M. Andeva. Skopje : University American College Skopje, 2020. 134 p.

20. Кресіна І., Явір В., Ходаківський М. Етнокультурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин: світовий досвід і Україна: наукова записка. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 120 с.

21. Явір В. Удосконалення політико-правового забезпечення захисту прав національних меншин як вимога євроінтеграції України. *Politicus.* 2022. № 1. С. 143–148.

22. Кресіна І. Етнокультурна автономія як політико-правовий інститут захисту прав національних меншин (ключова доповідь). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. № 3-4 (99-100). С. 204–223.

23. Колісник В. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти. Харків : Фоліо, 2003. 240 с.

24. Лазур Я. В. Правове регулювання національно-культурної автономії : світовий та вітчизняний досвід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. юрид. н. : 12.00.02 – конституційне право. Київ, 2005. 19 с.

25. Товт М. М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). Ужгород : ІВА, 2002. 160 с.

26. Nootens G. Can Non-Territorial Autonomy Bring an Added Value to Theoretic and Policy-Oriented Analysis of Ethnic Politics? *Minority Accommodation through Territorial and Non-Territorial Autonomy* / eds. T. H. Malloy, F. Palermo. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 33–55.

27. Salat L., Székely I. G. Conclusions. *Autonomy Arrangements Around the World: A Collection of Well and Lesser Known Cases* / eds. L. Salat, S. Constantin, A. Osipov, I. G. Székely. Cluj-Napoca : Romanian Institute for Research on National Minorities, 2014. P. 443–478.

28. Topidi K. Language and Religion Within Cultural Autonomy Arrangements: An Exercise in Minority Agency? *Non-Territorial Autonomy* / eds. M. Andeva, B. Dobos, L. Djordjević, B. Kuzmany, T. H. Malloy. Cham : Palgrave Macmillan, 2023. P. 185–201.

29. De Villiers B. The Protection of Dispersed Minorities: Options for Aboriginal People in Australia. *Heidelberg Journal of International Law (ZaöRV).* 2014. № 74. P. 105–140.

30. Klímová-Alexander I. Transnational Romani and Indigenous Non-Territorial Self-Determination Claims. *Cultural Autonomy in Contemporary Europe* / eds. D. Smith, K. Cordell. Routledge, 2008. P. 59–80.

UDC 329.15

HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE STRATEGIC TRAJECTORY OF THE NEW AZERBAIJAN PARTY

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНОЇ ТРАЕКТОРІЇ ПАРТІЇ НОВИЙ АЗЕРБАЙДЖАН

Shukurova Gunay,
Doctoral Student at the Department of History of Azerbaijan and Eastern European Peoples
Sumgayit State University

The New Azerbaijan Party represents a unique case in the modern political history of Azerbaijan, as it was established not with the primary objective of attaining political power or engaging in a struggle for authority, but rather with the mission of extricating the country from its prevailing crisis. The historical phases of the party's formation reveal that the New Azerbaijan Party was founded in 1992 under extremely challenging circumstances, initially as an opposition party. Nevertheless, even during its tenure in opposition, the party consistently refrained from opposing the statehood of Azerbaijan or its national interests. Members of the New Azerbaijan Party have consistently acted as the closest collaborators and confidants of our national leader, Heydar Aliyev, in the implementation of the program he outlined for the construction and development of an independent Azerbaijani state. At present, the numerous members of the party are firmly united around President Ilham Aliyev, the legitimate and capable successor to Heydar Aliyev's political legacy. Over the intervening period, the New Azerbaijan Party has substantially broadened its international relations. The party has deepened its ties with Turkey's ruling Justice and Development Party (AKP), as well as with political entities in Russia, China, Germany, and Georgia. During these years, the representatives of the New Azerbaijan Party have held numerous productive meetings with delegates from the European Union, the Council of Europe, the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), and the Baku offices of the International Republican Institute and the National Democratic Institute of the United States, further enhancing collaborative relations. Today, the New Azerbaijan Party not only serves as an initiator of international conferences and symposiums but also actively participates in them. The political institutions of the Azerbaijani state, including the New Azerbaijan Party, have undergone significant historical evolution during the years of independence. Although the party's spheres of activity are diverse, they all converge on a single goal– the welfare of the people and the advancement of the nation along the path of progress.

Key words: History of Azerbaijan, New Azerbaijan Party, political development, political leadership.

Партія «Новий Азербайджан» являє собою унікальний випадок у сучасній політичній історії Азербайджану, оскільки вона була створена не з головною метою досягнення політичної влади чи боротьби за владу, а скоріше з місією вивести країну з панівної кризи. . Історичні етапи становлення партії показують, що партія «Новий Азербайджан» була заснована в 1992 році в надзвичайно складних умовах, спочатку як опозиційна партія. Тим не менш, навіть під час перебування в опозиції партія послідовно утримувалася від виступів проти державності Азербайджану та його національних інтересів. Члени партії «Єний Азербайджан» послідовно виступали як найближчі співробітники і довірені особи нашого загальнонаціонального лідера Гейдара Алієва в реалізації наміченої ним програми побудови і розвитку незалежної азербайджанської держави. Нині численні члени партії міцно згуртовані навколо президента Ільхама Алієва, легітимного та дієздатного наступника політичної спадщини Гейдара Алієва. За цей період партія «Новий Азербайджан» значно розширила свої міжнародні зв'язки. Партія поглибила свої зв'язки з правлячою в Туреччині Партією справедливості та розвитку (ПСР), а також з політичними структурами Росії, Китаю, Німеччини та Грузії. За ці роки представники партії «Новий Азербайджан» провели численні продуктивні зустрічі з делегатами Європейського Союзу, Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), бакинських офісів Міжнародної республіканської партії. Інституту та Національного демократичного інституту Сполучених Штатів, подальшого зміцнення відносин співпраці. Сьогодні партія «Новий Азербайджан» не тільки виступає ініціатором міжнародних конференцій і симпозіумів, але й бере в них активну участь. Політичні інститути азербайджанської держави, в тому числі партія «Новий Азербайджан», за роки незалежності пройшли значну історичну еволюцію. Незважаючи на те, що сфери діяльності партії різноманітні, всі вони зведені до єдиної мети – добробуту народу, просування нації по шляху прогресу.

Ключові слова: історія Азербайджану, партія «Новий Азербайджан», політичний розвиток, політичне лідерство.

Introduction. It is well-established that the initial condition for the formation of any ideology is the existence of collective consciousness, manifested in various forms. This collective consciousness is based on shared ideas, needs, values, and norms. The social system itself has been constructed by humanity through collective (or social) consciousness. It is noteworthy that political thought is also a product of social consciousness, including its development at the ideological level.

We can assert that various types of ideologies exert different influences on the process of political thought development, leading to distinct outcomes. Ideology can be considered the foundation of political ideas, as politics cannot exist independently of ideology. The sole distinction lies in the degree of proximity between the two.

It is well-known that from early childhood, individuals are inculcated with various life principles

related to family, tribe, ethnic group, humanity, and so on. Political ideology, in particular, exerts a powerful influence because it permeates almost every individual's consciousness through governance structures and other means of control to varying degrees.

Through ideology, an individual cannot form universal perceptions of themselves or the world. However, they can evaluate both themselves and the world around them; the entire history of political thought attests to this. Let us consider such processes in the context of Azerbaijani history. The general characteristics of these processes are as follows:

− The political structure of traditional societies was intertwined with ideas about the individual and the world, which were secured through religious and mythological thought (primarily in anthropological forms), often seen as part of a divine plan.

− In transitional societies (marked by the collapse of empires, expansionist wars, civil conflicts, etc.), the formation of new social groups occurred rapidly. Marginal (intermediary) groups frequently articulated ideas opposing the dominant ideology (for example, the Khurramites, among others).

− The formation of capitalist society accelerated the integration processes between Eastern and Western civilizations. The ideology of the open society began to penetrate both Western and Eastern political structures. However, this was not so much the formation of a new ideology as the adaptation of both traditional and externally adopted ideological practices to contemporary living conditions. This was a painful process that affected the mentality, social status, and self-awareness of various social groups.

It is essential to emphasize that the principles of an open society (equality, liberty, private ownership), integrated with scientific and technological advancements across diverse sectors, have given rise to new paradigms regarding humanity's role and perception of the world. The ideological fusion of liberalism and conservatism has, at a cognitive level, established the foundation for numerous ideological conclusions. Political entities, notably political parties, strategically leverage these dynamics to assert their positions and influence collective consciousness. Political ideology is disseminated and embodied through various social institutions, particularly political parties.

Degree of Problem Elaboration

In contemporary, independent Azerbaijan, a multitude of political forces actively participate in the evolution of political processes [8]. Among these forces, the New Azerbaijan Party stands out [17]. As is well-documented, the operational mechanism of modern society's political system is structured around the execution of governance and authority [14]. Objective circumstances can precipitate the transformation, reconfiguration, or dissolution of the political system [16]. The foremost objective of any state is the preservation and stabilization of its political system [15]. The established political regime is influenced by both governance methodologies and national-historical traditions. In this context, political parties are entrusted with substantial responsibilities within the parameters of their authority [13].

The fundamental components of Azerbaijan's political governance structure emerged at the convergence of the 20th and 21st centuries [9]. The remnants of the Soviet political system, which were inherited by the post-Soviet states, have undergone various stages of evolution and crisis [10]. The political instability resulting from the post-Soviet crisis significantly exacerbated the volatility of the political system. Only through extraordinary measures could this instability be mitigated [11]. Moreover, internal and external factors impacting the development of the national political system must be considered. In this respect, the role of political actors, particularly parties and their leadership, was of paramount significance [7].

There exists a substantial body of scientific and theoretical literature addressing these issues [6]. The analysis of the formation and development of the political system in Azerbaijan has been among the subjects of inquiry [5]. The analysis demonstrates that political traditions frequently replaced each other in the transmission of political experience. Azerbaijani statehood, which developed at the crossroads of Eastern and Western civilizations, encountered numerous political paradoxes. Both democratic and authoritarian traditions evolved and solidified in this context [13]. Democratic development in modern Azerbaijan retains elements of specific political traditionalism [12]. This traditionalism, of course, is rooted in universal values and national self-awareness.

It is noted that, over the past century, political consciousness and political relations have assumed an increasingly significant role among the other forms of public consciousness and spheres of life activity [14]. Political consciousness and relations have actively influenced individuals' worldviews and, more broadly, their general outlook on life [2]. The politicization of public consciousness becomes evident especially during pivotal historical moments [3]. This manifests in the polarization of social groups, the intensification of social contradictions, and the challenges that arise on the path to achieving civil peace. These phenomena, in turn, lead to the emergence of new worldviews and the formation of new fundamental values in individuals.

Tasks and objectives. This article provides a comprehensive analysis of the historical development phases of the New Azerbaijan Party, focusing on the distinctive features of the formation of its strategic trajectory. Initially, the exceptional role of the party's leaders is examined.

Methods: To achieve the research objectives, a review of scientific and theoretical literature was

conducted, alongside a historical analysis of socio-political processes. The study encompasses facts and figures related to the activities of political parties, particularly the prominent New Azerbaijan Party, within the state structures established during the years of independence.

Main Section. The National Leader Heydar Aliyev is the founder and architect of the New Azerbaijan Party.

The distinguished statesman and National Leader Heydar Aliyev was both the founder and the leader of the New Azerbaijan Party throughout his lifetime. His exceptional organizational skills and extraordinary ability to mobilize resources significantly accelerated the development of the New Azerbaijan Party.

It is well-documented that the first and second congresses of the New Azerbaijan Party were conducted under the leadership of the prominent statesman and skilled politician Heydar Aliyev. Aliyev's insightful speeches and final addresses at these congresses laid the foundation for the party's development strategy. Thanks to Heydar Aliyev's efforts, the New Azerbaijan Party gained prominence and was recognized as a well-structured entity on the international stage. The party's experience garnered significant attention from important political circles in foreign countries.

Following the dissolution of the USSR in October 1991, Azerbaijan, like other newly independent republics, declared its state sovereignty. However, neither the Ayaz Mutalibov administration nor the Azerbaijan Popular Front (AXC) and Musavat party duo succeeded in establishing a stable state, preserving its attributes, or advancing statehood. They even dismantled the relatively effective administrative principles inherited from the USSR. In this context, the sole hope of the people was Heydar Aliyev, a prominent public-political figure known for his experience, foresight, and resolute leadership. During this period, thousands of people from across Azerbaijan appealed to Heydar Aliyev, then Chairman of the Nakhchivan Autonomous Republic Supreme Assembly, requesting him to take measures to rescue the country from crisis, chaos, and anarchy.

On October 16, 1992, the newspaper "Səs" ("Voice") published a petition from Azerbaijani intellectuals addressed to Heydar Aliyev, which would later be known as the "91 Movement." The petition, which called for the establishment of a new political party under his leadership, was signed by intellectuals from various regions of the republic, who, on behalf of themselves and the ordinary people they represented, implored Heydar Aliyev to lead the newly founded party.

"Esteemed Heydar bey,

In the current circumstances, you are the sole individual capable of undertaking this arduous and responsibility-laden task within the republic!... Based on the results of public opinion surveys conducted across nearly all regions of Azerbaijan and the thousands of verbal and written recommendations received by our organizing committee, we deduce that you alone can serve as the unequivocal leader of the NEW AZERBAIJAN PARTY... We envision the New Azerbaijan Party as an organized, robust, and leading force, uniting individuals with a new ideological mindset around you... Today, you are safeguarding and administrating the Nakhchivan Autonomous Republic, which is under political, economic, military, and moral blockade, through your personal influence and strategic diplomatic acumen. We hope that you will extend these efforts to the entirety of Azerbaijan. Azerbaijan awaits your final and decisive resolution." [4]

Establishment of the New Azerbaijan Party. On November 21, 1992, at the founding conference held in Nakhchivan, a political entity dedicated to fulfilling its historical mission in the establishment and advancement of independent Azerbaijan – the New Azerbaijan Party – was established.

During the preparatory phase for the founding conference, a group of intellectuals in Baku developed preliminary drafts of the party's statute and program. These drafts were reviewed and critiqued by experienced colleagues, who contributed their recommendations. Initially, these documents were extensive and lacked a thorough reflection of the issues pertinent to Azerbaijan's independence–such as the consolidation of state sovereignty, the creation of a stable and socially oriented economy, the establishment of an independent, democratic, legal, and secular state, and the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict, alongside principles of legality, Azerbaijani identity, continuity, and social justice. However, the introduction of markedly different, concise, and substantive drafts during the conference was a direct outcome of Heydar Aliyev's intervention. He was compelled to revise the party's statute and program extensively to align them with his visionary approach.

During the deliberation on the party's statute, Heydar Aliyev meticulously considered the feedback from the conference participants and integrated some of their suggestions.

A critical provision in the YAP program is the imperative of enhancing Azerbaijan's integration into the global community to bolster the nation's state independence. Thanks to the successful foreign policy of the esteemed leader Heydar Aliyev, this goal was achieved, and cooperation at an equal level within international organizations became a cornerstone of Azerbaijan's sovereignty. In January 2001, Azerbaijan's accession as a full member of the Council of Europe affirmed its earnest commitment to joining the "European family" and demonstrated adherence to all obligations undertaken before the organization.

On January 27, 2003, Mr. Ilham Aliyev's election as Vice-President and Bureau member of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) represented a significant achievement for Azerbaijan within this international body. This development highlighted the advanced state of our country's relations with the Council of Europe and underscored the considerable respect and support for our delegation, especially for Mr. Ilham Aliyev. It is noteworthy that at the time of Azerbaijan's admission as a full PACE member, the organization was perceived as "Armenian-friendly" and influenced by "Armenian lobbying." However, from the outset, Ilham Aliyev and his delegation adopted a strategic approach that effectively transformed the organization from an anti-Azerbaijani stance to one that acknowledged and respected Azerbaijan's rights and sovereignty. Under Ilham Aliyev's initiative, PACE adopted numerous resolutions condemning Armenia's aggressive policies, designating the Nagorno-Karabakh region as an "occupied zone," and criticizing the looting of Azerbaijan's historical, cultural, and national heritage. [3, p. 166]

The Program of the New Azerbaijan Party (YAP) also delineates the directions of economic and social policy. The Program states: "The Party prioritizes the development of education, science, and culture in its social policy." Over the past period, the esteemed leader Heydar Aliyev, as the founder of independent Azerbaijan, practically implemented the key principles and provisions advanced in the Party's Program and Statute.

By the end of 1995, the New Azerbaijan Party had already established itself as a formidable political organization, securing a substantial majority of votes in parliamentary elections and assuming a leading role as the ruling party in the country's socio-political landscape. The effective application of Heydar Aliyev's political views and philosophy was pivotal to the Party's significant achievements. Regarding the Party's activities during this period, Heydar Aliyev remarked: "Recently, there has been talk that the New Azerbaijan Party has already failed, that it is dead, that it no longer exists... Those representing the YAP are not very capable, and so on. Undoubtedly, these are views and opinions aimed at weakening and diminishing the strength of the New Azerbaijan Party. Despite not having close contact with the Party's leadership, I certainly never believed these assertions. I was confident that the New Azerbaijan Party would survive and, through various stages, become even stronger. I am very pleased with the Party's current state, I congratulate it, and I hope that the New Azerbaijan Party will continue to develop rapidly and secure a deserved place in the republic's society, which is based on democratic principles, and in the multi-party system. This depends largely on you." [5]

One of the significant factors enhancing the historical importance of the First Congress of the New Azerbaijan Party was the steps taken towards ensuring political succession. The decision to appoint Mr. Ilham Aliyev as Deputy Chairman of the Party brought a new spirit and modernity to this process. In the parliamentary elections held on November 12, 2000, Mr. Ilham Aliyev and several YAP members secured the majority of seats in the parliament. This allowed for the assertion that the decisions of the First Congress were the result of pragmatic political thought. Mr. Ilham Aliyev's subsequent election as First Deputy Chairman of the Party was a clear indicator of the successful outcomes of the decisions made at the First Congress.

In November 2001, the Party's Second Congress was held. During this congress, amendments were made to the Party's Statute, including the establishment of the position of First Deputy Chairman, to which Mr. Ilham Aliyev, already recognized as a prominent politician, was elected. This led to a more rapid development of the Party, particularly with increased active engagement of youth in the Party's activities.

The Role of Ilham Aliyev in the Formation of the New Azerbaijan Party

The factor of Ilham Aliyev in the formation of the New Azerbaijan Party was indispensable as the worthy successor to Heydar Aliyev's political legacy and a guarantor of Azerbaijan's rightful place among leading world states. Mr. Ilham Aliyev was already actively involved in the republic's socio-political life, having established himself as a powerful political figure through his vigorous activities as First Vice-President of the State Oil Company, Member of the National Assembly, Head of the Azerbaijani Parliamentary Delegation to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, and President of the National Olympic Committee. His election as First Deputy Chairman of the New Azerbaijan Party had a highly positive impact on the organization's activities and was a crucial factor in enhancing the Party's mass appeal. As First Deputy Chairman, he emphasized that the strength of the New Azerbaijan Party primarily resided in its irreplaceable leader Heydar Aliyev, in the alignment of the Party's policies with the interests of the people, and in the practical implementation of its foundational principles. He confidently asserted that the New Azerbaijan Party would remain in power and that Azerbaijan's future was closely linked to this Party and the policies of Heydar Aliyev.

The exceptional role of Ilham Aliyev in transforming the New Azerbaijan Party into a leading political force in society cannot be attributed solely to his representation in the Party's leadership and its activities. Following his election as the First Deputy Chairman of the New Azerbaijan Party, Ilham Aliyev drew not only national but also international attention.

In his address to the Azerbaijani people on October 1, 2003, our National Leader Heydar Aliyev emphasized the high importance he placed on both Ilham Aliyev and the New Azerbaijan Party, presenting Ilham Aliyev and the Party as the most appropriate choice for the nation:

The years 1992-2003, during which the New Azerbaijan Party was founded, established, developed, and became a political force, are directly associated with the name of National Leader Heydar Aliyev.

Ilham Aliyev's magnificent victory in the 2003 presidential elections opened a new and honorable chapter in the history of independent Azerbaijan. The significant direction of Ilham Aliyev's pre-election campaign was the comprehensive explanation of the work done during Heydar Aliyev's presidency to preserve and further strengthen the statehood and independence of the country. By arguing with concrete facts that Azerbaijan's successful oil strategy promised substantial socio-economic progress, demonstrating the strong economic potential of the country, and highlighting the improving standard of living, Ilham Aliyev succeeded in fostering voter optimism.

Ilham Aliyev was elected as the President of independent Azerbaijan and Chairman of the New Azerbaijan Party, marking the Party's and its members' next and most significant victory.

Therefore, Ilham Aliyev's election as President in October 2003 was a result of the people's confidence in the Heydar Aliyev political course. The victory of the YAP candidate in the 2003 presidential elections visibly confirmed the Party's influence in the country's socio-political life.

On December 17, 2004, in the municipal elections, and on November 6, 2005, in the parliamentary elections, the YAP again achieved victory, further establishing itself as a party with substantial representation in both local self-government bodies and legislative bodies. The Party fulfilled the hopes placed upon it by the President and the people, reaffirming its leadership and indispensability by securing 63 mandates.

In Azerbaijan, social justice, national unity, and the protection of citizens' rights and freedoms are core principles upheld by President Ilham Aliyev. From the outset of his presidential duties, Ilham Aliyev structured state policy in accordance with priorities in the field of political reforms. The continuation of the Heydar Aliyev course, which has demonstrated its vitality and effectiveness in all areas, and the creative application of its core principles in the context of globalization, are defining characteristics of Ilham Aliyev's presidential activities.

The decree signed on November 24, 2003, on the "Measures for Accelerating Socio-Economic Development in the Republic of Azerbaijan," the "State Program on Socio-Economic Development of Regions (2004-2008)" approved on February 11, 2004, and the "State Program on Improving Living Conditions and Increasing Employment of Refugees and Internally Displaced Persons" dated July 1, 2004, as well as directives on promoting entrepreneurship and socio-economic spheres, encompass various directions of his activity program.

On November 24, 2003, Ilham Aliyev initiated comprehensive measures aimed at addressing the objective problems arising from the transition between different socio-political formations, by signing the decree on "Measures for Accelerating Socio-Economic Development in the Republic of Azerbaijan". As is well known, the decree outlined the theoretical, practical, and conceptual approaches to accelerating the dynamic development observed in the national economy.

President Ilham Aliyev's socio-economic reforms have been highly praised by international financial institutions. In November 2006, Donna Dousset-Coyrolo, Director for the South Caucasus at the World Bank, highlighted that Azerbaijan had established itself as a country with high economic indicators and that the trust of international financial institutions in our country had significantly increased. This trust resulted in the world's largest financial resources providing real support for Azerbaijan's largest economic project: the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, ensuring that the "Project of the Century" faced no issues [1].

Today, the tireless efforts of Azerbaijani President and YAP Chairman Ilham Aliyev generate a sense of pride among every Azerbaijani, as they realize the fulfillment of Heydar Aliyev's aspirations. President Ilham Aliyev continues and completes the work initiated by our National Leader Heydar Aliyev. While Heydar Aliyev laid the foundation for the Baku-Ceyhan pipeline, Ilham Aliyev, as the faithful successor of Heydar Aliyev's path, inaugurated and ensured the operationalization of the pipeline.

The political and economic significance of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline must be considered as one of the most decisive historical events in strengthening Azerbaijan's independence. Had the "Contract of the Century" not been signed in 1994, and had subsequent infrastructure projects not been implemented, and had construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline not commenced, it would be difficult to speak of Azerbaijan's standing among the world's nations today. Ilham Aliyev assesses this fact as follows: "Had the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline not materialized, there would be no discussion of economic development in Azerbaijan. Many sectors in Azerbaijan began to develop only after the 'Contract of the Century' [2, p. 130]."

The contemporary development phase of the New Azerbaijan Party (YAP) was defined by the III Congress held on March 26, 2005. During the Congress, Ilham Aliyev was unanimously elected

Chairman of the New Azerbaijan Party. Chairman Ilham Aliyev delivered an extensive report at the Congress, providing a profound and comprehensive analysis of the socio-political processes occurring globally and domestically, and delineated the key directions of the Party's activities.

The election of President Ilham Aliyev as Chairman of YAP during the III Congress in 2005 brought dynamism to the political environment of the country. As a carrier of the ideological thought based on Heydar Aliyev's ideas and moral principles, and possessing rich political experience and intellect, President Ilham Aliyev succeeded in shaping a new mode of thinking and style of activity in Azerbaijan's political life. This, in turn, established new perspectives for the future political activities of the New Azerbaijan Party.

Conclusion. Under the leadership of President Ilham Aliyev, the worthy successor of the National Leader Heydar Aliyev, the day when our country will achieve a brighter and more prosperous future is not far off. As evidenced by the facts, Ilham Aliyev is a leader who is unafraid of difficulties, emerges from all trials with valor, and demonstrates great sacrifices for his people and homeland. Ilham Aliyev is also a statesman who has successfully continued the historical mission of the great Heydar Aliyev and has concluded the projects initiated by his predecessor with notable achievements. In summary, he is a formidable phenomenon whom Azerbaijan takes pride in, relies upon, and views as a cornerstone of its successful future.

The Azerbaijani people recognize Ilham Aliyev as the most deserving disciple of Heydar Aliyev's political school, capable of completing the crucial tasks and prospective plans initiated by his predecessor and continuing the far-sighted internal and external policies he has implemented to date. Today, the steps and actions taken by Ilham Aliyev as President of the Republic of Azerbaijan demonstrate his adherence to and continuation of Heydar Aliyev's path and political line with due diligence.

REFERENCES:

1. Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramının təsdiq edilməsi haqqında (2004-2008-ci illər) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmani. 11 fevral, 2004
2. Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı: 2003, 504s.
3. Qasımov A. Taleyi tarixinə düşən şəxsiyyət. Bakı: 2004, 240s.
4. Bir qrup Azərbaycanlının Heydər Əliyeva müraciəti. "Səs qəzeti", 16 noyabr 1992-ci il
5. YAP II ildönümü münasibətilə keçirilən ümumrespublika müşavirisində nitqi. "Yeni Azərbaycan qəzeti" 19 noyabr, 1994-cü il
6. Abdullazadə F. H.Əliyev. Siyasi portret. Bakı: "XXI" nəşriyyatı, 1998
7. Azərbaycan Prezidenti. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2004. 264 s.
8. Babaoğlu H. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi (siyasi, ideoloji və diplomatik məsələlər). Bakı: "Elm", 2007. 516 s.
9. Cəfərov N., Musayev O., Osmanlı D. Türk dünyasının yeni lideri. Bakı: Çaşıoğlu, 2009. 760 s.
10. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. B.: Azərnəşr, 2012. 480 s.
11. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. Bakı: Azərnəşr, 2017. 400 s.
12. Heydər Əliyev Müasir Azərbaycan Parlamentinin Banisidir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Nəşri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamları və Milli Məclisdə çıxışları. Tərtibçi və müəlliflər: S.Mirzəyev, M. Qayıbov. Bakı: 2008. 495 s.
13. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: "Təhsil", 2002. 328 s.
14. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. I cild "Şərq-Qərb", Bakı: "XXI- Yeni Nəşrlər Evi", 2006. 624 s.
15. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. B.: Şərq-Qərb. 2002
16. Prezident İlham Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı fikirləri. Bakı: "Nəşriyyat XXI" MMC-nin mətbəəsi, 2016
17. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının 20 illiyinə həsr olunmuş Təntənəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. // Dirçəliş XXI əsr, 171-172/2012, s.12-34.

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 321:37.014.5:355.02(470)

ВОЄНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В РФ: ЗАГРОЗИ ТА НАСЛІДКИ

MILITARIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN RUSSIA: THREATS AND CONSEQUENCES

Лисянський П.Л.,
доктор філософії з політичних наук,
директор організації
Громадська організація «Інститут стратегічних досліджень та безпеки»

У статті проаналізовано етапи реформування та тенденції розвитку територіального публічного управління в російській федерації, з особливим акцентом на процес воєнізації освітньої системи. Розглянуто основні аспекти інтеграції військових дисциплін в освітні програми загальноосвітніх шкіл, коледжів та університетів, а також вплив цих змін на молодь та суспільство загалом.

Воєнізація освіти є складовою частиною широкомасштабної державної політики, спрямованої на підвищення обороноздатності країни та патріотичного виховання населення. Вона включає введення курсів з військової підготовки, навчання основам оборони та безпеки, проведення військово-спортивних заходів, а також створення спеціалізованих кадетських класів і шкіл. Цей процес супроводжується значним збільшенням фінансування з боку держави, а також активним залученням військових структур до освітнього процесу.

Проаналізовано потенційні загрози та негативні наслідки цієї тенденції. Однією з головних загроз є формування мілітаризованої свідомості в молоді, що може призвести до зниження критичного мислення, підвищення агресивності та схильності до радикальних ідеологій [15]. Крім того, воєнізація освіти може призвести до зниження рівня загальноосвітньої підготовки через зменшення часу, відведеного на інші дисципліни.

Вплив воєнізації освіти на суспільство розглядається через призму соціальних та психологічних аспектів. Підкреслено, що надмірна увага до військової підготовки може сприяти поляризації суспільства, зростанню соціальної напруги та конфліктів між різними групами населення. Акцентовано на впливі цих змін на дітей та підлітків, які знаходяться у вразливому віці та можуть бути особливо сприйнятливими до ідеологічного впливу.

У статті також проаналізовано історичні прецеденти воєнізації освіти в інших країнах, зокрема в Німеччині та Японії, та зроблено висновки про можливі сценарії розвитку подій у російській федерації. На основі проведеного аналізу запропоновано рекомендації щодо зменшення негативних наслідків воєнізації освітнього процесу, а також заходи, спрямовані на збалансування військової підготовки та загальноосвітніх дисциплін.

Ключові слова: воєнізація освіти, патріотичне виховання, військова підготовка, соціальна напруга, критичне мислення.

The article analyzes the stages of reform and development trends of territorial public administration in the Russian Federation, with a special emphasis on the process of militarization of the educational system. The main aspects of the integration of military disciplines and training into the curricula of secondary schools, colleges and universities, as well as the impact of these changes on youth and society as a whole, are considered.

The militarization of education is an integral part of a large-scale state policy aimed at increasing the country's defense capability and patriotic education of the population. It includes the introduction of military training courses, training in the basics of defense and security, holding military sports events, as well as the creation of specialized cadet classes and schools. This process is accompanied by a significant increase in funding from the state, as well as the active involvement of military structures in the educational process.

Potential threats and negative consequences of this trend are analyzed. One of the main threats is the formation of a militarized consciousness among young people, which can lead to a decrease in critical thinking, an increase in aggressiveness and susceptibility to radical ideologies. In addition, the militarization of education can lead to a decrease in the level of general education due to the reduction of time allocated to other subjects.

The impact of the militarization of education on society is considered through the prism of social and psychological aspects. It is emphasized that excessive attention to military training can contribute to the polarization of society, the growth of social tension and conflicts between different population groups. Particular attention is paid to the impact of these changes on children and adolescents, who are at a vulnerable age and may be particularly susceptible to ideological influence.

The article also analyzes the historical precedents of the militarization of education in other countries, in particular in Germany and Japan, and draws conclusions about possible scenarios of the development of events in the Russian

Federation. Based on the analysis, recommendations are offered to reduce the negative consequences of the militarization of the educational process, as well as measures aimed at balancing military training and general education disciplines.

Key words: militarization of education, patriotic education, military training, social tension, critical thinking.

Постановка проблеми. Проблема воєнізації освітнього процесу в Російській Федерації є актуальною в умовах зростання військових загроз та необхідності підвищення обороноздатності країни. Однак інтеграція військових дисциплін в освітні програми має значні соціальні, психологічні та освітні наслідки, які потребують детального аналізу. У статті висвітлено проблему інформаційного впливу, що здійснюється з боку Росії на українських дітей в закладах освіти з метою деморалізації, винищення народної свідомості та дестабілізації внутрішньої ситуації в українських закладах освіти [3-5].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз методів зовнішнього інформаційного впливу на школярів з боку російської федерації через освіту. Основними завданнями дослідження є:

1) Ідентифікація основних методів інформаційного та освітнього впливу;

2) вивчення впливу цих методів на морально-психологічний стан дітей;

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова література з питання мілітаризації освіти досліджується з різних аспектів [1-20]. Роботи багатьох авторів присвячено аналізу історичних прецедентів воєнізації освіти в Німеччині та Японії, а також впливу цих процесів на суспільство [19-20]. У сучасних дослідженнях російських учених висвітлюються тенденції інтеграції військової підготовки в освітні програми шкіл і закладів вищої освіти, зокрема через введення кадетських класів та проведення військово-спортивних заходів [5, 16, 10]. Однак питання довгострокових соціальних та психологічних наслідків цих процесів залишаються недостатньо вивченими. Проаналізовано наукові роботи, які розглядають аспекти інформаційної війни та психологічного впливу на військових через електронні засоби комунікації, вивчено дослідження, що описують методи ведення інформаційної війни та їх ефективність в умовах сучасного конфлікту.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявні дослідження, залишаються невирішеними питання впливу воєнізації освіти на формування критичного мислення серед молоді, зниження рівня загальної освіти через переважання військових дисциплін, а також можливі негативні соціальні наслідки, як-от зростання агресивності та соціальної напруги.

Виклад основного матеріалу дослідження. Воєнізація освіти в Росії включає введення курсів з основ військової підготовки, навчання основам оборони та безпеки, організацію військово-спортивних заходів та створення кадетських класів. Позитивним аспектом цих заходів є підвищення рівня фізичної підготовки молоді, розвиток дисципліни та організованості. Однак негативні наслідки включають формування мілітаризованої свідомості, підвищення рівня агресивності та зниження здатності до критичного мислення [4]. Соціальні наслідки воєнізації освіти включають можливе зростання соціальної напруги та конфліктів між різними групами населення. Крім того, зменшення часу на вивчення загальноосвітніх дисциплін може призвести до зниження рівня освіти та обмеження можливостей молоді для професійного розвитку в цивільних галузях [6]. Натепер існує ряд досліджень, присвячених вивченню процесів мілітаризації освіти в різних країнах, включаючи Росію. Зокрема, роботи багатьох авторів акцентують увагу на історичних прецедентах, як-от воєнізація освіти в Німеччині під час Другої світової війни або в Японії в період імператорського правління. Останні публікації висвітлюють сучасні тенденції впровадження військової підготовки в освітні програми російських шкіл і ЗВО, а також аналізують їх наслідки для молоді. Воєнізація освітнього процесу в Російській Федерації є актуальною проблемою, що виникає на тлі зростання військових загроз і необхідності підвищення обороноздатності країни. Це явище пов’язане з потребою держави в патріотичному вихованні молоді, підготовленні її до можливих військових конфліктів, а також формуванні національної ідентичності та лояльності до держави [5]. Однак інтеграція військових дисциплін у систему освіти має значні соціальні, психологічні та освітні наслідки, які потребують детального аналізу та обґрунтованих наукових досліджень. Попри значну кількість досліджень, залишається не досить розробленими питання впливу воєнізації освіти на соціальну психологію молоді, формування критичного мислення та загальну освітню підготовку, також бракує комплексного аналізу довгострокових наслідків для суспільства та держави загалом. Військові дисципліни включені в освітні програми на всіх рівнях освіти в Росії. Сюди входить запровадження обов’язкових курсів з основ військової підготовки, підготовки з основ оборони та безпеки, а також організації військово-спортивних заходів. Зростання агресивності та зниження критичності може бути спричинено формуванням мілітаризованої свідомості молоді []. Скорочення часу на вивчення загальноосвітніх дисциплін може негативно позначитися на рівні освіти загалом. Одним із соціальних наслідків мілітаризації є зростання соціальної напруги та

потенціалу конфліктів. Російська Федерація використовує освіту на тимчасово окупованих територіях для поширення своєї пропаганди. Використання цього та інших методів для розриву зв'язку українських дітей з рідною державою окупанти робили свідомо, адже така практика використовується Росією зараз у Донеччині та Луганщині [7]. Усі дії країни-окупанта, як на окупованих територіях, так і поза ними, спрямовано на знищення української ідентичності та поширення російської нав'язаної влади: примусовий перехід на російську мову, асиміляція російських звичаїв, прийняття культури. Загалом, знищення освіти на окупованих територіях за «кримським сценарієм» передбачає певний процес: перехід на російські стандарти освіти; заміна навчальних матеріалів на російськомовні; перепідготовка і заміна педагогічних кадрів, які лояльні до нової влади або які були виселені з території Російської Федерації; українознавчі предмети не входять до історії української літератури; обмеження щодо вивчення мови [7].

Найважливішою частиною перевиховання наших дітей є навчання. Отже, з історії написано спеціальні пропагандистські шкільні підручники, в яких російське викривлене та брехливе бачення використовується для переписування історичних подій. Перше, що зробила російська армія на окупованих нею територіях, – вивезла українську літературу. Найчастіше забороняється та вилучається література про Голодомор в Україні, українські революції, АТО/ООС, підручники, методичні матеріали, довідники з історії України, художня література видатних українських письменників і поетів. Існує також список заборонених імен, серед видатних історичних постатей України яких є Степан Бандера та Симон Петлюра. У кількох містах України є випадки вилучення книги «Справа Василя Стуса» [7]. Діти, які проживають на окупованих територіях, не можуть дистанційно навчатися за українською програмою через заходи окупаційної влади. У батьків проводять обшуки та перевіряють техніку, щоб перевірити, чи не навчаються їхні діти дистанційно в українській школі. Батькам погрожують штрафом, якщо вони не переведуть дітей до російської школи. Викрадених українських дітей змушують відвідувати «мовні курси» для вивчення російської мови, оскільки вони не володіють нею на достатньому рівні, і їм взагалі забороняють користуватися українською мовою. Усе це є частиною політики лінгвоциду. Крім того, на тимчасово окупованих територіях окупанти створюють регіональні осередки «ООН», щоб налаштувати українських дітей проти рідної країни та підготувати їх до вступу в російські добровольчі батальйони. Дітей, які вступають до лав «молодших солдатів», змушують носити військову форму та берети. Їх вчать користуватися зброєю, а предмет «Патріотичне виховання» є обов'язковим для вивчення дітьми в школах.

Непоодинокі випадки, коли країна-терорист організовує військові збори для дітей, які перебувають у слідчих ізоляторах. Там вони проходять бойову та тактико-вогневу підготовку. Чи можна вважати дії російської федерації формою примусової служби в російській армії – питання риторичне, але є факт, що дітей використовують у своїх збройних інтересах. Усе це негативно впливає на свідомість дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії росії. Російська Федерація винна у військовому злочині через мілітаризацію освіти на тимчасово окупованих територіях. Попри те, що на тимчасово окупованих територіях росіяни здійснюють освітній процес за своїми стандартами, ми розуміємо, що це тимчасово, і продовжуємо боротися за те, щоб наші громадяни з окупованих територій мали право на українську освіту [14].

Програму патріотичного виховання в російській федерації посилює влада. У 2024 році на такі цілі вона виділить у 10 разів більше коштів, ніж у довоєнні роки. Експертне середовище стурбоване тим, що наративи, які насаджуються серед молоді в Росії, спрямовані на формування нових поколінь російських військових і виборців, лояльних президенту росії Володимиру Путіну та його режиму. Як це вплине на дітей на анексованій території Росії, і чи є можливість захистити їх від токсичної освіти? [7-9]. Це питання потребує розв'язання. Освітня політика торкнеться жителів окупованих і анексованих Росією територій України. Інтенсивність «патріотичного виховання» розрахована на покоління жителів окупованих південних і східних регіонів України. Як повідомляє російське видання «РБК», у поданому до Держдуми РФ проекті держбюджету зазначено, що на патріотичне виховання громадян буде виділено 45,85 млрд рублів [12, с. 88]. У законопроєкті йдеться, що кошти хочуть розподілити між молодіжними рухами та громадськими організаціями. «Руху перших» виділять майже 17 млрд рублів. Всеросійський конкурс для дітей і підлітків «Велика зміна» отримає 270 млн руб., а програма початкової школи «Орли Росії» – 136,2 млн руб. Правозахисники стверджують, що проекти сприяють залученню російських і кримських дітей до прокремлівської ідеології. Загалом, під час повномасштабного російського вторгнення в Україну видатки на патріотичне виховання громадян у Росії значно зросли [1-2]. Надалі наслідки повного панування РФ над освітнім процесом будуть більш серйозними для кожного українця, починаючи з малолітнього віку, і якщо це не зупи-

нити в найближчий час, ми отримаємо повне й тотальне російське нав'язане свідоме суспільство із всіма принципами та методиками російської експансії.

У таблицях 1–6 надано детальний огляд загроз та потенційних наслідків мілітаризації освіти в Росії, що допоможе краще зрозуміти і проаналізувати цю проблему з різних аспектів. Перша таблиця ілюструє введення нових предметів у шкільну програму Російської Федерації, таких як «Основи національної безпеки та захисту Батьківщини» та «Воєнно-патріотичне виховання». Ці предмети були розроблені для підготовки молоді до можливих загроз зовнішньої безпеки та формування патріотичних цінностей [6, 14, 18]. Вони включають елементи військової підготовки, відвідування військових баз і парадів, що спрямоване на підвищення рівня військової обізнаності серед учнів. Незважаючи на позитивні наміри, такі зміни можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки. Наприклад, вони можуть сприяти зміцненню патріотизму та готовності захищати країну, але водночас можуть спричинити збільшення рівня агресивності та стресу серед дітей. Важливо також враховувати можливість зниження уваги до гуманітарних і наукових дисциплін, що є основою всебічного розвитку здобувачів освіти.

Таблиця 2 акцентує увагу на загрозах, пов'язаних із мілітаризацією освітнього процесу. Однією з ключових загроз є психологічний вплив на дітей. Психологічний стрес, агресивність, підвищення рівня тривожності та страху можуть виникнути через постійну увагу до військових тем. Відведення ресурсів на військову підготовку також є суттєвою проблемою, оскільки це може призвести до зменшення інвестицій в освіту та соціальні програми. У довгостроковій перспективі це може негативно вплинути на якість освіти та соціальний захист молоді.

У таблиці 3 розглядаються наслідки для психічного здоров'я дітей та підлітків, пов'язані з введенням військово-патріотичного виховання в шкільну програму. Психологічний стрес, зростання рівня депресії та тривожності є потенційними проблемами, з якими можуть зіткнутися учні. Такі наслідки можуть також вплинути на академічні досягнення, оскільки діти, які відчувають дискомфорт, можуть знижувати свою успішність у навчанні. Важливо, щоб педагоги та батьки були обізнані про ці ризики та знаходили способи їх мінімізації.

Таблиця 4 аналізує економічні наслідки мілітаризації освіти. Одним із ключових наслідків є втрати ресурсів. Інвестиції, які могли б бути спрямовані на розвиток освітніх та соціальних програм, перенаправляються на військову підготовку. Це обмежує можливості для економічного розвитку та покращення якості життя громадян [14, 18, 16]. Також це може призвести до зниження фінансування інших важливих сфер, таких як охорона здоров'я та соціальний захист.

У таблиці 5 розглядаються наслідки для міжнародних відносин, що можуть виникнути через введення військових елементів у шкільну освітню програму. Міжнародна критика та обурення з боку інших країн можуть призвести до погіршення дипломатичних відносин та ізоляції Росії на міжнародній арені. Це, у свою чергу, може вплинути на економічне співробітництво, політичні альянси та загальний міжнародний престиж країни. Важливо враховувати ці аспекти при прийнятті рішень щодо змін у шкільній програмі.

Таблиця 1

Введення нових предметів у шкільну програму рф

Предмет	Опис
Основи національної безпеки та захисту Батьківщини	Предмет, який включає елементи військової підготовки та військово-патріотичного виховання. Введений для підготовки молоді до можливих загроз зовнішньої безпеки.
Воєнно-патріотичне виховання	Додаткові курси та програми, спрямовані на формування військово-патріотичних цінностей серед учнів. Включають відвідування військових баз та військових парадів.

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі джерел [5, 10, 14]

Таблиця 2

Загрози мілітаризації освітнього процесу

Загроза	Опис
Психологічний вплив на дітей	Збільшення ризику психічних проблем серед дітей та підлітків, як-от агресивність, тривога, посилення страху
Відведення ресурсів	Зменшення інвестицій в освіту та соціальні програми через зростання видатків на військову підготовку

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі [14, 18]

Таблиця 3

Наслідки для психічного здоров'я дітей та підлітків

Наслідок	Опис
Психологічний стрес	Збільшення ризику виникнення психологічних проблем, як-от депресія і тривога, внаслідок військово-патріотичного виховання
Вплив на академічні досягнення	Зниження успішності в навчанні через психологічний дискомфорт та відволікання від основних предметів

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі [3, 10]

Таблиця 4

Економічні наслідки мілітаризації освіти

Наслідок	Опис
Втрати ресурсів	Витрати, які можуть бути спрямовані на військову підготовку, що обмежують можливості для економічного розвитку та соціальних програм

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі [14, 18, 16]

Таблиця 5

Міжнародна реакція та наслідки для міжнародних відносин

Наслідок	Опис
Міжнародна критика	Обурення та критика з боку міжнародної спільноти щодо введення військових елементів у шкільну освітню програму
Вплив на дипломатичні відносини	Можливе загострення міжнародних відносин та відчуття загрози з боку країн, що стикаються з Росією

Джерело: *власна розробка автора сформована на підставі джерел [3; 18-20]*

Таблиця 6 підсумовує загрози та наслідки мілітаризації освітнього процесу в Російській Федерації. Психологічний вплив на дітей, втрата цінностей освіти, відведення ресурсів та міжнародна критика є основними аспектами, які потребують уваги. Введення військових елементів у навчальну програму може спричинити зростання агресивності та тривоги серед дітей, зниження акценту на гуманітарні та наукові дисципліни, а також призвести до погіршення міжнародних відносин. Для того щоб мінімізувати ці ризики, необхідно ретельно планувати та впроваджувати нові предмети, враховуючи всі можливі наслідки та реакції з боку суспільства та міжнародної спільноти.

Введення нових предметів у шкільну програму РФ, таких як «Основи національної безпеки та захисту Батьківщини» і «Воєнно-патріотичне виховання», спрямоване на підготовку молоді до можливих зовнішніх загроз і формування патріотичних цінностей. Однак, як свідчать представлені таблиці, такі нововведення несуть низку потенційних загроз і наслідків. Психологічний вплив на дітей може бути значним: підвищується ризик агресивності, тривожності, депресії та інших психічних проблем. Це, в свою чергу, може негативно вплинути на академічні досягнення учнів, оскільки психологічний дискомфорт відволікає від навчання. Додатково, збільшення видатків на військову підготовку може призвести до зменшення інвестицій у традиційні освітні та соціальні програми, що може погіршити якість освіти та соціального захисту дітей. Втрата фокусу на гуманітарних та наукових дисциплінах також є серйозною проблемою, оскільки вони є основою всебічного розвитку учнів. Міжнародна реакція на такі зміни може бути негативною, що призведе до критики та погіршення дипломатичних відносин з іншими країнами. Це може мати далекосяжні наслідки для міжнародного співробітництва, політичних альянсів та економічного розвитку. Отже, незважаючи на позитивні наміри, введення таких предметів потребує ретельного планування та врахування всіх можливих наслідків, щоб забезпечити збалансований і всебічний розвиток молоді.

Висновки. Воєнізація освітнього процесу в росії має значні загрози та негативні наслідки для молоді та суспільства загалом. Для мінімізації цих наслідків необхідно розробити стратегії балансування між військовою підготовкою та загальноосвітніми дисциплінами. Введення військових елементів у шкільні програми, як-от предмети «Основи національної безпеки та захисту Батьківщини» та інші військово-патріотичні курси, може вплинути на розвиток дітей та підлітків як фізично, так і психологічно. Однією з головних загроз є психологічний вплив на молодь. Введення військових цінностей може призвести до збільшення рівня агресивності серед учнів, підвищення рівня тривоги та страху. Це особливо акту-

Таблиця 6

Загрози та наслідки мілітаризації освітнього процесу в рф

Аспект	Загроза / Наслідок	Опис
Психологічний вплив на дітей	Збільшення агресивності та тривоги	Введення військових елементів у навчальну програму може спричинити зростання рівня агресивності серед дітей та підлітків. Також може збільшити рівень тривоги та страху серед молоді, яка ще не готова адекватно сприймати такі теми
Втрата цінностей освіти	Зменшення акценту на гуманітарні та наукові дисципліни	Заміщення часу, що приділяється військово-патріотичному вихованню, може призвести до зменшення фокусу на важливі гуманітарні та наукові предмети, що є основою всебічного розвитку учнів
Відведення ресурсів	Зниження інвестицій в освіту та соціальні програми	Збільшення витрат на військову підготовку може відбирати ресурси, які могли би бути використані для покращення якості освіти, охорони здоров'я та соціального захисту молоді
Міжнародна критика та вплив	Погіршення міжнародних відносин та ізоляція	Міжнародна спільнота може реагувати на мілітаризацію освіти в РФ негативно, що може призвести до погіршення міжнародних відносин та ізоляції країни. Це може мати вплив на економічне співробітництво, політичні альянси та загальний міжнародний престиж

Джерело: власна розробка автора сформована на підставі [1-9]

ально в контексті молодих людей, які ще не готові адекватно сприймати військові теми. Це може спровокувати соціальні конфлікти та загострити суспільну напругу. Зменшення акценту на гуманітарні та наукові дисципліни на користь військово-патріотичного виховання може призвести до втрати цінностей освіти, необхідних для розвитку критичного мислення та соціальної адаптації здобувачів освіти. Економічні наслідки включають зниження інвестицій у загальноосвітні програми та інші соціальні сфери через великі витрати на військову підготовку. Міжнародна реакція на воєнізацію освіти може призвести до погіршення міжнародних відносин та ізоляції країни через негативну реакцію міжнародного співтовариства. Для мінімізації цих наслідків важливо розробити стратегії, які забезпечать баланс між військовою підготовкою та загальноосвітніми дисциплінами. Це включає збереження гуманітарного компонента освіти, інвестиції в розвиток освітніх програм та соціальних сфер, а також підтримку конструктивного міжнародного діалогу. Перспективи подальших досліджень включають детальний аналіз довгострокових наслідків воєнізації освіти та розроблення рекомендацій для політиків і освітян, спрямованих на збереження миру, розвиток освіти та підтримку громадської гармонії в сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Березівська Л. Д. Реформування загальної середньої освіти в Україні у ХХ столітті крізь призму джерелознавства : наук.-допом. бібліогр. покажч. / Л. Д. Березівська ; НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 251 с.

2. Бех І. Д., Канішевська Л. В., Малиношевський Р. В. Стратегія військово-патріотичного виховання дітей та молоді в системі освіти України: реалії та орієнтовні позиції. *Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*. 2023. Т. 5, № 2. С. 1–7. URL: https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5202 (дата звернення: 25.07.2024).

3. Британська розвідка повідомила деталі військової підготовки у школах РФ. *Суспільне | Новини*. URL: https://suspilne.media/368912-trenuvanna-zi-sturmovimi-gvintivkami-britanska-rozvidka-povidomila-detali-vijskovoi-pidgotovki-u-skolah-rf/ (дата звернення: 25.07.2024).

4. Верголяс М., Верголяс О., Брантова О. Освіта і наука України в умовах воєнного стану. *Actual Problems in the System of Education: General Secondary Education Institution – Pre-University Training – Higher Education Institution*. 2023. № 3. С. 201–208. URL: https://doi.org/10.18372/2786-5487.1.17697 (дата звернення: 25.07.2024).

5. Воробйова А. Патріотичне виховання України та РФ: в чому різниця – Альменда. *Альменда*. URL: https://almenda.org/patriotychne-vykhovannya-ukrayiny-ta-rf-v-chomu-riznytsya/ (дата звернення: 25.07.2024).

6. Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього : матеріали міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 7–8 черв. 2022 р.) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ : ННІ ПУДС КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. 467 с.

7. Дослідження «Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014-2019 рр.)» – Українська Гельсінська спілка з прав людини. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: https://www.helsinki.org.

ua/publications/doslidzhennia-osvitnie-pole-na-tymchasovo-okupovanykh-terytoriiakh-ukrainy-2014-2019-rr/ (дата звернення: 25.07.2024).

8. Злочинний освітній процес: як окупанти мілітаризують та спотворюють освіту на ТОТ?. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/568426_zlochinniy_osvitniy_protses_yak.html (дата звернення: 25.07.2024).

9. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.

10. Матяш Т. Росія повертає військову підготовку в шкільну програму і все більше нагадує СРСР, – британська розвідка. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/world/2023/01/29/544086_rosiya_povertaie_viyskovu_pidgotovku.html (дата звернення: 25.07.2024).

11. Освіта з урахуванням конфлікту: концепт та підходи. URL: https://uied.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/2-inee_project_chutlyva-osvita2.pdf (дата звернення: 25.07.2024).

12. Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія : монографія / за ред. В. Кременя, Т. Левовицького, В. Огнев'юка, С. Сисоєвої. К. : ТОВ "Видавниче підприємство "ЕДЕЛЬВЕЙС", 2013. 460 с.

13. Політичні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання: матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 26 трав. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника, Л. М. Шипілової. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2023. 54 с.

14. Росія зробила черговий крок до тотальної мілітаризації освіти. *ГЛАВКОМ*. URL: https://glavcom.ua/columns/sgromenko/rosija-zrobila-cherhovij-krok-do-totalnoji-militarizatsiji-osviti-984484.html (дата звернення: 25.07.2024).

15. Україна та проект «русского мира» : аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. К. : НІСД, 2014. 80 с.

16. Фінансування молодіжної політики в Росії через призму війни з Україною – Альменда. *Альменда*. URL: https://almenda.org/finansuvannya-molodizhnoi-politiki-v-rosii/ (дата звернення: 25.07.2024).

17. Як Росія використовує освіту проти українських дітей і що з цим робити Україні?. *Альменда*. URL: https://almenda.org/yak-rosiya-vikoristovuye-osvitu-proti-ukrainskix-ditej-i-shho-z-cim-robiti-ukraini/ (дата звернення: 25.07.2024).

18. AlliGee. The militarization of Russian education: Nurturing patriotism or infringing on critical thinking?. *Medium*. 2023. URL: https://medium.com/@alligee/the-militarization-of-russian-education-nurturing-patriotism-or-infringing-on-critical-thinking-e5c5a4d56991 (date of application: July 25, 2024)

19. Russia is Breeding for War Through Youth (Para-)Militarization. *The Jamestown Foundation*. URL: https://jamestown.org/program/russia-is-breeding-for-war-through-youth-para-militarization/ (date of access: 25.07.2024).

20. Time C. 'Readiness For Service': Russia's Schools Continue Marching Toward Militarization. *RadioFreeEurope/RadioLiberty*. URL: https://www.rferl.org/a/russia-schools-militarization-service-war-ukraine-putin/32500453.html (date of access: 25.07.2024).

УДК 161.201.3:321:323.1

ДЕРЖАВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: НОВИЙ ТЕРМІН ПОЛІТИЧНОЇ ТА ПРАВОВОЇ НАУКИ

STATE IDENTITY: A NEW TERM OF POLITICAL AND LEGAL SCIENCE

Ліпкан В.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Академії праці, соціальних відносин і туризму

У статті вперше науково обґрунтована концепція державної ідентичності. На основі аналізу чинного законодавства, з'ясована контраверсійність легітимованих дефініцій національної та громадянської ідентичності. Стаття написана на основі підходів та концепцій політичного інституціоналізму, безпекознавства, Real Politik, етатизму, символічного інтеракціонізму, правової антропології щодо дослідження держави в умовах нелінійного розвитку в рамках певного геостратегічного ландшафту. Підкреслюючи на іманентну турбулентність міжнародної безпекової архітектури, масштабування поза правового впливу транснаціональних корпорацій на державну політику різних країн акцентовано на засадничій ролі держави та ефективно функціонуючої інституційної системи та її значенням для гарантування суверенітету.

Наведено комплекс корелюючих детермінант державності і державної ідентичності. Встановлено дериват ключових термінів, що описують державну ідентичність: державність, державотворення, державна мова, державні інтереси, цінності держави, загрози державі, політика державної безпеки, територія держави, простір держави, територіальна цілісність, недоторканність державного кордону, суб'єктність Української Держави, міжнародно-правове визнання, непорушність конституційного ладу, заснованого на принципах балансу та розподілу влади. Здатність до забезпечення відповідних явищ, що описуються наведеними вище термінами, може становити комплекс ознак, що структурують та описують державну ідентичність як цілісне явище.

Аргументовано необхідність виокремлення державної ідентичності як самостійного виду ідентичності і трактування її ключовою засадою реалізації державності. Наголошено, що розвиток теоретичних засад і практичне утвердження державної ідентичності відіграє стратегічну роль у створенні геостратегії і забезпеченні державної безпеки та стійкості Української Держави в умовах гібридної війни, внутрішніх загроз та глобальних трансформацій.

У статті обґрунтовано неповноту досліджень, в яких акцент здійснено лише на національній та громадянській ідентичності, презентації цивілізаційної ідентичності поза контекстом державної. Подано аргументи щодо некоректності визначення поняття громадянської ідентичності у профільному законі. Сформовані пропозиції щодо утвердження державної ідентичності.

Ключові слова: державна ідентичність, національна ідентичність, державна безпека, державність, державотворення, правотворення, стратегічні комунікації, стратегічна політика, інституційна система, державні інтереси, геостратегія, стійкість інституційної системи.

The article scientifically substantiates the concept of state identity for the first time. Based on an analysis of current legislation, the controversy surrounding the legitimized definitions of national and civic identity has been clarified. The article is written using approaches and concepts from political institutionalism, security studies, Realpolitik, etatism, symbolic interactionism, and legal anthropology in the context of studying the state under conditions of nonlinear development within a specific geostrategic landscape. By emphasizing the inherent turbulence of the international security architecture and the extralegal influence of transnational corporations on state policies in various countries, the article underscores the fundamental role of the state and its effectively functioning institutional system, as well as its importance in ensuring sovereignty.

A set of correlating determinants of statehood and state identity is provided. The derivation of key terms that describe state identity has been established, including: statehood, state-building, state language, state interests, state values, threats to the state, state security policy, state territory, state space, territorial integrity, the inviolability of state borders, the subjectivity of the Ukrainian State, international legal recognition, and the inviolability of the constitutional order, which is based on the principles of balance and the separation of powers. The ability to ensure the phenomena described by these terms constitutes a set of features that structure and describe state identity as a holistic concept.

The article argues for the need to distinguish state identity as a separate type of identity and to interpret it as a key foundation for the realization of statehood. It emphasizes that the development of theoretical foundations and the practical establishment of state identity play a strategic role in shaping geostrategy and ensuring the security and resilience of the Ukrainian State amidst hybrid warfare, internal threats, and global transformations.

The article also highlights the incompleteness of studies that focus solely on national and civic identities, while presenting civilizational identity outside the context of state identity. Arguments are made regarding the incorrect definition of civic identity in the relevant law. Proposals for the establishment of state identity have been formulated.

Key words: state identity, national identity, state security, statehood, state-building, law-making, strategic communications, strategic policy, institutional system, state interests, geostrategy, stability of the institutional system

Концепт національної ідентичності міцно посів своє місце у фокусі правових і політологічних розвідок. Ба більше, у 2022 році було прийнято Закон України *«Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»* [1], в якому визначено мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України.

Таким чином, на законодавчому рівні порізнено *два види ідентичності*:

1) ***національна ідентичність*** – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями;

2) ***громадянська ідентичність*** – стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством.

Чи є даний підхід стосовно виділення та легітимації лише цих двох видів ідентичності вірним?

Можу констатувати, що наразі відбувається концептуалізація категорії *«ідентичність»* у міждисциплінарному контексті. Даний процес здійснюється через вивчення процесів, явищ, чинників, причин та умов, які формують уявлення про дане поняття. Водночас ідентичність має відповідати певній сутності і за даного випадку потрібно ширше розуміння ідентичності аніж узвичаєно дається в різноманітних словникових джерелах як «тотожність, однаковість» [2, с. 233-234].

Чи є ідентичність феноменом антропологічним і яким онтологічним змістом воно обмежується? Чи може поняття «ідентичності» претендувати на визнання правовою категорією, адже на рівні політології дане поняття має широку інтерпретацію. Так, у політологічному словнику за редакцією *Н. Хоми* надається визначення таки поняттям, як: ідентичність, ідентифікація, ідентичність гендерна, ідентичність мовно-політична, ідентичність територіальна [3, сс. 235-241]. Водночас в політологічному словнику за редакцією *М. Головатого* [4], а також політологічному енциклопедичному словнику за редакцією *В. Горбатенка* визначення даного терміна взагалі відсутнє [5].

Якщо виходити із того посилу, що ідентичність може трактуватися як екзистенційна самототожність, потрібно увиразнити тенденцію до розмивання значення даного поняття: як *результату* самоототожнення і його процесу.

Якщо ми *«стверджуємо українську національну ідентичність»*, то ми здійснюємо процес ототожнення чи маємо результат усвідомлення належності до української нації? Семантичною ознакою ідентичності виступає «тотожність», однак вона, за умови послуговування інтеракціоністським підходом може трактуватися як пошук людини себе самої або ж пошук свого місця серед інших. Більше того, зв'язок з мовою, традиціями, культурою передбачає виявлення сформованого та усвідомленого інтересу до внутрішніх та зовнішні вимірів існування української нації.

Ці питання на моє переконання тісно пов'язані із питаннями ***державності***.

На думку укладачів колективної монографії з питань цивілізаційної ідентичності «українській цивілізації притаманні мобілізаційно-модернізаційний алгоритм соціального розвитку й особливий культурний код як сукупність колективно-несвідомих образів, цінностей і установок. Адже державність, будучи «політичним обручем», що стягує гетерогенний соціокультурний простір, задає єдиний у ній нормативно-ціннісний порядок (символічний універсум)» [6, с. 70].

Тож розвій культурних цінностей, української мови, традицій уможливлюється в рамках існування нормативно-ціннісного порядку. Вибудова зв'язку із зовнішнім світом в контексті реалізації концепції символічного інтеракціонізму може виступати елементом процесу самоідентифікації. Ідентичність не існує сама по собі або сама в собі, оскільки становить результат і детермінована процесами соціальної взаємодії, тож застосування антропологічного підходу і правової антропології для вивчення даних питань є обумовленим.

За даного випадку, зважаючи на мою прихильність до ідей етатизму, будову сильної держави та ефективної інституційної системи, в якості наукового плюралізму пропонується для наукової дискусії розглянути питання щодо уведення у науковий дискурс поняття ***«державна ідентичність»*** *з подальшою його інтерпретацією в якості політичної та правової категорії*.

Актуальність уведення даного поняття корелює із необхідністю ревізії наукової уваги у правових дослідженнях проблематиці **політики державної безпеки**:

– визначення змісту *державних інтересів*, тобто тих інтересів, які має власно держава як особливий і складний організм;

– визначення *цінності держави*, а не лише національних цінностей;

– визначення *загроз саме державі* (а не загроз державній безпеці, як на це відзначено у тексті Стратегії забезпечення державної безпеки [7]);

– визначення засад *державності, державотворення*;

– уконституювання *суб'єктності Української Держави*;

– підкреслення державності та віковічного

потягу до формування саме держави в зміні назви нашої країни на «Українська Держава».

Ю. Шаповал із цього приводу справедливо відзначає: «Ступінь захищеності держави прямо пропорційний рівню її пізнаваності, міжнародної репутації, залучення до розв'язання ключових проблем сучасності» [8, с. 55].

Коли ми говоримо про *суб'єктність Української Держави*, виявляємо її чинники та ознаки, то передусім здійснюємо процес ототожнення розуміння поняття *«суб'єкт міжнародних відносин»* із тим реальним статусом, що має Україна. У більш широкому плані ми здійснюємо процес ототожнення міжнародної правосуб'єктності держави та інших суб'єктів міжнародного права.

Саме тому важко прийнято як цілісну позицію *О. Майбороди*, який у своїй праці, визначаючи цивілізаційну суб'єктність України, виявляє та досліджує не стільки Українську Державу та державність як цілісний феномен, а окремі її ознаки, як то: геополітичну та геоекономічну суб'єктність, акцентуючи на необхідності упровадження «ендогенної парадигми, вивільняючись від одіозних рудиментів радянської цивілізації і піднімаючи свої традиційні культурні зразки до рівня конкурентоспроможності з культурами, якими уособлено процес глобалізації» [8, с. 81]. А сам цивілізаційний діалог даний вчений зводить до духовного переоблаштування і набуття українцями психологічних рис для рівноправної участі в діалозі цивілізацій. За усієї важливості та актуальності даної роботи, цікавих висновках та напрацюваннях, відмічу, що акцентованості на державній ідентичності в даному дослідженні не простежено та не встановлено, що додатково підкреслює актуальність звернення до даних питань.

Так само, у своїй монографії *М. Степико* досліджує вплив глобалізаційних процесів на існування та розвиток держав-націй, особистісну і колективну ідентичність, показуючи як позитивний вплив глобалізаційних процесів на існування національних держав, так і виклики, які вони породжують перед Вестфальською системою світоустрою. Автором особливу увагу приділено проблемам українського *національного будівництва*, які визначаються як поширенням космополітичних глобалізаційних практик, наростанням внутрішніх викликів українській національній ідентичності, так і гібридною агресією Росії проти України [9]. Натомість автор, акцентуючи увагу на національному будівництві, значно меншу частину свого наукового інтересу сфокусував на процесах державотворення, формування та розвитку Української Держави. Адже національне будівництво поза контекстом Української Держави є неможливим.

Наукове обґрунтування концепта ***«державна ідентичність»*** лежить в основі поєднання правових та політологічних досліджень, історії вчень про державу і право, міжнародного та конституційного права, безпекознавства, геостратегії, зокрема щодо змісту держави на сучасному етапі [8, сс. 41-43]:

1) незалежна і суверенна держава виступає первинним суб'єктом міжнародного права;

2) держави посідають центральне місце в міжнародній системі, зосереджуючи у своїх руках основні засоби впливу на міжнародне життя;

3) лише держави можуть брати участь у будь-яких міжнародно-правових відносинах;

4) держава має право встановлювати дипломатичні відносини, укладати міжнародні договори та відстоювати свої інтереси шляхом звернення до міжнародних юрисдикційних органів;

5) держава здійснює дипломатичне представництво через підтримання дипломатичних відносин з іншими державами, договірну правоздатність сукупно із захистом своїх прав та законних інтересів шляхом звернення до мирних засобів розв'язання міжнародних спорів, зокрема до міжнародних судових та арбітражних органів.

Існує чималий доробок наукових досліджень, в яких авторами фактично розроблено основи до *концепції державної ідентичності*, і далі завдання полягає здебільшого в їх теоретичному та концептуальному оформленні, синтезі, а головне – практичній реалізації [10-12].

Ухвалюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада України передусім визначила його як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах [13]. Надалі положення Декларації були конкретизовані в інших нормативно-правових актах [14-15].

Зовнішнім виміром *державної ідентичності* виступає міжнародно-правове **визнання Української Держави**. Чимало етносів мають глибоку культуру, власну мову, традиції, але ж не мають держави. Глибокі праці з розмежування історичної та державної нації були здійснені ще за часів Г.В.Ф. Гегеля. Так само і Т. Гоббс у своїй роботі «Левіафан» дуже прискіпливо дослідив державу в якості складного механізму, надструктурованої організації, яка не може бути осягнута розумом і піддаватись редукціонізму. Адже спроби нівелювати державність і державу як інститут мають, з-поміж багатьох інших, свої докорінні причини: влада міжнародних і транснаціональних корпорацій має тренди до масштабування і сучасні держави – останній оплот захисту людини, уможливлення збереження її прав і свобод.

Наразі однією з причин війни РФ проти Української Держави є невизнання РФ за нашою країною права на самостійність і незалежність, а у більш широкому розумінні РФ відмовляє Українській

Державі в праві на державність, тобто **анігілює державну ідентичність**. Так звані концепції «денацифікації», «демілітаризації» мали справжньою метою знищення передусім української державності і Української Держави і планувалися для реалізації в рамках концепції *антиукраїнства* і *рашизму* [16-17].

За цього випадку *національна ідентичність* українців може лишатися, так само як і громадянська, але в межах, на думку архітекторів хаосу, підросійської України як зрабованої та зменталеної частини єдиної імперії.

Інший аспект національної ідентичності – ***діаспора***. В її рамках люди відчувають зв'язок та належність до української нації, утім не відчувають зв'язок саме з державою, саме тому мають громадянство іншої країни, тобто унаочнюють свій політико-правовий зв'язок із іншою державою.

За даних умов через застосування правничої герменевтики доходимо висновку, що не досить аргументованою є позиція українського законодавця, який, визначаючи поняття ***громадянської ідентичності***, вказує на «закордонного українця, який стійко усвідомлює свій політико-правовий зв'язок із: 1) Україною; 2) українським народом; 3) громадянським суспільством» [1].

Наукова критика даного підходу ґрунтується на наступних авторських аргументах:

1) якщо виходити з класичного розуміння поняття *громадянства*, як юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі політико-правовий зв'язок між особою і певною державою, що визначає їхні права та обов'язки, то лише той українець, який зберіг українське громадянство, але тимчасово проживає поза межами держави, підходить під дане визначення. Представники діаспори, які не мають українського громадянства, а мають громадянство іншої держави, під дане визначення не підходять;

2) використання терміну *«український народ»* є зрозумілим, але не точним, адже відповідно до усталеного праворозуміння *український народ* – це *громадяни України* всіх національностей. Утім, якщо вживати термін ***«українська нація»***, то він є більш коректний і точний, адже даним терміном узвичаєно позначається спільнота етнічних українців як в Україні, так і поза її межами.

Ще один аспект національної ідентичності – ***колабораціонізм*** і взагалі контекст ведення війни РФ проти Української Держави. Під час війни чимало українців за національністю, які відчували належність до української нації з одного боку, не відчували належності, більше того заперечували державність України. Саме тому 1 розділ Особливої частини КК України було доповнено ст. 111[1] «Колабораціоністська діяльність», яка включає такі діяння ***громадян України***:

– публічне заперечення громадянином України: 1) здійснення збройної агресії проти України; 2) встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України;

– публічні заклики громадянином України до: 1) підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора; 2) співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора; 3) невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України;

– добровільне зайняття *громадянином України* посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора;

– здійснення *громадянином України* пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння: 1) здійсненню збройної агресії проти України; 2) встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України; 3) уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України; 4) дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти;

– передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора.

Таким чином у фокусі наукової уваги мають перебувати не тези щодо обґрунтування політичних забаганок окремих осіб, а наукова теорія, в рамках якої чітко доводиться:

– необхідність збереження та плекання традиційних сімейних, родинних цінностей;

– згубність та деструктивність неолібералізму, популізму, вульгарного демократизму і пов'язаних із ним таких фонових явищ, як: мультикультуралізм, толерантність і політична коректність [18];

– занепад морального клімату і розкладення та фрагментація сталого культурного ладу і цивілізаційно-культурного ландшафту національних держав через сфокусовану імміграційну політику, спрямовану не на висококваліфіковані кадри (окрім країн англосаксонського світу);

– неправильна освітня політика, що унеможливила отримання якісної освіти мігрантами в європейських країнах і як наслідок унеможливила їхню соціалізацію;

– демографічна капітуляція західного світу [19, с. 241];

– невдала політика асиміляції мігрантів, поєднана із розмиттям національної культури, національного коду.

У своїй новій книзі відомий німецький аналітик *Тіло Сарацін*, продовжив започатковану ним у 2010 році важливу та коректну дискусію щодо нагальних соціальних і політичних питань нашого часу, передусім в контексті узасаднічення державної ідентичності. Коли я навчався в University of Delaware у 2010 році, дана книга була однією з обов'язкових для вивчення та політичного аналізу. Підкреслю, що більшість прогнозів автора виправдалися: наслідки проблемної імміграції, яка була цілеспрямованою і заклала солідні підвалини до видержавлення багатьох країн, в поєднанні зі зниженням народжуваності титульного етноса та невдалою освітньою політикою стають дедалі помітнішими. Таким чином, без війни нині відбувається занепад західного світу: під загрозою стабільне процвітання та розвиток, соціальна справедливість (ніяким чином не плутати із рівністю) мир і стабільність суспільства. Когнітивна асиметрія в розумінні війни спричинила розрив психологічного та онто-генетичного зв'язку між розумінням причин та наслідків, через що війна трактувалася лінійно, тому «існування миру як відсутність війни» [20, с. 45] було ідентифіковано як один із нерівноважних станів але розвитку.

У новій книзі, яка вийшла друком у січні 2021 року німецькою мовою Тіло Сарацін вже не здійснює прогнозів, натомість пропонує конкретні контрзаходи щодо нової, більш розумної імміграційної політики у своїй останній книзі «Німеччина скасовує себе. Як ми наражаємо на небезпеку нашу країну». Підкреслю, що мовою оригіналу книга має наступну назву: «Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen». Тобто як в назві самої країни « Deutsch***land***», так і в подальшому термін держава не визначається терміном «der Staat» а наголошується саме на терміні ***«Land»***. Таким чином унаочнюється акцентування на територіальному чинникові, тобто територіальній цілісності, недоторканності державних кордонів, землі та території, на якій живуть і розвиваються німці [18].

Саме тому звернення мною уваги до питань змушування до акцентуації на *державницькому мисленні* має своє підґрунтя, що узасаднича меншовартість урізноманітнених концепцій бездержавності і позадержавності, малоросійства і холуйства. Державницьке мислення тяжіє до розуміння *Вітчизни*, яка сприймається як «національно-специфічне і віддзеркалюється в спостереженнях людей, їх почуттях і думках» [21, с. 22].

Адже як національна, так і громадянська ідентичність можуть існувати поза контекстом держави, як окремі самостійні елементи. Але лише в рамках державності дані сегментарні елементи можуть утворити єдність, що власно і спокутує до унормування максими про засаду творення національної держави, себто – **Української Держави,** ґрунтовне наукове обґрунтування назви нашої країни здійснено у відповідній авторській монографії [22, с. 70-81]**.**

Відзначу і на те, що в колі окремих науковців з ІДП ім. В. М. Корецького (І. Кресіна, О. Стойко), а також ННІ КІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка (М. Дорошко, Н. Піпченко, О. Кондратенко) зустрів широку (без надання науково обґрунтованої аргументації) опозицію до даного підходу, яка спирається, начебто, на відсутність «*усталеної практики застосування такого терміна... визначеність назви держави в Конституції України*». Утім в моїй монографії, яка є першим в державі виданням, присвяченим дослідженню геостратегії сучасної Української Держави «Політичні засади геостратегії сучасної Української Держави» [22, сс. 71-73] наводиться доволі солідний перелік наукових видань, в тому числі і підрозділів НАН України, в працях яких чітко вживається термін *«Українська держава»* [23-26].

Натомість, всупереч думкам названих осіб, на становлення ***Української держави*** звертають свою увагу, окрім зазначених у моїй книзі, і автори роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. В. Ф. Кураса НАН України, виданій у 2020 році [8, с. 4]. Також про Українську державу йдеться в енциклопедичному словнику з політології при визначенні поняття мовно-політичної ідентичності, де чітко відзначено, на «сприйняття Української держави як духовного і культурного центру» [3, с. 240].

Тож, зберігаючи логіку наукового дослідження, в усіх своїх наукових дослідженнях і дослідженнях моєї наукової школи для позначення назви нашої країни вживається назва **«Українська Держава».**

Контекстуально, схожу назву мають *Держава Ізраїль* та *Японська Держава*. Тож, якщо в контексті даної статті брати причини війни Ізраїльської держави проти Палестинської Автономії, то тут також офіційно стверджується неможливість визнання за палестинцями права на утворення власної держави. Ба більше: масштабується термін ***«дегуманізація»,*** за яким офіційні особи уряду єврейської держави не визнають за палестинцями прав, що закріплені у загальній декларації прав і свобод людини і громадянина. Також окремі дослідники звертають увагу на застосування «*політики апартеїду*: жорсткої та впливової санкціонованої державою системної політики щодо нав'язування етнічної зверхності над палестинцями» [27]. Таким чином, національна ідентичність палестинців тією чи іншою мірою визна-

ється, утім державна ідентичність не має такого визнання. Водночас державна ідентичність, екстраполюючи думки *З. Бжезинського*, стає результатом усвідомлення населення доведеної до безпрецедентного ступеню соціальної несправедливості, його обурення злиденністю і зневагою до людської гідності.

За умови існування загальної, колективної та індивідуальної, інших видів ідентичності, на які згадується в науковій літературі [28-29], потрібно звертати увагу на критерії їх виділення, встановлювати зв'язки між суб'єктивною сферою самоусвідомлення і об'єктивними факторами, зокрема ***міжнародно-правового визнання***.

Тож можу підтримати думки тих дослідників, зокрема О. Рафальського, які підкреслюють на необхідність розроблення комплексної моделі ідентичності [6, с. 47].

Підтримка Української Держави західним світом та іншими прогресивними країнами підкреслила передусім визнання ***державної ідентичності***, існування не лише української нації, а й визнання права за нашою нацією на самовизначення та існування і розвиток в рамках самостійної та незалежної Української Держави.

Інший приклад: *Тайвань*. Офіційна позиція нашої держави полягає у тому, що: «Політика єдиного Китаю є загальновизнаною. Ніхто не ставить під сумнів суверенітет Китаю над Тайванем: жоден із наших ключових партнерів ні в Європі, ні в Америці» [30]. Тобто, незважаючи на культурні відмінності, економічне зростання, різність будови політичної системи **Тайвань не володіє державною ідентичністю**, оскільки щодо нього існує суверенітет Китаю, а інші держави не визнають Тайвань як окрему державу.

Під час формулювання *державної ідентичності* відбувається вираження уявлення про належність до Української Держави серед різних громадян, різних національностей. Адже коли йдеться, наприклад про *«американську ідентичність»*, то йдеться про належність і ототожнення себе передусім із державою США, меншою мірою з національними традиціями, культурою. Концепція мультикультуралізму не змогла бути реалізованою: гетто, поділ і сегментація проживання населення у певних районах за національною ознакою нівелюють ті дослідження, в яких йдеться про «американську національну ідентичність» [31], адже сучасний стан міграційної політики, рівень зубожіння населення, ступінь суперечностей та поділу населення за певними ознаками уможливлюють твердити, що рушійною силою дальшого розвитку для США виступатиме саме ствердження та дальше упровадження ***«державної ідентичності»***.

Висновки. Відтак, усвідомлення своєї приналежності до конкретної держави як втілення притаманної даній спільності властивостей, а також міжнародно-правове визнання держави іншими країнами виступає головними ознаками державної ідентичності. Також слід звертати увагу і на онтологічний вимір: ставлення держави до самої себе, здатність до самостійного вироблення та втілення в життя власної геостратегії, реалізації власного стратегічного курсу держави і власної стратегічної політики. Здатність держави до гарантування власними силами та потенціалом конституційного ладу, забезпечення недоторканності державного кордону та територіальної цілісності, ефективного функціонування об'єктів стратегічної інфраструктури – є ознаками державної ідентичності.

Застосування методології антропології уможливило виявити інтеракціоністську природу ідентичності і як *процесу* і як *результату* обумовленої взаємодії із соціальною системою. Водночас застосування безпекознавчого підходу уможливило сфокусувати дослідницький ракурс на питаннях безпосередньо політики державної безпеки як засади реалізації державної ідентичності. Розуміння унікальності державної ідентичності призводить до нового бачення та розуміння проблем глобалізації, мультикультуралізму, ескалації впливу транснаціональних корпорацій та інших чинників, які можуть негативно впливати на державність, а отже мінімізувати та розмити останній бар'єр, що захищає людину, її права та свободи в глобалізованому і почасти несправедливому жорстокому світі.

Складові державної ідентичності мають строкатий характер і в статті доведено, що повною мірою ані національна, ані громадянська, ані культурна, ані мовно-політична ідентичності не можуть бути розвинені поза контекстом державної ідентичності, яка, інтегруючи в собі потенціал кожного з перелічених видів ідентичності, включаючи потенціал стратегічних комунікацій, формує умови для гарантованої реалізації кожної з них окремо. Державна ідентичність найбільш повно втілює органічний баланс національної, громадянської, культурної ідентичності як різних форм колективного кофункціонування та збалансованого сталого розвитку.

Формуванню концепції державної ідентичності будуть заважати. І це очевидно. Адже державна ідентичність закладає засади нової ідеології, методологічно та когнітивно завершує світоглядні дискусії щодо беззмістовного процесу мультикультуралізму, вульгарної та однобічної асиметричної толерантності, національної зневаги до окремих державних інституцій та інституційної системи на користь інтересам транснаціональних корпорацій.

Але шлях боротьби, в тому числі і у світоглядній сфері, є природним, адже в рамках ***державної ідентичності*** уможливлюється творення гену та

коду Українців, їхнє самозбереження на засадах: самоаналізу, самодисципліни, самоосвіти, самовдосконалення.

У рамках дальшого розвою пропонованої в даній статті концепції *«державної ідентичності»* слід враховувати існуючий в рамках інших теоретичних досліджень підхід, за якого розрізняють зовнішній і внутрішній вимір ідентичності. Важливими виступають дослідження принципів утвердження державної ідентичності: ефективність, законність, справедливість.

Важливим подальшими компонентами наукового дослідження запропонованої в даній статті концепції ***«державної ідентичності»*** мають виступати: геостратегічна ідентичність, національна самосвідомість і національний менталітет, історична пам'ять і національний характер, ген та код українця, національні традиції, національна віра, міфи. Іншим, але не менш важливим пластом досліджень виступає вивчення таких елементів, як: єдність і соборність, недоторканність державних кордонів і територіальна цілісність, спільність історичної долі, усталеність державної мови, конституційний лад, шо ґрунтується на принципі розподілу влади.

Дана стаття – запрошення всім тим, хто володіє державницьким мисленням, до творення нової Української Держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України 13 грудня 2022 року № 2834-IX.
2. Філософський енциклопедичний словник ; за ред. В. І. Шинкарука / НАН України, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Абрис, 2022. 744 с.
3. Політологія : *навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації* ; за наук. ред. д-ра політ. наук Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. 779 с.
4. Політологічний словник : *навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл.* / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. Київ : МАУП, 2005. 792 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенка : за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
6. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
7. Стратегія забезпечення державної безпеки: Указ Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022.
8. Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози. Аналітична доповідь ; за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.
9. Степико М. Т. Українська ідентичність у глобалізованому світі : *монографія*. Харків : Майдан, 2020. 258 с.
10. Україна – європейська країна / Нац. музей історії України ; авт.-уклад. С. Чайковський. Київ : Балтія Друк, 2015. 121 с.
11. Україна: хронологія розвитку / автори, кер. проекту: А. В. Толстоухов, В. О. Зубанов ; редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Кріон Т. 5, кн. 2 : Новітня історія. 1917-2010 рр. Кн. 2. 1945-2010 рр. / уклад.: О. О. Григор'єва, Л. Ю. Нескромнюк, М. Г. Бєлік. 2012. 528 с.
12. Правове забезпечення державного суверенітету України : *монографія* / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юрид. думка, 2011. 300 с.
13. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
14. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин». *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 5.
15. Про правонаступництво України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.
16. Ліпкан В. А. Антиукраїнство: новітній концепт політичної науки. *Сектор безпеки України: актуальні питання науки та практики*: збірник наукових статей, тез доповідей та повідомлень за матеріалами XII Міжнародної науково-практичної конференції (28 березня 2024 року, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків). Частина 1. Серія «Сектор безпеки України». Вип. 47. Редкол.: А.П.Гетьман, Бєлов Д.М., Т.О.Коломоєць, Ю.В.Мех, В.Я.Настюк, Р.В.Шаповал та ін. Харків: Друкарня Мадрид, 2024. С. 105-115.
17. Ліпкан В. А. Рашизм. URL: https://www.lipkan.com/rashizm/.
18. Thilo Sarrazin. Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen. Munchen : Langen – Mueller Verlag, 2021. 512 s.
19. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. 2-ге вид., допов. Київ : Т-во «Знання» України, 2013. 471 с.

20. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : *монографія*. Київ : НІСД, 2019. 560 с.

21. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра ; Генеза, 1996. 942 с.

22. Ліпкан В. А. Політичні засади геостратегії сучасної Української Держави. *монографія*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2024. 830 с.

23. Бостан С. К. Форма правління незалежної Української держави: етапи розвитку, проблеми, перспективи. *Форум права*. 2011. № 2. С. 103–110.

24. Бостан С. К. Еволюція змісту форми правління української незалежної держави. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2002. № 4. С. 3–11.

25. Сахань О. Політична модернізація української держави як чинник запобігання деструктивності влади. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2015. №3 (26). С. 121–137.

26. Матвієнко В. М. Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Київ, 2003. 435 с.

27. Andrew Mitrovica Get this straight, Western media: Palestinians aren't sub-human. Dehumanisation of Palestinians is as central to Israel's war strategy as the deadly missiles it wields. URL: https://www.aljazeera.com/opinions/2023/10/10/get-this-straight-western-media-palestinians-arent-sub-human

28. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : НАН України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2002. С. 22–23.

29. Розумний М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 2 (19). С. 25–32.

30. Політика єдиного Китаю є загальновизнаною: Кулеба – про позицію України щодо Тайваню. URL: https://tsn.ua/svit/politika-yedinogo-kitayu-ye-zagalnoviznanoyu-kuleba-pro-poziciyu-pekina-schodo-tayvanyu-2628237.html.

31. Зазуляк З. Американська ідентичність: глобальний вимір. SHV. 2016. Випуск 2, Номер 2. С. 19-23. doi.org/10.23939/shv2016.02.019.

УДК 327

ISLAMIC FUNDAMENTALISM AS A THREAT TO THE NATIONAL SECURITY OF FRANCE

ІСЛАМСЬКИЙ ФУНДАМЕНТАЛІЗМ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ ФРАНЦІЇ

Petriaiev O.S.,
Postgraduate student at the Department of Informational Security
National Institute for Strategic Studies

The article analyzes the problem of Islamization of France and the social challenges that the country may face in the foreseeable future. It examines the external and internal factors that have influenced the formation of the threat of Islamic fundamentalism and terrorism in the country. In modern France, as in other countries of the European Union, there is a significant increase in migrants who profess Islam. The majority of Muslims living in France are from North African countries, Morocco, Algeria and Tunisia, as well as from Syria. Also, a significant number of people from Turkey and equatorial Africa live in France. This is due to France's colonial past and its significant economic and political interests in the Islamic world. The era of decolonization was very difficult for France. France waged a long war in Algeria from 1954-1962, which ended with the proclamation of Algerian independence. The French armed forces also participated in the Suez Crisis in 1956 on the side of Israel and Great Britain against the Republic of Egypt. After the French troops left Algeria, Algerians who had closely collaborated with the French colonial administration migrated to France out of fear of persecution. Already in the eighties, their children founded several Islamic public organizations to defend their rights. French armed forces also participated in the conflict in Afghanistan, Libya, Syria and Iraq. The 2015 migration crisis also had a strong impact on France. The demographic situation in the country has changed significantly in recent years. An increase in the number of people practicing Islam is recorded. Islamic terrorism also poses a high threat to the country's internal stability. French society is hostile to the country's population that professes Islam. This is due to the social values that developed during the French Revolution, namely secularism and freedom of conscience. Islamic ideology is entirely based on religion, which extends to all spheres of human life. These two factors create a conflict in French society between two opposing cultures. The concept of multiculturalism has not been able to completely solve this problem. The French government now and in the future will need to develop a working strategy for the integration of Muslims into French society to prevent various problems that are already arising and may also intensify in the foreseeable future.

Key words: France, Islam, Islamophobia, terrorism, migration.

У статті аналізується проблема ісламізації Франції та соціальні виклики, з якими країна може зіткнутися в найближчому майбутньому. Досліджуються зовнішні та внутрішні чинники, що вплинули на формування загрози ісламського фундаменталізму та тероризму у країні. У сучасній Франції, як і в інших країнах Європейського Союзу, спостерігається значне зростання мігрантів, які сповідують іслам. Основна частина мусульман, які проживають у Франції, – це вихідці з країн Північної Африки, Марокко, Алжиру і Тунісу, а також із Сирії. Так само, у Франції проживає значна кількість вихідців із Туреччини та екваторіальної Африки. Це пов'язано з колоніальним минулим Франції та її значними економічними та політичними інтересами у країнах ісламського світу. Епоха деколонізації проходила дуже складно для Франції. Франція вела довгу війну в Алжирі з 1954-1962, яка закінчилася проголошенням незалежності Алжиру. Так само збройні сили Франції брали участь у Суецькій кризі 1956 року на боці Ізраїлю та Великобританії проти Республіки Єгипет. Після виходу Французьких військ з Алжиру, алжирці, які тісно співпрацювали з французькою колоніальною адміністрацією, через страх переслідування мігрували до Франції. Вже у вісімдесятих роках їхні діти заснували кілька ісламських громадських організацій для захисту своїх прав. Також Французькі збройні сили брали участь у конфліктах в Афганістані, Лівії, Сирії та Іраку. Міграційна криза 2015 року, так само сильно торкнулася Франції. Демографічна ситуація країни останніми роками сильно змінилася. Фіксується збільшення чисельності населення, яке сповідує іслам. Ісламський тероризм також становить високу небезпеку для внутрішньої стабільності країни. Французьке суспільство з ворожістю ставиться до населення країни, що сповідує іслам. Це пов’язано з соціальними цінностями, виробленими за доби Французької Революції, саме секуляризм і свобода совісті. Ісламська ідеологія повністю будується на релігії, яка поширюється у всі сфери життя. Ці два чинники створюють конфлікт у суспільстві Франції між двома протилежними культурами. Концепція мультикультуризму не змогла повністю вирішити цю проблему. Французькому уряду зараз і в майбутньому потрібно буде виробити робочу стратегію з інтеграції мусульман до французького суспільства для запобігання різним проблемам, які вже виникають, а також можуть посилитися в найближчому майбутньому.

Ключові слова: Франція, іслам, ісламофобія, тероризм, міграція.

Introduction. Islamic fundamentalism and terrorism pose a serious threat to modern France. France's colonial past haunts the country to this day. Muslim migration to the country, especially from North and Equatorial Africa, as well as from Syria, may have negative consequences in the foreseeable future. Terrorism has also become a problem for France. All these factors play an important role in creating a threat to the country's national security.

The article's main goal. Research on Islamic fundamentalism in France and how it affects the country's national security.

Recent literature review. The topic of Islamic fundamentalism and terrorism in France has been studied by scholars such as Jonathan Laurence, Justin Vaisse, Gilles Kepel, Antoine Jardin, Edwy Plenel, David Fernbach, Jan Eichler, Dafne Accoroni, Paul Silverstein etc.

The main research material. Muslim society has existed in France for many centuries. The first Muslims arrived on the French coast in the 8th century during the Moorish occupation of Spain. Some of them settled on the outskirts of Toulouse and in other places as far as Burgundy. In 732, at the Battle of Poitiers, Charles Martel, the mayor of the Frankish state, defeated the Arab army of Abdur-Rahman ibn Abdallah. The Battle of Poitiers has acquired mythological significance in the ideology of Europe and Christianity as a victory over Muslim invaders and a Muslim threat to Christian European civilization.

Later, some Muslims who fled the Spanish Reconquista and later the Inquisition settled in Languedoc-Roussillon and the Basque Country, as well as around Narbonne and in Béarn. By the 15th century, the expansion of navigation and maritime trade brought the French into contact with Islam in the Ottoman Empire, West Africa and the Indian Ocean. Through imperial expansion, France came to control or colonize territories with a Muslim majority, such as Egypt (1798), Algeria (1830), West Africa (1880), Tunisia (1881), Morocco (1912), Syria and Lebanon (1920) [1, c. 15-16].

With the advent of the 20th century, the migration of Muslims from the colonies to France began to intensify. During World War I, many Muslims from the French colonies fought in the French army in the European theater of military operations. Despite the negative attitude towards them from the native French living in the metropolis, after 1918, many soldiers from the colonies remained in France. During World War I, 280,000 soldiers were mobilized in North Africa, another 200,000 were mobilized from the Sub-Saharan Africa region.

In 1926, workers from Algeria formed the first Muslim community in France. In the same year, 1926, the Paris Mosque and the Franco-Muslim Avicenna Hospital in Bobigny were opened in Paris.

During the Second World War, between 1943 and 1945, France had approximately 200,000 to 250,000 Muslim soldiers mobilized in the French colonies of North Africa. After the end of the Second World War, France lay in ruins and many workers were needed to rebuild the country. Since 1950, France has been actively attracting workers from its Muslim colonies. In particular, the French government signed an agreement with the governments of Morocco and Tunisia to attract cheap labor to work in France. Large French companies hired workers directly in the provinces of Morocco and Tunisia.

The period of mass migration of Muslims to France lasted until 1974. Also, during this period, workers from Muslim countries such as Comoros and Turkey arrived in France in large numbers. Between 1974 and 1982, the phenomenon of Muslim family reunification occurred. The number of Muslims increased sharply due to the newly arrived wives and children of Muslims who had worked in France for many years. Also, the increase in the number of Muslims in France contributed to the creation of Islamic infrastructure, such as the construction of mosques, Islamic schools and Islamic meeting centers.

In the 1980s, the first generation of Muslims, born to parents who came as hired workers, began to appear in France. Children born in Muslim diasporas in the 1980s received French citizenship, a French education, and became politically active. [2, C.12-17].

The problem of Muslim integration into French society has gradually begun to arise. Many French politicians use the concept of migrant integration for their semi-mystical political purposes. This is done in order to calm the French public, to instill in them the calm that the problem will be solved, and to promise migrants that they will be accepted into French society. Firstly, there is no clear understanding in France that there is no clear understanding of the concept of integration. Many experts consider the successful integration of migrants, especially their children, that is, the second generation of migrants born in France as knowledge of the French language and its use at home among the family, education in French schools and universities, have friends among the native inhabitants of France, a sense of belonging to the French nation and a sense of patriotism [1, c. 29-30].

Migrants may also reject the integration policy. There are many reasons why the integration of Muslim migrants into French society is difficult. Islam is a religion that has a very strong political aspect that can be used to form state institutions. This concept is contrary to French statehood, which has a long history of development. It can also be added that in 1905, France had a law "Law on the Separation of Churches and State" that separates the church from the state and according to this law, France is a secular state [3].

France has a long colonial history. Particular attention should be paid to the French colonies in North Africa, where the indigenous population is Arab and Muslim. Algeria and the war for Algerian independence from France played a particularly important role in the history of modern France. After Algeria gained independence, many residents of that country, as well as Morocco, Tunisia and other former French colonies, began to emigrate en masse to France in the hope of a better life. But at the same time, the Muslim population in France retained hatred for their former enslavers, who exploited their people for their own material gain.

The Muslim population in the major cities of France has settled in compactly defined quarters, creating areas exclusively with the Muslim community living there. These Muslim communities or ghettos live in poverty, there is no prospect of social development, which becomes a favorable atmosphere for the development of criminal activity, social unrest and the development of religious extremism.

After the Arab Spring began, France made several strategic mistakes in its foreign policy. France's involvement in the conflicts in Libya and Syria created a feeling among local residents that French imperialism and colonialism was returning. Also, the creation of instability in these two countries led to a flood of Arab refugees, some of whom moved to France.

As we see, in connection with the historical processes of development of France, and its foreign policy towards the Islamic world, two societies have appeared in the country, the indigenous French professing Christianity, Catholicism and Protestantism, and the Islamic society professing Islam, consisting mainly of the Arab ethnic group. Due to the different paths of their development, differences in religion, values, mentality, historical memory, these two social groups inevitably come into conflict with each other. On the one hand, there is an increase in religious extremism among Muslim youth, due to poverty, lack of prospects and inability to integrate. On the other hand, nationalism and right-wing radicalism are developing among the indigenous population, as a response to the weak state policy on the integration of Muslims, which can lead to serious social problems in the foreseeable future.

When talking about French colonies in the Islamic world, it is worth highlighting Algeria separately. Relations between France and Algeria have a long and complicated history. The colonization of Algeria by France began in 1930 and lasted until 1847. The colonization was characterized by cruelty and bloodshed on the part of the French colonists. The new French colonial authorities did not have a system of communication with the local population, which inevitably led to various types of conflicts. Many French settlers began to move to Algeria, they were called colons, who began to demand social privileges for themselves. A little later, Algeria legally became part of France, and the French living in the new colony began to send their delegates to the French parliament as their representatives. French settlers made up about one tenth of the total population of Algeria from the mid-19th century until the country gained independence.

Although the French were able to capture Algeria, their full control over the territory was not secured until the fall of Napoleon III and the rise of the Third Republic. Before that, Algeria was under French military rule. After the fall of Napoleon III and the defeat of France in the Franco-German War, military administration in Algeria was replaced by a civilian one. Over time, more and more French people began to move to Algeria and appropriate lands that had previously belonged to the tribes. This led to the Algerian tribes, consisting of peasants, finding themselves in a difficult economic and social situation.

Over time, the French settlers established complete control over the political, economic, and social spheres of life. The French owned the new houses, farms, businesses, and workshops. Algerians had access to only basic education and primitive medical care. Prospects for higher education were limited. Since jobs were mostly in the big cities, the Muslim population living outside the cities suffered from chronic unemployment [4].

After World War II, the process of decolonization began. Former dependent territories became independent countries. The process of decolonization was not always peaceful. Former metropolitan countries tried to keep their colonies under their control with the help of their armies. France was no exception. Between 1954 and 1962, Algeria waged a war against France for its independence. In 1954, the National Liberation Front (FLN) began a guerrilla war against France demanding recognition of Algeria as an independent state. The Algerian resistance mainly fought in the provinces, but often the rebels carried out large-scale planned attacks in large cities against the French army and the colonial administration. In 1959, French President Charles de Gaulle declared that the Algerians had the right to independence. For three more years, French Algerians waged a terrorist war against the idea of Algerian independence. On March 18, 1962, France signed the Evian Treaty, which ended the war in Algeria [5, c. 52-61].

According to the French Institute of National Statistics, in 2022 there will be 7 million immigrants in France. This is 10.3% of the total population. The largest number of migrants living in France are from Algeria, they make up 12.5% of all immigrants [6].

Immediately after the end of the war, many Algerians who had collaborated with the French colonial authorities fled to France, as did 90,000 Algerian soldiers who had fought on the French side.

Since the end of the Algerian War of Independence, the flow of migrants from Algeria has not ceased. On the European continent, 90% of all Algerians live in France. Sometimes France serves as a temporary refuge for Algerian migrants who want to move to other European countries, as well as the United States and Canada.

Later, in the sixties, Algerian labor migrants moved to France, as the French economy was still on the rise after World War II. The Algerians successfully adapted to the new life, but in families they maintained conservative religious relationships.

In the seventies, many Algerians who came to France to earn money began to bring their families,

and began to associate their future completely with France. Their children went to French schools, began to forget the Arabic language. Most of this generation adapted to the French way of life, and began to lose their Algerian, Arab and Islamic identity. It was also relatively easy for them to adapt to the new life, since this life was similar to Algeria at the time when it was a colony of France.

In the early nineties, deindustrialization gradually began in France. Many large factories began to close. The demand in the labor market changed. Low-skilled labor was no longer needed. In the new economic reality, employers began to pay more attention to the level of education. The Algerian diaspora found itself in a difficult situation. In the suburbs of large cities in France, where Muslim diasporas mainly lived, including Algerian migrants, social unrest began. The police harshly suppressed the riots, thereby further exacerbating the conflict. The situation worsened with the beginning of the Gulf War. A new generation of Muslim youth in France was already finding it difficult to adapt. The re-Islamization of young Muslims began. Radical Islam also began to penetrate into the circles of young Algerians with Islamism, which subsequently led to terrorism.

With the advent of globalization, the situation worsened in the 2000s. Many of the Algerian youth no longer received a full secondary education. The areas where Algerians and other immigrants from Arab and Muslim countries lived began to turn into ghettos. These areas were located on the outskirts of large cities. They had a low standard of living, unemployment, and crime. The younger generation was unable to integrate into French society, but also began to lose their Algerian roots. This was easily taken advantage of by radical Islamists, who began to spread extremist ideas among the youth who were looking for their identity. Islamic radicals were able to offer them Islam as an alternative to identity, that is, religion as the basis of their identity. Disappointment in social injustice among young Algerians began to transform into hatred of the native inhabitants of France, who were seen as former colonizers and exploiters. Islamic fundamentalists were able to skillfully use this hatred to achieve their political goals and create chaos in France [7, c. 29-48].

France is often subjected to terrorist attacks by Islamic fundamentalists. The first terrorist attacks committed by Islamic terrorists began in the last decade of the 20th century. The Algerian organization Armed Islamic Group was behind these terrorist attacks. The Armed Islamic Group set itself the goal of overthrowing the secular political regime in Algeria and, upon coming to power, building an Islamic state. They carried out terrorist attacks in France with the aim of preventing France from cooperating with the Algerian government [8].

The next stage of the intensification of Islamic terrorism in France began in 2015, when on January 7 in Paris, terrorists shot 12 people from the editorial office of a satirical magazine and wounded another 11 people. In total, 17 people fell victim to terrorists during the terrorist attack in January [9, c. 286-299].

A few months after the terrorist attack on the satirical magazine Charlie Hebdo, on November 13, 2015, the Islamic State carried out two simultaneous attacks against civilians. The first attack took place at the Stade de France Saint-Denis, where an Islamic extremist blew himself up and shot at several restaurants. The second attack took place at the Bataclan concert hall. The attack killed 131 people and injured 416 [10].

In July 2016, an Islamic State terrorist in a hijacked truck killed 86 people and wounded 434 [11].

The terrorist attacks in France were carefully planned and carried out by a group of people using automatic firearms and explosives; later, lone terrorists began to act, running over people with stolen cars or killing them with bladed weapons.

There are several reasons why France is often attacked by jihadists. France has one of the largest Muslim communities in Europe. Some of them are exposed to Islamic fundamentalist propaganda. The goal of jihadists is to recruit young Muslims who cannot integrate into French society. They are encouraged to carry out terrorist attacks to create chaos, a sense of fear among the native population, and to demonstrate the helplessness of the French authorities.

Another reason is that France has its own strategic interests in the Muslim world. France has supported secular governments in neighboring Arab countries for many decades, which counter the threat of Islamic fundamentalism and maintain relative stability in the region, thereby reducing the danger for France itself. France has also been conducting military counter-terrorism operations in Muslim countries for many years. These actions are considered by Islamic fundamentalists as a war of European Christian civilization against the Islamic world.

Thus, due to the long colonial history of France and their actions in Muslim colonies, the geographical location, the political, social and ethnographic situation within the country, conditions have been created for the development of Islamic extremism that threatens the national security of France [12, c. 51-63].

France has historically had close ties with many Muslim countries. France as a colonial power was interested in overseas territories for access to resources, as well as for the promotion of French culture, language, economic and political interests. When considering the issue of France's relations with Muslim countries, these countries can be divided into regions. The first region is the African continent, especially North Africa, where France has historically

had a strong position due to its geographical proximity. These countries include Tunisia, Algeria and Morocco. The majority of Muslims in France came from these three countries. Next come the countries of West and Equatorial Africa, these include: Mauritania, Mali, Niger, Chad, Senegal, Guyana, Côte d'Ivoire, Burkina Faso, Cameroon. Also, the Comoros Islands, where the population professes Islam, were part of the French colonial empire [13].

In the Middle East region itself, historically France controlled Syria and Lebanon from 1923 to 1946. The territories of the modern states of Syria and Lebanon were placed under French control as a mandate following the French-British San Remo Conference in 1920. These territories in the Middle East were the result of the defeat of the Ottoman Empire in World War I and its dissolution. French troops left Syria and Lebanon in 1946 during the decolonization of the region. It is important to note that in 2015, at the height of the refugee crisis, large numbers of Syrians fled to the European Union, including France, in search of a better life [14].

Separately, we will highlight the participation of French troops in the conflicts in Afghanistan, Libya, Syria and Iraq. France took part in military actions in these countries as a member of military coalitions. In Afghanistan, the French armed forces were from 2001 to 2014 as part of the International Security Assistance Force [15].

Following the outbreak of protests in Arab countries in the Middle East and North Africa, a civil war broke out in Libya between the Libyan government and the armed opposition. France has had long-standing interests in Libya, dating back to the mid-20th century, when France tried to take control of the southern Libyan province of Fezzan, where it had military and economic interests. France waited for the moment to take control of Libya throughout the second half of the 20th century. This was difficult to do after 1969, when a military dictator, Colonel Muammar Gaddafi, came to power in Libya as a result of a coup d'état [16].

In 2007, Colonel Gaddafi provided 50 million euros to finance the election campaign of future French President Nicolas Sarkozy [17].

After the civil war in Libya began, France was interested in the liquidation of Colonel Gaddafi's regime. In addition to direct assistance to the armed forces of the Libyan opposition, France participated in the bombing of government troops in Libya, as part of an international coalition consisting mainly of NATO member countries [18].

After the end of the first phase of the civil war in Libya, the French government under President Francois Hollande and Emmanuel Macron continued to play an important role in the conflict and political life in Libya. France's main goal in Libya was to stabilize the country, fight against international Islamic terrorism, counteract illegal migration from the African continent, and economic interests, primarily energy resources [19].

Syrian troops also participated in the civil war in Syria. As has already been written, France controlled Syria in the first half of the 20th century after the collapse of the Omani Empire. France participated in Operation "Shamal" on September 19, 2014, which was part of the international military operation Inherent Resolve. The French Air Force provided military support to the Iraqi Armed Forces in the fight against the Islamic State in Syria and Iraq [20].

On April 14, 2018, French President Emmanuel Macron stated that: "*France's priorities in Syria remain unchanged: ending the fight against the Islamic State, providing humanitarian aid to the civilian population and initiating collective efforts for a peaceful resolution of the conflict so that peace can return to Syria and bring stability to the region"* [21].

Also, French interests to varying degrees extended to the African continent. As already mentioned, France's presence was noted in North Africa in Libya, Tunisia, Algeria and Morocco. But French interests also extend to other parts of the African continent. The French military presence in Africa has always allowed France to influence politics in the French-speaking countries of the region. After the failure of Operation Barkhane, which lasted from 2014 to 2022, the French armed forces had to leave Mali, Burkina Faso, Niger after a series of military coups. Despite the fact that the French government officially declared the fight against Islamic terrorism in these countries as its main task, Operation Barkhane was viewed by the residents of these African countries as a policy of neocolonialism on the part of France. The French military-industrial complex and military lobby were also interested in armed conflicts in Africa. As of 2024, French troops continue to be stationed in Chad, Djibouti, Gabon, Ivory Coast, and Senegal [22].

Due to the fact that France has the largest Muslim population of any member of the European Union, there is hatred of Muslims in the country, or more simply, Islamophobia. Anti-Muslim hatred in France is not a new phenomenon. Islamophobia has been present in French society since the beginning of their interaction with the Muslim world. The issue of Islamophobia in French society is quite complex and has a long history. There are two worlds in France, the Islamic world, in which religion plays a major role, which influences many aspects of Muslim life, and on the other hand, the secular world of French society, which is distrustful of Muslims. France, during its colonial past, invaded and colonized many Muslim countries, especially Algeria, Tunisia, Morocco, and later Syria and Lebanon. Already in the XXI century, the French armed forces carried out military operations in Libya, Syria and Iraq, after the Arab Spring in 2011 and the beginning of civil wars in these countries. In

the second decade of the XXI century, France was shaken by a number of bloody terrorist attacks carried out by Islamic terrorists.

In 2023, the percentage of Islamophobia increased to 57%. This year, 828 cases of Islamophobia were recorded. 81.5% of manifestations of Islamophobia were directed against women. Islamophobia is manifested through discrimination, provocation, incitement to hatred, humiliation, insult, moral humiliation, slander, physical attack. In 2023, 81.5% of women and 18.5% of men were subjected to various types of discrimination [23].

Islamophobia is played on by the right-wing political parties of France. They believe that the growing number of the population in France that professes Islam, as well as the spread of Islamic culture, threatens the national security of the country and its cultural values. During the French Revolution, French society declared the beginning of the era of secularization, but already in the 21st century, the country's authorities were unable to develop an ideology to counter the growing influence of religion, especially Islam. The right-wing parties of France, especially Marine Le Pen and her National Rally party, began to advocate for the unification of the nation to counter the Islamic threat [24].

Conclusion. The number of Muslims in France is the largest in the European Union. The high birth rate, as well as the ongoing migration, can lead to irreversible social consequences. The complex history of interaction between France and the Islamic world contributes to the development of mutual hatred between the native population of France and Muslim migrants. This trend will gradually increase if the situation is not radically corrected. More specifically, it is necessary to note such threat factors as Islamic terrorism and the popularity of far-right French parties that advocate the fight against migration, which, in their opinion, leads to an increase in the Islamic threat in their country. The lack of a clear strategy in the issue of migration policy and the fight against Islamic radicalism on the part of various French governments has led to the emergence of such an important problem today. The participation of the French armed forces in wars in Muslim countries and the further destabilization of the Islamic world, as well as the era of globalization, has led to the emergence of a new generation of Muslim migrants in France in search of a better life. Many of them were unable to integrate due to differences in culture, religion, language, worldview, ideals and values. These people, especially the youth, become targets for Islamic fundamentalists who are looking for young Muslims who are dissatisfied with their lives and French society. The propaganda of Islamic fundamentalism among young Muslims in France contributes to the growth of Islamic terrorism. On the other hand, as has already been said, the lack of a clear strategy to combat this phenomenon on the part of the French government is used by the opposition to gradually obtain a mandate from power.

REFERENCES:

1. Laurence J., Vaisse J. Integrating Islam: Political and Religious Challenges in Contemporary France. Brookings Institution Press. 2006. C. 342

2. Henni-Moulai N. A DIVERSE COMMUNITY: A PORTRAIT OF FRANCE'S MUSLIMS. La Fondation pour l'innovation politique. 2016. C. 50

3. Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat. Lagifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000508749 (last accessed: 08.05.2024)

4. Zaimeche S., Brown L.C. Algeria in History. Colonial rule. Encyclopedia of Britannica. 15.07.2024. URL: https://www.britannica.com/place/Algeria/Civil-war-the-Islamists-versus-the-army (last accessed: 21.07.2024)

5. Calcada. M. Analysis of the Algerian War of Independence: Les Événements, a Lost Opportunity for Peace. Journal of Conflictology. Volume 3, Issue 2. 2012. C. 70.

6. L'essentiel sur... les immigrés et les étrangers. L'Institut national de la statistique et des études économiques. 04.04.2024. URL: https://www.insee.fr/fr/statistiques/3633212#Fcontinent_radio2 (last accessed: 22.07.2024)

7. Cohen M. Post-colonial Algerian immigration: Putting down roots in the face of exclusion. Le Mouvement Social. Volume 258, Issue 1, 2017. C. 168.

8. ARMED ISLAMIC GROUP. United Nations. Security Council. URL: https://main.un.org/securitycouncil/en/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/armed-islamic-group#:~:text=The%20Armed%20Islamic%20Group%20or,(FIS)%20in%20December%201991. (last accessed: 26.07.2024)

9. Luengo M., Ihlabaek K.A. Journalism, solidarity and the civil sphere: The case of Charlie Hebdo. European Journal of Communication. Vol. 34(3). 2019. C. 341.

10. Fougieres M., Karoui H. Bataclan 6 Years On: The Attacks That Changed France. Institut Montaigne. 18.11.2021. URL: https://www.institutmontaigne.org/en/expressions/bataclan-6-years-attacks-changed-france (last accessed: 26.07.2024)

11. Jones S., Chrisafis A., Davies C. Nice truck attack: Islamic State claims responsibility. The Guardian. 16.07.2016. URL: https://www.theguardian.com/world/2016/jul/16/islamic-state-claims-responsibility-for-nice-truck-attack (last accessed: 27.07.2024)

12. Babinska K. Islamic Radicalization in France – New Features of the Familiar Phenomenon? „Przegląd Religioznawczy – The Religious Studies Review", 2018, no. 4 (270). C.112.

13. LIST OF FRENCH-SPEAKING COUNTRIES IN AFRICA. FRENCHSIDE. 08.03.2023. URL: https://frenchside.co.za/list-of-french-speaking-countries-in-africa/ (last accessed: 07.08.2024)

14. Hamide A.R., Smith C.G. The French mandate. Britannica. 2024. URL: https://www.britannica.com/place/Syria/The-French-mandate (last accessed: 07.08.2024)

15. Schmitt O. Remembering the French War in Afghanistan. Work on the Rocks. 10.09.2018. URL: https://warontherocks.com/2018/09/remembering-the-french-war-in-afghanistan/ (last accessed: 07.08.2024)

16. Mezran K., Fasanotti F.S. France must recognize its role in Libya's plight. Atlantic Council. 21.07.2020. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/france-must-recognize-its-role-in-libyas-plight/ (last accessed: 11.08.2024)

17. Willsher K. Gaddafi 'gave Nicolas Sarkozy €50m for 2007 presidential campaign'. The Guardian. 15.11.2016. URL: https://www.theguardian.com/world/2016/nov/15/muammar-gaddafi-allegedly-gave-nicolas-sarkozy-50m-euros-2007-presidential-campaign (last accessed: 11.08.2024)

18. Libya: US, UK and France attack Gaddafi forces. BBC. 20.03.2011. URL: https://www.bbc.com/news/world-africa-12796972 (last accessed: 11.08.2024)

19. Neriah J. France's Military Presence in Libya? "Un secret de polichinelle," As the French Say. Jerusalem Center for Public Affairs. 07.05.2019. URL: https://jcpa.org/frances-military-presence-in-libya-un-secret-de-polichinelle-as-the-french-say/ (last accessed: 12.08.2024)

20. Opération CHAMMAL. Ministere Des Armees. URL: https://www.defense.gouv.fr/operations/operations/operation-chammal (last accessed: 12.08.2024)

21. What are France's priorities in Syria? France Diplomacy. 2020. URL: https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/syria/war-in-syria-understanding-france-s-position/ (last accessed: 12.08.2024)

22. Doukhan D. The Decline of the Colonial Empire: France's Declining Position in Africa. International Institute for Counter-Terrorism. Reichman University. 2024. URL: https://ict.org.il/wp-content/uploads/2024/07/Doukhan_The-Decline-of-the-Colonial-Empire_Frances-Declining-Position-in-Africa_July_2024.pdf (last accessed: 12.08.2024)

23. Islamophobia in Europe for the year 2023. Collective for Countering Islamophobia in Europe. 2024. URL: https://ccieurope.org/wp-content/uploads/2021/02/report-ccie-2023.pdf (last accessed: 19.08.2024)

24. Tazamal M. Islamophobia won the French elections. The New Arab. 04.05.2022. URL: https://www.newarab.com/opinion/islamophobia-won-french-elections (last accessed: 19.08.2024)

УДК 658:005.5

КОНКУРЕНТНА РОЗВІДКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ КОМПАНІЇ

COMPETITIVE INTELLIGENCE AS A TOOL FOR FORMING THE COMPANY'S STRATEGY

Усов Д.С.,
кандидат юридичних наук,
здобувач
Воєнної академії імені Євгенія Березняка

Сучасний бізнес означений надзвичайною конкуренцією та різноманітними викликами й ризиками як наслідком зміни ринкової кон'юнктури, появи новітніх технологій і засобів маркетингу, а також високим рівнем невизначеності, постійною зміною конкурентного середовища. Одним з ефективних інструментів формування бізнес-стратегії компанії за цих умов є конкурентна розвідка, яка передбачає не суто відстеження інформації про конкурентів, а збирання й аналіз інформації для підтримки процесу прийняття рішень у бізнесі із широкого спектра джерел залежно від очікуваного результату. На підставі досвіду провідних компаній у конкурентній розвідці виокремлюють дві складові – тактичну і стратегічну. Тактична конкурентна розвідка полягає в досягненні короткострокових цілей (розроблення, зміна цінової політики або залучення ключового клієнта). Стратегічна конкурентна розвідка сприяє досягненню довгострокових цілей бізнесу (зміна п'ятирічної стратегії, визначення «вільних ніш» на ринку). Справжня цінність конкурентної розвідки виявляється в тому, щоб надати менеджерам компанії організаційний інструмент, який дозволить зрозуміти, що конкурент зробить у майбутньому, а не те, що він уже зробив.

Конкурентна розвідка дозволяє сформувати розуміння конкурентного середовища, виявити конкурентні загрози й можливості, розробити стратегії для досягнення конкурентної переваги та зрештою отримати стратегічну перевагу в бізнес-середовищі. Часто вона спрямована на довгострокову перспективу, розглядаючи тенденції в конкурентному середовищі протягом певного періоду та здійснюючи прогнозування потенційних майбутніх сценаріїв, що допомагає передбачити зміни на ринку та спланувати відповідні заходи. Структурний аналіз, який здійснюється в межах конкурентної розвідки, становить фундаментальну основу для формулювання конкурентної стратегії в бізнес-середовищі.

Конкурентну розвідку активно використовують у прогресивних компаніях розвинутих країнах, адже менеджери усвідомлюють, що за відсутності контролю за діяльністю конкурентів їхні стратегічні плани будуть безуспішними. Новітня парадигма в економіці розвинутих країн ґрунтується на самоаналізі, самодостатності й самооновленні, що потребує застосування можливостей конкурентної розвідки, орієнтованої на розвиток.

Ключові слова: конкурентна розвідка, бізнес, тактична конкурентна розвідка, стратегічна конкурентна розвідка, конкуренти, конкурентні переваги.

Modern business is characterized by extreme competition and is full of various challenges and risks due to changes in the market situation, the emergence of the latest technologies and marketing tools, as well as a high level of uncertainty, a constant change in the competitive environment. One of the effective tools for forming a company's business strategy in certain conditions is competitive intelligence, which is not a simple tracking of information about competitors. It consists in collecting and analyzing information to support the decision-making process in business and relies on a wide range of sources, depending on the expected result. Based on the experience of leading companies in competitive intelligence, two components are distinguished: tactical and strategic. Tactical competitive intelligence consists in achieving short-term goals (developing, changing pricing policy or attracting a key customer). Strategic competitive intelligence contributes to the achievement of long-term business goals (change of 5-year strategy, definition of "vacant niches" in the market). The real value of competitive intelligence is to provide company managers with an organizational tool that will allow them to understand what the competitor will do in the future, not what he has already done.

Competitive intelligence allows you to form an understanding of the competitive environment, identify competitive threats and opportunities, develop strategies to achieve competitive advantage and, as a result, gain a strategic advantage in the business environment. It often takes a long-term perspective, looking at trends in the competitive environment over a period of time and forecasting potential future scenarios, which helps anticipate market changes and plan accordingly. Structural analysis, which is carried out within the framework of competitive intelligence, forms the fundamental basis for formulating a competitive strategy in the business environment.

Competitive intelligence is used in developed countries in companies that are actively developing, because managers understand that in the absence of control over their activities, their strategic plans will fail. The latest paradigm in the economy of developed countries is based on introspection, self-sufficiency and self-renewal, which requires the application of development-oriented competitive intelligence capabilities.

Key words: competitive intelligence, business, tactical competitive intelligence, strategic competitive intelligence, competitors, competitive advantages

Вступ. Сучасне бізнес-середовище надзвичайно конкурентне та наповнене різноманітними викликами й ризиками внаслідок зміни ринкової кон'юнктури, появи новітніх технологій і засобів маркетингу. Політика просування власного продукту пов'язана з високим рівнем невизначе-

ності, постійною зміною вказаного середовища. Сьогодні залишатися конкурентоспроможним є не стільки метою, скільки необхідністю для тих, хто прагне до розвитку власної справи. Саме тому компанії мають розуміти своїх конкурентів, щоб досягти успіху на сучасних ринках. На шляху до реалізації цієї мети «останньою зброєю у світовій війні економік», як наголошують провідні світові економісті, є конкурентна розвідка. Її розглядають як спосіб виграти економічну війну [1] проти більш розвинутого суб'єкта господарювання. Тобто мета конкурентної розвідки для бізнес-одиниці в певній галузі полягає в тому, щоб знайти позицію у своїй ніші, за якої компанія може найкраще захистити себе від конкурентних сил або може вплинути на них на власну користь [2].

Дослідженню окремих питань у сфері конкурентної розвідки присвятили свої праці такі вітчизняні науковці, як І. Блеянюк, Ю. Бондарчук, Л. Волощук, З. Живко, В. Захарченко, Д. Зеркалов, М. Зубок, А. Івахін, І. Керницький, О. Кириченко, А. Колосок, М. Копитко, А. Марущак, Т. Мужанова, П. Пригунов, О. Скорук, Т. Ткачук, І. Хвальчик, С. Черкасова та ін.

Метою статті є обґрунтування значення конкурентної розвідки в діяльності суб'єктів господарювання в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні деякі українські та зарубіжні дослідники розглядають конкурентну розвідку як інструмент інформаційно-аналітичного супроводу забезпечення окремих сфер безпеки як у публічному, так і приватному секторах. Зокрема, Т. Мужанова зазначає, що для забезпечення інформаційної безпеки сучасному підприємству, крім захисту інформаційних ресурсів, інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури та людського потенціалу необхідно здійснювати постійну й послідовну інформаційно-аналітичну діяльність, функцію якої виконує конкурентна (ділова) розвідка. Розвідувальна діяльність підприємства має стати основою для прийняття своєчасних та обґрунтованих управлінських рішень і як наслідок гарантувати конкурентоздатність і стабільну позицію компанії на ринку [3].

У загальному значенні розвідка – це збирання та аналіз інформації, яка може бути використана для розроблення плану дій, стратегії чи рішення [4] щодо підвищення ефективності господарської діяльності. Розвідка виявляє критичну інформацію, що виходить за межі відкритих даних, та дає змогу з'ясувати наслідки реалізації прийнятих рішень. Наукові визначення конкурентної розвідки базуються або на її меті, або на способі, у який вона здійснюється. Наприклад, представники міжнародної асоціації практиків конкурентної розвідки «Професіонали зі стратегічної та конкурентної розвідки» (Strategic and Competitive Intelligence Professionals, SCIP) визначають конкурентну розвідку як «необхідну етичну дисципліну для прийняття рішень на основі розуміння конкурентного середовища» [5]. Низка визначень конкурентної розвідки, які пропонують іноземні фахівці, акцентують увагу на тому, що це:

– стратегічний інструмент для полегшення ідентифікації потенційних можливостей і загроз [6];

– ефективні рекомендації, які випливають із систематичного процесу, що включає планування, збір, аналіз і поширення інформації про зовнішнє бізнес-середовище для використання можливостей, або про події, які можуть вплинути на конкурентну ситуацію в компанії [7];

– перетворення посередньої інформації про конкурентне зовнішнє середовище на розвідувальну інформацію, що можна використати для підтримки бізнесу [8];

– збір та аналіз інформації про конкурентів і ділове конкурентне середовище з метою формування та досягнення конкурентних переваг шляхом використання отриманого в результаті знання для прийняття ефективних і якісних стратегічних та важливих тактичних рішень у бізнесі [9, с. 395].

Отже, конкурентна розвідка – це процес відстеження та аналізу релевантної загальнодоступної інформації про ринок, на якому працює суб'єкт господарювання, включно з інформацією про наявних і майбутніх конкурентів, щоб не лише функціонувати на ринку, а й випереджати та прогнозувати його тренди. Фахівці, які працюють у сфері конкурентної розвідки, наголошують, що ключовою в розвідці є інформація, яка підлягала аналізу [10].

Помилковим є сприйняття конкурентної розвідки як «розвідки серед конкурентів», тобто суто відстеження інформації про них. Під час проведення конкурентної розвідки важливим є відслідковування доволі широкого спектра інформації, щоб мати змогу отримувати вичерпну інформацію про конкурентів, яку в подальшому можна використовувати для просування бізнесу.

У процесі конкурентної розвідки відбувається систематичний та в законний спосіб збір з відкритих джерел значного обсягу інформації, яка після систематизації та аналізу надає більш повне розуміння структури, культури, поведінки, переваг і прорахунків сторін конкурентів на ринку; формування та досягнення конкурентних переваг за рахунок використання отриманих знань для прийняття ефективних стратегічних і тактичних бізнес-рішень [11]. Незалежно від місцезнаходження суб'єкта господарювання та стану конкурентного ринку конкурентна розвідка має на меті підвищити обізнаність про бізнес-середовище, зокрема конкурентів для підтримки бізнес-планування.

Конкурентна розвідка не є промисловим шпигунством. Вона здійснюється згідно з етичними

нормами та в законний спосіб, тоді як промислове шпигунство зазвичай відбувається поза законом. Практика конкурентної розвідки включає етичні та законні дослідження і збір інформації, наприклад вивчення публікацій компанії в соціальних мережах щодо особливостей, які можуть виявити час запуску продукту [12, с. 121].

Для конкурентної розвідки вкрай важливими є етика та етична поведінка, що має значення для збереження ділової репутації компаній. Тому більшість компаній здійснюють розвідувальну діяльність із врахуванням етичних і правових міркувань. Крім того, аксіомою стало твердження про те, що в цій галузі 90 % інформації, необхідної для прийняття ключових рішень, є відкритою [13].

Конкурентна розвідка певним чином відрізняється від маркетингових досліджень ринку. Хоча конкурентна розвідка та маркетингові дослідження є спорідненими концепціями, які включають збір та аналіз інформації для підтримки процесу прийняття рішень у бізнесі, але вони зосереджені на різних аспектах ринкового середовища та слугують різним цілям. Сфера застосування конкурентної розвідки набагато ширша від звичайного дослідження ринку. Вона спирається на широкий спектр джерел з різними очікуваннями від результату. Конкурентна розвідка спрямована на будь-яку інформацію, яка утворюється в бізнес-середовищі, що впливає на здатність конкурувати [14].

На сьогодні вивчення досвіду провідних компаній дозволяє виокремити в конкурентній розвідці дві складові – тактичну і стратегічну.

Тактична конкурентна розвідка полягає в досягненні короткострокових цілей (розроблення, зміна цінової політики або залучення ключового клієнта). Інструментами тактичної конкурентної розвідки можуть бути профілі конкурентів, картки продажів, фінансовий аналіз діяльності суб'єкта або певні маркери відстеження ключових подій.

Стратегічна конкурентна розвідка сприяє досягненню довгострокових цілей бізнесу (зміна п'ятирічної стратегії, визначення «вільних ніш» на ринку). До інструментів, які допомагають розкрити стратегічну інформацію, належать детальні ринкові або товарні зведення, глибоке «занурення» в певний ринок для виявлення прогалин і ринкових тенденцій, звіти про зони ймовірного зростання на ринку.

Кінцевою метою будь-якої конкурентної розвідки є отримання «дієвої» інформації. Тобто інформація, отримана в результаті конкурентної розвідки, має сприяти прийняттю рішень керівниками бізнесу. Справжня цінність конкурентної розвідки виявляється в тому, щоб надати менеджерам компанії організаційний інструмент, який дозволить зрозуміти, що конкурент зробить у майбутньому, а не те, що він уже зробив.

Переваги конкурентної розвідки порівняно з іншими способами отримання інформації полягають у покращенні знання ринку, удосконаленні міжфункціональних зав'язків організації, посиленні впевненості під час складання стратегічних планів і вдосконалення власного продукту порівняно з конкурентами [15].

З огляду на те, що конкурентну розвідку використовують під час побудови стратегії компанії, спрямованої на просування товарів, робіт і послуг, дослідники пропонують інтегрований інструмент (інтегровану програму), що дає змогу побудувати ефективну модель власної поведінки на ринку просування товарів і послуг, зменшити бізнес-ризики та провадити продуману й успішну маркетингову політику [16]. Їх методологія охоплює три основні інструменти: прогнозування (форсайт), конкурентну розвідку та бізнес-аналітику.

Форсайт – це систематичний процес збору розвідувальних даних про майбутнє і формування середньострокового та довгострокового бачення за участю учасників, спрямований на прийняття поточних рішень і мобілізацію спільних дій [17]. Його можна уявити як трикутник, що поєднує «думання про майбутнє», «дебати про майбутнє» та «формування майбутнього». Форсайт має на меті не передбачити майбутнє – розкрити його так, ніби воно було заздалегідь визначеним, а допомогти менеджменту компанії його побудувати, розглядати майбутнє як щось, що можна створити або сформувати, а не як щось уже вирішене. Ідеться про розширення розуміння рушійних чинників (драйверів) суспільних змін і кращої підготовки до майбутніх змін.

Форсайт передбачає конструктивне усвідомлення довгострокових проблем і можливостей для більш оперативного прийняття рішень. Він зазвичай починається зі «сканування» навколишнього середовища, щоб визначити, що змінюється. Використання достовірних джерел інформації дозволяє зрозуміти численні складні взаємозалежності, що існують у навколишньому середовищі. Кінцевою метою форсайту є побудова правдоподібних наративів або сценаріїв і дорожніх карт, тобто визначення основних напрямів конкурентної поведінки в бізнесі.

Конкурентну розвідку активно використовують у прогресивних компаніях розвинутих країнах, адже менеджери усвідомлюють, що за відсутності контролю за діяльністю конкурентів їхні стратегічні плани будуть безуспішними. Новітня парадигма в економіці розвинутих країн ґрунтується на самоаналізі, самодостатності й самооновленні, що потребує застосування можливостей конкурентної розвідки, орієнтованої на розвиток.

Проведене консалтинговою фірмою American Futures Group дослідження засвідчило, що 82 % великих підприємств і понад 90 % кращих сві-

тових фірм зі списку Forbes-500 використовують конкурентну розвідку для управління ризиками та прийняття рішень. Індустрія конкурентної розвідки є досить дороговартісною. За деякими дослідженнями капіталізація галузі становить більш як 70 млрд доларів США [18].

Водночас в Україні більшість компаній взагалі не використовують конкурентну розвідку або використовують її непрофесійно. Така ситуація сформувалася внаслідок нерозуміння підприємцями сутності й значення конкурентної розвідки як засобу інформаційно-аналітичного супроводу організації бізнесу та зрештою успішного управління ним, а також недостатнього висвітлення цих аспектів у науковій літературі [3].

Дослідники найчастіше розглядають використання конкурентної розвідки в діяльності приватного бізнесу для прийняття економічних і технічних рішень. Але конкурентна розвідка важлива також для уряду та публічного сектору загалом. Використання урядами конкурентної розвідки призвело до того, що міжнародна асоціація SCIP наголосила на важливості стимулювати більш активне використання конкурентної розвідки публічними інститутами для прийняття фінансових, економічних і політичних рішень [19].

Програми й інструменти конкурентної розвідки використовують також державні органи, передусім для аналізу зацікавлених сторін під час підготовки до переговорів, укладання угод, ідентифікації міжнародних пріоритетів, розроблення технологічних програм тощо. Зокрема, конкурентну розвідку широко використовує канадський уряд, а також публічні установи Франції та Японії. Водночас урядові організації більшості країн не часто користуються інструментами конкурентної розвідки, що є суттєвим недоліком.

Фактично конкурентна розвідка передує бізнес-розвідці, яка дозволяє розширити інструменти та можливості конкурентної розвідки. Своєю чергою бізнес-розвідка – інтерактивний процес дослідження та аналізу структурованої предметно-спеціальної інформації (часто зберігається в сховищах даних), щоб розпізнати тенденції чи закономірності ринку з метою формування глобального сприйняття процесів, що відбуваються на ньому. Бізнес-розвідка включає отримання інформації та управління змінами в діяльності суб'єкта. Об'єктами бізнес-розвідки є клієнти, продукція, послуги й конкуренти. Крім того, конкурентна розвідка слугує фундаментом для бенчмаркінгу (аналіз показників діяльності більш успішного конкурента). Бізнес-розвідка дозволяє порівнювати власний бізнес із найкращими практиками та процесами конкурентів, і в підсумку «генерувати конкурентну перевагу» [20, с. 78].

Бізнес-аналітика як третій інструмент побудови ефективної стратегії компанії сьогодні в тренді серед фахівців, адже для прийняття рішень використовують «big data», що передбачає оброблення даних з використанням різноманітних методів аналізу. Бізнес-аналітику використовують в організаціях протягом багатьох років. Наприклад, Ford Motor Corporation застосували основні поняття бізнес-аналітики ще 1914 року, коли Генрі Форд вирішив подвоїти заробітну плату працівникам. Звичайні підходи до бізнес-планування свідчили, що збільшення вартості виробництва призведе до підвищення цін і зниження попиту. Форд, однак, відзначив збільшення попиту приблизно на 60 % між 1914 і 1916 роками, тоді як ціни на продукцію впали на 33 %. Таким чином, розвиток бізнес-аналітики дозволяє менеджерам отримувати інформацію, яка може не бути відверто очевидною.

Використання всіх трьох інструментів під час побудови стратегії компанії дає змогу отримувати найбільший ефект. Форсайт і конкурентна розвідка пропонують низку методик, включаючи первинні та вторинні підходи до збору даних, методи фасілітації, різноманітність надійних аналітичних методів, уміння працювати з якісною інформацією та чітку орієнтацію на розуміння зовнішнього середовища. Водночас бізнес-аналітика надає можливість моделювати й обробляти значні обсяги кількісних даних, застосовувати різноманітні підтверджені практикою внутрішні та зовнішні індикатори, а також внутрішньоорганізаційний аналіз.

Висновок. Конкурентна розвідка передбачає систематичний збір, аналіз та інтерпретацію інформації про конкурентів. З огляду на особливість цього інструменту та його важливість, необхідно раціонально підходити до збору й ефективного використання даних про конкурентів. Вона дозволяє сформувати розуміння конкурентного середовища, виявити конкурентні загрози й можливості, розробити стратегії для досягнення конкурентної переваги та зрештою отримати стратегічну перевагу в бізнес-середовищі. Конкурентна розвідка часто спрямована на довгострокову перспективу, розглядаючи тенденції в конкурентному середовищі протягом певного періоду та здійснюючи прогнозування потенційних майбутніх сценаріїв, що допомагає передбачити зміни на ринку та спланувати відповідні заходи. Отже, структурний аналіз, який здійснюється в межах конкурентної розвідки, слугує фундаментальною основою для формулювання конкурентної стратегії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kahaner L. Competitive intelligence: From black ops to boardrooms – how businesses gather, analyse, and use information to succeed in the global marketplace. New York : Simon & Schuster, 1996.

2. Wolter K. Competitive Intelligence. 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/291115870_Competitive_Intelligence.

3. Мужанова Т. М. Конкурентна розвідка як інструмент інформаційно-аналітичного супроводу забезпечення інформаційної безпеки підприємства. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 16. URL : https://economyandsociety.in.ua/journals/16_ukr/65.pdf.

4. Зозуля Н. Ю. Інформаційна розвідка як сфера професійної діяльності. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*. 2018. № 4 (16). С. 31–34.

5. Офіційний сайт Стратегічного консорціуму професіоналів розвідки – SCIP. URL: https://www.scip.org/.

6. Du Toit A. S. Comparative Study of Competitive Intelligence Practices between Two Retail Banks in Brazil and South Africa. *Journal of Intelligence Studies in Business.* 2013. Vol. 2. P. 30–39.

7. De Pelsmacker P., Muller M., Viviers W., Saayman A. Competitive intelligence practices of South African and Belgian Exporters. *Marketing Intelligence & Planning.* 2015. Vol. 23 (6). P. 606–620.

8. Hughes S. Competitive Intelligence as competitive advantage: the theoretical link between competitive intelligence, strategy and firm performance. *Journal of Competitive Intelligence and Management.* 2016. Vol. 3 (3). P. 505–525.

9. Колосок А., Скорук О., Блеянюк І. Конкурентна розвідка як елемент комплексної системи фінансово-економічної безпеки підприємства. *Глобальні та національні проблеми економіки.* 2016. Вип. 14. С. 394–398.

10. Calof J., Skinner B. Government's role in competitive intelligence: What's happening in Canada? *Competitive Intelligence Magazine.* 2019. 2 (2). P. 23–36.

11. Горбаль Н., Смерека Л., Микитин О. Конкурентна розвідка: сутність, значення, перспективи розвитку. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку.* 2019. Вип. 2. С. 54–56.

12. Ковтуненко К. В., Пар'єва О. О. Конкурентна розвідка: сутність, підходи до визначення, задачі. *Економічний журнал Одеського політехнічного університету.* 2020. № 1 (11). С. 120–128.

13. Когут Ю. І. Конкурентна розвідка та безпека бізнесу : практ. посіб. Київ : Дакор, 2021. 318 с.

14. Freibichler W. Competitive Manufacturing Intelligence: Systematische Wettbewerbsanalyse zur Entscheidungsunterstützung im strategischen Produktionsmanagement der Automobilindustrie. Wiesbaden, 2016. P. 70.

15. Sammon W., Kurland M., Spitalnic R. Business competitor intelligence: methods for collecting, organizing and using information. New York, 2014. P. 16.

16. Інституційно-організаційні основи проведення форсайт-дослідження «Економіка України – 2050» : монографія / за ред. М. І. Скрипниченко. Київ, 2021. 485 с.

17. ForLearn: Online Foresight Guide. Європейський Союз : [сайт]. URL : https://knowledge4policy.ec.europa.eu/foresight/topic/forlearn-online-foresight-guide_en.

18. Xu Kaiquan Liao, Stephen Shaoyi, Jiexun Li et al. Mining comparative opinions from customer reviews for Competitive Intelligence. *Decision Support Systems.* 2011. Vol. 50. No. 4. P. 743–754.

19. Dedijer S. Governments, Business Intelligence – A Pioneering Report from France. *Competitive Intelligence.* 2015. Vol. 5. № 3. P. 45–47.

20. Рибальченко Л. В., Косиченко О. О. Основи забезпечення економічної безпеки підприємництва : навч. посіб. [для слухачів магістратури]. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 120 с.

РОЗДІЛ 3
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 341.17

ЕВОЛЮЦІЯ ПОДІЛУ ВЛАДИ Й ОСОБЛИВОСТІ МІЖІНСТИТУЦІЙНИХ ВІДНОСИН У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

EVOLUTION OF SEPARATION OF POWERS AND PECULIARITIES OF INTER-INSTITUTIONAL RELATIONS IN THE EUROPEAN UNION

Антонюк Н.В.,
доктор історичних наук, професор,
завідувачка кафедри європейських та регіональних студій
Львівського національного університету імені Івана Франка

Краєвська О.А.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри європейських та регіональних студій
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті розглянуто, структуризовано і систематизовано еволюцію та чинний стан розвитку системи поділу влади й особливостей міжінституційних відносин у Європейському Союзі. Для цього завдяки неоінституціональному підходу та методології порівняльного аналізу було окреслено мережу і функціонал базових політичних інститутів (Європейський парламент, Європейська комісія, Європейська рада, Рада ЄС тощо), котрі умовно комбінують політичну систему ЄС, причому в її інституційному та політичному обрисах. Встановлено, що міжінституційні відносини і параметри поділу влади в ЄС розвинулись еволюційно, хоча навіть досі поступово модифікуються. Так, спочатку міжінституційні відносини в ЄС конструювались на підставі міжурядової моделі, а згодом поступово і все більше почали конфігуруватись на підставі моделі співпраці. У доповнення, спочатку рішення в рамках ЄС приймались передусім на підставі принципу консенсусу чи одностайності, а з часом все більше і більше почали генеруватись за рахунок принципу більшості (кваліфікованої, абсолютної і навіть простої – залежно від того чи іншого політичного інституту). Як наслідок всього цього, ЄС поступово інституційно та політично оформився як синтез квазі-федерації і міжнародної організації, а тому йому власне й притаманна унікальна, хоча і доволі умовна політична система. Для цієї системи властиві різні конфігурації і рівні інститутів та міжінституційних відносин (наднаціонального й національного характеру), які впорядковуються у рамках принципу субсидіарності. При цьому, найвищі політичні інститути організовані таким чином, що політична система ЄС чи не найбільше тяжіє передусім до парламентаризму чи квазі-парламентаризму. Однак цій політичній системі і механізмам поділу влади й надалі бракує фіналізованості, в тому числі у рамках саме конституційної моделі.

Ключові слова: міжінституційні відносини, поділ влади, політична система, Європейський Союз.

The article examines, structures and systematizes the evolution and current state of the power-sharing system and inter-institutional relations within the European Union. To achieve this, in particular through a new institutionalism approach and comparative analysis methodology, a network and functionality of the core political institutions (European Parliament, European Commission, European Council, Council of the EU, etc.), which conditionally combine the EUs political system, within its institutional and political contours, are outlined. It is revealed that inter-institutional relations and power-sharing parameters within the EU have evolved, albeit still undergoing gradual modifications. Initially, inter-institutional relations in the EU were constructed based on an inter-governmental model, progressively shifting towards a cooperation-based model. Moreover, decisions within the EU were initially predominantly reached based on the consensus or unanimity principle, gradually shifting to being generated through majority principles (qualified, absolute and even simple majority – depending on the specific political institution). As a result of these developments, the EU has gradually taken on an institutional and political shape as a synthesis of quasi-federation and international organization, consequently possessing a distinct yet conditional political system. Various configurations and levels of institutions and inter-institutional relations (both supranational and national in character) characterize this system, all organized within the framework of the subsidiarity principle. In this context, the highest political institutions are organized in such a way that the EU's political system leans, to a significant extent, towards parliamentary or quasi-parliamentary options. However, this political system and power-sharing mechanisms still lack finalization, including within a constitutional model.

Key words: A inter-institutional relations, power-sharing, political system, the European Union.

Постановка проблеми та її зв'язок із науковими чи практичними завданнями. Політична теорія і практика засвідчують, що для Європейського Союзу (ЄС) властива дуже своєрідна і навіть унікальна політична система чи система міжінституційних відносин. З одного боку, доволі часто це зумовлено інституційною архітектурою ЄС, у якій всі найвищі політичні інститути (в тім числі Європейський парламент, Європейська комісія, Європейська рада, Рада Європейського Союзу тощо) уповноважені доволі специфічно, а тому вони не тільки не унаслідують звиклі інституційні практики, які притаманні для країн-членів ЄС, але й характеризуються інколи доволі дивними взаємовідносинами між ними. З іншого боку, своєрідність політичної системи і міжінституційних відносин у рамках ЄС детермінована політично, адже в цьому випадку йдеться про наднаціональну політичну сутність, котра комбінує ознаки федеративної держави і міжнародної організації. Однак становлення цієї сутності має свою історію і не відбулось моментально, а тому дослідницької уваги беззаперечно потребує тематика еволюції поділу влади та особливостей міжінституційних відносин у Європейському Союзі, які в контексті євроінтеграції треба розуміти в Україні. Причому це цікаво як в інституційному, так і в політичному зрізі, адже лише їхній синтез може дати цілісне уявлення про політичну систему в ЄС, зокрема про те чи вона наявна і якою саме вона є у вимірі міжінституційних відносин та поділу влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Заявлена дослідницька проблематика доволі популярна в політичній науці, в тім числі у теорії міжнародних відносин і політичній компаративістиці. Відтак є чимало наукових доробків з цього приводу, які свого часу (головно у попередні десятиліття) з'явились за авторством таких вчених, як Т. Берзель та Р. Ціховскі [4], Р. Гебель [23], Й. Гессе та В. Райт [27], Д. Дінан [16–19], Я. Зелонка [59], Е. Імброгно [32], Дж. Коломер [10; 11], К. Кромбез [14], У. Кротц та Й. Шилд [36], Н. Нугент [41], В. Патерсон [42], Дж. Петерсон і М. Шеклтон [43], У. Пуеттер [45], В. Райкер [49], С. Хікс і Б. Хойланд [28; 29], Дж. Цебеліс, К. Янсен, А. Каландракіс й А. Креппел [35; 56; 57], В. Шарлеті та М. Манженот [7], Р. Шютце [52] та чимало інших. Однак у працях більшості перелічених вчених про поділ влади та політичну систему ЄС розмірковують головно крізь призму окреслення цієї політичної системи як суми політичних інститутів, тобто радше апелюючи до обрисів інституційної архітектури ЄС. Натомість ми дещо розширимо уявлення з приводу розуміння політичної системи ЄС, зокрема за рахунок долучення до інституційної архітектури особливостей поділу влади і міжінституційних відносин в ЄС, зокрема еволюційно та станом на момент дослідження, в тім числі враховуючи наукові ідеї таких дослідників, як Е. Албгаба, Х. Більбао і Х. Фернандес [1], Д. Дінан [16–19], Дж. Коломер [10; 11], Р. Костелло [12; 13], Т. Кріcтіансен та М. Доббелс [8], М. Мюльбек і Б. Ріттбергер [38; 39; 51], Д. Наурін і Е. Расмуссен [40; 46], Р. Томсон, Й. Берефейн і Ф. Стокман [53–55], Г. Фаррелл і А. Ерітьє [20], С. Хагеманн і Б. Хойланд [24], С. Хікс і Б. Хойланд [28; 29], Р. Шютце [52] й інші.

Формулювання мети статті. Враховуючи все це, основною метою статті є розгляд, структуризація та систематизація еволюції та чинного стану поділу влади й особливостей міжінституційних відносин у Європейському Союзі, в тім числі за рахунок розгляду мережі і функціоналу базових політичних інститутів, які умовно комбінують політичну систему Європейського Союзу. Для цього у дослідженні застосовано методологію порівняльного аналізу, а всі запропоновані концептуалізації зроблено в рамках неоінституціонального підходу, зокрема його історичної/еволюційної і нормативної версій та теорії раціонального вибору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернення до праць перелічених й інших вчених дають підстави стверджувати, що станом на сьогодні ЄС і його політичні інститути і загалом умовно політична система часто характеризуються як такі, що страждають від «демократичного дефіциту» [18; 22; 37]. І це попри те, що країни ЄС і їхні політичні системи й інститути усереднено, в тому числі під тиском ЄС, позиціонуються як демократичні (хоча і для деяких із них також притаманна «ерозія демократії»). Поглиблюється проблема за рахунок того, що ЄС так і не зумів прийняти консолідовану конституцію, оскільки свого часу розроблений Договір про створення Конституції для Європи (Конституційний договір) так і не був ратифікований, а тому ЄС почасти бракує легітимності [30; 48]. З одного боку, це безумовно впливає на поточні атрибути міжінституційних відносин в ЄС. З іншого боку, це є наслідком історії/еволюції міжінституційних відносин та принципів поділу влади в ЄС у минулому. Тому на цьому питанні вартує зупинитись детальніше, в тому числі крізь призму охоплення базових нормативно-правових та політичних актів, які свого часу приймались в ЄС та визначали чи досі визначають його політичні, владні й інституційні рамки.

Річ у тому, що впродовж понад півстоліття політичні інститути й загалом умовно політичні системи європейських співтовариств і спільнот (в тому числі ЄС і тих, що йому передували історично) еволюціонували від відносин, котрі більше відповідали міжнародним організаціям, до відносин, що наближаються до наднаціонального феде-

рального союзу. Відповідно, політична система і дизайн міжінституційних відносин ЄС поточно потрапляють у рамки «десь посередині» [18]. Так, спершу, зокрема орієнтовано в період з 1957 до 1986 рр., міжінституційні відносини й атрибути поділу влади в рамках Європейської економічної спільноти (як базового попередника ЄС) головно відповідали відносинам міжнародної чи дипломатичної організації, сформованої урядами країн-членів відповідно до так званої міжурядової моделі [11]. Зокрема, найвищим інститутом влади в той час вважали Раду міністрів (чи Раду ЄС – сучасними категоріями), яка формувалась із представників/міністрів урядів країн-членів Спільноти. Оскільки ж ці країни вважали себе суверенними, відтак кожна із них мала право вето на колективні рішення, а це означало, що більшість рішень приймалась одноголосно і в рамках консенсусу. Подібну логіку було перейнято в рамках утвореної дещо згодом – в 1974 р. – Європейської ради з представників глав держав чи глав урядів країн-членів. Відповідно, можна сміливо констатувати, що на цьому етапі розвитку міжінституційних відносин переважали принципи консенсусу. І це навіть попри те, що Римська угода 1957 р. встановлювала, що до 1965 р. Рада міністрів мала би замінити правило одностайності/консенсусу у прийнятті рішень правилом більшості, принаймні в рамках рішень з окремих питань [18]. Однак цього так і не було забезпечено внаслідок збереження права вето кожної країничлена в Раді міністрів. А тому винятково внаслідок поступового збільшення кількості країн-членів Європейської економічної спільноти з шести до дванадцяти упродовж 1973–1986 рр. міжурядова модель міжінституційних відносин почала стагнувати головно внаслідок зростання можливості «паралічу» будь-якої ініціативи через використання національного вето будь-якою країною-членом Спільноти.

Тому згодом і як відповідь на ситуацію, яка склалась, але головно з моменту прийняття Єдиного європейського акту 1986 р., Європейська Спільнота визнала, що певні рішення повинні прийматись за правилами легшими, аніж принцип консенсусу чи одностайності, зокрема переважно кваліфікованою більшістю [11]. Тим самим ЄС погодився, що прийняті ним рішення націлені і згодом можуть виконуватись (за потреби) тільки підмножиною країн-членів (для прикладу, у рамках Єврозони, свого часу Шенгенської угоди тощо). Як наслідок цього, на заміну попередній міжурядовій моделі було апробовано іншу конструкцію і логіку міжінституційних відносин – «посилену», «тіснішу» або «розширену» співпрацю, для позначення якої доволі часто використовують такі епітети, як «асиметрія», «змінна геометрія», «концентричні кола», «міцне ядро», «дві швидкості» й інші метафори [18]. У підсумку це дозволило набагато ефективніше приймати рішення в рамках ЄС та його політичних/владних інститутів тощо. Водночас основними серед цих інститутів і надалі (як й у попередній період) залишались Рада міністрів (Рада ЄС – сучасними категоріями) та Європейська рада, хоча дедалі більш функціональними почали ставати Європейська комісія і Європейський парламент тощо, у яких був значно більший потенціал приймати рішення згідно з принципами і правилами більшості, а не консенсусу. Зокрема в Єдиному європейському акті було регламентовано, що Рада міністрів повинна ділити певні законодавчі повноваження із Європейським парламентом або так звану процедуру співпраці [11]. Тим не менше, попри наявність масиву політичних інститутів і задіяння різних правил прийняття рішень у них, збалансованого та чіткого поділу влади забезпечено у цей час так і не було – спочатку (внаслідок малої кількості країн-членів) на це не було потреби, а згодом (після розширення євроінтеграції) на це не вистачало часу, хоча й неодмінно був політичний запит.

Враховуючи це, вже після номінального створення власне Європейського Союзу згідно із Маастрихтською угодою 1992 р. міжінституційні відносини в Унії почали ставати більш систематизованими та впорядкованими, а тому вони за логікою (а не формою) почали нагадувати відносини гілок влади у рамках будь-якої держави. Як наслідок, сьогодні вчені часто дотримуються позиції, що саме з цього періоду міжінституційні відносини почали бути значно більш орієнтованими на федерацію чи квазі-федерацію. Цьому сприяв той факт, що в рамках наявних політичних інститутів ЄС все більшого значення почав набувати всенародно виборний (з 1979 р.) Європарламент (він, приміром, набув функціоналу у розробці та затвердженні бюджету ЄС), а прийняття рішень статистично й надалі почало все менше і менше вимагати використання правила консенсусу чи одностайності. Так, принцип одностайності залишився дійсним винятково для прийняття деяких рішень у Європейській раді і Раді міністрів (Раді ЄС), зокрема з приводу прийняття нових й асоційованих країн-членів, а також основних рамок і положень функціонування Європейського центрального банку й Європейського парламенту [11]. Натомість все частішим постало запровадження конфігурацій із метою сприяння прийняттю рішень поєднанням принципів кваліфікованої більшості в Раді міністрів (Раді ЄС) і простої більшості в Європарламенті, через що почав зростати обсяг законодавства Європейського Союзу. Тим паче, що було збережено (а вже внаслідок наступних рамкових угод навіть посилено) процедуру спільного ухвалення законодавчих актів ЄС, а також запроваджено (й згодом уточнено)

формальну вимогу із приводу підтримки Європейським парламентом призначення і можливої відставки (через вотум недовіри) президента та членів Європейської комісії [52, с. 99–100, 118]. Це дещо легітимізувало владу та політичну систему в ЄС, оскільки внаслідок таких правил прийняття рішень і встановлених міжінституційних відносин (про які детальніше йтиметься нижче) представники територіальних одиниць почали поділяти повноваження приймати рішення з представниками народу ЄС загалом.

Відповідно, унаслідок всього цього відбулось поєднання територіального і політичного представництва в ЄС або, іншими словами, можливості прийняття одностайних рішень та рішень більшістю, які мають обов'язкову силу для всіх країн-членів, тим самим розвиваючи інституційну та політичну асиметрію в рамках демократичної квазі-федерації [11; 18]. Ця логіка міжінституційних відносин та прийняття рішень була успішно використана в ході поетапного розширення ЄС впродовж періоду 1995–2013 рр. спочатку до 28, а згодом (після «Брекзиту» в 2020 р.) – зменшення до 27 країн-членів. Хоча й вартує констатувати, що процеси послідовних розширень та внутрішньої інституціоналізації спочатку Європейської економічної спільноти, а згодом і Європейського Союзу не завжди збігалися абсолютно. Адже територіальне розширення ЄС на різних етапах його розвитку традиційно було прискорювальним, а натомість інституціоналізація політичної системи, поділу влади та параметрів міжінституційних відносин –нестабільною і прискорювальною [52]. Річ у тому, що базову Римську угоду було доповнено Єдиним європейським актом лише через тридцять років, а після цього настала черга відносно швидких (із малим інтервалом) рамкових угод ЄС – Маастрихтської, Амстердамської, Ніццької та Лісабонської, – хоча так і не було вироблено єдиного конституційного тексту та договору, а відтак і не було конституціоналізовано європейської політичної системи. І навряд чи це буде зроблено в найближчому майбутньому, особливо якщо брати до уваги перспективи подальшого розширення ЄС за рахунок країн «східного флангу» (в тому числі Молдови й України). З цього слідує, що конституціоналізація й інституціоналізація (а тому і стабілізація) політичної системи й міжінституційних відносин можлива лише у випадку припинення територіального розширення ЄС.

Разом з цим, еволюція міжінституційних відносин і параметрів поділу влади спочатку в Європейській економічній спільноті, а згодом і в Європейському Союзі все-ж безумовно привели до становлення політико-інституційної формули чи навіть умовно політичної системи ЄС. Її доволі часто називають «унікальною», «винятковою» чи «безпрецедентною» й поміщають у діапазон між федерацією і міжнародною організацією або навіть іменують/синонімізують з «імперією» [18]. Чи не головна причина такого стану справ у тому, що (на відміну від звиклої держави) ЄС комбінується за допомогою різноманітних (а не лише політичних чи владних) інституційних формул та структур по всій його території і вони (включаючи загальноєвропейські інститути, країни-члени, самоврядні території всередині великих країн-членів, європейські регіони тощо) перетинаються на різних рівнях так званого багаторівневого урядування, таким чином гарантуючи «єдність у розмаїтті». При цьому, ані формально, ані фактично жодна одиниця чи інфраструктура багаторівневого урядування ЄС не є «суверенною» у сенсі вищого чи виняткового джерела влади. А натомість поділ повноважень і влади між різними інститутами з приводу різних питань політики й організації ЄС є важливою характеристикою як політичної системи ЄС, так і його відносин з іншими рівнями влади у рамках багаторівневого урядування і країнами-членами. Тим паче, що відповідно до властивого для ЄС принципу субсидіарності кожне політичне й управлінське питання має бути віднесене до найнижчого можливого інституційного рівня, ефективно спроможного на відповідну компетенцію [18].

Тим не менше, оскільки в статті мовиться про поділ влади у політичному сенсі, то увагу потрібно приділити міжінституційним відносинам в ЄС на рівні його керівних політичних інститутів – Європейського парламенту, Європейської комісії, Європейської ради та Ради Європейського Союзу, – в тому числі на предмет структуризації (а також частково еволюції) цих відносин головно із приводу формування та відповідальності основних політичних інститутів, а також прийняття та контролю ними владних й управлінських рішень в ЄС. У цьому контексті загалом треба зазначити, що політичні інститути ЄС взаємодіють між собою різними формальними і неформальними способами, причому кулуарні розмови між чиновниками та політиками ЄС часто настільки ж важливі, як і те, що відбувається під час офіційних зустрічей і самітів [18]. Доповнюється це тим, що міжінституційні відносини у рамках ЄС конструюються як відносинами між власне інститутами ЄС (переліченими вище; тим паче, що члени одних інститутів інколи є членами інших владних інститутів), так і між ними та національними інститутами країн-членів ЄС. Як наслідок цього, політична система ЄС умовно є органічним синтезом багаторівневості урядування, зокрема в межах зв'язку між наднаціональними та національними політичними інститутами, а відтак і з-поміж їхніми формальними ролями та фактичними лідерами, персоналіями і представниками [21]. Навіть не дивлячись на притаманну

міжінституційну напругу у відносинах між ними, зокрема з приводу того, хто повинен представляти ЄС в тому чи іншому разі. Адже саме такий формальний і фактичний взаємозв'язок є базою для формування порядку денного і прийняття конкретних рішень у рамках конкретних/відповідних наднаціональних політичних інститутів ЄС, а відтак і для реалізації цих рішень на рівні країн-членів і загалом ЄС.

До уваги передусім треба брати параметри підзвітності, нагляду і контролю у контексті міжінституційних відносин в ЄС. Так, президент Європарламенту не зобов'язаний і не відвідує засідань Європейської ради, але натомість президент Європейської ради, глави держав чи глави урядів й міністри країни-члена, яка головує в Раді ЄС (Раді міністрів), регулярно звітують перед Європарламентом. Крім того, як вказано вище, Європарламент уповноважений на перевірку роботи Європейської комісії та навіть може припинити її чи її президента або членів (комісарів) повноваження, зокрема за допомогою парламентської процедури вотуму недовіри. Для цього потрібне рішення не менше, ніж 2/3 від номінального складу легіслатури, хоч прикладів успішних – підтриманих достатньою кількістю депутатів – вотумів недовіри складам Комісії поки не зафіксовано [52] (через що успішний вотум недовіри трактують як «ядерну опцію» відносин інститутів [16; 44, с. 210–246]). Також Європарламент бере участь у формуванні Єврокомісії, а її президент номінується Європейською радою і призначається Європейським парламентом (починаючи з ратифікації Лісабонської угоди) з огляду на результати виборів до Європарламенту, зокрема за можливості із найбільшої партійної групи. Відтак Єврокомісія хоча би частково враховує композицію Європарламенту в ході свого формування. У процесі же своєї роботи президент та інші члени Європейської комісії регулярно виступають на пленарних засіданнях і засіданнях комітетів Європарламенту, в ході яких вони неодмінно стикаються із різкою політичною критикою з боку євродепутатів.

З цього всього слідує, що ЄС, будучи скомпонованим з країн-членів головно як парламентських демократій – відповідно з парламентськими або змішаними (напівпрезидентськими) системами державного правління, а тому з колективною відповідальністю (можливістю дострокової відставки) національних урядів перед національними парламентами, – і сам значною мірою унаслідує таку логіку міжінституційних відносин, поділу влади та інституційного дизайну. Інакше кажучи, на тлі різних можливих опцій міжінституційних відносин і так званих систем правління, які теоретизовані в політичній науці (зокрема президенталізму, парламентаризму і напівпрезиденталізму), жодного іншого більш «сильного» й відповідного варіанта міжінституційних відносин як парламентаризм у рамках ЄС чи щодо ЄС не простежується. Відповідно, інституційна структура ЄС зовсім далека до президенталізму, майже не відповідає напівпрезиденталізму, однак умовно найближча саме до парламентаризму (хоча також не зовсім типового). Тому в такому інституційному дизайні ключовими все-таки є відносини між виконавчою та законодавчою складовими політичної влади, які у випадку ЄС складно назвати гілками влади, адже їхні повноваження не є класичними як у національних державах, а натомість суміщаються, діляться чи делегуються. І саме в цьому розрізі додаткової уваги потребує вже згадана вище проблематика прийняття рішень в ЄС, передусім законодавчих, адже вона яскраво засвідчує особливості й обриси міжінституційних відносин.

Отож, як було вказано вище, для ЄС властива практика спільного прийняття законодавчих рішень, яка реалізовується між Радою ЄС (Радою міністрів) та Європарламентом, однак внаслідок беззаперечної взаємодії із Європейською комісією як головно інститутом виконавчої влади. Адже саме остання наділена правом виняткової законодавчої ініціативи (за винятком деяких сфер), в чому й виявляється найбільша атиповість парламентської логіки міжінституційних відносин у ЄС. Річ у тому, що формальний законодавчий процес починається за довго до того, як Єврокомісія виступає зі своєю законодавчою ініціативою – зокрема в ході консультацій між трьома переліченими інститутами влади і як наслідок інтенсивного лобіювання інтересів за і проти тієї чи іншої пропозиції з боку різних зацікавлених груп [14; 33; 57]. Врешті, після того, як законодавча ініціатива формалізується з боку Єврокомісії, вона надсилається до Ради ЄС, Європарламенту і національних парламентів країн-членів ЄС, зокрема для того, щоб цю пропозицію краще вивчити і збалансувати ефективність й демократію у прагненні до раціональної політики [12; 18]. Однак в цьому і полягає найбільша складність, адже будь-яка законодавча ініціатива у такому випадку подається і на національному рівні розглядається всіма мовами країн-членів (у кожній з країн – своєю мовою), доволі часто зумовлюючи плутанину, бюрократизм та повільність, але водночас гарантуючи напрочуд значну раціональність і відповідь на усеможливу критику того чи іншого законопроекту [17]. Що стосується власне інститутів ЄС, то Рада ЄС (Рада міністрів) і Європарламент можуть проводити три (але типово проводять одне-два) читання з приводу кожного законопроекту, кульмінацією яких може бути створення та робота узгоджувального комітету (перед будь-яким читанням) для врахування розбіжних ідей та позицій двох інститутів [18; 39; 47]. Тим не менше, Рада ЄС (Рада міністрів) і Європарламент повинні підтримати зако-

нодавчу ініціативу достатньою більшістю голосів на своїх засіданнях – відповідно, кваліфікованою більшістю і простою більшістю. А тому саме на цьому етапі важливе значення мають формальні й неформальні процедури, переговори і дебати, які впливають на остаточну позицію політиків. Тому часто говорять про бікамералізм (двопалатність) легіслатури в ЄС [12; 13; 24; 38], але жодна з «палат» (Рада ЄС і Європарламент) не має права законодавчої ініціативи, а одна з «палат» (Рада ЄС) має і повноваження у виконавчій владі.

Це, знову-таки, засвідчує атиповість парламентської схеми міжінституційних відносин у ЄС, а радше вказує на її парламентаризм-подібність. Але важливо й те, що прийняття рішень між Радою міністрів і Європейським парламентом (із подачі Європейської комісії) характеризується парадоксальністю. З одного боку, існує високий потенціал міжінституційного конфлікту цих органів влади, адже вони історично були опонентами один одного в боротьбі за функціонал. Крім того, як вказано вище, обидва інститути виконують різні представницькі ролі у політичній системі ЄС, оскільки Рада ЄС територіально представляє країни-члени ЄС, а Європейський парламент – головно політично репрезентує громадян (країн-членів ЄС та самого ЄС) [39]. Врешті, узгодження позицій двох політичних інститутів ускладнюється наявними правилами прийняття рішень, котрі встановлюють високі бар'єри для згоди акторів із часто доволі різними перевагами. З іншого боку, як констатовано вище і засвідчує статистика, все-ж Рада ЄС і Європейський парламент часто приймають законодавчі рішення в одне чи два читання [15; 31], а тому вони є ефективними в цьому контексті й демонструють значний рівень внутрішнього та зовнішнього консенсусу на підставі практики застосування ранніх законодавчих угод.

Пояснити окреслену парадоксальність можна передусім тим, що з-поміж відповідальними політичними інститутами – Радою міністрів і Європейським парламентом – відбуваються належні міжінституційні переговори, які вдало перетворюють конфліктний потенціал у потенціал співпраці. Крім того, вчені останнім часом відмовляються трактувати вказані політичні інститути як суто відокремлені [34; 57], а натомість окреслюють їх як взаємодоповнюючі та постійно взаємодіючі на рівні євродепутатів, представників європейських партій і партійних груп, посадовців Ради ЄС тощо, об'єднаних спільними патернами поведінки і баченням політичного курсу ЄС [12; 13; 24; 38; 40; 46; 53; 55]. З цього погляду така наростаюча злагодженість позицій Ради міністрів і Європейського парламенту вписується в умовне трактування цих двох політичних інститутів як двох «палат» європейської наднаціональної легіслатури, які владу швидше не ділять, а об'єднують чи «зливають» (навіть попри відмінності функціоналу в інших сферах) [35; 38]. Окрім того, це відповідає теоретичній позиції (на підставі порівняння досвіду низки держав), згідно з якою прийняття рішень за двопалатності є більш стабільним і передбачуваним, ніж прийняття рішень за однопалатності [25; 50; 58]. Тим паче, що важливе значення мають і неформальні процедури законотворчості – так звані неформальні тріо (президент Ради ЄС, доповідач Європарламенту, відповідальний за законопроект, та представник Європейської комісії) на ранній стадії законодавчого процесу, – адже саме завдяки ним здійснюються спроби знайти компроміс з приводу того чи іншого законодавчого питання [20; 39]. Хоч, на противагу, такі неформальні тріо все-ж суттєво «підривають» демократичну підзвітність, оскільки позиції окремих учасників процесу приховуються під час переважно таємних переговорів [6; 47].

Однак навіть на тлі такого неформального консенсусу між Радою ЄС і Європейським парламентом (за посередництва Європейської комісії), тут також притаманний парадокс, адже еволюційно (а найбільше внаслідок Амстердамської і Лісабонської угод) цей процес відбувається головно за рахунок поступового додаткового уповноваження саме Європейського парламенту, щоправда внаслідок послаблення не лише Ради ЄС, а й Європейської комісії, зумовлюючи відтак «мовчазну згоду» останніх [26, с. 229–232; 28; 51]. Якщо від протилежного, то члени Ради ЄС та євродепутати сприймають один одного (і свої інститути) як взаємно опонуючі, а тому вони за сприятливих умов максимально націлені на просування своїх власних інституційних і політичних переваг та представницьких ролей [39]. Але якщо рівень опозиційності прямо перешкоджає ефективному прийняттю законодавчих рішень, то членам Ради ЄС вигідніше співпрацювати з Європарламентом, ніж конфронтувати [38]. Причому така «мовчазна згода» членів Ради ЄС зумовлена передусім формальним переважанням Європарламенту у законодавчому процесі, а також ризиком провалу розгляду того чи іншого законопроекту, відповідальність за що швидше за все (внаслідок використання правила кваліфікованої більшості у прийнятті рішень) нестиме саме Рада ЄС. Саме це у рамках практики спільного прийняття законодавчих рішень в ЄС слугує підставою для часткового «злиття» влади та формування своєрідних «двопалатних» коаліцій, які включають більшість у двох політичних інститутах – Раді ЄС і Європарламенті, – достатню для прийняття того чи іншого акту [12].

Ще однією чинною, але й еволюційно посилюваною особливістю поділу влади та міжінституційних відносин в ЄС треба вважати регламентованість і наявність (особливо за наслідками

Лісабонської угоди) так званих делегованих повноважень [8]. Йдеться про те, що забезпечується спрощення традиційно дуже складної системи централізованої реалізації політики та впровадження більш демократичної підзвітності головно через підвищення ролі Європейського парламенту, що ініційовано саме за наслідками Лісабонської угоди, але й досі досягнуто лише частково. Як наслідок, і досі в рамках Європейської комісії щороку створюється близько 2 тис. актів надання імплементаційних повноважень, якими розпоряджаються понад 200 комітетів у складі представників із країн ЄС, керованих саме Єврокомісією [2; 9, с. 2]. Відмінність лиш у тому, що тепер що Рада ЄС, що Європейський парламент також мають контрольні права щодо дій Єврокомісії і можуть або заперечити проти делегованого акту, пропонованого Комісією, або взагалі скасувати делегування повноважень з боку Комісії. Як наслідок, сьогодні й досі простежується міжінституційна конфліктність щодо делегованих повноважень у ЄС, але раніше ця конфліктність була фактичною, а сьогодні стала більш формалізованою, зокрема внаслідок переходу низки повноважень від Єврокомісії до Європарламенту [8]. Але найцікавішим у цьому контексті є те, що з погляду поділу влади така конфліктність або напруженість у відносинах між законодавчою та виконавчою владою в ЄС, зокрема в формі справжнього законодавчого контролю Європарламенту і Ради ЄС над виконавчою роботою Єврокомісії, знову-таки наближує міжінституційні відносини в ЄС до дизайну парламентаризму [5], адже робить делеговані повноваження винятково політизованими [3]. Хоч, в цьому випадку, відбувається це не стільки будучи прямо регламентовано, скільки як наслідок використання вже окресленої вище практики спільного прийняття законодавчих рішень в ЄС і потреби додаткової легітимізації інститутів/влади в ЄС за рахунок їхньої демократичної підзвітності (зокрема через всенародно виборний інститут, яким є лише Європарламент).

Врешті, говорячи про наднаціональну політичну систему ЄС, не потрібно забувати й того факту, що в рамках принципу субсидіарності важливу роль та значення для європейських міжінституційних відносин мають чи можуть мати і національні політичні інститути. Причому це не лише глави держав, глави урядів і члени урядів окремих країн-членів ЄС, які мають представництво в Раді ЄС і Європейській раді, але й національні парламенти країн-членів, які номінально, як вказано вище, задіяні до прийняття законодавства на рівні ЄС, тим самим будучи здатними додатково демократизувати та легітимізувати останній [18]. Так, у рамках ще Амстердамської угоди було включено положення про посилення участі національних парламентів в справах ЄС. Крім того, Лісабонська угода надала національним парламентам право голосу в ході прийняття законодавчих рішень на рівні ЄС, перетворивши їх в «охоронців» принципу субсидіарності. Це означає, що якщо значна кількість парламентів країн-членів виступає проти тієї чи іншої законодавчої ініціативи як невиправданої, то Європейська комісія зобов'язана відкликати таку ініціативу. Однак на практиці роль національних парламентів країн-членів ЄС, принаймні більшості з них, виявляється не такою ж значимою, а тому вони, слабо співпрацюючи між собою, вкрай зрідка блокують наднаціональне законодавство (хоча такі приклади все-ж траплялись). Також вартує уваги і те, що саме національні парламенти завжди брали і досі беруть участь в справах ЄС, зокрема під час ратифікації нових або змін до існуючих угод і договорів. А тому, коли національні парламенти відмовляються від тих чи інших договорів, не ратифікуючи їх (як це, приміром, доволі часто траплялось під час світової фінансової кризи та кризи Єврозони), це безумовно впливає на європейську політику та політичний процес у ЄС [18]. Відтак все це засвідчує, що європейська та національна політика сьогодні ще тісніше переплетені разом – у рамках політичної системи, поділу влади і міжінституційних відносин в ЄС.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У підсумку в дослідженні виявлено, що система міжінституційних відносин і поділу влади в ЄС пройшла кількаетапну еволюцію, спершу будучи сконструйованою на підставі міжурядової моделі, а згодом поступово і все більше на підставі моделі співпраці. Паралельно з цим, спочатку рішення в рамках ЄС приймались головно на підставі принципу одностайності чи консенсусу, а з часом все більше і більше почали створюватись і підтримуватись за рахунок принципу більшості. Як наслідок цього, Європейський Союз поступово інституційно та політично оформився як синтез квазі-федерації і міжнародної організації, а саме тому йому притаманна специфічна та унікальна політична система. Ця система окреслюється складністю і багаторівневістю урядування, взаємодією національних і наднаціональних політичних інститутів, принципом субсидіарності, причому як у контексті формування та відповідальності політичних інститутів, так і в розрізі прийняття владних й управлінських рішень в ЄС. Деталізований аналіз міжінституційних відносин в ЄС дає підстави констатувати, що вони найбільше тяжіють до парламентської чи квазіпарламентської моделі, в якій визначальними є відносини між компонентами виконавчої та законодавчої влади, в тому числі на підставі засад делегування повноважень і взаємної відповідальності за їхню реалізацію. Адже національні та

наднаціональні інститути ЄС працюють разом, щоб виробляти законодавчі і виконавчі регулювання в широкому спектрі сфер політики ЄС. Водночас система поділу влади і міжінституційних відносин у ЄС і надалі залишається доволі складною та потребує подальшого розвитку, в тому числі за рахунок її конституціоналізації і додаткової легітимізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Albgaba E., Bilbao J., Fernandez J. The Distribution of Power in the European Constitution. *European Journal of Operational Research*. 2007. Vol. 176. No. 1. P. 752–766.
2. Bergström C.-F., Farrell H., Heritier A. Legislate or Delegate? Bargaining over Implementation and Legislative Authority in the EU. *West European Politics*. 2007. Vol. 30. No. 2. P. 338–366.
3. Blom-Hansen J. The EU Comitology System: Taking Stock Before the New Lisbon Regime. *Journal of European Public Policy*. 2011. Vol. 18. No. 4. P. 607–617.
4. Börzel T., Cichowski R. The State of the European Union: 6: Law, politics, and society. New York: Oxford University Press, 2003.
5. Bradley K. Halfway House: The 2006 Comitology Reforms and the European Parliament. *West European Politics*. 2008. Vol. 31. No. 4. P. 837–854.
6. Burns C. Consensus and compromise become ordinary – but at what cost? A critical analysis of the impact of the changing norms of codecision upon European Parliament committees. *Journal of European Public Policy*. 2013. Vol. 20. No. 7. P. 988–1005.
7. Charlety V., Mangenot M. Le Systeme presidential de l'Union europeenne apres Lisbonne. Strasbourg: ENA, 2012.
8. Christiansen T., Dobbels M. Delegated Powers and Inter-Institutional Relations in the EU after Lisbon: A Normative Assessment. *West European Politics*. 2013. Vol. 36. No. 6. P. 1159–1177.
9. Christiansen T., Oettel J., Vaccari B. Introduction // Christiansen T., Oettel J., Vaccari B. *21st Century Comitology: Implementing Committees in the Enlarged European Union*. Maastricht: EIPA, 2009. P. 1–15.
10. Colomer J. Great Empires, Small Nations: The Uncertain Future of the Sovereign State. London: Routledge, 2007. 128 p.
11. Colomer J. The European Union: A Federal, Democratic Empire? // Colomer J. *Comparative European Politics: Third edition*. London and New York: Routledge, 2008. P. 280–306.
12. Costello R. Does Bicameralism Promote Stability? Inter-institutional Relations and Coalition Formation in the European Parliament. *West European Politics*. 2011. Vol. 34. No. 1. P. 122–144.
13. Costello R., Thomson R. The nexus of bicameralism: Rapporteurs' impact on decision outcomes in the European Union. *European Union Politics*. 2011. Vol. 12. No. 3. P. 337–357.
14. Crombez C. Legislative Procedures in the European Community. *British Journal of Political Science*. 1996. Vol. 26. P. 199–228.
15. De Ruiter R., Neuhold C. Why is fast track the way to go? Justifications for early agreement in the co-decision procedure and their effects. *European Law Journal*. 2012. Vol. 18. No. 4. P. 536–554.
16. Dinan D. Governance and Institutions 1999: Resignation, Reform, and Renewal. *Journal of Common Market Studies*. 2000. Vol. 38. No. S1. P. 27–30.
17. Dinan D. The EU as Efficient Policy // Zimmerman H., Dur A. *Key Controversies in European Integration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. P. 33–40.
18. Dinan D. The political system of the European Union // Magone J. *Routledge Handbook of European Politics*. London: Routledge, 2015. P. 202–218.
19. Dinan D. The Post-Lisbon European Council Presidency: An Interim Assessment. *West European Politics*. 2013. Vol. 36. No. 6. P. 1256–1272.
20. Farrell H., Heritier A. Interorganizational negotiation and intraorganizational power in shared decision-making: Early agreements under codecision and their impact on the European Parliament and Council. *Comparative Political Studies*. 2004. Vol. 37. No. 10. P. 1184–1212.
21. Fernandez Pasarin A. The Reform of the Council Presidency: Paving the Way for a New Synergy with the European Commission?. *Politique Europeenne*. 2011. Vol. 35. P. 29–54.
22. Follesdal A., Hix S. Why There Is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik. *Journal of Common Market Studies*. 2006. Vol. 44. No. 3. P. 533–562.
23. Goebel R. The European Union and the Treaty of Lisbon. *Fordham International Law Journal*. 2011. Vol. 34. No. 5. P. 1251–1268.
24. Hagemann S., Hoyland B. Bicameral Politics in the European Union. *Journal of Common Market Studies*. 2010. Vol. 48. No. 4. P. 811–833.
25. Hammond T., Miller G. The Core of the Constitution. *American Political Science Review*. 1987. Vol. 81. No. 4. P. 1155–1174.

26. Heritier A. Explaining institutional change in Europe. Oxford: Oxford University Press, 2007. 288 p.

27. Hesse J., Wright V. Federalizing Europe? The Costs, Benefits, and Preconditions of Federal Political Systems. Oxford: Oxford University Press, 1996. 408 p.

28. Hix S. Constitutional agenda-setting through discretion in rule interpretation: Why the European Parliament won at Amsterdam. *British Journal of Political Science*. 2002. Vol. 32. No. 2. P. 259–280.

29. Hix S., Hoyland B. The Political System of the European Union: 3rd edition. Basingstoke: Bloomsbury Academic, 2011. 400 p.

30. Hobolt S. Citizen Satisfaction with Democracy in the European Union. *Journal of Common Market Studies*. 2012. Vol. 50. No. 1. P. 88–105.

31. Huber K., Shackleton M. Codecision: A practitioner's view from inside the Parliament. *Journal of European Public Policy*. 2013. Vol. 20. No. 7. P. 1040–1055.

32. Imbrogno A. The founding of the European Council: Economic reform and the mechanism of continuous negotiation. *Journal of European Integration*. 2016. Vol. 38. No. 6. P. 719–736.

33. Kardasheva R. The Power to Delay: The European Parliament's Influence in the Consultation Procedure. *Journal of Common Market Studies*. 2009. Vol. 47. No. 2. P. 385–409.

34. König T. Why do member states empower the European Parliament?. *Journal of European Public Policy*. 2008. Vol. 15. No. 2. P. 167–188.

35. Kreppel A. Looking «Up», «Down» and «Sideways»: Understanding EU Institutions in Context. *West European Politics*. 2011. Vol. 34. No. 1. P. 167–179.

36. Krotz U., Schild J. Shaping Europe: France, Germany and Embedded Bilateralism from the Elysee Treaty to Twenty-First Century Politics. Oxford: Oxford University Press, 2013. 340 p.

37. Moravcsik A. In Defence of the «Democratic Deficit»: Reassessing the Legitimacy of the European Union. *Journal of Common Market Studies*. 2002. Vol. 40. No. 4. P. 603–634.

38. Mühlböck M. Linking Council and European Parliament? Voting unity of national parties in bicameral EU decision-making. *Journal of European Public Policy*. 2013. Vol. 20. No. 4. P. 571–588.

39. Mühlböck M., Rittberger B. The Council, the European Parliament, and the paradox of inter-institutional cooperation. *European Integration Online Papers*. 2015. Vol. 19. No. 1(4). P. 1–20.

40. Naurin D., Anne R. Linking inter- and intra-institutional change in the European Union. *West European Politics*. 2011. Vol. 34. No. 1. P. 1–17.

41. Nugent N. The Government and Politics of the European Union: 6th edn. Basingstoke: Palgrave Macmillan + Durham: Duke University Press, 2006. 630 p.

42. Paterson W. The Reluctant Hegemon? Germany Moves Centre Stage in the European Union. *Journal of Common Market Studies*. 2011. Vol. 49. No. S1. P. 57–75.

43. Peterson J., Shackelton M. The Institutions of the European Union. Oxford: Oxford University Press, 2006. 390 p.

44. Priestley J. Six Battles That Shaped Europe's Parliament. London: John Harper, 2008. 221 p.

45. Puetter U. Europe's Deliberative Intergovernmentalism: The Role of the Council and European Council in EU Economic Governance. *Journal of European Public Policy*. 2012. Vol. 19. No. 2. P. 161–178.

46. Rasmussen A. EU conciliation delegates: Responsible or runaway agents?. *West European Politics*. 2005. Vol. 28. No. 5. P. 1015–1034.

47. Reh C., Heritier A., Bressanelli E., Koop C. The Informal Politics of Legislation: Explaining Secluded Decision Making in the European Union. *Comparative Political Studies*. 2013. Vol. 46. No. 9. P. 1112–1142.

48. Rhinard M. The Democratic Legitimacy of the European Union Committee System. *Governance*. 2002. Vol. 15. No. 2. P. 185–210.

49. Riker W. European Federalism: The Lessons of Past Experience // Hesse J., Wright V. *Federalizing Europe? The Costs, Benefits, and Preconditions of Federal Political Systems*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

50. Riker W. The Justification of Bicameralism. *International Political Science Review*. 1992. Vol. 13. No. 1. P. 101–116.

51. Rittberger B. The historical origins of the EU's system of representation. *Journal of European Public Policy*. 2008. Vol. 16. No. 1. P. 43–61.

52. Schütze R. European Constitutional Law. Cambridge University Press, 2012. 484 p.

53. Thomson R. Resolving Controversy in the European Union: Legislative Decision-Making Before and After Enlargement. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 323 p.

54. Thomson R., Boerefijn J., Stokman F. Actor Alignments in European Union Decision-making. *European Journal of Political Research*. 2004. Vol. 43. No. 2. P. 237–261.

55. Thomson R., Stokman F., Achen C., König T. The European Union Decides. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 372 p.

56. Tsebelis G., Jensen C., Kalandrakis A., Kreppel A. Legislative Procedures in the EU. *British Journal of Political Science*. 2001. Vol. 31. No. 4. P. 573–599.

57. Tsebelis G., Garrett G. Legislative politics in the European Union. *European Union Politics*. 2000. Vol. 1. No. 1. P. 9–36.

58. Tsebelis G., Money J. Bicameralism. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 250 p.

59. Zielonka J. Europe as an Empire: The Nature of the Enlarged European Union. Oxford: Oxford University Press, 2006. 304 p.

UDC 316.422

POLITICAL MODERNIZATION: THEORETICAL APPROACHES TO MODERN POLITY, MAJOR CHARACTERISTICS OF POLITICAL MODERNIZATION

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ, ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Bayramova Lala Bayram,
Lecturer at the Political Science and Sociology Department
Baku State University

The article describes modernization, characteristic features of political modernization, historical development, and political institutions of the modern era. Various approaches to the problem of modernization have been considered. Factors, reasons and technologies that seriously affect the appropriation of political space in the conditions of globalization, which is the main topic of the article, are multifaceted. It is actually modernization that acts as the defining technology of penetrating the political space. In the globalized world, one or another national state is considered to be a real element of an openly changing global system. The state acts as the central element of the political system of society, the main bearer of political power. Since its inception, the state has played a major role in the regulation of mutual relations and contradictions in the life of society, and in ensuring the rights and freedom of the individual. The modern special civil character of the state, as well as its role in guiding the global modernization process, is generally examined in the article. Factors, reasons and technologies that seriously affect the appropriation of political space in the conditions of globalization are multifaceted. It is actually modernization that acts as the defining technology of penetrating the political space. In the globalized world, one or another national state is considered to be a real element of an openly changing global system. The state acts as the central element of the political system of society, the main bearer of political power. Since its inception, the state has played a major role in the regulation of mutual relations and contradictions in the life of society, and in ensuring the rights and freedom of the individual. It is manifested in the modern special civilized character of the state, as well as in guiding the process of global modernization.

Key words: political modernization**,** political framework of modernization, political evolution.

У статті описано модернізацію, характерні риси політичної модернізації, історичний розвиток та політичні інститути сучасної доби. Розглянуто різні підходи до проблеми модернізації. Чинники, причини та технології, які серйозно впливають на присвоєння політичного простору в умовах глобалізації, що є основною темою статті, багатогранні. Власне модернізація виступає визначальною технологією проникнення в політичний простір. У глобалізованому світі та чи інша національна держава розглядається як реальний елемент глобальної системи, що відкрито змінюється. Держава виступає як центральний елемент політичної системи суспільства, головний носій політичної влади. З моменту свого виникнення держава відігравала велику роль у регулюванні взаємовідносин і протиріч у житті суспільства, забезпеченні прав і свобод особи. У статті узагальнено розглянуто сучасний особливий громадянський характер держави, а також її роль у спрямуванні глобального процесу модернізації. Чинники, причини та технології, які серйозно впливають на присвоєння політичного простору в умовах глобалізації, багатогранні. Власне модернізація виступає визначальною технологією проникнення в політичний простір. У глобалізованому світі та чи інша національна держава розглядається як реальний елемент глобальної системи, що відкрито змінюється. Держава виступає як центральний елемент політичної системи суспільства, головний носій політичної влади. З моменту свого виникнення держава відігравала велику роль у регулюванні взаємовідносин і протиріч у житті суспільства, забезпеченні прав і свобод особи. Це виявляється в сучасному особливому цивілізованому характері держави, а також у спрямуванні процесу глобальної модернізації.

Ключові слова: політична модернізація, політичні рамки модернізації, політична еволюція.

Introduction. Giving a specific definition of the word "political modernization" is difficult.

The phrase is typically used, nevertheless, to describe adjustments to political institutions and changes to political beliefs. It is the transformation of a conventional political system into a contemporary one. In the West, political institutions and political culture underwent long-term transformations that led to the creation of performance standards through the efficient use of resources. Science and technology, social interdependence, urbanization, literacy, social mobility, and other factors define modern civilization as it developed in the West. Modernization in politics was the process of moving from a traditional political system to a contemporary democratic one.

In the late 1950s, political modernization became a significant theoretical framework in comparative politics. It aims to alter the features of the political system and social life in a variety of contexts. It alludes to how contemporary concepts like liberty, secularism, transparency, and industrialization have altered governmental structure and cultural traits. A change in mindset, political culture, and social life in rural and urban areas are other issues it addresses. It was said that this process included, among other things, the end of the dominant role of religion or the church and the establishment of a centralized, secular governmental power [1, 47].

Level of study of the problem. As the topic of political modernization is an actual topic, it has always been the focus of researchers. Among Azerbaijani researchers, political thinkers such as Elnur Aslanov and Emin Jalilov have conducted large-scale studies on the topic of modernization. Politicians like Huntington, Giddens, and Almond became famous all over the world for their works on modernization. Political modernization can be explained on the basis of historical, typological and evolutionary approaches. In the first case, it is necessary to pay attention to the experience of Western European and North American countries, which historically implemented political modernization first.

It should also be taken into account that although the modernization of Western countries is the bearer of the characteristics related to the essence of this process, the rhythm, sequence of stages and institutional forms of political modernization manifested here cannot be universal norms of political development [2, 15]. The socio-cultural specificity of "Western democracies" poses natural limitations to attempts to study its political institutions and methods in other cultural contexts. Therefore, it is practically impossible to build a typology of political systems. However, such a typology would allow classifying transitional forms according to more and less modernization signs. The main weakness of the typological approach is related to this. From this point of view, various theoretical models explaining the dynamics of modernization processes are interesting in terms of obtaining important results. Giddens's book "Globalization in the Age of Postmodernism" extensively researched the process of modernization and its political consequences, as well as made predictions about the future of modernization in our modern world.

Purpose, tasks. The purpose of the study is to investigate and analyze in detail the modernization processes that occur during globalization. What do the historical results of political modernization promise us in the future, and what will the results of globalization give to our world is the problem. In order to achieve the set goal, the following tasks were defined and investigated:

1. Researching historical types of political modernization and evolutionary dynamics,
2. Researching the theories of political modernization.

Methods. During the research, the methodology of comparative analysis between the sources related to the topic, the analytical research method in general was used. Methods such as generalization, going from abstract to concrete, historical-comparative and systematic approach, analysis, synthesis, induction and deduction were used depending on the tasks set in the research.

Main part. The political modernization method, however, started to run into problems with non-Western scholars and internal opposition by the end of the 1960s. However, there has been a resurgence of interest in political modernization with the start of the Third Wave of democratization since the 1980s and the rising interdependence of nations since the 1990s.

Comparative analysis is giving greater weight to certain of the characteristics of modernity, such as differentiation, secularization, rationalization, economic progress, and its connections with sustainable democracy. The key components and presumptions of the modernization strategy are examined in this unit. It also looks at some of this approach's shortcomings and its relevance today.

The collective of structural and cultural changes in the political system of modernizing societies are referred to as the political aspects of modernization. The political system is composed of up of all the procedures, institutions, and ideologies that are involved in formulating, implementing, and achieving societal objectives.

Political culture is the collection of prevailing attitudes, ideas, and values with regard to the political system. The political structure is the patterning and interplay of political positions and activities [2, 18].

The broad process of modernization describes the adjustments made to all institutional aspects of society as a result of man's growing environmental awareness and control. Political modernization is the process of differentiating political structure and secularizing political culture in order to improve a political system's capability, efficiency, and performance.

The political framework of modernization is fundamentally based on the process of authority's dissemination throughout society and its shifting sources of legitimacy. In a community with a traditional government, the traditionally established and institutionalized positions of kings or chiefs are the source of authority. In such a system, authority is not consensual but rather hierarchical.

Such role structures in terms of power have been significantly changed by democratic political systems. When political participation reaches the level of mass participation, power loses its restricted, hierarchical nature.

Perspectives on Political modernization

Political modernization can be regarded from an evolutionary, typological, and historical perspective.

Historical political modernization:

It refers to a variety of changes in political structure and culture that typically have been impacted or influenced by those significant modernization processes, such as secularization, commercialization, industrialization, etc., that were first introduced in Western Europe in the 16th century and have since spread unevenly and incompletely throughout the world.

A pre-modern traditional polity is transformed into a postmodern traditional polity through a process known as typological political modernization.

Political evolution refers to the continuous improvement in a person's ability to create systems to deal with issues or find solutions, to accept and adjust to ongoing change, and to work purposefully and imaginatively to achieve new social goals. Political modernization, seen from a historical and typological perspective, is a process of growth toward a certain conception of a modern state [3, 27].

Theoretical approaches to modern polity:

The evolutionary theories of the social development in 19th-century Europe are the origin of the modernization approach in comparative politics. Different philosophers provided theories for how pre-industrial society changed into an industrial one, including the French philosophers Auguste Comte and Emile Durkheim, the British philosopher Herbert Spencer, Max Weber, and Karl Marx. Two main schools of modernization theory have existed for a very long time. The first is the Marxist explanation, which contends that politics, culture, and economics are all closely related since a society's economic development affects its political and cultural characteristics.

Accordingly approaches to the study of political science may be classified under two categories: the traditional approach and the modern approach.

Traditional Approach

The traditional method is value-based and places a strong emphasis on adding value to the investigation of political phenomena. This school of thought holds that since facts and values are interconnected, the study of political science should not be based solely on facts. "The great issues of politics" have been centered on normative orientations ever since the time of Plato and Aristotle. As a result, there are many conventional approaches, including those that are legal, philosophical, historical, institutional, etc.

Ancient philosophers like Plato and Aristotle left behind texts that can be used to trace the philosophical approach to the study of political science. One of the most passionate proponents of this method, Leo Strauss, claimed that "political philosophy is the attempt truly to know about the nature of political things and the right or good political order" and that "philosophy is the quest for wisdom." This method is idealistic in character and places emphasis on studying politics from an ethical and normative perspective. It addresses issues relating to citizenship, rights, and duties, as well as the nature and role of the state [4, 98].

The historical perspective holds that historical elements like age, geography, conditions, etc. can help us better understand political occurrences.

Politics and history, according to political theorists like Machiavelli, Sabine, and Dunning, are inextricably linked, and the study of politics must always be done from a historical viewpoint. According to Sabine, political science should cover all of the topics covered in the writings of many political theorists going back to Plato. Since every past and present are interconnected, historical analysis offers a chronological listing of every political phenomenon.

The study of political institutions and structures, such as the government, legislature, judiciary, political parties, interest groups, etc., is emphasized by the institutional approach. Aristotle, a thinker from ancient times, made significant contributions to this strategy, as did James Bryce, Bentley, Walter Bagehot, Harold Laski, and other contemporary theorists.

Modern Approach

The modern method is fact-based and emphasizes the factual analysis of the political phenomenon in order to arrive at solid, conclusive findings. Sociological, economic, psychological, quantitative, situational, systemic, behavioral, and Marxian techniques are only a few examples of contemporary methodologies.

A new movement was started by a group of political scientists in America who were dissatisfied with the conventional method of analyzing government and state because they believed that significant research had been done in other social sciences, such as sociology, psychology, anthropology, etc., which could provide new insights when applied to political issues. They currently gather information about current political events. Political scientists may be assisted in coming to clear findings and making accurate predictions in political problems by statistical data combined with actual male behavior, both individually and collectively. In political science, the systems approach, the simulation technique, and the quantitative or statistical method all base their research on empirical or current data [5, 70].

The complex elements of modern politics can be studied using three primary methods:

The trait-list approach - It often outlines the key structural and cultural traits common to those current politics that the observer considers to be modern.

The reductionist approach- It concentrates on one antecedent component, explanatory variable, correlate, or determinant as the primary index or most distinctive characteristic of modernization and, by implication, political modernity.

The idea of capacity, differentiation, institutionalization, national integration, participation, populism, political culture, social mobilization, and socioeconomic correlations are a few of the single qualities that have been highlighted. These reductionist approaches don't entail a rejection of multivariate causality; rather, they represent either the timeless search for a complete contemporary idea or the simple wish to shed light on a variable that had previously been ignored or underemphasized.

The ideal-type approach- In the majority of conceptualizations of a modern political system and the process of political modernization, it is either explicit or implicit. Lists of a generally modern

polity's characteristics are inevitably ideal-typical. The very idea of a modern polity involves both a traditional polity that is the polar opposite of an ideal-typical modern government and a transitional polity that is an intermediate type on a spectrum of political modernization [6, 23].

A modern polity is primarily achievement-oriented, universalistic, and specific, in contrast to a traditional polity where the orientation is primarily inscriptive, particularistic, and diffused. Political modernization is therefore seen as a process of transition from the traditional pole of the continuum to the contemporary pole.

Major characteristics of political modernization

Differentiation refers to the process of progressive separation and specialization of functions, institutional spheres, and associations in the development of political systems. It is the major empirical trend in the historical evolution of contemporary society.

It includes universals like social stratification, the division of work from family and domestic life, the integration of universalistic legal norms and religion, the distinction between religion and ideology, and the division between administrative structure and open political competition. It implies higher structural complexity, functional specialization, and interconnection as well as increased political organization effectiveness in both the administrative and political domains [7, 56].

The second is the assumption that equality is the fundamental moral principle that underpins the guiding principles of modern life in all spheres. The politics of modernization are centered on the pursuit and fulfillment of equality, which is the ethos of modernity. It encompasses the idea of universal adult citizenship, the supremacy of universalistic legal rules in the relationship between the government and the populace, and the preponderance of achievement criteria in the selection of candidates for political and administrative jobs. The essential norms and imperatives by which modernity is judged and political legitimacy is built continue to operate even though these aspects of equality are only partially achieved in contemporary politics. The majority of definitions of political modernization place a strong emphasis on popular participation in or engagement with the political system.

The ability of a person to change his surroundings through ever-increasing adaptive and creative potentialities is his third quality. The third key aspect of political modernization is the acquisition of improved political administrative competence. It is characterized by an expansion of the polity's functions, the size of the political community, the effectiveness with which political and administrative decisions are carried out, the reach of the institutions of the central government, and the breadth of the aggregation of interests by political associations.

An endless interplay between the process of differentiation, the demands and realities of equality, and the integrative, adaptable, and creative capacity of a political system can be seen as the political modernization process. Political modernization is the steady development of a qualitatively new and improved political capacity that is manifested in the institutionalization of new patterns of participation and resource distribution that are sufficiently responsive to the demands created by the imperatives of equality and inclusion, as well as new patterns of integration and penetration that effectively regulate and contain the tensions and conflicts produced by processes of differentiation.

From Tradition to Modernity

Political modernization was linked to the formation of the national-state and industry in the 18th and 19th centuries. Political modernization came to be used to describe the transition from conventional or feudal and semi-feudal political systems to modern democratic systems in the second half of the 20th century.

Political modernization is a word used to explain how the political system has changed in terms of social, economic, and cultural factors. Early political modernization experts contend that economic growth causes cultural and social change, which in turn affects how citizens behave politically. The relationship between political and economic variables is so present. Agriculture to industrialization is a transition that occurs as nations develop and modernize economically. Urbanization, which follows industrialization, improves access to media, information, and education. As a result, a middle class that actively participates in political decision-making emerges [10, 101].

Building on Parsons' research, American political scientist Karl Deutsch (1961) established the idea of social mobilization. He believed that a key element of political modernization was social mobilization. As nations advance toward industrialization and urbanization creates a favorable environment for citizens to participate in politics, social mobilization entails changes in society and the move from the traditional to the modern. Urbanization, social networks, and education were viewed as essential components of social mobilization since they raised political consciousness among the populace. The need for the adoption of numerous welfare programs for the citizens' overall development has increased as a result of increased public awareness.

According to Seymour Martin Lipset (1959), modernization will result in the establishment of democracy and the consolidation of that system in developing nations. Countries that experience economic growth also see the middle class grow and become more involved in politics and civil society. He has also claimed that education helps citizens become more independent. Governments will be creating

numerous assistance schemes and giving perks to the educated middle class. It has been obvious that educated citizens have actively participated in politics and decision-making. In the modern, globalized world, this process will result in the emergence of democracies that are stronger.

The framework created by Gabriel A. Almond, the chairman of the Committee on Comparative Politics, however, was what signaled the beginning of several researches on political modernization. Almond offered his functionalist theory in The Politics of Developing Areas (1960), which drew on Easton's political system's input-output functions and modernity-tradition dichotomy.

Political institutions of modern times

Three categories of political crises can be found in the modern world, according to Bottomore: First, there are tribal cultures, mostly in African nations, which are being modernized on the model of western political systems thanks to western influence. According to their requirements and convenience, colonial powers divided Africa among themselves. Because of this, a specific tribe had been dispersed among three or four nearby nation-states. These African societies were thus faced with the challenge of consolidating a national community made up of tribal groups whose existence within their borders is in part the result of the arbitrary division of Africa among the colonial powers in addition to the challenge of bringing about rapid economic advancement and ensuring economic well-being for the vast majority of the population. In those growing old civilizations that are working to modernize their societies after gaining independence from foreign dominion, a different type of political situation exists.

This group of nations includes the Middle Eastern, North African, Asian, and Latin American states. The aforementioned work programs are challenging for these developing nations to implement for a variety of reasons [9, 12].

Because the populace has not been able to establish the proper political culture, the majority of these nations' political institutions, which were designed after those in the west, are not doing as well as they could. Social structures such as the kinship system, family structure, class distinctions, and traditional view on life are not conducive to a modern political system operating efficiently.

These elements do not support the development of workplace culture. The result is a slow rate of economic growth. Army generals or ambitious leaders are encouraged to establish dictatorial power and abolish democratic political institutions in various nations, such as Pakistan, Myanmar, etc., when the government fails to match the desires of the populace. Industrially developed nations such as those in Europe, North America, Australia, etc. are included in the third category. Here, it is important to distinguish between two different political structures: communist and democratic capitalist nations [8, 92].

The establishment of a nation state as the political movement, the election of the political executive by universal adult suffrage, and the management of public affairs by a sizable bureaucracy are the general political characteristics of the first type of modern industrial civilizations. The existence of a single party with political monopoly is the most significant characteristic of the second kind of industrial civilizations. In a stage of transition where the foundations of the ultimate classless society are being built, the dictatorship of the party is equated with the dictatorship of the proletariat. The state will disappear after the classless society has been established. Contrarily, the coercive authority of communist nations has greatly risen, endangering personal freedom and the right to free speech in the process.

Result. From the analysis of the article, it can be concluded that every state that follows the path of modernization is moving forward along the line of development. Societies dominated by authoritarian or despotic regimes weaken and eventually overthrow the government through revolution. The analysis of the theories of political modernization shows that every state should follow the path of modernization for the development of our future world. The modernization processes that emerged from the 20th century first began in the West and gradually spread to peripheral countries. A number of world countries using the Western example have also achieved development. The most unique type of development was passed by Japan. The Japanese, who developed by adhering to their national and moral values, never forgot the samurai tradition, but when some countries become westernized, they forget their values. Countries integrating into the world under the name of modernization are becoming more and more dependent on each other. As we study the phases and models of modernization, we can study the course of this process more closely. The most studied problem in the article is the future fate of political modernization and its influence in today's political arena. It can be concluded that democratization and modernization will determine the future state of the world.

REFERENCES^

1. Apter D. Comparative Politics, Old and New the Handbook of Political Science, USA: 1996, 179 p.
2. Blokland Hans, and Nancy Smyth Van Weesep, eds. Modernization and Its Political Consequences, Chicago: 2006, 327 p.

3. Eisenstadt S.N. Introduction. Historical Traditions, Modernization and Development Patterns of Modernity, London: 1987, 150 p.
4. Eisenstadt S.N. Tradition, Change, and Modernity, Wiley: 1973, 256 p.
5. Huntington S. P. Political Modernization, Boston: 1966, 66 p.
6. Huntington S.P. Political Order in Changing Societies, Yale: 2006, 156 p.
7. Inglehart R. Technology and Globalization, Cambridge: 2006, 289 p.
8. Leroy Peter. Jan van Tatenhove Political modernization theory and environmental politics, Chicago: 2000, 167 p.
9. Przeworski A, Limongi F. Modernization. Theories and Facts, World Politics, Bern: 1997, 183 p.
10. Smits R.E. Kuhlmann S. Shapira P. The Theory and Practice of Innovation Policy - an International Research Handbook, Berlin: 2010, 121 p.

УДК 323.2

ЗМІНА СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ[1]

CHANGES IN SOCIAL RELATIONS IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Вовк С.О.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології та правознавства
Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Бадер А.В.,
доктор політичних наук, професор,
директор навчально-наукового інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук
Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Стаття присвячена аналізу соціальних змін, спричинених російсько-українською війною, з акцентом на міжособистісні та міжгрупові стосунки. Війна, яка триває з 2014 р. має глибокий вплив на українське суспільство, включаючи соціальну роз'єднаність, масову міграцію, політичну поляризацію та зниження рівня довіри до інституцій. Збройний конфлікт переформатував суспільні зв'язки як всередині країни, так і на міжнародному рівні, спричинивши соціальні, економічні та психологічні наслідки для цивільного населення та військових.

Мета статті полягає в аналізі впливу російсько-української війни на суспільні відносини, зокрема на міжособистісні та міжгрупові стосунки. Основними завданнями є: 1) з'ясувати як військовий конфлікт спричинив соціальну роз'єднаність, масову міграцію, політичну поляризацію та зниження рівня довіри до інституцій; 2) розглянути психологічні наслідки війни для населення, такі як посттравматичний стресовий розлад і підвищення рівня агресії; 3) акцентувати увага на консолідації українського суспільства навколо національної ідентичності та розвитку волонтерського руху; 4) надати пропозицій та рекомендацій для відновлення та зміцнення соціальної структури України в умовах війни та післяконфліктного періоду.

Однією з ключових проблем є масова міграція, що змінила демографічний ландшафт країни. Станом на 2023 р. понад 8 млню українців стали внутрішньо переміщеними особами, а близько 5 мільйонів виїхали за кордон. Інтеграція біженців у Європі передбачає три ключові аспекти: вивчення мови, забезпечення житлом та працевлаштування, що сприяють формуванню нових соціальних зв'язків. Однак, інтеграція ВПО в Україні є значно обмеженою та фрагментарною, що потребує розробки систематичних програм підтримки.

Інформаційна війна поглибила поляризацію суспільства, коли ЗМІ обох сторін просувають протилежні наративи щодо конфлікту. Це викликало різні підходи до його вирішення, що призвело до розбіжностей як у суспільній думці, так і на рівні родин. Одні громадяни підтримують жорстку військову відповідь, інші – дипломатичні переговори. Такі протилежні позиції ще більше посилюють соціальну роз'єднаність.

Війна також мала значний вплив на психологічний стан населення, спричиняючи посттравматичний стресовий розлад як серед військових, так і цивільних. Ці люди часто ізолюються, що негативно позначається на їхніх сімейних та соціальних стосунках. Збільшення рівня агресії та випадків домашнього насильства також є наслідком тривалого конфлікту.

Водночас війна сприяла консолідації українського суспільства навколо національної ідеї та розвитку волонтерського руху. Патріотизм досяг рекордного рівня, що підкріплюється символами національної єдності, зокрема українською мовою.

Стаття пропонує розробку стратегій для зміцнення соціальної структури України, включаючи психологічну реабілітацію, інтеграцію ВПО та боротьбу з дезінформацією. Для цього необхідно залучити зусилля держави, громадянського суспільства та міжнародних партнерів.

Окрім цього, стаття підкреслює важливість розробки довгострокових програм для відновлення соціальних зв'язків, зруйнованих внаслідок війни. Особливо це стосується реінтеграції тимчасово окупованих територій, мешканці яких тривалий час перебували під впливом російської пропаганди. Відновлення нормального життя в таких регіонах вимагатиме не лише фізичного відновлення інфраструктури, а й відновлення довіри між жителями, підтримки соціальної згуртованості, налагодження діалогу між переселенцями та місцевим населенням.

Ключовою частиною успішної реінтеграції є також економічне відродження постраждалих регіонів, що вимагає залучення міжнародної допомоги та інвестицій. Для цього потрібно запровадити програми економічного відшкодування збитків, спричинених війною, відновлення підприємств та створення нових робочих місць. Притягнення Росії до відповідальності за завдані збитки та забезпечення прав власності постраждалих громадян є важливими завданнями для майбутнього відновлення та стабільності України.

Ключові слова: російсько-українська війна, суспільні відносини, соціальна роз'єднаність, міжособистісні стосунки, міжгрупові стосунки, політична поляризація, внутрішньо переміщені особи, масова міграція, психологічні

[1] Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/0021.

наслідки, посттравматичний стресовий розлад , інформаційна війна, національна ідентичність, волонтерський рух, інтеграційні практики, реінтеграція звільнених територій, соціальна згуртованість, довіра до інституцій, економічна відбудова, гендерна рівність, психологічна реабілітація.

The article is dedicated to analyzing the social changes caused by the Russian-Ukrainian war, with a focus on interpersonal and intergroup relations. The war, ongoing since 2014, has had a profound impact on Ukrainian society, including social disintegration, mass migration, political polarization, and a decline in trust in institutions. The armed conflict has reshaped social connections both within the country and internationally, causing social, economic, and psychological consequences for civilians and military personnel.

The aim of this article is to analyze the impact of the Russian-Ukrainian war on social relations, particularly on interpersonal and intergroup interactions. The main objectives are: 1) to determine how the military conflict has caused social disintegration, mass migration, political polarization, and a decline in trust in institutions; 2) to examine the psychological consequences of the war for the population, such as post-traumatic stress disorder and increased aggression; 3) to highlight the consolidation of Ukrainian society around national identity and the development of the volunteer movement; 4) to provide proposals and recommendations for the restoration and strengthening of Ukraine's social structure during the war and in the post-conflict period.

One of the key challenges is mass migration, which has altered the demographic landscape of the country. As of 2023, over 8 million Ukrainians have become internally displaced persons, while around 5 million have fled abroad. The integration of refugees in Europe involves three key aspects: language learning, housing provision, and employment, which help foster new social ties. However, the integration of IDPs within Ukraine remains limited and fragmented, requiring the development of systematic support programs.

The information war has deepened the polarization of society, as media from both sides promote opposing narratives about the conflict. This has resulted in different approaches to resolving the war, leading to divisions both in public opinion and within families. Some citizens support a tough military response, while others advocate for diplomatic negotiations. Such opposing views further exacerbate social disunity.

The war has also significantly impacted the psychological state of the population, causing post-traumatic stress disorder (PTSD) among both soldiers and civilians. These individuals often isolate themselves, which negatively affects their familial and social relationships. The increase in aggression and domestic violence cases is also a consequence of the prolonged conflict.

At the same time, the war has fostered the consolidation of Ukrainian society around the national idea and the development of the volunteer movement. Patriotism has reached record levels, supported by symbols of national unity, particularly the Ukrainian language.

The article proposes the development of strategies to strengthen Ukraine's social structure, including psychological rehabilitation, the integration of IDPs, and combating disinformation. This will require the involvement of the state, civil society, and international partners.

Moreover, the article emphasizes the importance of creating long-term programs to restore social ties broken by the war. This is especially critical for the reintegration of temporarily occupied territories, where residents were under the influence of Russian propaganda for an extended period. Restoring normal life in these regions will require not only the physical reconstruction of infrastructure but also rebuilding trust among residents, supporting social cohesion, and facilitating dialogue between displaced persons and the local population.

A key part of successful reintegration is the economic revitalization of affected regions, which will require international assistance and investments. To this end, programs for economic compensation for war damages, the restoration of businesses, and the creation of new jobs must be implemented. Holding Russia accountable for the damages and ensuring the property rights of affected citizens are vital tasks for Ukraine's future recovery and stability.

Key words: russian-ukrainian war, social relations, social disintegration, interpersonal relations, intergroup relations, political polarization, internally displaced persons, mass migration, psychological consequences, post-traumatic stress disorder, information war, national identity, volunteer movement, integration practices, reintegration of liberated territories, social cohesion, trust in institutions, economic recovery, gender equality, psychological rehabilitation.

Вступ. Російсько-українська війна, що триває з 2014 р., стала однією з найтрагічніших подій в історії сучасної Європи. Війна спричинила не лише фізичні руйнування, але й серйозні зміни в суспільних відносинах. Збройне насилля призвело до зростання соціальної роз'єднаності, переформатування міжособистісних і міжгрупових стосунків, вплинуло на рівень довіри, солідарності та ідентичності як всередині України, так і на міжнародному рівні. Війна стала каталізатором змін у соціальних структурах, що охопили як цивільне населення, так і військових. Важливо розглянути, як ці процеси впливають на суспільство, формуючи нові соціальні реалії.

Сучасний стан вивчення змін суспільних відносин в контексті російсько-української війни є актуальним у поточному науковому дискурсі [1; 3; 9; 11;]. Дослідники зосередили свою увагу на низці питань, таких як: міграційні процеси та соціальна роз'єднаність, психологічні наслідки та міжособистісні стосунки; поляризація суспільства та інформаційний вплив; зміцнення національної ідентичності та громадянського суспільства; етнічні та регіональні аспекти суспільних відносин; гендерна рівність тощо.

Попри значний обсяг наукових робіт, існують прогалини у вивченні довгострокових соціальних наслідків війни. Необхідні міждисциплінарні дослідження, що поєднують соціологію, психологію, економіку та інші науки, для розробки комплексних підходу до висвітлення проблеми.

Мета статті полягає в аналізі впливу російсько-української війни на суспільні відносини, зокрема на міжособистісні та міжгрупові стосунки. Основними завданнями є: 1) з'ясувати як військовий конфлікт спричинив соціальну роз'єднаність, масову міграцію, політичну поляризацію та зниження рівня довіри до інституцій; 2) розглянути психологічні наслідки війни для населення, такі як посттравматичний стресовий розлад і підвищення рівня агресії; 3) акцентувати увага на консолідації українського суспільства навколо національної ідентичності та розвитку волонтерського руху; 4) надати пропозицій та рекомендацій для відновлення та зміцнення соціальної структури України в умовах війни та післяконфліктного періоду.

Виклад матеріалу. Соціальна роз'єднаність стала одним із ключових наслідків війни в Україні. Військові конфлікти завжди впливають на традиційні соціальні зв'язки, переформатовуючи їх на нових засадах. Російсько-українська війна, що почалася з анексії Криму в 2014 р., спричинила глибокі трансформації в українському суспільстві, зокрема вплинула на демографічні процеси, політичні погляди та рівень довіри до інституцій. Масова міграція стала одним із найочевидніших наслідків війни. Міграційні потоки змінили соціальні зв'язки як всередині країни, так і поза її межами. Станом на вересень 2023 р., за даними ООН, понад 8 млн українців стали внутрішньо переміщеними особами, а близько 5 млн виїхали за кордон, шукаючи притулку в сусідніх країнах, таких як Польща, Німеччина та Чехія. Характерною рисою зовнішньої міграції є те, що: «…більшість українських біженців – жінки працездатного віку з вищою освітою … …значна частка представлена неповнолітніми, що створює додатковий тиск на державні бюджети, які змушені нести додаткові витрати на освіту українців та їх адаптацію» [11].

Інтеграційні практики для українських біженців у Європі базуються на трьох ключових елементах: вивчення мови, забезпечення житлом та працевлаштування. Такі заходи сприяють не лише побутовій адаптації, але й формуванню нових соціальних зв'язків. Важливу роль у процесі інтеграції відіграє адаптація дітей до місцевих шкіл, що допомагає інтегрувати і батьків. Крім того, значна увага приділяється вирішенню юридичних питань, що стосуються реєстрації, відкриття банківських рахунків та оформлення допомоги, що спрощує життя біженців у нових умовах [7].

Внутрішні мігранти створюють навантаження на місцеву інфраструктуру та соціальні послуги «….з початку війни лише на Закарпатті чисельність населення зросла майже на 30 %. За перші два тижні війни на Львівщину прибуло май-же 110 тис. ВПО, в кінцевому підсумку 400 тисяч переселенців об-рали Львівщину своїм новим місцем постійного проживання. На сьогодні на Львівщині вже оселилися 60 ти. переселенців, які вирішують проблеми, пов'язані з роботою чи навчанням» [11].

Відповідно постає питання інтеграції ВПО у приймаючі громади. інтеграційні практики для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні є значно обмеженими та мають переважно фрагментарний характер. Більшість зусиль зосереджені на забезпеченні базових потреб, таких як житло, харчування та гуманітарна допомога, в той час як систематичні заходи для інтеграції ВПО у приймаючі громади лишаються рідкісними. Громади не завжди мають ефективні системи для моніторингу потреб ВПО або створення цільових програм, що гальмує процес повноцінної інтеграції. Важливою проблемою є також те, що багато переселенців вважають своє становище тимчасовим, що знижує їхню мотивацію до інтеграції в нові громади.

Окремі інтеграційні практики, такі як культурні заходи, психологічна допомога та мовні курси [7], мають позитивний вплив, але залишаються несистемними. Значною проблемою є низька активність з боку як переселенців, так і приймаючих громад, що часто пояснюється недостатньою інформованістю або сприйняттям ситуації як тимчасової. Для успішної інтеграції необхідно розробити комплексні програми, які враховували б не лише базові потреби, а й сприяли б соціальній згуртованості та довготривалому залученню ВПО в життя громади.

Такі кількісні зміни посилюють розрив родинних і соціальних зв'язків, що призводить до відчуження між групами населення. Ті, хто залишився в зонах бойових дій, часто відчувають покинутість або нерозуміння з боку тих, хто евакуювався. І все це на загальному фоні «…коли немає відчуття безпеки і впевненості у завтрашньому дні, психологічний і емоційний стан часто є нестійким, людина відчуває страх, тривогу, психологічне виснаження…» [9].

Поляризація поглядів у суспільстві стала ще одним важливим наслідком війни. Інформаційна війна, що супроводжує збройне протистояння, посилила розкол громадської думки. ЗМІ обох сторін активно просувають власні наративи, що створює різні, часто протилежні інтерпретації подій. Російські медіа подають війну як «спеціальну військову операцію», тоді як українські ЗМІ акцентують увагу на агресії та порушенні міжнародного права. Така медійна боротьба спричинила політичну поляризацію навіть всередині України. Різні групи громадян підтримують різні підходи до закінчення війни: одні виступають за жорстку військову відповідь, інші — за дипломатичні переговори. Розбіжність поглядів на проблему завершення війни найбільше простежується в публічних дискусіях, у соцмережах і в політичних

дебатах, де різні погляди часто призводять до взаємних звинувачень у недостатньому патріотизмі або надмірній жорсткості. Відповідно, пересічні громадяни з низьким рівне критичного мислення, стають більш схильними до конфліктів навіть на рівні родин і друзів, поглиблюючи соціальну роз'єднаність.

До аспектів, що сприяють поляризації також варто віднести різні ставлення до західних партнерів і міжнародної допомоги. Деякі українці вважають, що Україна повинна максимально покладатися на допомогу західних партнерів, зокрема ЄС і США, і вбачають в них головних союзників у війні проти Росії. «Переважна частина українців, з-поміж міжнародних організацій та об'єднань, висловлює позитивне ставлення до Європейського Союзу – 89%, НАТО – 79% та ООН – 70%» [4]. Водночас, частина суспільства вважає, що Україна має виявляти більше самостійності у вирішенні конфлікту, а є люди, які скептично ставляться до допомоги Заходу, вважаючи її недостатньою або умовною, а міжнародні організації — неефективними у вирішенні кризи. Така позиція сприяє розколу між прихильниками західної інтеграції та тими, хто ставиться до неї з підозрою.

Політична поляризація є вираженою як всередині України, так і у відносинах з міжнародними партнерами. Війна активізувала дискусії щодо шляхів вирішення конфлікту, що розкололо суспільство на прихильників військових дій і тих, хто виступає за дипломатичні переговори. Це загострило внутрішню політичну напругу, створивши нові виклики для уряду.

Війна посилила поляризацію в питанні національної ідентичності та ролі української мови. Для багатьох війна стала переломним моментом, коли вони вирішили перейти на українську мову як символ національної єдності та опору агресії. Водночас, через посилення вимог щодо використання української мови, частина російськомовних громадян сприйняла таку ситуацію як тиск, що також викликає певні внутрішні конфлікти. Але, варто погодитися з дослідниками, що незважаючи на те, що «…для багатьох українців російська мова досі залишається рідною. Важливіше те, що навіть для тих, хто не вживає українську мову регулярно, вона має символічну силу. Це свідчить про прихильність до самої України» [3].

Війна підсилила політичну розбіжність в Україні. Частина суспільства підтримує уряд та президента як символи опору російській агресії, тоді як інша частина критикує дії влади за корупцію, неефективність у розв'язанні соціально-економічних проблем або занадто повільні реформи в умовах війни. Розкол у політичних поглядах особливо помітний під час обговорення політичних рішень уряду, де критики і прихильники останнього опиняються в жорсткій конфронтації. Крім того, пересічні громадяни поділилися на групи щодо питання критики окремих дій влади «…критика окремих дій влади має бути або бути в конструктивних рамках, які би не розхитували ситуацію в країні (50%), або взагалі зараз не варто допускати критику (13%). Водночас третина українців (31%) вважають, що вже зараз критика має бути жорсткою і безкомпромісною…» [10].

Збройне насилля підриває основи соціальної довіри — як між людьми, так і до інституцій. Невизначеність, страх та постійна загроза безпеці сприяють зростанню підозрілості та скептицизму. Хоча на початку війни рівень підтримки уряду зріс, з часом виникають питання щодо ефективності управління та використання ресурсів. На січень 2024 р. «…серед державних та суспільних інститутів найчастіше довіра висловлюється до Збройних Сил України (їм довіряють 95% опитаних), добровольчих загонів (85%), Державної служби з надзвичайних ситуацій (82%), Національної гвардії України (81%), волонтерських організацій (78%), Державної прикордонної служби (77%), Міністерства оборони України (69%), Служби безпеки України (68%), Президента України (64%), Церкви (61%), Національної поліції України (58%), громадських організацій (55%), Національного банку України (53%). Також частіше висловлюється довіра, ніж недовіра, до голови міста (селища, села), в якому живе респондент (відповідно 49% і 43%), ЗМІ України (відповідно 47% і 43%), до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (Омбудсмена) (відповідно 42,5% і 31%). До ради міста (селища, села), в якому живе респондент, довіра та недовіра висловлюється приблизно однаковою мірою (відповідно 43% і 45%). Більшість респондентів висловлюють недовіру державному апарату (чиновникам) (не довіряють 75%), політичним партіям (72%), Верховній Раді України (70%), судам (судовій системі загалом) (68%), Уряду України (64%), Прокуратурі (60%), комерційним банкам (53%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (52%), Національному агентству з питань запобігання корупції (51%), Національному антикорупційному бюро України (51%). Також частіше висловлюється недовіра, ніж довіра, профспілкам (не довіряють їм 43%, тоді як довіряють — 23%)» [2].

Військові дії також мають тривалий вплив на міжособистісні стосунки. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) є поширеною реакцією як серед військових, так і серед цивільного населення, яке зазнало впливу бойових дій. У кожної людини, яка приймає участь у бойових діях, ризик розвитку ПТСР дуже високий. Згідно статистичних даних, приблизно у 60-80 % військовослужбовців спостерігаються ознаки гострої травми. Якщо їм у цей момент не надали потрібної психологічної допомоги, то це може призвести

до ПТСР. Ризик зростає у наступних випадках: якщо у людини уже був раніше діагностований якийсь психічний розлад; уже був досвід травмуючої події; травма пов'язана із загибеллю рідних, смертю великої кількості людей або якщо вона викликала серйозні зміни у житті; у людини немає близьких, із якими вона може поділитись своїми переживаннями» [6].

Такі люди часто уникають соціальних контактів, що призводить до погіршення сімейних та дружніх зв'язків. Труднощі у вираженні почуттів та переживань ще більше ускладнюють спілкування між ветеранами та їхніми близькими. Психологічна травматизація також посилює ризик суїцидальних настроїв серед ветеранів, що вдвічі вище порівняно з загальним населенням.

Втрати близьких також мають величезний вплив на міжособистісні стосунки. Тисячі українських сімей втратили членів родини через війну, що спричиняє глибоке емоційне горе та депресію. Горе може призводити до ізоляції, депресії та втрати мотивації до соціальної активності. Водночас, спільне горе об'єднує людей, які створюють групи підтримки для взаємної допомоги та вшанування пам'яті загиблих. Такі соціальні ініціативи сприяють зміцненню соціальних зв'язків, хоча і не можуть повністю компенсувати емоційні втрати.

Підвищення рівня агресії також є характерним для постконфліктного суспільства. Війна нормалізує насильство як метод вирішення конфліктів, що проявляється у зростанні випадків домашнього насильства та агресії на дорогах і в громадських місцях. Кількість випадків домашнього насилля суттєво зросла, за 2023 р. «… кількість випадків домашнього насильства зросла орієнтовно на 20% порівняно з 2022 роком (всього складено близько 150 тис. адміністративних протоколів). Водночас за три місяці 2024 р. року кількість громадян, які вчинили домашнє насильство, порівняно з аналогічним періодом 2023 року збільшилася на 14,2% (26 733 – 2023 року й 30 529 – 2024-го)» [12].

Така статистика є свідченням погіршення міжособистісні стосунки, спричиняє соціальну напругу і може призвести до подальшої соціальної ізоляції постраждалих.

Втім, російсько-українська війна також сприяла консолідації українського суспільства навколо національної ідеї. Патріотизм зріс до рекордного рівня: переважна більшість українців пишаються своєю національною приналежністю. Мова стала одним із символів національної єдності, що підсилює спільне відчуття мети та національної ідентичності. До ознак патріотизму за даними соціологічного дослідження українці віднесли: «… волонтерство (46 %), використання української мови (45 %), служба на фронті (33 %), перебування в Україні під час війни (33 %), робота, ведення бізнесу в Україні під час війни (31 %), інтерес до історії України (27 %)…» [8]. Отже, волонтерський рух та культурне відродження також стали ключовими елементами соціальної згуртованості в умовах війни.

Реінтеграція звільнених територій та їхніх мешканців є складним завданням, оскільки багато хто з них протягом тривалого часу перебував під впливом російської пропаганди. Відповідно з'являються нові виклики для національної згуртованості, що потребує ретельного підходу до розробки та реалізації реінтеграційних програм.

Виклики реінтеграції тимчасово окупованих територій включають низку ключових аспектів, які ускладнюють цей процес. Один з основних викликів – забезпечення взаємної адаптації як переселенців, так і місцевого населення в умовах післявоєнного відновлення. Реінтеграція передбачає не тільки повернення людей до рідних домівок, але й відновлення соціальних зв'язків та нормального життя в громадах, отже, вимагає широкого залучення громадянського суспільства, налагодження діалогу між сторонами, а також створення механізмів підтримки для переселенців, що включають житлові, економічні та соціальні програми.

Другий виклик стосується економічного відшкодування збитків, завданих російською агресією. Відновлення економічної інфраструктури тимчасово окупованих територій потребує значних ресурсів і часу. Зокрема, критично важливим є питання залучення міжнародних інвестицій та співпраці з іншими країнами для фінансової підтримки реконструкції регіонів, постраждалих від війни. Водночас притягнення росії до відповідальності за завдані збитки та відновлення прав власності на втрачене майно залишаються складними завданнями на національному та міжнародному рівні.

Дійсно реінтеграції є комплексною, а тому потребує врегулювання великої кількості питань: «…акцент на «боротьбі за людей» як засадничому принципі і ядрі політики реінтеграції тимчасово окупованих територій; …дотримання принципів доказовості політики; …критичний аналіз міжнародного досвіду; …врахування як довгострокових цілей та державних / національних інтересів, так і громадської думки; ухвалення стратегічних документів щодо реінтеграції; …співпраця з громадянським суспільством; …посилення та завершення вже розпочатих інституційних реформ» [5].

Враховуючи масштаб та глибину соціальних змін, спричинених війною, необхідно розробити стратегічні підходи для відновлення та зміцнення соціальної структури. Першочергово слід зосередитися на психологічній реабілітації населення, створенні державних програм підтримки, які надають доступ до психологів та психотерапевтів, що допоможе зменшити рівень ПТСР та інших психологічних розладів серед військових і цивільних.

Соціальна інтеграція внутрішньо переміщених осіб вимагає комплексних заходів. Необхідно забезпечити максимальний доступ до житла, роботи, освіти та медицини, а також сприяти соціальній взаємодії між переселенцями та місцевими громадами. Місцеві органи влади та громадські організації можуть відігравати ключову роль у цьому процесі, організовуючи спільні культурні та соціальні заходи.

Боротьба з дезінформацією та поляризацією вимагає підвищення медіаграмотності населення. Освітні програми, спрямовані на розвиток критичного мислення та аналізу інформації, можуть зменшити вплив пропаганди. Держава повинна забезпечити прозорість і доступність офіційної інформації, що сприятиме підвищенню довіри до інституцій.

Підвищення рівня довіри до державних інституцій також можливо через впровадження антикорупційних заходів та підвищення ефективності управління. Прозорість у використанні бюджетних коштів, особливо в сфері оборони та гуманітарної допомоги, зміцнить легітимність уряду в очах громадян.

Висновки. Російсько-українська війна спричинила серйозні зміни в соціальних відносинах, як на міжособистісному, так і на міжгруповому рівнях. Соціальна роз'єднаність, викликана міграцією, політичною поляризацією та зниженням рівня довіри, є серйозним викликом для майбутнього України. Проте консолідація навколо національної ідентичності та розвиток волонтерського руху свідчать про потенціал для відновлення соціальної згуртованості. Для подолання цих викликів необхідні спільні зусилля держави, громадянського суспільства та міжнародних партнерів, спрямовані на інтеграцію переселенців, боротьбу з дезінформацією та відновлення довіри до інституцій.

Перспективи майбутніх досліджень. Подальші наукові дослідження мають зосередитися на довгострокових соціальних наслідках війни та ефективності впроваджених політик. Особливу увагу слід приділити вивченню впливу війни на молодь та їхню соціальну адаптацію. Дослідження міжкультурної взаємодії між переселенцями та місцевими громадами можуть надати цінні інсайти для розробки інтеграційних програм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аналітичний звіт за підсумками опитування «Війна, мир, перемога, майбуутнє». 27 липня 2023 р. Громадська мережа ОПОРА. URL: https://www.oporaua.org/viyna/analitichnii-zvit-za-pidsumkami-opituvannia-viina-mir-peremoga-maibutnie-24828.

2. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024 р.). Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. 07.02.2024 р. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r .

3. Максвелл О. Українська мова стала додатковим полем битви під час війни з росією. FOREIGN UKRAINE. 6 квітня 2023. URL: https://foreignukraines.com/2023/04/06/the-ukrainian-language-became-an-additional-battlefield-during-the-war-with-russia/.

4. Переважна більшість українців позитивно ставиться до Євросоюзу, НАТО та ООН. Укрінформ. 05.04.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3691898-perevazna-bilsist-ukrainciv-pozitivno-stavitsa-do-evrosouzu-nato-ta-oon.html.

5. Політики реінтеграції тимчасово окупованих територій: моделі, сценарії, дискусії, досвід. Звіт Школи політичної аналітики за підтримки американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). URL: https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/10/Reintegration-Policies-UA.pdf.

6. Посттравматичний стресовий розлад у військових: як виявити та допомогти? URL: https://arpp.com.ua/articles/ptsd-in-the-military/.

7. Практики інтеграції внутрішньо-переміщених осіб у приймаючі громади. Соціальна справа. 21 квітня 2023. URL: https://socsprava.com.ua/praktyky-integracziyi-vnutrishno-peremishhenyh-osib-u-pryjmayuchi-gromady/.

8. Рівень стійкості та згуртованості громадян України (за результатами соціологічних досліджень). Національний інститут стратегічних досліджень. 16.10.2023 р. URL: https://niss.gov.ua/news/statti/riven-stiykosti-ta-zhurtovanosti-hromadyan-ukrayiny-za-rezultatamy-sotsiolohichnykh.

9. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка.* 2023. 2 (52). С. 3-20. URL: https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003

10. Ставлення українців до критики дій влади на період повномасштабного вторгнення. Прейс-реліз Київського міжнародного інститут соціології від 10.06.2024 р. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1414&page=1.

11. Токар, В. М., & Гбур, З. В. Аналіз показників міграції населення: внутрішня та зовнішня. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування* 2023. № (7). URL: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-7-02-11.

12. Ульяненко В. Домашнє насильство під час війни: статистика лякає. ГЛАВКОМ. 25 травня 2024 р. URL: https://glavcom.ua/country/society/domashnje-nasilstvo-pid-chas-vijni-statistika-ljakaje-1001540.html.

УДК 328/.3:329(450)(091)

THE FORMATION, DEVELOPMENT AND FEATURES OF PARLIAMENTARISM IN ITALY

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ІТАЛІЇ: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ОЗНАКИ

Voichuk A.Yu.,
PhD,
Assistant at the Department of Political Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv

The formation of parliamentarism in Italy has a long history. The article examines the main stages of the formation of parliamentarism in Italy, in particular, the development of representative bodies of power from medieval city-states such as Venice, Genoa and Florence to the formation of a single Italian state in the XIX century during the Risorgimento movement. Considerable attention is paid to the constitutional changes and development of the bicameral parliament after the unification of Italy in 1861, which became the basis for the modern Italian parliamentary republic. The formal features of Italian parliamentarism are the separation of powers, the parliament's function of controlling the government, and the special status of parliamentarians. The division of state power in Italy is flexible. The Italian Parliament is vested with the function of controlling the government. The forms of parliamentary control are: parliamentary inquiry, interpellation, raising a question of confidence in the government or a motion of no confidence in the government, controlling activities of parliamentary commissions, financial control, etc. The legal status of Italian parliamentarians is determined by the Constitution of the Italian Republic on 22 December 1947. The main constitutional principles of the status of Italian deputies are the principle of a free mandate, parliamentary indemnity, parliamentary immunity, and incompatibility of the mandate of a parliamentarian with other activities. Informalized features of Italian parliamentarism are not directly enshrined in the law. They relate to the parliament itself and are manifested in its structure, the level of professionalism and discipline of parliamentarians. Parliamentarism is significantly influenced by the electoral system, which facilitates the representation of different political parties in parliament, but can also cause political fragmentation. Frequent changes of governments and the need for coalition governance due to political fragmentation lead to government instability and affect the efficiency of the parliament, which is one of the biggest challenges for modern Italian parliamentarism.

Key words: parliament, parliamentarism, Italy, Chamber of Deputies, Senate, separation of powers, legal status.

Становлення парламентаризму в Італії має давню історію. У статті розглянуто основні етапи становлення парламентаризму в Італії, зокрема, розвиток представницьких органів влади від середньовічних міст-держав, таких як Венеція, Генуя та Флоренція, до утворення єдиної італійської держави в XIX столітті під час руху Рісорджіменто. Значну увагу приділено конституційним змінам та розвитку двопалатного парламенту після об'єднання Італії у 1861 році, який став основою для сучасної італійської парламентарної республіки. Формальними ознаками парламентаризму Італії є: поділ влади, наявність у парламенту функції контролю за діяльності уряду та особливий статус парламентаріїв. Поділ державної влади у Італії є гнучким. Парламент Італії наділяється функцією контролю за діяльністю уряду. Формами парламентського контролю є: депутатський запит, інтерпеляція, постановка питання про довіру уряду або внесення про недовіру уряду, контрольна діяльність парламентських комісій, фінансовий контроль тощо. Правовий статус парламентаріїв Італії визначаються Конституцією Італії від 1947 року. Основними конституційними принципами статусу депутатів Італії є принцип вільного мандату, парламентського індемнітету, парламентського імунітету, несумісності мандата парламентарія з іншими видами діяльності. Неформалізовані ознаки італійського парламентаризму не закріплюються в законодавстві безпосередньо. Вони стосуються самого парламенту і виявляються в його структурованості, рівні професіоналізму і дисципліни парламентаріїв. Значний вплив на парламентаризм здійснює виборча система, яка сприяє представництву різних політичних партій у парламенті, але водночас може викликати політичну фрагментацію. Часті зміни урядів та необхідність коаліційного управління через політичну фрагментацію призводить до нестабільності уряду і впливає на ефективність роботи парламенту, що є одним із найбільших викликів для сучасного італійського парламентаризму.

Ключові слова: парламент, парламентаризм, Італія, Палата депутатів, Сенат, поділ влади, правовий статус.

Introduction. The modern Italian parliament is one of the oldest and most developed in Europe. Parliament plays a key role in passing laws, controlling the executive branch and shaping public policy. The Italian parliamentary system is constantly evolving to reflect the political changes and challenges faced by the country.

One of the most important challenges for modern parliamentarism in Italy is political fragmentation and coalition instability. Despite these difficulties, the parliament remains the main institution of democracy in the country, which ensures the representation of citizens and the balance of power.

Recent literature review. Among the numerous studies and publications that cover the issues of Italian parliamentarism, the works of the following researchers deserve special attention: O. Bandurka, A. Georgica, V. Grobov, O. Skakun, Y. Todyka, O. Fritsky, M. Zwick, V. Shapoval, P. Shlyakhtun, O. Yarmysh, etc.

The purpose of the article is to analyze the formation, development and features of Italian parliamentarism.

The main part of the article. The history of parliamentarism in Italy is a complex and lengthy process that reflects the change of political and social structures in the country from the Middle Ages to the present. The influence of various political regimes, cultural and social changes led to the establishment of a parliamentary republic in Italy.

Until the nineteenth century, Italy was divided into many states and principalities with different forms of government. One of the first forms of representative bodies was the communal councils that existed in Italian city-states, such as Venice, Genoa and Florence, in the XIII-XIV centuries. These councils were composed of representatives of the local elite and, although not democratic in nature, became the basis for future parliamentary traditions [9, p.43-47].

In the early nineteenth century, Italy was experiencing political fragmentation under the influence of various foreign powers – Austria, France, and Spain – which controlled certain parts of the country. At the same time, the ideas of nationalism and liberalism were spreading in European countries, which found a response in Italy, stimulating the movement for the unification of the country.

The next stage in the formation of parliamentarism in Italy was the Risorgimento movement. It was driven by liberal and nationalist ideas that were widespread in the intellectual and political circles of Italy. The main figures of this movement were Giuseppe Garibaldi, Victor Emmanuel II and Camillo Cavour, whose activities contributed to the unification of the country [6, p.112-115].

In 1861, the creation of the Kingdom of Italy was proclaimed with Victor Emmanuel II as its head. Italy received its first constitution, the Statute, which was signed by King Charles Albert of Sardinia and was in force until 1947 [1, p. 3]. This constitution provided for the existence of a bicameral parliament consisting of the Senate and the Chamber of Deputies. Although the parliament had limited powers, it was an important step towards the development of parliamentarism.

According to the Charter, legislative power was jointly exercised by the king and the parliament, while executive power belonged exclusively to the king. At the same time, the king was defined as «the supreme head of state» and his person was «sacred and inviolable» (Articles 4-5). The king had the right of legislative initiative, the right of a suspensive veto (laws vetoed by the king could be reconsidered by the chambers only at the next session) and the right to dissolve the Chamber of Deputies at his own discretion [11]. The king appointed and dismissed ministers at his discretion, and the government as a separate state body and the position of the head of government were not provided for. Article 68 stipulated that justice came from the king and was administered on his behalf [11]. The king also appointed all judges at his own discretion, but after three years in office, judges acquired the status of «irremovable», i.e. appointed for life.

At the same time, by the end of the nineteenth century, it was customary for ministers to be recognized as politically accountable to the chambers. Similarly, the institution of the government (council of ministers) was defined and established at the customary level as the relevant state body and the position of prime minister was singled out within the government. At the same time, the practice of forming the personal composition of the government was established, taking into account the alignment of political forces, primarily in the Chamber of Deputies.

According to the Charter, the Parliament was bicameral. The members of the Chamber of Deputies (the lower house) were elected for five years and were defined as «representing the nation as a whole» (Article 41) [11]. This recognized the free (rather than mandatory) nature of the mandate of a deputy. The right to vote in the elections to the Chamber of Deputies, being initially significantly limited, by the First World War had acquired the meaning of truly equal and universal. The Senate (the upper house) was formed by lifetime appointments made by the king, and the latter was not limited in the number of such appointments. The Senate also included princes of the royal family who had reached a certain age.

As noted, the text of the Charter did not provide for political accountability of the government to the parliament. However, a mechanism of criminal liability of ministers before a special court for their actions in office that could be qualified as criminal was established [11].

In such cases, the Chamber of Deputies brought the charges, and the Senate was supposed to act as a special court. But over time, this responsibility was actually replaced by the political responsibility of ministers to the chambers. In the nineteenth century, such a change in the nature of ministers' responsibility for their actions in office was also inherent in other European countries, where a relatively limited monarchy was gradually transformed into a parliamentary monarchy.

That is, after the unification of Italy, the parliament worked within the framework of a constitutional monarchy, but real power was often concentrated in the hands of the king and his advisors. Nevertheless, between 1861 and 1922, important steps were taken in the development of the country's political system, including the adoption of a new electoral law in 1912.

However, with the rise to power of Benito Mussolini in 1922, the signs of parliamentarism were effectively destroyed. The fascist regime established a dictatorship, and the parliament lost its independence, turning into a decorative body that supported the policies of the fascist party. During this period, Italy experienced the decline of parliamentarism and the concentration of power in the hands of one person.

After the fall of the fascist regime and the end of World War II, a referendum was held in Italy in 1946, where the people of Italy decided to abolish the monarchy and proclaim a republic. This decision was a fundamental step in the restoration of democratic institutions in the country.

On December 22, 1947, the Constituent Assembly adopted a new Constitution of Italy, which came into force on January 1, 1948. The new Constitution became the basis for the development of parliamentarism. According to this Constitution, Italy became a parliamentary republic, where power was divided between the legislative, executive and judicial branches.

The Italian Parliament is bicameral. The upper house is called the Senate, and the lower house is called the Chamber of Deputies. The Senate and the Chamber of Deputies are elected by universal and direct suffrage for a five-year term. The lower house of parliament has 400 members, eight of whom are elected from the Estero district. The age limit for members of the lower house is 25 years. Elections are held under a mixed system. The upper house of parliament has 200 members, four of whom are elected in foreign constituencies. Each region or autonomous province must have at least three senators, including two from Molise and one from Valle d'Aosta. The age limit for senators is 40 years. Elections are held under a mixed system. After leaving office, the President of Italy becomes a senator for life. The head of state has the right to appoint five representatives to the upper house of parliament from among honorary citizens who have made the country famous for their achievements in science, literature, and art [5].

Italian parliamentarism provides for the real supremacy of parliament in the legislative sphere. The formal features of Italian parliamentarism are the separation of powers, the parliament's function of controlling the government, and the special status of parliamentarians.

The separation of powers in Italy is flexible. The President of Italy is the head of state and represents national unity (Article 87(1) of the Constitution of the Italian Republic on 1947) [5]. He is elected by the Parliament, namely by the electoral college formed on its basis. The executive power is vested in the President of the Council and the ministers. The government is called the Council of Ministers. The judiciary is an independent branch of government. For example, the Constitution of the Italian Republic on 1947 states that justice is administered on behalf of the people and judges are subject only to the law (Article 101) [5].

The Italian Parliament is vested with the function of controlling the government. The forms of parliamentary control are: parliamentary inquiry, interpellation, raising a question of confidence in the government or a motion of no confidence in the government, controlling activities of parliamentary commissions, financial control, etc.

A parliamentary inquiry is an appeal by a member of parliament to the prime minister or minister to provide clarification on a particular issue. In Italy, every day after the parliamentary session, the lower house has an hour of questions to the government.

Interpellation is also used. An interpellation is an appeal to the government as a whole or to individual members of the government by deputies to give explanations about their general policy or a particular issue. An interpellation is a special type of parliamentary inquiry. An interpellation is submitted at a plenary session of the parliament. Usually, a large number of signatures are required under the text of the interpellation, and strict deadlines are set for its submission and discussion. The interpellation provides for a response from the head of government or minister, discussion and decision-making by voting. Discussion of the response may trigger a general debate on the credibility of the government [2, p. 179].

Raising a question of confidence in the government or a motion of no confidence in the government. According to the Constitution of the Italian Republic on 1947, the government is collectively and individually responsible to each of the chambers, which may result in its forced resignation or the same resignation of individual ministers as a result of a resolution of no confidence initiated by at least one tenth of its total membership [5].

Another form of parliamentary control over the government is the establishment of special committees.

Article 81 of the Constitution of the Italian Republic on 1947 states that each year the chambers of parliament shall adopt a law on the budget and on the implementation of the law. The budget is submitted by the government and debated by both houses of parliament, and then approved by a majority vote in each house. The article also states that every law that provides for new or increased expenditures must specify how these expenditures will be financed. This provision controls the state deficit and debt [5].

The legal status of Italian deputies is determined by the Constitution of the Italian Republic on 1947 and relevant laws. The main constitutional principles of the status of Italian deputies are the principle of a free mandate, parliamentary indemnity, parliamentary immunity, and incompatibility of the deputies mandate with other activities.

The principle of a free mandate is stated in Article 67 of the Constitution of the Italian Republic on 1947: «Each member of the Parliament represents the nation and performs his/her functions without a mandatory mandate» [5].

The principle of parliamentary indemnity (from the Latin indemnitas - compensation for losses, breakeven) is derived from the principle of a free mandate

and consists in the legal nonliability of a parliamentarian for his or her actions as a member of parliament [3, p. 342]. In other words, a parliamentarian is not legally responsible for speeches, statements, votes, inquiries, submission of bills and amendments to them, participation in the work of parliamentary committees or commissions and other actions directly related to parliamentary activities, both during the period of exercising parliamentary powers and after their expiration. In Italy, parliamentary immunity is relative. Thus, members of parliament may not be prosecuted for their opinions and votes in the performance of their functions (part 1 of Article 68 of the Constitution of the Italian Republic on 1947) [5].

The principle of parliamentary immunity (from Latin immunitas - liberation, freedom) is the legal inviolability of a parliamentarian and means that he or she cannot be prosecuted, detained or arrested without the consent of the parliament [3, p. 343]. Parliamentary immunity is not absolute. It applies to the entire period of election of a parliamentarian. No member of Parliament may be prosecuted without the permission of the chamber to which he or she belongs; may not be subjected to a personal or home search, arrested or otherwise deprived of liberty, except in cases of execution of a final sentence or detention at the scene of a crime for which arrest is mandatory. The same authorization is required when any form of interception of conversations or communications and seizure of correspondence of members of Parliament is carried out (Article 68(2), (3) of the Constitution of the Italian Republic on 1947) [5].

The principle of incompatibility of a parliamentarian's mandate with other activities means that a parliamentarian cannot hold positions defined by law.

In addition to the legal ones, there are informal features of parliamentarism that are not enshrined in the law. They relate to the Italian parliament itself and are manifested in its structure, the level of professionalism and discipline of parliamentarians. Such features largely depend on the party and electoral systems.

Conclusion. Thus, parliamentarism in Italy has come a long and difficult way of its formation and development, starting from the fragmentation of medieval city-states to the unification of the country in the XIX century during the Risorgimento. The historical events that accompanied the formation of Italian statehood had a significant impact on the formation of parliamentary institutions. The adoption of the Constitution of 1947 was a turning point for modern Italian parliamentarism, laying the foundation for the functioning of a parliamentary republic. Formal and informal features of Italian parliamentarism, such as flexible separation of powers, electoral system, and parliamentary control over the government, contribute to the effective functioning of democratic institutions. However, political fragmentation and the need for coalition governance pose challenges to the stability of governments, which is a characteristic feature of the Italian political system.

REFERENCES:

1. Шаповал В.М. Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). Київ: Москаленко О.М., 2018. 62 с.
1. 2.Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ : Либідь, 2005. 568 с.
2. 3.Шляхтун П. П. Сучасний зарубіжний конституціоналізм (основні поняття та інститути): підручник. Київ: Київський університет, 2021. 512 с.
3. 4.Clark, Martin. Modern Italy: 1871 to the Present. Pearson Education, 2008. 576 p.
4. 5.Constitution of the Italian Republic on 22 December 1947. URL:https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione (date of application:12.09.2024).
5. Di Scala, Spencer M. Italy: From Revolution to Republic, 1700 to the Present. Westview Press, 2009. 528 p.
6. Duggan, Christopher. The Force of Destiny: A History of Italy since 1796. Allen Lane, 2007. 704 p.
7. Ginsborg, Paul. A History of Contemporary Italy: Society and Politics 1943–1988. Palgrave Macmillan, 2003. 592 p.
8. Mack Smith, Denis. Italy and Its Monarchy. Yale University Press, 1992. 432 p.
9. Riall, Lucy. Garibaldi: Invention of a Hero. Yale University Press, 2007. 384 p.
10. Statuto del Regno «Statuto albertino», 4 marzo 1848. URL: https://it.wikisource.org/wiki/Italia,_Regno_-_Statuto_albertino (data della domanda:12.09.2024)

УДК 327.8 (510)

ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ КНР В УМОВАХ ПРОТИСТОЯННЯ ІЗ ЗАХОДОМ ТА В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

GEO-STRATEGIC PRIORITIES OF THE PRC IN THE CONDITIONS OF CONFRONTATION WITH THE WEST AND IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Голянич Б.В.,
кандидат політичних наук,
заступник начальника інституту
Воєнної академії імені Євгенія Березняка

У статті проаналізовано геостратегічні пріоритети КНР в умовах зростаючого протистояння із Західними країнами та в контексті російсько-української війни. Розглядаються ключові елементи зовнішньополітичної стратегії КНР, включаючи її економічну, військову та дипломатичну діяльність, спрямовану на зміцнення власних позицій на глобальній арені. Аналізуються ключові фактори, що впливають на формування китайської зовнішньої політики, зокрема економічні інтереси, геополітичні амбіції та прагнення до глобального лідерства.

Особлива увага приділяється взаємодії Китаю з Росією як стратегічним партнером у новому біполярному світі, а також аналізу впливу війни в Україні на позицію Пекіна щодо євразійської безпеки та міжнародного порядку. Досліджено роль КНР у глобальному перерозподілі сфер впливу та виклики, які стоять перед Пекіном у світлі санкційного тиску та поглиблення конфронтації із Заходом.

Визначено, що для досягнення своїх стратегічних цілей Китай використовує кілька ключових інструментів для посилення та зміцнення свого глобального впливу, а саме: ініціативу «Один пояс, один шлях», впровадження двосторонніх торгових угод та інвестиційних проєктів, застосування «м'якої сили», розвиток культурних та освітніх програм, просування своїх технологічних компаній (Huawei, ZTE), посилення своїх збройних сил та будування військових баз за межами країни, зміцнення співпраці в таких форматах, як ШОС, БРІКС, формуючи блоки держав для просування своїх інтересів.

Автором зроблено висновок, що у сучасній глобальній політиці Пекін активно намагається будувати економічні та політичні зв'язки з країнами Заходу, адже вони є важливими партнерами у сферах технологій, торгівлі та інвестицій. Китай бере участь у глобальних форумах, ініціює діалоги на високому рівні, співпрацює в багатосторонніх організаціях і залучається до міжнародних угод. Балансування дозволяє Китаю не лише зберігати партнерські відносини з ключовими гравцями Заходу, але й посилювати свою позицію на світовій арені як незалежний, самодостатній гравець.

Ключові слова: КНР, геостратегія, геостратегічні пріоритети, зовнішня політика, «Один пояс, один шлях», російсько-українська війна.

The article analyzes the geostrategic priorities of the People's Republic of China in the context of growing confrontation with Western countries and in the context of the Russian-Ukrainian war. The key elements of the foreign policy strategy of the PRC, including its economic, military and diplomatic activities aimed at strengthening its own positions on the global arena, are considered. Key factors influencing the formation of Chinese foreign policy are analyzed, including economic interests, geopolitical ambitions, and aspirations for global leadership.

Special attention is paid to China's interaction with Russia as a strategic partner in the new bipolar world, as well as to the analysis of the impact of the war in Ukraine on Beijing's position on Eurasian security and international order. The role of the PRC in the global redistribution of spheres of influence and the challenges facing Beijing in the light of sanctions pressure and deepening confrontation with the West are studied.

It is determined that in order to achieve its strategic goals, China uses several key tools to strengthen and strengthen its global influence, namely: the initiative «One Belt, One Road», the implementation of bilateral trade agreements and investment projects, the use of «soft power», the development of cultural and educational programs, the promotion of its technological companies (Huawei, ZTE), the strengthening of its armed forces and the construction of military bases outside the country, strengthening cooperation in such formats as the SCO, BRICS, forming blocs of states to promote their interests.

The author concluded that in modern global politics, Beijing is actively trying to build economic and political ties with Western countries, because they are important partners in the fields of technology, trade and investment. China participates in global forums, initiates high-level dialogues, cooperates in multilateral organizations and is involved in international agreements. Balancing allows China not only to maintain partnerships with key players in the West, but also to strengthen its position on the world stage as an independent, self-sufficient player.

Key words: PRC, geostrategy, geostrategic priorities, foreign policy, «One Belt, One Road», Russian-Ukrainian war.

Постановка проблеми. Геостратегічні пріоритети КНР у сучасних умовах набули особливої актуальності на тлі загострення протистояння із Заходом та війни між Росією та Україною. Китай, прагнучи посилити свій глобальний вплив і уникнути прямого залучення до конфліктів, балансує між економічними та політичними інтересами. З одного боку, КНР прагне зміцнити стратегічне

партнерство з Росією, водночас намагаючись не допустити погіршення відносин із Заходом, від якого залежать її ключові ринки. З іншого боку, Китай продовжує розширювати свій вплив у регіонах Центральної Азії, Африки та Латинської Америки. Такий підхід викликає потребу у більш детальному аналізі зовнішньої політики Китаю в контексті його участі у глобальному суперництві з США та ЄС, а також наслідків для міжнародної безпеки, торгівлі та дипломатії.

Також слід зазначити, що посилення значимості та ролі Китаю у світовій політиці та економічній стабільності буде постійною актуальною темою для іноземних та українських дослідників.

Метою статті є аналіз геостратегічних пріоритетів КНР в умовах протистояння із Заходом та в контексті російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема геостратегічних пріоритетів КНР активно досліджується як українськими, так і закордонними науковцями, що сприяє глибшому розумінню відносин Китаю з іншими державами. Окремо варто відзначити дослідження суперництва США та КНР за вплив у Центральній і Східній Європі. Фундаментальними аспектами цього суперництва займалися такі науковці, як Б. Ліпперт, Ф. Пертес і М. Шаллер. Аналітичний центр ETNC також досліджував це питання, зокрема роботи М. Естебана, М. Отеро-Іглесіаса, Е. Екмана та Т. Саммерса. Серед українських дослідників можна відзначити Є. Камінського, М. Фесенка, О. Куранда, О. Краєва, Н. Городню та ін., а також членів Української асоціації китаєзнавців: С. Кошового, А. Гончарука та О. Коваль.

Виклад основного матеріалу. КНР за останні кілька десятиліть здійснила суттєвий прорив у своєму геополітичному впливі, що зробило її однією з найвпливовіших держав на світовій арені. Китай перетворився на ключового глобального гравця не лише у військовій та політичній сфері, але й економічній, технологічній та дипломатичній.

Сучасні геостратегічні пріоритети Китаю охоплюють кілька важливих напрямів, серед яких ключову роль відіграють відносини з великими геополітичними акторами, такими як США, ЄС та РФ, а також регіональні ініціативи, включаючи проєкти інфраструктурного розвитку та просування китайських економічних інтересів через ініціативу «Один пояс, один шлях».

КНР активно прагне до створення багатополярного світу, у якому він займатиме ключову роль. Пекін зменшує свою залежність від західних центрів впливу, таких як США та ЄС, і посилює співпрацю з країнами, що розвиваються, особливо через ініціативу «Один пояс, один шлях» [1, с. 196-202].

Геостратегічний розвиток Китаю на сучасному етапі пов'язаний із реформами, ініційованими Ден Сяопіном наприкінці 1970-х років, які відкрили країну для ринкових механізмів і іноземних інвестицій. Ці зміни перетворили Китай на одну з провідних економік світу та сприяли його індустріалізації та стрімкому зростанню ВВП.

Успіх реформ заклав основу для міжнародного впливу КНР, яка поступово інтегрувалася у глобальні економічні структури, такі як Світова організація торгівлі. Пекін активно залучає іноземні компанії, одночасно розвиваючи власну економічну експансію. Китай поєднує економічний розвиток з технологічним прогресом, військовим зміцненням і дипломатичним впливом, балансуючи між внутрішніми викликами та зовнішніми загрозами.

З початку 2000-х років Китай перетворився з регіонального гравця на глобальну силу, яка активно впливає на формування світового порядку. За останні десятиліття КНР значно зміцнила свій вплив у таких міжнародних організаціях, як ООН, СОТ, БРІКС і ШОС, активно просуваючи свої інтереси на глобальній арені.

Геостратегічні пріоритети КНР тісно пов'язані з його відносинами зі Сполученими Штатами, які є основним економічним і геополітичним суперником Китаю. Попри взаємозалежність двох економік, Китай і США конкурують у різних регіонах світу за політичний, економічний і технологічний вплив.

Одним із ключових аспектів цієї конкуренції є технологічний розвиток. Китайські компанії, такі як Huawei, Alibaba і Baidu, намагаються вийти на світові ринки, що викликає стурбованість у США, особливо в контексті кібербезпеки та домінування у сфері 5G. Також Китай працює над зменшенням своєї залежності від американських технологій, інвестуючи у власні інноваційні розробки.

Незважаючи на історичні, культурні та політичні відмінності, США та Китай взаємозалежні, особливо через тісну економічну співпрацю. Президент США Джо Байден свого часу підкреслив, що «Сполучені Штати та Китай мають спільну глобальну відповідальність». Те, як ці дві найбільші економіки світу керуватимуть своїми відносинами, матиме вирішальний вплив на розвиток подій у XXI столітті [2].

Китай є найбільшим іноземним власником американських боргових зобов'язань, зокрема казначейських облігацій, цінних паперів державних агентств США (Federal National Mortgage Association, Federal Home Loan Mortgage), а також корпоративних облігацій та акцій. Основну частку боргу, якою володіє КНР, складають казначейські облігації США, що використовуються для фінансування бюджетного дефіциту.

Водночас США продовжують політику стримування Китаю, яка включає економічні санкції, торговельні бар'єри та військову присутність

у Тихоокеанському регіоні. Проте Пекін намагається зберігати збалансовані відносини, з одного боку, прагнучи уникнути ескалації, а з іншого – зміцнювати свої позиції на глобальній арені.

Між Китаєм і США спостерігається гостра конкуренція за глобальне лідерство. Сполучені Штати використовують політичний тиск для обмеження економічної активності Китаю, а взаємовідносини між цими двома країнами впливають на світовий порядок, економічний розвиток і міжнародну політику.

Нова полярність і поліцентризм стали ключовими принципами їхньої взаємодії. Незважаючи на конкуренцію, відносини зі США залишаються пріоритетом для китайської зовнішньої політики, особливо в економічній сфері. Китай прагне пом'якшення санкцій, інвестиційних та торговельних обмежень з боку США, що сприятиме зростанню китайської економіки й полегшить доступ до світових ринків.

Отже, відносини між Китаєм та США є одним з найважливіших геополітичних питань сучасності. Ці дві держави, будучи найбільшими економіками світу, мають значний вплив на глобальні процеси. Їхні взаємини характеризуються складною динамікою, що поєднує в собі як елементи співробітництва, так і гостру конкуренцію.

Європейський Союз є другим важливим партнером для Китаю. Торгівля між КНР і ЄС досягає значних обсягів, і Китай активно інвестує в інфраструктурні проєкти по всій Європі, зокрема в рамках ініціативи «Один пояс, один шлях». ЄС, хоча і має певні застереження щодо політики Китаю в питаннях прав людини, не готовий відмовитися від економічної співпраці, яка приносить взаємну вигоду.

Європейський вектор геостратегії Китаю зосереджений на ЄС як важливому ринку для китайських товарів і джерелі передових технологій. Євросоюз, з населенням майже 450 мільйонів, імпортує продукцію на сотні мільярдів євро. Експорт до ЄС становить близько 14,8% від загального обсягу китайського експорту щороку, що робить цей ринок незамінним для забезпечення зайнятості та економічного зростання в Китаї. Політика Пекіна, ймовірно, й надалі базуватиметься на експорті для підтримки свого економічного розвитку [3].

Президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн на Європейсько-китайській конференції 2023 року зазначила [3], що Китай прагне встановити ієрархічний світовий порядок, орієнтований на власні інтереси, що знижує значення універсальних правил, відстоюючи національні пріоритети. Це йде врозріз із європейськими інтересами та цінностями. Однак, попри елемент суперництва в наших відносинах, це суперництво може бути конструктивним, а не ворожим. Європа повинна відповідати зважено і стратегічно, визнаючи можливість співпраці з Китаєм у глобальних питаннях, де обидві сторони погоджуються щодо необхідності спільних дій.

Для Китаю важливо підтримувати відносини з ЄС, оскільки Європа є одним із ключових споживачів китайської продукції та джерелом передових технологій. Однак певні розбіжності між країнами ЄС щодо політики у відносинах із Китаєм створюють можливості для Пекіна вести переговори на двосторонньому рівні з окремими країнами, зокрема зі східноєвропейськими державами.

Відносини між Китаєм і Росією розвиваються у форматі стратегічного партнерства, яке посилюється на тлі зростаючого тиску Заходу на обидві країни. Москва та Пекін активно співпрацюють у військовій сфері, енергетиці та інфраструктурних проєктах. Після введення санкцій проти Росії у зв'язку з війною в Україні, Китай став одним із головних покупців російських енергоресурсів, що дозволило йому зміцнити свою енергетичну безпеку.

Взаємини між КНР і РФ відображають телурократичний напрям у геополітиці Китаю. Їхні тісні стосунки не є стійким довгостроковим альянсом, а радше тимчасовим зближенням, що посилилося після російського вторгнення в Україну. Ці відносини залишаються нестабільними через історичні та структурні дисбаланси, що спричиняють взаємну недовіру.

Російсько-китайські відносини ґрунтуються на стратегічній необхідності та взаємній інструменталізації. Обидві країни використовують ці стосунки для досягнення власних цілей: послаблення Заходу та розширення впливу на Глобальному Півдні. Росія потребує підтримки Китаю, тоді як у Китаю є альтернативи. Пекін бачить Захід як стримуючий фактор в Індо-Тихоокеанському регіоні, що спонукає його посилювати євразійський вимір своєї політики [4].

Спільні військові навчання і координація на міжнародних платформах, таких як ООН, свідчать про взаємну підтримку двох країн у протистоянні з США та їх союзниками. Водночас Китай обережно підходить до партнерства з Росією, прагнучи не бути втягнутим у можливі конфлікти на міжнародній арені.

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року та запровадження проти неї жорстких західних санкцій, Китай суттєво змінив своє ставлення до ролі Росії на пострадянському просторі. Пекін остаточно перестав розглядати Москву як ключового актора в цьому регіоні, віддаючи пріоритет Центральній Азії у своїй геостратегії. Останні кроки китайської дипломатії та економічної експансії демонструють, що Китай більше не вважає за необхідне узгоджувати свої дії з Росією або враховувати її

інтереси у відносинах із п'ятьма центральноазійськими республіками. Формування нового формату співпраці «Китай – Центральна Азія» чітко свідчить про наміри Пекіна розвивати відносини з цим регіоном без участі Росії, зміцнюючи свій вплив та позиції незалежно від московських амбіцій.

Центральна Азія має стратегічне значення для Китаю як ключовий вузол сухопутного Шовкового шляху, важливе джерело енергії та ресурсів, а також як партнер у питаннях безпеки. З початком ініціативи «Один пояс, один шлях» регіон став зоною інтенсивного співробітництва для Китаю. Через Центральну Азію Китай транспортує товари до Близького Сходу та Південної Європи, а країни регіону у свою чергу використовують китайські порти для експорту до Південно-Східної Азії.

Розроблена Китаєм геостратегія щодо України відповідає його власним інтересам. Вона базується на сприйнятті України як партнера США та частини західного блоку. Це виявляється у скороченні політичного діалогу на високому рівні та зниженні торговельно-економічної співпраці. Китай залучався до врегулювання конфлікту в Україні, зосереджуючись на формуванні антизахідного блоку, до якого Україна не належить.

Посередництво Китаю в російсько-українській війні можна розглядати як стратегію маневрування на міжнародній арені. Пекін може використовувати це для тимчасового відволікання уваги Заходу від питання Тайваню, яке чинить тиск на китайське керівництво.

Південно-Східна Азія та Південно-Китайське море є стратегічними воротами для розгортання китайських військово-морських сил на глобальному рівні. Це не лише питання регіональної безпеки, але й ключовий фактор для вільного пересування флоту Китаю, другого за потужністю після США. Контроль над цими маршрутами надасть Китаю додаткові важелі впливу на міжнародну арену.

Близький Схід набуває дедалі більшого значення для Китаю, який активно зміцнює свою присутність у регіоні через інвестиції та економічне співробітництво. При цьому Пекін свідомо мінімізує участь у питаннях безпеки, створюючи образ «надійного економічного партнера».

Китай здійснює політичну та економічну діяльність у регіоні Близького Сходу в рамках концепції «Гармонійний Близький Схід», запропонованої Ху Цзіньтао в 2006 році. Мета цієї стратегії – сприяти стабільності через підтримку політичного діалогу, стійкості режимів та недопущення зовнішнього втручання. Китай розвиває рівноправні та взаємовигідні відносини, враховуючи власні інтереси, й успішно балансує між Саудівською Аравією й Іраном, незважаючи на їхнє суперництво за лідерство в мусульманському світі [5].

Тихоокеанський вектор геостратегії Китаю зосереджений на геополітичній важливості регіону. Острови в південній частині Тихого океану розташовані вздовж судноплавних шляхів між США та Австралією і можуть слугувати базами для проєкції китайської військової сили. З 2013 року Китай активно інвестує в цей регіон, керуючись потребою в ресурсах та стратегічними міркуваннями щодо безпеки.

Геополітична важливість Тихого та Індійського океанів стала ключовим елементом у китайському політичному та дипломатичному діалозі. У 2013 році Сі Цзіньпін на саміті АТЕС закликав держави «активно просувати спільне майбутнє Азіатсько-Тихоокеанського регіону», підкреслюючи роль регіональної інтеграції та співпраці. Це бачення він регулярно просуває у своїх дипломатичних контактах з лідерами АТЕС, зосереджуючи увагу на економічних ініціативах та безпеці, спрямованих на посилення китайського впливу в регіоні та утвердження нової моделі міжнародних відносин [6, с. 116–117].

Військова модернізація є ще одним важливим елементом геостратегічних пріоритетів КНР. Китай активно інвестує у розвиток своїх збройних сил, зокрема Військово-морського флоту та ракетних систем, прагнучи зміцнити свої позиції в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Китай також приділяє значну увагу питанню Тайваню, який Пекін вважає частиною своєї території. Військова активність навколо Тайваню, а також територіальні претензії в Південно-Китайському морі спричиняють напруженість у відносинах із сусідніми країнами та США.

Геостратегічними пріоритетами КНР в морській стратегії є [7]: захист материкової частини Китаю від можливого нападу з боку США з моря, забезпечення безпеки морських шляхів міжнародної торгівлі та комунікацій, просування своїх глобальних політичних, економічних та безпекових інтересів, «відновлення» суверенітету над спірними морськими територіями, зокрема над Тайванем. Все це певним чином вимагає здатності діяти як у регіональних водах КНР, так і за їх межами.

Геостратегічні пріоритети КНР у Латинській Америці зосереджені на економічному розширенні та забезпеченні стабільних поставок ресурсів, що включає значні інвестиції в інфраструктуру, видобуток корисних копалин та сільське господарство. Китай активно вкладає кошти у розвиток транспортних і енергетичних мереж країн регіону, будуючи дороги, порти та залізниці, що не лише сприяє зростанню місцевих економік, але й забезпечує Китаю доступ до ключових ресурсів.

Латинська Америка багата на природні копалини, такі як мідь, залізна руда і нафта, що є критичними для китайської промисловості. Китайські компанії активно залучені до видобутку цих

ресурсів. Окрім того, КНР співпрацює з країнами регіону в аграрному секторі, забезпечуючи технології та постачаючи сільськогосподарську продукцію, що зміцнює економічні зв'язки між Латинською Америкою та Китаєм.

Китай має значні політичні та економічні інтереси у Бразилії, яка є його найважливішим партнером у Південній Америці. Основу двосторонніх відносин складають активна торгівля та інвестиції. Бразилія є важливим експортером сільськогосподарської продукції та мінералів, значно перевищуючи обсяги торгівлі з Китаєм у порівнянні зі Сполученими Штатами. Партнерство між Китаєм і Бразилією активно розвивається через БРІКС, об'єднання, яке спрямоване на спільне вирішення глобальних викликів та зміцнення міжнародного співробітництва.

Країни БРІКС, зокрема Китай і Бразилія, активно шукають реформ у ліберальному міжнародному порядку, створюючи альтернативи існуючим фінансовим інституціям. Прикладом цього є Банк розвитку БРІКС, який функціонує як альтернатива Світовому банку, та Угода про непередбачені резерви, яка замінює функції Міжнародного валютного фонду. Ці інституції покликані демонструвати, що країни, що розвиваються, можуть створювати власні глобальні структури. Хоча вони ще перебувають на початковому етапі розвитку й потребують часу для досягнення значного впливу, вони відображають прагнення БРІКС до зміцнення власних позицій на міжнародній арені [8].

Протягом останніх двох десятиліть Китай посилається на «нову концепцію безпеки», що включає принципи спільної безпеки, багатополярності та різноманітності систем. У новому тисячолітті держава почала активно просувати це бачення, що підтверджується трьома глобальними ініціативами, які було проголошено під керівництвом Сі Цзіньпіна: ініціатива «Один пояс, один шлях» (2013), Ініціатива глобального розвитку (2021) і Ініціатива глобальної безпеки (2022). Всі ці ініціативи спрямовані на зміцнення ролі Китаю в міжнародній системі.

Одним із центральних елементів китайської геостратегії є ініціатива «Один пояс, один шлях». Цей глобальний інфраструктурний проєкт, розпочатий у 2013 році Сі Цзіньпіном, має на меті створити нові шляхи для торгівлі та економічної співпраці між країнами Азії, Європи та Африки. Охоплює розвиток транспортної інфраструктури, морських портів, залізниць і трубопроводів, що сприятиме зміцненню економічних зв'язків і підвищенню ролі Китаю у глобальній економіці.

Для Пекіна «Один пояс, один шлях» є важливим інструментом розширення свого впливу в різних регіонах світу. Через цю ініціативу Китай встановлює тісніші економічні та політичні зв'язки з країнами, які беруть участь у проєктах, а також створює залежність цих країн від китайських інвестицій та технологій. Серед ключових регіональних пріоритетів – Південно-Східна Азія, Африка та Центральна Азія.

У той же час, ініціатива «Один пояс, один шлях» стикається з критикою з боку деяких країн і міжнародних організацій, які вбачають у ньому інструмент «боргової дипломатії» Китаю, коли країни-учасники, не здатні погасити кредити, стають економічно залежними від Пекіна.

Ініціатива глобального розвитку (GDI), представлена Китаєм в ООН у 2021 році, акцентує на рівному доступі до критично важливих ресурсів, таких як продовольство, медичні засоби та технології. Вона має схожість із цілями сталого розвитку ООН (2015), але може стати додатковим стимулом для їх досягнення, особливо після пандемії COVID-19, коли Захід віддав пріоритет собі у розподілі вакцин. Ініціатива глобальної безпеки (GSI), оголошена у квітні 2022 року після початку війни в Україні, пропонує шість принципів для врегулювання конфліктів і досягнення тривалого миру [9].

Глобальна цивілізаційна ініціатива (GCI) підкреслює, що різні цивілізації та рівні розвитку передбачають різноманітні політичні й економічні моделі. Китай наголошує, що кожна держава має суверенне право самостійно визначати права своїх громадян, і жодна країна чи модель не повинна монополізувати дискурс щодо прав людини.

Висновки. В умовах протистояння із Заходом і триваючої російсько-української війни геостратегічні позиції Китаю зосереджені на кількох ключових напрямках. По-перше, КНР планує зміцнити свій економічний та політичний вплив у глобальних масштабах через ініціативу «Один пояс, один шлях», розширюючи свої зв'язки з країнами Азії, Африки та Латинської Америки. По-друге, Китай підтримує баланс у відносинах з Росією, не вдаючись до відкритої підтримки у війні, аби не загострювати конфлікт із Заходом і водночас зберегти енергетичні та стратегічні партнерства.

По-третє, Китай планує мінімізувати ризики економічних санкцій з боку США та Європи, диверсифікуючи торговельні партнерства й розвиваючи внутрішній ринок. Водночас Пекін посилює свій вплив в інституціях глобального управління, прагнучи сформувати багатополярний світовий порядок, де жодний блок не матиме вирішальної домінації.

У контексті російсько-української війни Китай залишається обережним, намагаючись охороняти нейтралітет і одночасно уникати публічного засудження Росії, що дозволяє йому залишити вплив гравців у регіональній та глобальній політиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голянич Б.В. Геополітичні та економічні стратегічні зміни Китаю. Науковий журнал «Політичне життя» Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2024. № 2. С.196-202.

2. U.S.-China Relations in 2024: Managing Competition without Conflict. URL: https://www.csis.org/analysis/us-china-relations-2024-managing-competition-without-conflict (дата звернення: 06.09.2024).

3. China's Total Export & Import Values by Country/Region, December 2023 (in USD). URL: http://english.customs.gov.cn/Statics/e1351568-5e17-4534-affd-c369e3506613.html (дата звернення: 06.09.2024).

4. Strategic priorities: Creating momentum for an effective approach to China. URL: https://ecfr.eu/article/strategic-priorities-creating-momentum-for-an-effective-approach-to-china/ (дата звернення: 06.09.2024).

5. China-Russia alignment: a threat to Europe's security. URL: https://merics.org/en/report/china-russia-alignment-threat-europes-security (дата звернення: 10.09.2024).

6. Григоренко О.В. Геостратегія Російської Федерації в регіоні Близького Сходу і Північної Африки у 1991–2017 роках : дис. … канд. політ. наук : 21.07.02. Київ, 2018. С. 116–117.

7. 习近平在亚太经合组织工商领导人峰会上的演讲（全文）. URL: http://www.xinhuanet.com/world/2013-10/08/c_125490697.htm (дата звернення: 11.09.2024).

8. China's PLAN: Maritime dominion beyond the South China Sea. URL: https://www.geostrategy.org.uk/research/chinas-plan-maritime-dominion-beyond-the-south-china-sea/ (дата звернення: 11.09.2024).

9. Testing the limits of China and Brazil's partnership. URL: https://www.brookings.edu/articles/testing-the-limits-of-china-and-brazils-partnership/ (дата звернення: 11.09.2024).

10. Як Китай проводить новий світовий порядок серед геополітичних руїн. URL: https://www.clingendael.org/publication/how-china-pursuing-new-world-order-among-geopolitical-ruins#_msocom_2 (дата звернення: 11.09.2024).

УДК 323.2

ВПЛИВ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ВИКЛИКИ

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES ON MODERN POLITICAL COMMUNICATIONS: PROSPECTS AND CHALLENGES

Кухоцька Т.Г.,
аспірантка кафедри політології та міжнародних відносин
Маріупольського державного університету

Стаття присвячена аналізу впливу технологій штучного інтелекту на сучасні політичні комунікації. Відзначено, що розвиток інформаційних технологій безпосередньо впливає на трансформації у сфері політичної комунікації: поступово відходить на задній план традиційна політична комунікація, та збільшується роль цифрових технологій у політичному процесі. На початку XXI століття зросла роль соціальних медіа, сьогодні на перший план виходять технології штучного інтелекту (ШІ). Аналіз особливостей використання ШІ в політичні комунікації дозволив виокремити найбільш розповсюджені способи: автоматичне надсилання політичних повідомлень; моніторинг та аналіз соціальних медіа; прогностична аналітика; політичні чат-боти; діпфейки; подальший розвиток технологій мікротаргетування; написання політичних промов та повідомлень. Виокремлено основні негативні впливи технологій ШІ на політичну комунікацію: використання ШІ під час написання промов політичними діячами знижує рівень довіри виборців; персоналізована реклама робить виборців менш поінформованими в політичних питаннях (бо на очі користувачів потрапляє лише те, що на думку ШІ відповідає їх уподобанням); високоякісні діпфейки не лише завдають шкоди іміджу та впливають на рівень підтримки політичних акторів, але й взагалі знижують довіру громадян до політичної інформації. Досліджено особливості застосування технології діпфейк в політичній комунікації та в політичних кампаніях, роль ШІ в роботі політичних ботів, проаналізовано приклади застосування ботів в політичних кампаніях, зокрема, розглянуто російську мережу Doppelganger та особливості її функціонування. Відзначено, що занепокоєність щодо впливу штучного інтелекту на всі сфери суспільного життя, зокрема і на політичну, сприяє розвитку громадських ініціатив протидії діпфейкам, удосконаленню технологій, які дають змогу їх виявити, розробці нормативно-правової бази, яка б регулювала використання ШІ та його продуктів.

Ключові слова: політичні комунікації, соціальні медіа, штучний інтелект, діпфейк, політичні боти, політична реклама, мікротаргетинг.

The article analyses the impact of artificial intelligence technologies on modern political communication. It is noted that the development of information technologies directly affects transformations in the field of political communication: traditional political communication is gradually fading into the background, and the role of digital technologies in the political process is increasing. At the beginning of the twenty-first century, the role of social media grew, and today artificial intelligence (AI) technologies are coming to the fore. An analysis of the peculiarities of AI use in political communications has allowed the author to identify the most common methods: automatic sending of political messages; monitoring and analysis of social media; predictive analytics; political chatbots; dipfakes; further development of microtargeting technologies; writing political speeches and messages. The main negative impacts of AI technologies on political communication are highlighted: the use of AI in writing speeches by political figures reduces the level of voter confidence; personalised advertising makes voters less informed about political issues (because users see only what the AI thinks is relevant to their preferences); high-quality dipshots not only damage the image and affect the level of support for political actors, but also generally reduce public confidence in political information. The article examines the peculiarities of using the dipfake technology in political communication and political campaigns, the role of AI in the work of political bots, and analyses examples of the use of bots in political campaigns, in particular, the Russian Doppelganger network and the peculiarities of its functioning. It is noted that the concern about the impact of artificial intelligence on all spheres of public life, including political life, contributes to the development of public initiatives to counter doppelgangers, improvement of technologies that allow them to be detected, and development of a regulatory framework that would regulate the use of AI and its products.

Key words: political communications, social media, artificial intelligence, deepfake, political bots, political advertising, microtargeting.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційних технологій безпосередньо впливає на трансформацію у сфері політичної комунікації. Поступово відходить на задній план традиційна політична комунікація, яка передбачала провідну роль в конструюванні політичного порядку денного таких політичних інститутів як держава та політичні партії, тісну взаємодію між політичними силами та аналоговими медіа, переважним чином вертикальні потоки інформації, досить обмежений вплив громадськості, недіалоговий характер. Водночас збільшується роль цифрових технологій у політичному процесі. І якщо початок XXI століття характеризувався надзвичайним зростанням ролі соціальних медіа в політичних комунікаціях, то вже сьогодні ми говоримо про актуалізацію впливу на політичну сферу з боку технологій штучного інтелекту, який розвивається величезними кроками.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання впливу цифрових технологій на полі-

тичні комунікації на сьогодні активно досліджуються науковцями: сутність політичної комунікації в умовах розвитку цифрових технологій розглядали Е. Чедвік, Д. Брайант, С. Томпсон; особливості мережевого політичного активізму аналізували Є. Морозов, Г. Кірстен; роль соціальних медіа в політичній комунікації вивчали А. Янченко, О.Горошко, Ю. Чевордов, Т. Янніс, Ю. Андреас; застосування штучного інтелекту в політичній сфері досліджували Онг Кіан Мін, К. де Врезе, Ф. Вотта, І. Сабов, Е. Доусон, Дж. Болл, А. Реммеле, Ф. Даріус; нюанси дезінформації із застосуванням штучного інтелекту характеризували Н. Шиа, Л. Гєсвік, Д. Баттіста.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Перспективи розвитку політичних комунікацій в умовах зростання подальшого впливу технологій штучного інтелекту на політичну сферу на сьогодні не знайшло достатнього висвітлення в науковій літературі.

Формулювання цілей статті. Проаналізувати основні перспективи та ризики, пов'язані з впливом технологій штучного інтелекту на розвиток сучасної політичної комунікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У XXI столітті на перший план в політичних комунікаціях вийшли соціальні медіа (соціальні мережі, блоги, мікроблоги тощо), які базувалися на технології Веб 2.0. Політичні комунікації, які використовують сервіси Веб 2.0. для досягнення політичних задач, отримали назву «політика 2.0.» [1]. Вона відзначається широким застосуванням цифрових платформ, зокрема для мобілізації електорату, новими механізмами політичної участі, інтерактивністю спілкування, діалогічністю, наявністю у користувачів можливостей не лише споживати, але й створювати контент.

Можна виокремити наступні особливості впливу соціальних медіа на розвиток політичної комунікації. По-перше, неважливою стає відстань, що дозволяє швидко охопити більшу аудиторію. По-друге, контроль за соціальними медіа є набагато меншим, ніж за традиційними ЗМІ, що спрошує налагодження прямої комунікації, яка, зокрема, може бути використана для поширення неправдивих або непідтверджених новин. По-третє, анонімність та можливість приховати свою справжню особу створює середовище «безвідповідальності», що сприяє зростанню екстремістських ідей, поляризації, полегшує ворожим акторам завоювання довіри серед користувачів. По-четверте, соціальні медіа являються благодатним середовищем для «тролів» (учасників дискусії зі злими намірами) та ботів (автономних облікових записів, спрямовані на агресивне розповсюдження повідомлень певної інформаційної спрямованості). По-п'яте, наявність алгоритму, який дозволяє автоматично визначати контент, з яким взаємодіють користувачі, та розвиток на його основі мікротаргетингу (повідомлень, які націлені на конкретну людину): у цих умовах політична сила може обіцяти у власній політичній рекламі протилежні речі різним людям. Прикладом мікротаргетингу може бути новинна стрічка в Facebook, яка формується відповідно до уподобань певного користувача та є недоступною іншим користувачам [11].

В умовах політики 2.0. формуються нові виклики для політичної комунікації – дуже значна диверсифікація джерел інформації; фрагментація медіасередовища; легкий доступ споживачів до найрізноманітнішої інформації, що сприяє, зокрема, витісненню політичної інформації розважальною; проблеми вимірювання інформаційних захоплень людей, перешкоджання загублення політичної інформації в інформаційному потоці та відстежування її впливу на потенційний електорат [12]. І подальший розвиток технологій сприяє їх посиленню та трансформації.

На сьогодні відзначається поширення впливу на всі сфери суспільного життя, у тому числі й на політичні комунікації, технологій штучного інтелекту, які протягом останніх двох років стали активно впроваджуватися на масовому рівні.

Під штучним інтелектом розуміється здатність виконувати процеси та завдання, які знаходяться у сфері людської компетентності, за допомогою комп'ютерної техніки та мереж; створення математичних та інженерних моделей, які спрямовані на відтворення та імітація когнітивної й поведінкової діяльності людини, яка раніше вважалася виключно сферою людського інтелекту. Штучний інтелект пройшов у своєму розвитку основні три етапи: технологічне удосконалення та збільшення обчислювальної потужності; розвиток штучних нейронних мереж, спрямованих на імітацію функціонування людського мозку; поява здатності вчитися та застосовувати отримані знання в реальному світі [7].

Аналізуючи особливості використання технологій штучного інтелекту в політичній комунікації, нідерландські дослідники Клаес де Врезе та Фабіо Вотта виокремили наступні найрозповсюдженіші способи:

− автоматичне надсилання політичних повідомлень (на основі аналізу даних про виборців – демографічних, історії голосувань та поведінки в інтернеті тощо – та створення персональних повідомлень, які резонують з їх уподобаннями);

− моніторинг та аналіз соціальних медіа (відстеження активності та настроїв електорату в соціальних мережах, визначення тем, важливих для виборців, та корегування на цій основі своїх повідомлень);

− прогностична аналітика (прогнозування майбутньої поведінки виборців на основі аналізу їх попередньої поведінки);

– політичні чат-боти (надання виборцям персоналізованої інформації про кандидатів та проблеми, що їх хвилюють, підтримка особистого спілкування з виборцями);

– діпфеки (створення реалістичного продукту (відео, аудіо, фото тощо) для поширення дезінформації та пропаганди, наприклад, щоб завдати шкоди репутації супротивника, маніпулювати громадською думкою) [13].

Крім цього штучний інтелект використовують у мікротаргетуванні з метою орієнтації повідомлень на найбільш релевантну аудиторію. Наприклад, Meta та Google використовують штучний інтелект для визначення ціни та особливостей доставлення політичної реклами за допомогою алгоритмів чорної скриньки [13]. Штучний інтелект може зробити політичну рекламу більш персоналізованою, дати змогу з'ясувати виборцям, які позиції мають різні політичні сили щодо того питання, яке хвилює (наприклад екологічна чи енергетична політика) [4]. У політичній журналістиці штучний інтелект застосовується як на етапі дослідження (генерація ідей, аналіз даних), так і для пошуку ракурсів історії, перевірки фактів. Також штучний інтелект може надавати чернетки тексту (статті, політичної промови, повідомлення для соціальної мережі), які потім удосконалюють та редагуються [13].

Водночас використання штучного інтелекту має ряд негативних моментів. Мікротаргетування обмежує інформацію, яка надається виборцям, робить їх менш поінформованими в загальних політичних питаннях, і таким чином негативно впливає на демократичність їх вибору під час голосування. Контент, створений штучним інтелектом, негативним чином впливає на сприйняття політики загалом. Наприклад, опитування, проведене в Великобританії, показало, що більшість виборців негативно сприймає використання штучного інтелекту для написання промов парламентаріями: бо такі повідомлення не є автентичними, не викликають довіри, не справляють враження, що політик вірить у те, що говорить [9].

Надзвичайну занепокоєність викликають можливості поширення дезінформації та маніпулювання політичними процесами за допомогою штучного інтелекту. В контексті цього треба розглянути більш детально таке поняття як діпфейк (deepfake), яке ми вже згадували вище – візуальний продукт, створений штучним інтелектом. Однією з перших спроб використання технології діпфейк вважають демонстрацію можливостей змінювати обличчя знаменитостей, яку продемонстрував в інтернеті у 2017 році користувач Reddit. З того часу технологія значно розвинулася, в результаті чого відрізнити штучні зображення від справжніх стало зовсім не просто. Технологія діпфейк активно застосовується в політичній сфері. Наприклад, у 2019 році було розповсюджене оброблене відео спікера палати представників США демократки Ненсі Пелосі, на якому вона здавалася п'яною під час свого виступу (це відео стало вірусним, зокрема, через репост Д. Трампа). У грудні 2020 року в мережі поширилося діпфейкове відео з королевою Великобританії Єлизаветою II, де вона проголошує різдвяне послання та танцює на столі [10]. У 2023 році під час конференції Лейбористської партії Великої Британії в соціальних мережах були розповсюджені аудіо записи її лідера, в яких він ображає членів партії та критикує місто Ліверпуль, де проходила конференція [9]. У вересні 2023 року за два дні до парламентських виборів в Словаччині було опубліковано аудіо запис, в якому лідер Прогресивної партії Міхал Шимечка обговорював, як сфальсифікувати вибори, зокрема, шляхом купівлі голосів ромської меншини. Враховуючи, що поширення аудіо запису відбулося в період 48-годинного мораторію на виступи напередодні відкриття виборчих дільниць, спростувати його вчасно не було можливості, що негативно вплинуло на результати партії на виборах [2]. Наведені вище випадки не лише демонструють можливості застосування штучного інтелекту в політиці, але й викликають занепокоєння щодо його потенційного впливу на демократію та вільне волевиявлення населення.

Крім цього штучний інтелект залучають і для більш ефективної роботи політичних ботів, які використовуються для формування політичного дискурсу та спотворення політичних настроїв. Їх діяльність особливо поширена в таких мережах як Twitter (X) і Facebook. Боти активно застосовувалися на парламентських виборах 2017 року в Великобританії, поширюючи дезінформацію та фальшиві новини про партії в соціальних мережах. За допомогою таргетування боти спрямовують свою активність на певну групу користувачів, наприклад, групу підтримки або лояльний електорат певного кандидата, та закидають негативною інформацією. Так на президентських виборах у США у 2016 році боти поширювали негативну інформацію на сторінках прихильників Хілларі Клінтон; на президентських виборах 2017 року у Франції ботами було запушено в соціальних мережах хештег #MacronLeaks, за яким розповсюджувалася інформація про те, що Е. Макрон є шахраєм та лицеміром, щоб знизити рівень його підтримки в суспільстві [4].

Також до деструктивних способів використання технологій штучного інтелекту у політичних кампаній можна віднести використання зображень, які здаються реальними; хешджекінг – переформатування хештегів кампанії; астротурфінг – організоване створення фальшивих облікових записів у соціальних мережах для впливу на певну кампанію [8]; створення клонів веб-сторінок відомих

медіа для поширення дезінформації під їх брендом. Наприклад, російська мережа Doppelganger. Вона не лише створює фейкові версії різноманітних міжнародних сайтів, таких як Le Monde у Франції, Fox News та Washington Post у США тощо (ці сайти виглядають так само як і оригінальні, їхня URL-адреса має лише невеличку варіацію, яку важко побачити звичайному користувачу), але й використовує мережу ботів (як «контент-ботів», що розміщують повідомлення та посилання, так і «ботів-промоутерів», які потім поширюють ці повідомлення) для поширення фейкових нових з сайтів-клонів в соціальних мережах [5].

Дослідниками відзначено, що використання штучного інтелекту в політичних кампаніях постійно зростає. Під час президентських перегонів 2024 року у США штучний інтелект вже використовується для створення фальшивих автоматичних дзвінків, новин передвиборчих промов, електронних листів для збору коштів. Директор «GW School of Media and Public Affairs» Пітер Лойдж, який має 30 річний досвід у сфері політичних комунікацій, зазначає наступне: «Кампанії використовують штучний інтелект не лише, щоб передбачити, де знаходяться виборці, що їх цікавить і як до них достукатися, але й за його допомогою пишуть електронні листи для збору коштів, генерують чернетки сценаріїв та промов, створюють новинні історії, які не відповідають дійсності, і розміщують їх на веб-сайті кампанії» [6].

Занепокоєність потенційним негативним впливом технологій штучного інтелекту змушує провідні соціальні мережі, такі як Facebook, Twitter (X), YouTube, поступово впроваджувати політику щодо протидії діпфейкам, наприклад, через вимогу обов'язкового позначення повідомлень, які містять елементи, створені штучним інтелектом. Розвиваються громадські ініціативи по боротьбі з діпфейками, наприклад такі як ініціатива Deepfake Detection Challenge, очолювана Facebook [10]. Розробляються технології, які б дозволили виявити діпфейки, хоча паралельно з цим покращується і якість продукту, зробленого штучним інтелектом. В провідних країнах світу вже починають розробляти законодавчу базу, яка б дозволила регулювати питання, пов'язані з використанням штучного інтелекту. Наприклад, проєкт ЄС «Закону про штучний інтелект» (Artificial Intelligence Act), який передбачає класифікацію систем штучного інтелекту на основі ризикоорієнтованого підходу та виокремлює 4 категорії ризику: неприйнятний, високий, обмежений і мінімальний [3]. Або проєкт «Закону про заборону шахрайства з використанням штучного інтелекту» у США, який має на меті заборонити створення зображення за допомогою штучного інтелекту будь-якої людини (живої чи мертвої) без її згоди [10].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Поширення технологій штучного інтелекту призвело до подальшої трансформації механізмів політичної комунікації, зокрема він активно використовується для удосконалення тих інструментів, які застосовуються соціальними медіа: мікротаргетування, персоналізована політична реклама, відстежування політичної активності та політичних уподобань в соціальних мережах, функціонування чат-ботів, поширення дезінформації в соціальних медіа. Однак вже сьогодні відзначається, що штучний інтелект негативно впливає на основні принципи традиційної демократії: його використання під час написання промов політичними діячами знижує рівень довіри виборців; персоналізована реклама робить виборців менш поінформованими в політичних питаннях (бо на очі користувачів потрапляє лише те, що на думку штучного інтелекту відповідає їх уподобанням); високоякісні діпфейки не лише завдають шкоди іміджу та впливають на рівень підтримки політичних акторів, але й взагалі знижують довіру громадян до політичної інформації. З подальшим удосконаленням технологій штучного інтелекту його вплив на політичні комунікації буде й далі посилюватися. Саме тому вже сьогодні розвиваються на лише громадські ініціативи протидії діпфейкам та удосконалюються технології, які дають змогу їх виявити, але й розробляється нормативно-правова база, яка б регулювала особливості використання штучного інтелекту та його продуктів, бо їх неконтрольоване застосування несе загрозу безпеці суспільства в усіх сферах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горошко О. І., Чевордов Ю. А. Політика 2.0. у дії (соціологічний вимір). *Соціальні комунікації: теорія і практика*. 2017. №5. С.16-25. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/14827052-793c-4a22-b660-e5fc1dcd0c0e/content

2. Крамаренко О. Нова темна цифрова ера вже тут, але у цих хмарах є трохи сонця. *Інтерфакс-Україна.* 2024. URL: https://interfax.com.ua/news/blog/963374.html

3. Реутов І. Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід та українські перспективи. юридична практика. 2024. URL: https://pravo.ua/pravove-rehuliuvannia-shtuchnoho-intelektu-mizhnarodnyi-dosvid-ta-ukrainski-perspektyvy/

4. Сабов І. Політичний аспект використання штучного інтелекту. *Суспільні комунікації.* 2018. №1 (3). С. 77-80. URL: https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/20/17

5. Фейковий сайт WP та інші "двійники". Як працює мережа російської дезінформації під назвою Doppelganger. Texty.Org.Ua. 2024. URL: https://texty.org.ua/fragments/112441/fejkovyj-sajt-wp-ta-inshi-dvijnyky-yak-pracyuye-merezha-rosijskoyi-dezinformaciyi-pid-nazvoyu-doppelganger/

6. AI in Political Campaigns: How it's being used and the ethical considerations it raises. *Media Relations*. 2024. URL: https://mediarelations.gwu.edu/ai-political-campaigns-how-its-being-used-and-ethical-considerations-it-raises

7. Daniele Battista Political communication in the age of artificial intelligence: an overview of deepfakes and their implications. *Society register.* 2024. № 8(2). Pp. 7–24. URL: https://pressto.amu.edu.pl/index.php/sr/article/view/42182

8. Darius Ph., Römmele A. KI und datengesteuerte Kampagnen: Eine Diskussion der Rolle generativer KI im politischen Wahlkampf. *Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co.* 2023. Pp.199–212. URL: https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/9783748915553-199/ki-und-datengesteuerte-kampagnen-eine-diskussion-der-rolle-generativer-ki-im-politischen-wahlkampf?page=1

9. Dawson A., Ball J. Generating democracy: AI and the coming revolution in political communications. *Demos.* 2024. URL: https://apo.org.au/sites/default/files/resource-files/2024-01/apo-nid325365.pdf

10. Ong Kian Ming. Deepfakes and Democracy: Navigating the New Reality of AI in Political Communication. *Taylor's University*. 2024. URL: https://university.taylors.edu.my/en/student-life/news/2024/deepfakes-and-democracy-navigating-the-new-reality-of-ai-in-political-communication.html#looking-forward

11. Schia N. N.Gjesvik L. Hacking democracy: managing influence campaigns and disinformation in the digital age. *Journal of Cyber Policy*. 2020. Volume 5. Issue 3. Pp. 413-428. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23738871.2020.1820060#d1e568

12. Theocharis Ya., Jungherr A. Computational Social Science and the Study of Political Communication. *Political Communication*. 2021. Volume 38. Issue 1-2: Computational Political Communication: Theory, Applications, and Interdisciplinary Challenges. Pp. 1-22. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10584609.2020.1833121#d1e350

13. Vreese C.de, Votta F. AI and Political Communication. *Political Communication Report.* Spring 2023. Issue 27 "New Methodological Diversity in PolComm". URL: https://politicalcommunication.org/article/ai-and-political-communication/

УДК 323.2

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ: СУЧАСНІ ТА ПОВОЄННІ ВИКЛИКИ

TRANSFORMATION OF THE UKRAINIANS' POLITICAL MENTALITY: CURRENT AND POST-WAR CHALLENGES

Лавриненко Г.А.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та соціології
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Палінчак М.М.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри міжнародної політики
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Зазначається, що процес формування політичної ментальності українців здебільшого залежить від історичного досвіду, соціально-політичних норм, традицій і цінностей. Запропоновано три етапи дистанціювання політичної ментальності українців від цінностей політичної системи радянського типу: політична дистиляція, політична сублімація та політична кальцинація. Наголошується, що процес трансформації політичної ментальності характеризується наступними універсальними для українського соціуму рисами: індиферентністю до влади, схильністю до народовладдя, орієнтацією на європейські демократичні цінності, прагненням до незалежності стосунків між державою та суспільством. Акцентується увага на тому, що в основі формування політичного менталітету українців лежить світоглядна інтенція захисту цілісності та самодостатньості українського суспільства, що базується на ідеї «незалежності від», котру необхідно трансформувати в ідею «незалежності для». Аналізуються три складові політичного менталітету: здатність всіх громадян відчувати себе частиною держави; взаємна відповідальність народу та влади; взаємозв'язок і взаємовплив влади та народу через різні функціональні інститути. Визначається, що ключовим повоєнним викликом стане поділ українського суспільства та потенційна можливість загострення протиріч між окремими суспільними групами. Зауважується, що інтеграція до європейської спільноти стане універсальною тенденцією для українського суспільства у повоєнний період. А також активізується питання культури відмови по відношенню до політичних сил, які не змогли адаптуватися до нових соціально-політичних реалій. Підсумовується, що для успішного завершення процесу трансформації політичної ментальності українців необхідно віднайти універсальні методи вирішення вже існуючих та повоєнних викликів, особливо в питаннях консолідації суспільства.

Ключові слова: політична ментальність, трансформація, універсалізм, політична дистиляція, політична сублімація, політична кальцинація, консолідація суспільства, демократичні цінності.

The process of forming the political mentality of Ukrainians depends largely on historical experience, socio-political norms, traditions and values. The authors propose three stages of distancing the political mentality of Ukrainians from the values of the Soviet-type political system: political distillation, political sublimation and political calcination. The process of transformation of the political mentality is characterised by the following universal features of Ukrainian society: indifference to power, a tendency to democracy, orientation towards European democratic values, and a desire for independent relations between the state and society. It is emphasised that the formation of the political mentality of Ukrainians is based on the ideological intention to protect the integrity and self-sufficiency of Ukrainian society, which is based on the idea of "independence from", which must be transformed into the idea of "independence for". The authors analyse three components of the political mentality: the ability of all citizens to feel themselves part of the state; mutual responsibility of the people and the government; interconnection and mutual influence of the government and the people through various functional institutions. It is determined that the key post-war challenge will be the division of Ukrainian society and the potential for aggravation of contradictions between certain social groups. The authors note that integration into the European community will become a universal trend for Ukrainian society in the post-war period. The issue of a culture of rejection in relation to political forces that have failed to adapt to the new socio-political realities is also becoming more active. It is summarised that in order to successfully complete the process of transformation of the political mentality of Ukrainians, it is necessary to find universal methods of solving existing and post-war challenges, especially in the issues of consolidation of society.

Key words: political mentality, transformation, universalism, political distillation, political sublimation, political calcination, consolidation of society, democratic values.

Постановка проблеми. Докорінні зміни у всіх сферах суспільно-політичного життя, спричинені агресією Російської Федерації у 2014 році та поглиблені після повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року, загострили питання з'ясування спільних та особливих рис політико-ментального комплексу сучасного українського суспільства, а також його трансформації в умовах сучасних викликів. Враховуючи популярність політичних спекуляцій на фоні регіональних відмінностей українського суспільства, що пов'язані з відмінностями в соціально-політичному, еконо-

мічному та культурному становищі регіонів, говорити про сформованість загальноукраїнського політичного менталітету не є доречним. Проте в даному контексті постає актуальним питання виділення універсальних тенденцій розвитку та трансформації політичної ментальності українців після набуття незалежності та особливо в умовах російсько-української війни і після її завершення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання політичної ментальності розглядалися науковцями в різноманітних аспектах, як то управлінському, історичному, правовому тощо. Найбільш відомими є праці наступних дослідників: О. Бондаренко, В. Горбатенка, О. Донченко, О. Караульної, Е. Макаренка, Н. Новікової, В. Омельянчика, І. Поліщука.

Мета даного дослідження – проаналізувати процес трансформації політичної ментальності українців в контексті сучасних та повоєнних викликів.

Виклад основного матеріалу. Характер і темпи суперечливого та складного процесу формування політичної ментальності громадян України великою мірою залежить від історичного досвіду, традицій, цінностей, соціально-політичних норм, укорінених у минулому стереотипів та установок, які повільно піддаються зміні [1, с. 62].

Концепт «політичний менталітет» (від лат. *ments* – «розум, думка») може сприйматися як одержавлений спосіб мислення, притаманний громадянам країни, який визначається відповідним способом життя. Це, насамперед, менталітет державного рівня, пов'язаний із сприйняттям світу через державний світогляд. Враховуючи вищезазначене слід зауважити, що вирішити проблему подальшого ефективного існування України здатне тільки відродження національних, релігійних та індивідуальних ментальностей, де безумовну роль лідера-локомотива відіграє державно-політична ментальність [2, с. 67; 3, с. 95].

У процесі переходу від радянської тоталітарної політичної системи (Українська РСР) до демократичної (незалежна Україна) суспільство зіткнулося з радикальними змінами в усіх сферах життєдіяльності українців, набули поширення нові ідеї та форми соціально-політичного життя, тобто сформувався новий політичний менталітет суспільства. У масовій свідомості та політичній ментальності українців, колишніх *homo soveticus*, відбулося остаточне дистанціювання від цінностей політичної системи радянського типу, котре здійснювалося в три етапи [4, с. 59].

Політична дистиляція (очищення). Революції виникають в умах та серцях, а завершуються на барикадах. Помаранчева революція (2004 р.) та Революція Гідності (2014 р.) засвідчили повне неприйняття диктаторських та авторитарно-волюнтаристських практик сучасною українською ментальністю, взагалі змінили вектори руху та іпостасі. Воля та свобода стали екзистенційними імперативами для сучасних представників української нації.

Політична сублімація (переорієнтація). Рівень очікувань, викликаний крахом старої тоталітарної системи та ейфорією від проголошення незалежності, увійшов у протиріччя з можливостями їх задоволення. Коли говорять про революційність, то забувають, що це лише відображення ментальності в теперішню мить. В Україні поступово народжується та здобуває розповсюдження новий, прозахідний тип політичного менталітету, який визначається поєднанням державної потреби зі суспільним потенціалом.

Політична кальцинація (удосконалення). Останні тенденції постмайданної української політики висвітили обнадійливі для майбутнього української державності ментальні характеристики сучасного українства – кристалізовану національну ідентифікацію та державницький характер політичної свідомості, які набули ще більшого поширення у перші місяці після повномасштабного вторгнення.

У найбільш загальному розумінні політична ментальність може розглядатися як спосіб відображення та засвоєння політичної реальності [5, с. 25].

Впродовж історичного розвитку української держави політична ментальність під тиском переважно зовнішніх факторів набувала рис індиферентності до влади, схильності до народовладдя, орієнтації на європейські демократичні цінності, прагненні до республіканської форми правління та незалежності стосунків між державою та суспільством, а також державою та церквою [6, с. 12].

Також в процесі трансформації на політичну ментальність українців накладався відбиток тривалого перебування етнічних українських земель у складі різних держав. У зв’язку з чим у населення виробилося достатньо специфічне ставлення до влади, що отримало прояв у потужному індивідуалізмі та непокорі до влади, оскільки протягом багатьох десятиріч влада асоціювалася із «чужорідним тілом», що здатне викликати відчуття насилля, загрози. Звідси і сформувалося достатньо негативне ставлення до влади, відчуття незрозумілості та відчуження. [7, с. 379]. Відбулося перенесення несприйняття влади інших держав, що панували на українських землях, на політичну владу загалом. [8, с. 335].

В контексті багаторічної боротьби за національну незалежність, слід наголосити на ще одному аспекті формування політичного менталітету українців, котрий залишив відбиток і на українському сьогоденні. А саме на ідеї свободи, в основі якої лежить світоглядна інтенція захисту цілісності та самодостатньості українського сус-

пільства, що базується не стільки на ідеї «незалежності для», скільки «незалежності від». Саме тому вже на рівні ментальності можна спостерігати «активізацію протидії політичному, духовному, культурному й фізичному насильству, для збереження власної усвідомленої ідентичності, свого вже освоєного соціокультурного простору» [9, с. 212-215]. Відчуття «незалежності від» набуло такої універсальності в Україні, що досить часто дана позиція простежувалась під час виборів в Україні, коли більшість населення віддавали свої голоси не на підтримку одного кандидата, а в знак протесту проти іншого. Схожа ситуація спостерігається і зі згуртованістю, консолідацією суспільства, коли пік об'єднання припадає на період появи чітко вираженого зовнішнього ворога, від якого необхідно оборонятися за для безпеки української державності.

За ставленням до держави та питань демократичного розвитку все частіше у політичній ментальності українців спостерігається *політична сублімація*, коли на зміну прихильності до патерналістської, авторитарної моделі керування державою приходить чітко виражена потреба у народоправстві, схильності до ліберального ставлення до держави, коли саме держава відіграє домінуючу роль у взаємовідносинах зі суспільством.

В питаннях ідеологічної спрямованості політична ментальність українців завжди була багатокомпонентною, що неодноразово призводило до розколів у суспільстві, які були наслідком спекуляції політичних сил, особливо у передвиборчий період [10, с. 333]. Після 2014 року український політичний простір пройшов період *політичної дистиляції*, що дало змогу увійти до політикуму новим політичним силам, котрі ідейно спрямовані на збереження української нації та поширення ліберальних цінностей.

Також слід зауважити, що політичний менталітет має три специфічні складові: 1) здатність всіх громадян відчувати себе частиною держави; 2) взаємна відповідальність народу та влади; 3) взаємозв'язок і взаємовплив влади та народу через різні функціональні інститути [11, с. 250]. І кожна з цих складових після 24 лютого 2022 року набула нового наповнення. Консолідованість суспільства та відчуття приналежності до держави були рекордними від початку незалежності України. Український народ окрім притаманних мирному часу обов'язків відчув потужну відповідальність перед державою та своїми співгромадянами, що також дзеркально відобразилося з боку держави, котра окрім виконання звиклих функцій у вигляді забезпечення добробуту та соціального захисту громадян перемкнула свій вектор уваги на безпекову стратегію, яка стала системоутворюючою у військовий час. Проте, що стосується останньої складової, у вигляді взаємозв'язку та взаємовпливу держави та народу, то тут скоріш спостерігається зворотна тенденція. Інтеракція поступово заміщається односторонніми діями примусового характеру, де держава виступає в якості ініціатора певних змін, а суспільство – виконавця. Дана ситуація складається перш за все через обмеження повноважень та можливостей різноманітних інститутів у період дії військового стану [12, с. 65].

Незважаючи на достатньо дискусійний характер прояву в Україні останньої складової політичного менталітету, військово-політична реальність обумовлює необхідність концентрації на спільній меті. Оскільки в українській історії вже були приклади прояву маргінального стану у політиці, коли наявність різних устремлінь, зовнішньополітичних орієнтацій та ідеологій призводила до регіональних розбіжностей, непорозумінь та політико-економічних криз [13]. У той же час, нехтування демократичними принципами функціонування держави, а також обмеження ключових прав та свобод громадян може призвести до поширення конфронтації між державою та суспільством, що особливо небезпечно під час війни.

Проте найголовніше випробування слід очікувати по завершенню воєнних дій, коли ментальному відродженню України протистоятиме одна з ключових повоєнних загроз – поділ українського суспільства. Поділ українців за різними ознаками існував й раніше. І хоча це офіційно не визнавалося на державному рівні, проте активно використовувалося різними політичними силами під час виборчих кампаній.

За даними директорки Інституту демографії та соціальних досліджень імені Михайла Птухи Елли Лібанової, в середині українського суспільства вже існує поділ на 4 великі групи. Перша – це військові (ЗСУ, Нацгвардія, тероборона тощо). Друга – хто не покидав своїх домівок та увесь час залишався в українських містах, котрі систематично зазнають ракетного обстрілу. Третя група – громадяни, що покинули свої домівки, проте евакуювалися в межах держави. І четверта – це ті, хто виїхав за кордон [14].

Кожна з цих груп володіє власним баченням подальшого розвитку взаємовідносин між окремими категоріями суспільства, вибудовування суспільної ієрархії згідно з оновленою соціально-політичною ситуацією, набуття певних соціально-економічних преференцій. В даному контексті саме подолання соціокультурних викликів і протиріч повинно стати ключовою метою повоєнної розбудови оновленого українського суспільства на засадах сталого демократичного розвитку, політичного плюралізму та взаємоповаги один до одного [15, с. 249].

Висновки. Наразі можна констатувати, що українське суспільство від початку незалежності

ще ніколи не було настільки консолідованим, як після повномасштабного вторгнення. Проте також стає все більш зрозумілим, що результати завершення війни не будуть однозначно сприйняті всіма представниками громадянського суспільства. У зв'язку з чим вже на даному етапі слід розпочати підготовку до модернізації українського менталітету, котрий передбачав би не консервацію, а розхитування застарілих традицій. Коли критичне переосмислення та перегляд реальної соціально-політичної ситуації дасть змогу відтворити нову універсальну світоглядну основу для сприйняття оновлених ціннісних орієнтирів, котрі відповідатимуть вимогам часу та будуть підтримані сучасними та майбутніми українцями.

Інтеграційні тенденції до європейської спільноти стануть універсальною тенденцією для українського суспільства, в якому окрім інших чинників превалюватимуть ідеї поширення демократичних свобод та цінностей, оскільки під час дії воєнного стану більшість з них було нівельовано. У зв'язку з чим достатньо закономірним виглядає питання щодо можливості добровільної відмови від надповноважень зі сторони представників політичної влади в Україні та можливістю виникнення пов'язаних із цим політичних криз. Існуючі у політичній ментальності упередження щодо потенційного застосування насилля з боку держави, може призвести до поглиблення непокори суспільства та сепарації його від держави.

Крім того, у повоєнний період також активізується питання культури відмови по відношенню до політичних сил, які не змогли адаптуватися до нових соціально-політичних реалій та трансформуватися згідно до порядку денного. Політична дистиляція стане послідовним кроком в процесі розбудови оновленої політичної ментальності, що сприятиме збільшенню політичної конкуренції та оновленню політичної еліти.

Також універсальним аспектом трансформації політичної ментальності у повоєнний період може стати політична кальцинація ідеї «незалежності для» як системоутворюючого елементу у процесі збереження суб'єктності української держави. Оскільки це дасть змогу зберегти достатньо високий рівень консолідації українського суспільства вже після завершення війни, коли необхідність оборонятися від зовнішнього ворога стане неактуальною і безпекова ситуація в державі стабілізується.

Отже в сучасній Україні відбувається трансформація політичної ментальності, котра почалася від набуття Україною незалежності і продовжується дотепер, навіть під час воєнних дій. Можна констатувати, що на теперішньому етапі розвитку Україна повністю дистанціювалася від цінностей політичної системи радянського типу, пройшовши процеси політичної дистиляції та сублімації, й удосконалюючи ментальні характеристики сучасного українства, завершує процес політичної кальцинації. Російсько-українська війна не призвела до стагнації трансформаційних процесів, а навпаки стала поштовхом до відродження політичного менталітету українців. Проте для успішного завершення процесу трансформації політичної ментальності українців політичній владі у особі держави необхідно сконцентруватися саме на пошуку універсальних методів вирішення вже існуючих та повоєнних викликів, особливо в питаннях консолідації суспільства. Адже вже існуючий розподіл на окремі групи населення свідчить про потенційні ризики стосовно майбутнього співіснування та взаєморозуміння цих груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко О.В. Українська національна ментальність як політична цінність. Гуманітарний вісник ЗДІА, 2009. Вип. 36. С. 57 – 67.

2. Грабовська І. Проблема засад дослідження української ментальності та національного характеру. Сучасність, 1998. № 5. С. 58 – 70.

3. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців. Людина і політика, 2002. №1. С. 93 – 100.

4. Патлах І. М. Міждисциплінарна модель дослідження дискурсів національного менталітету. Людина і політика, 2002. №1. С. 54 – 63.

5. Балтаджи П. М. Поняття «ментальність» у сучасних наукових дослідженнях. Актуальні проблеми політики, 2012. 65. С. 22 – 28.

6. Макаренко Е.М. Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2000. 16 с.

7. Ячний А.М. Маніпулятивне спрямування трансформацій ментальності в сучасному українському суспільстві. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2017. No 2 (33). С. 377 – 380.

8. Поліщук І. Історична політична ментальність українства: проекція у сучасність. Studia politologica Ucraino-Polona, 2013. Вип. 3. С. 333 – 338.

9. Руденко Ю. Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 364 с.

10. Ковальська-Павелко І.М. Історична пам'ять як ментальний простір. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2017. No 2 (33). С. 331–334.

11. Ядловська О. Чинники становлення національно-політичної ментальності: український вимір. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, 2022. № 2 (117). С. 244 – 252.

12. Lavrynenko H., Donaj Ł. Mental Revival of Ukraine: A Stranger Among Friends? Środkowoeuropejskie Studia Polityczne, 2023. (2). P. 51 – 69.

13. Бесєдіна Т. П. Специфіка української ментальності: мовний аспект. URL: http://www.iai.gov.ua/_u/iai/dtp/conf/7/articles/sec1/s1a.html (дата звернення: 14.02.2024).

14. Під час війни українське суспільство розділилося на чотири групи – Лібанова. URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20231111-pid-chas-vijny-ukrayinske-suspilstvo-rozdilylosya-na-chotyry-grupy-libanova/ (дата звернення: 10.02.2024).

15. Тополь О.В. Архетипи української ментальності в міфопоетичному дискурсі. Гілея: науковий вісник, 2014. Вип. 87. С. 247 – 250.

УДК 327.3

SECURITY RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND THE EU: HISTORICAL ASPECT

БЕЗПЕКОВІ ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Lemko Yu.R.,
PhD in Political Science, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Political Science and International Relations
Lviv Polytechnic National University

The article examines the problem of security relations between Ukraine and The EU date back to Ukraine's independence in 1991 and are determined by different forms or cooperation (policies, initiatives, strategies). In this article will consider two stages of security relations between them. The first stage is between 1993-2014, when Ukraine was only striving to approach the EU and its standards, while searching for its own integration model of political and security relations. The main document that regulated relations between them during this period was the 1994 Partnership Agreement. Overall, during this period, security cooperation between them was carried out within the framework of: European Neighbourhood Policy (ENP) since 2004; European Security Strategy "Security Europe in a Better World" (2003); Eastern Partnership (2009), which became a more advanced form of the EU's cooperation with its eastern neighbours, particularly Ukraine. The second stage – since 2014. This phase is crucial both in terms of Ukraine's integration and its security features. According to scholars, this is a period of pragmatization of relations among the EU and Ukraine, the practical implementation of security cooperation and the search for new formats. What is important is that Ukraine has signed an Association Agreement with the EU and has already been received EU candidate status. For this reason, security cooperation between the EU and Ukraine is quite relevant, and in light of the military invasion by Russia, it is taking on new shapes and perspectives. The object of the study is the security dimension of EU-Ukraine cooperation, while the subject is the historical aspect of the development of security cooperation between Ukraine and the European Union from 2014 to 2022. The aim of this work is to explore the features and prospects of Ukraine and the EU in the security sphere.

Key words: European Union (EU), security sector, security policy

У даній статті проаналізовані безпекові відносини між Україною та ЄС що беруть початок з часу здобуття її незалежності 1991 р. і визначаються різними форматами співпраці (політикою, ініціативами, стратегіями). Було розглянуто два етапи безпекових відносин між ними. Перший датується 1993-2014 рр., коли Україна лише прагнула наближення до ЄС і його стандартів та шукала свою інтеграційну модель політико-безпекових відносин. Основним документом, який регулював відносини між ними цього періоду була Угода про партнерство 1994 р. Загалом в цей період безпекова співпраця між ними здійснювалась в рамках: Європейської політики сусідства (ЄПС) з 2004 р.; Європейської стратегії безпеки «Безпечна Європа у кращому світі» (2003 р.); Східного партнерства (2009 р.), яке стало більш поглибленою формою співробітництва ЄС із його східними сусідами, Україною зокрема. Другий етап – від 2014 до сьогодні. Цей період є визначальним як в плані євроінтеграції України, так і її безпекових особливостей. Впродовж останніх кількох років спостерігаємо й трансформацію безпекової системи міжнародних відносин, яка також обумовлена реалізацією загарбницької політики РФ щодо України. Вже після початку РФ масштабної війни в Україні, ці дихотомічні процеси між Заходом і Росією особливою мірою актуалізувались – більш чіткими і очевидними стали відмінності між ними щодо геополітичних орієнтирів, світоглядних принципів і міжнародно-правових норм. Відтак, ЄС об'єктивно вже не може залишатись осторонь подій в Україні і ігнорувати масштабні загрози, які РФ формує і практично реалізовує на українській території. Саме тому об'єктом дослідження є безпековий вимір співпраці Україна-ЄС; а предметом дослідження є дослідження історичного аспекту розвитку безпекового співробітництва України та Європейського Союзу у 2014-2022 роках. Тому метою даної роботи є дослідити особливості та перспективи України та ЄС у безпековій сфері.

Ключові слова: ЄС, безпекова сфера, безпекова політика

Introduction. So let us consider the first stage of security relations that lasted from 1993 to 2014. The European Neighbourhood Policy was based on the European Commission documents 'Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with Our Southern and Eastern Neighbours' from 2003 and 'European Neighbourhood Policy. Strategy' from 2014, and primarily encompassed the cooperation between the EU and Ukraine regarding internal reforms, ensuring principles of democratization, the rule of law, protection of human rights, and etc. Within this framework, the ENP provided for a partnership on a bilateral basis between the EU and Ukraine based on a mutually agreed Action Plan (2005) [1, p. 163]. The main priorities identified by the EU's ENP included: economic development, the spread of democratic values, and the guarantee of security and stability. In fact, these priorities can be summarized into a triad: 'security, stabilization, and Europeanization' [1, p. 133]. They also became instruments of the EU's 'soft power'. Thus, strengthening security was aligned with the promotion of European interests and values.

Ukraine, as a newly independent state, was generally important for the EU, as it objectively became

an element of the European geopolitical structure. However, on the one hand, by implementing the ENP, the EU generally sought to minimize the conflict between the East (Russia) and the West of the Cold War period, replacing it with a policy of enlargement of Central and Eastern Europe, and thus stabilize the eastern European space. In this way, the EU was shaping a new order based on democracy and its values, which would also ensure security. On the other hand, although Ukraine adopted this model of security relations with the EU and proclaimed its course towards European integration, due to the needs for modernization and reform across all areas of Ukrainian society, as well as Russia's influence on its internal processes, the ENP did not provide Ukraine with prospects for EU membership. As T. Sydoruk rightly points out, in fact, the EU paid little attention to Ukraine's democratization as such, and the lack of political will and common interest of EU member states in the Ukrainian issue became apparent. This policy was mainly aimed at liberalizing the economy between the EU and Ukraine, concluding free trade agreements between them to overcome barriers to socio-economic development with the EU, and this could not 'automatically' contribute to the democratization of the political regime and reforms [9, p.167-168].

In 2003, the European Security Strategy titled 'A Secure Europe in a Better World' was adopted. A key feature of this strategic document is its comprehensiveness, as it encompasses various areas of the EU's foreign policy, including economic, political-legal (implementation of the principles of democracy and human rights), diplomatic and defence aspects, thereby demonstrating its global leadership [12].

The goal of the 'Secure Europe' was to continue to form a security environment on the EU's eastern boarders and maintain international order, as well as to counter new threats. According to this Strategy, the main security problems in Europe were defined as: the development of technologies of ballistic missiles and weapons of mass destruction; new terrorism; weak states and organized crime and ithers [33, p. 104]. These threats were generally defined as 'more diverse, less visible and less predictable' [3, p.59].

It is worth noting that in 2007, in accordance with the EU-Ukraine Action Plan, the parties began negotiations to create a new, more enhanced agreement to replace the Partnership and Cooperation Agreement of 1994. In particular, four negotiation groups were established to address external and security policy issues for the discussion and preparation of the new agreement. In 2008, at the Ukraine-EU Summit, the parties agreed that the new enhanced agreement would be the Association Agreement which would include a security component. However, in 2008, the Russia-Georgia conflict occurred, which caused disagreement within the EU regarding the implementation of this Strategy. In this context, the European Parliament adopted a supplementary document to the European Security Strategy titled 'Ensuring Security in a Changing World' [12].

The Union for the Mediterranean was also initiated in 2008, with the aim of deepening relations with its eastern neighbours based on new principles. However, despite the declared goals, this initiative did not prove effective in addressing security and defence issues. Firstly, a system of collective security was not established. Secondly, the EU's military capabilities turned out to be ineffective in managing military operations.

Given the new security environment and the overall shortcomings of Eastern policy in these formats, there was a need to develop a more appropriate instrument of cooperation. In 2009, this new instrument was the EaP initiative, which envisaged cooperation between Ukraine and the EU on the principles of political association and economic integration, as well as ensuring 'stability, security and prosperity' in Ukraine and other Eastern European countries. At the same time, the EaP in seen by many scholars as an integral part of the ENP, its 'eastern dimension' [11, p.20]. The Eastern Partnership (EaP) provided Ukraine with the opportunity to update its contractual and legal framework with the EU by replacing the existing partnership and cooperation agreements with an Association agreement, establishing a deep and Comprehensive Free Trade area (DCFTA) , and liberalizing the visa regime among other things. The EaP specifically offered Ukraine the prospect of EU membership, depending on reform of its political system. The EaP primarily represents a dialogue with the EU through the organization of summits, ministerial meetings and the work of thematic platforms at the expert level across various fields.

In the European Commission's communication on the 'Eastern Partnership' dated December 3, 2008, security was identified as one of the directions of this EU initiative, but only in the context of border management, combating illegal migration, and organized crime [5]. Clearly, this was a narrowly defined concept of security partnership. Since its inception, the Eastern Partnership did not aim to address security issues; rather, it was presented primarily as a platform for research and information exchange on security threats. A bit later, and quite cautiously, the EU began to focus on security cooperation within the EaP, covering counterterrorism, hybrid threats and cybersecurity. However, these areas did not fully address Ukraine's security needs. Fragmented attention was also paid to enhancing dialogue with Ukraine on security and improving cooperation within framework of the Common Security and Defence Policy (CSDP).

According to researcher G. Gressel, such caution in implementing security policy towards Ukraine is due to the EU's reluctance to increase confrontation with Russia and compromise its stability. Initially, the

EU did not consider security threats from Russia, Turkey or Iran to be critical enough to respond to them with any particular resolve [91]. Therefore, despite the certain ambitiousness of the EaP initiative, there is a 'security deficit' within framework – the EU's failure to take into account both the security problems of the EaP region as a whole and the 'weaknesses' of Ukraine's national security, which simultaneously negatively affected the implementation of internal reforms. Given Russian's policy towards the EaP countries, some EU leaders (e.g. France) considered strengthening security cooperation with Ukraine a 'dangerous and counterproductive' step.

The EaP format also did not provide for conflict resolution in the participating countries of the initiative. For a long time, the EU did not openly recognize Russia as the main source of security threats to Ukraine and the EaP region. This was only somewhat vaguely mentioned in the 'EU Global Strategy' of 2016: 'Russia's violation of international law and the destabilization of Ukraine, as the culmination of long-standing conflicts in the Black Sea region have challenged the very foundation of the European security order' [5].

We agree with V.Matyniuk's view that the limitations of security tasks within the Eastern Partnership are due to the fact that: 1) the Eu was guided by the priority of its own security; 2) it sought to accommodate the interests of all stakeholders; 3) it tried not to act contrary to the interests of the third party (clearly, Russia); 4) there were opposing foreign policy interests among EaP participants [5]. In our opinion, it is also worth adding excessive focus on 'soft security' and the over-reliance on delegating security functions to NATO and the United States.

Also valid is the opinion of expert K.Zarembo, who points out that for a long time, the EU neglected security issues in its relations with Ukraine. Security was a subject of bargaining between the EU and Russia [18]. To some extent, this was due to Ukraine's declaration of 'non-aligned' status in 2010 and the fact that, despite formally proclaimed security cooperation with Ukraine, the EU wa more focused in developing this area with Russia, which created the risk of excluding Ukraine from the European security architecture. Thus, the formally declared comprehensive approach and 'all-encompassing' nature of the Common Security and Defence Policy (CSDP) and the European Security and Defence Policy (ESDP) during the period under review did nit align with the EU's actual security and defence policies, and, as G.Gressel asserts, they were a 'paper tiger' [141].

The aggressive policy of the Russian Federation towards Ukraine became a particular challenge for security relations between Ukraine and the EU in the second period. In view of the security threats posed by Russia, the EU stands for the territorial integrity of Ukraine, recognized Russia's annexation of the Autonomous Republic of Crimea as illegal, tried to help resolve the conflict in eastern Ukraine (e.g., the Minsk Agreements), condemned the war waged by Russia against Ukraine, and supports Ukraine in every way, including through military assistance. An important element of the EU's support for the settlement of the situation around Ukraine has been the restrictive measures (sanctions) introduced by the EU in 2014 in response to Russia's aggression against Ukraine and significantly expanded after Russia's full-scale invasion of Ukraine. Various security aspects of the Russian-Ukrainian war are covered in statements, resolutions, opinions and other documents of the EU institutions and leadership. Therefore, as a result of the Russian war, security cooperation with the EU is extremely important for Ukraine, as it allows it to more effectively counter Russian threats.

Conclusion. When considering security cooperation between Ukraine and the EU, it is advisable to pay attention to the domestic legislation of Ukraine that regulates this area. First of all, it is the National Security Strategy of Ukraine, which was developed in 2014 [6, p. 120]. The main goals of the National Security Strategy of Ukraine are: minimization of threats to the sovereignty of the state and restoration of the territorial integrity of Ukraine; ensuring the European integration of Ukraine through its democratic development. And its tasks are defined as: development of defense and security potential of Ukraine; new foreign policy positioning of Ukraine in the world in the context of instability of the global security system [7, p. 5-6]. The Strategy also identifies the most significant security challenges to Ukraine's national security, including the following: 1) Russia as "a source of long-term systemic threats to the national security of Ukraine"; 2) the occupation of Crimea and Russian aggression in Donetsk and Luhansk regions; 3) Russia's "hybrid war" against Ukraine; 4) escalation of armed aggression against Ukraine (war of February 24, 2022); 5) threats to energy and information security; 6) threats to critical infrastructure. In particular, these security challenges coincide with those of the EU [11]. And also the Law of Ukraine "On National Security of Ukraine" of 2018, which states that Ukraine's cooperation with the EU within the framework of the ESDP and bilateral military cooperation with EU member states is an important part of Ukraine's European integration path (Part 3, Article 3). This law was developed with the participation of Western experts and is an important part of the implementation of European standards of public administration in Ukraine.

The security relations between Ukraine and the EU during this period are determined by the Association Agreement signed on June 27, 2014. The Agreement entered into force in full on September 1, 2017. As a result of this agreement, relations between the two countries acquired a qualitatively new format

of political association and economic integration (through a free trade area). It is worth noting that the Association Agreement is an unprecedented agreement between the EU and the EaP countries in terms of breadth (number of areas covered) and depth (detail of obligations and timeframes). According to the Association Agreement, Ukraine cooperates with the EU in the military-political sphere (twice a year participation in discussions and debates within the EaP multilateral platform: Platform 1 "Democracy, Good Governance and Stability"), military (with the support of the European side, representatives of the Armed Forces of Ukraine are trained on CSDP) and military-technical spheres. The Association Agreement also includes: countering organized crime and arms trafficking; cybercrime, cyber threats, terrorism; participation in training initiatives, ESDP operations and EU combat units; strengthening the ability to respond to regional chemical, biological, radiological and nuclear threats, etc.

The basis for the implementation of the EU-Ukraine Association Agreement is the Action Plan approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on September 17, 2014. In particular, this plan includes tasks in the security sector. As noted by military experts I. Koziy, L. Polyakov and K. Fedorenko, Ukraine has partially implemented the Action Plan: in the field of migration and border management; in the field of border cooperation; in the field of crime prevention; the national police and other reforms have been implemented; ways to counteract cyberattacks carried out by the Russian Federation against Ukraine's infrastructure facilities have been developed [2]. However, this plan left out the issue of forming an appropriate legislative framework for participation in EU operations and training missions under the CSDP and ESDP, as well as cybercrime and arms trafficking.

It is also worth paying attention to the role of Ukraine in the EU Global Strategy 2016. As already mentioned, the prerequisite for its formation was the Russian military aggression against Ukraine since 2014 and the change in the geopolitical and security situation in Europe as a result of this aggression. Thus, the crisis in Ukraine has created an influential context for political discussions on the ENP renewal and the formation of the EU's Global Strategy. Russia's occupation of the Ukrainian peninsula of Crimea and active support for the unrest in the eastern Ukrainian region of Donbas marked the beginning of a further war in Europe. The EU's response is a multidimensional strategy to support the new Ukrainian government and attempts to stabilize the conflict in eastern Ukraine.

REFERENCES:

1. Близняк О. А. Польська концепція «східного виміру» політики Європейського Союзу. *Грані.* 2017. № 9 (137). С. 131-136. URL: https://eprints.oa.edu.ua/5471/1/827-1629-1-SM.pdf
2. Військова євроінтеграція: як Україна виконує свої безпекові зобов'язання за угодою з ЄС. *Громадська синергія.* URL: https://www.civic-synergy.org.ua/articles-in-the media/vijskovayevrointegratsiya-yak-ukrayina vykonuye-svoyi-bezpekovi-zobov-yazannya-zaugodoyu-z-yes/
3. Горбач О., Сигідус К. Порівняльний аналіз Європейської стратегії безпеки та Глобальної стратегії Європейського Союзу. *Гуманітарні візії.* 2017. С. 57-62.
4. Ліщинський І. О., Лизун М. В. Загрози регіональній безпеці в Європі. ***Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.*** С.102-106. URL: http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2020/42-2020/20.pdf
5. Мартинюк В. Безпека Східного партнерства: цілі ЄС і просування України. *Вокс Україна.* 2019. 28 бер. URL: https://voxukraine.org/bezpeka-shidnogo-partnerstva-tsili-yesiprosuvannya-ukrayini
6. Медвідь Ф., Чорна М. Безпекова політика України в умовах зовнішньої агресії: нормативно-правове забезпечення. *Наукові записки.* 2015. Випуск 5-6 (79-80). С. 117-126.
7. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у сфері національної безпеки: аналітична доповідь К.: НІСД, 2014. 148 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/201512/Dopovid_Prezudentps-0ab72.pdf
8. Секторальна інтеграція України до ЄС: передумови, перспективи, виклики. Нац. безпека і оборона. 2021. № 1-2 (185-186). 102 с.
9. Сидорук Т. Європейська політика сусідства і процеси реформування у країнах Східної Європи. *Політичний менеджмент*. 2010. № 4. С. 160-170.
10. Тоцький В. С. Чорноморська синергія та Східне партнерство – нова регіональна політика ***Актуальні проблеми міжнародних відносин.*** 2010. Вип. 90 (Ч. 2). С. 19-21 URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/1514/1432
11. Указ Президента України №392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.03.2020 р. «Про Стратегію національної безпеки України». URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037
12. Щодо перспективи розробки нової редакції Європейської стратегії безпеки: аналітична записка. *НІСД.* 2011. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalnabezpeka/schodoperspektivi-rozrobki-novoi-redakcii-evropeyskoi-strategii.

13. Fedorenko K., Polyakov L., Koziy I. Cooperation between Ukraine and the European Union in the Security Sector PublicMonitoring Report. *The Institute for Euro-Atlantic Cooperation.* 2019. URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wpcontent/uploads/2018/04/Cooperation-between-Ukraine-and-the-EuropeanUnion-in-the-Security-Sector.-PublicMonitoring-Report.pdf.

14. Gressel G. EU Security Compact for the Eastern Neighbourhood: Why unity of command is an issue in politics too. *Clingendael Report. European Council on Foreign Relations (ECFR).* 2021. URL: https://www.clingendael.org/pub/2021/the-easternpartnership/annex-3/.

15. Natorski M. Resilience in EU crisis interventions in Ukraine: A complexity perspective. *Journal of Contemporary European Studies.* 2022. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14782804.2022.2097205

16. Pszczel R. The consequences of Russia's invasion of Ukraine for international security – NATO and beyond. URL: https://www.nato.int/docu/review/articles/2022/07/07/the-consequences-of-russias-invasion-of-ukraine-for-international-security-nato-andbeyond/index.html

17. Ukraine: new EU4 Resilient Regions programme to boost local development in up to 80 communities. URL: https://euneighbourseast.eu/news/latestnews/ukraineneweu4resilientregionsprogramme-to-boost-local-development-in-up-to-80-communities/

18. Zarembo K. Ukraine in EU security: an undervalued partner. Policy brief. 2011. № 88. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/131810/Ukraine_in_EU_Security_PB_88.pdf

УДК 321.728:35.07:35.071.2:352

РЕФОРМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

STATE GOVERNANCE REFORM IN UKRAINE: EXPERIENCE OF DECENTRALIZATION

Ляшенко Т.М.,
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології
Інституту політичних та етнонаціональних досліджень
імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України

У статті аналізується ефективність політичних інститутів в контексті реформи державного управління в Україні. Авторка зазначає, що невід'ємною складовою успішної реалізації реформи держуправління є децентралізація – одна з ключових реформ в Україні, спрямованих на зміцнення місцевого самоврядування та підвищення ефективності управління на регіональному рівні. Вивчення її процесів, викликів та результатів є важливим для збереження цілісності та єдності України під час війни та у післявоєнний період. У статті досліджуються етапи розвитку децентралізації, яка не була повністю завершена до початку повномасштабного російського вторгнення і потребувала низки важливих рішень. Зокрема, після 2019 р. були зроблені кроки запровадження інституту префектів та організації системного адміністративного нагляду за законністю рішень органів місцевого самоврядування. А після 24 лютого 2022 р. указом президента в усіх областях і районах було утворено військові адміністрації.

Аналіз, проведений в статті, доводить, що введення інституту префектів в Україні та функціонування військових адміністрацій продемонструвало поглиблення проблем, які і так були характерними для української виконавчої вертикалі. Зокрема стверджується, що введення інституту префектів потребує змін, спрямованих на уникнення політизації цього інституту. А через те, що керівники ВЦА мають одноосібне право розпоряджатися бюджетними коштами, створюється непрозора фінансова ситуація, що зрештою може призвести до явної корупції, оскільки місцеве самоврядування не має звичних механізмів контролю. У статті зазначається, що місцеві державні адміністрації, їхні керівники та співробітники повинні бути, насамперед, професійними державними службовцями, а не обиратися за принципом лояльності до президента. Отже, для успішного вирішення завдань реформи державного управління та децентралізації в Україні необхідно врегулювати межі впливу президента та відмовитися від ручного управління, яке замість конструктивної співпраці створює конфлікти між місцевою та центральною владою. Негативні наслідки персоналізації влади мають стати застереженням для України. Незважаючи на те, що формально вона є парламентсько-президентською республікою, на практиці відносини між президентом і виконавчою та законодавчою гілками влади близькі до президентсько-парламентських. Воєнний стан в Україні обмежує можливість впровадження всіх необхідних рішень, зокрема не може бути ініційований і перегляд Конституції. Проте те, що закладається сьогодні, має безпосередній вплив на майбутнє нашої держави.

Ключові слова: державне управління, децентралізація, інститут префектів, військові адміністрації.

The article analyzes the effectiveness of political institutions in the context of public administration reform in Ukraine. The author notes that decentralization, one of the key reforms in Ukraine aimed at strengthening local self-government and improving the efficiency of regional governance, is an integral component of the successful implementation of public administration reform. Studying its processes, challenges, and outcomes is crucial for preserving Ukraine's integrity and unity during the war and in the post-war period. The article examines the stages of decentralization development, which was not fully completed before the start of the large-scale Russian invasion and required several important decisions. In particular, after 2019, steps were taken to introduce the institution of prefects and to organize a systematic administrative oversight of the legality of decisions made by local self-government bodies. After February 24, 2022, military administrations were established in all regions and districts by a presidential decree.

The analysis conducted in the article demonstrates that the introduction of the institution of prefects in Ukraine, along with the functioning of military administrations, has deepened existing problems that were already characteristic of the Ukrainian executive hierarchy. Specifically, it is argued that the introduction of prefects requires changes aimed at preventing the politicization of this institution. Additionally, since the heads of the military-civil administrations (MCAs) have the unilateral right to manage budgetary funds, it creates a non-transparent financial situation, which could eventually lead to overt corruption, as local self-government lacks traditional control mechanisms. The article notes that local state administrations, their leaders, and employees must primarily be professional civil servants, rather than being selected based on loyalty to the president. Therefore, to successfully address the objectives of public administration reform and decentralization in Ukraine, it is necessary to regulate the boundaries of presidential influence and abandon manual control, which, instead of fostering constructive cooperation, creates conflicts between local and central authorities. The negative consequences of the personalization of power should serve as a warning for Ukraine. Although it is formally a parliamentary-presidential republic, in practice, the relationship between the president and the executive and legislative branches is closer to that of a presidential-parliamentary system. Martial law in Ukraine limits the ability to implement all necessary decisions, including the initiation of constitutional amendments. However, what is being established today has a direct impact on the future of our state.

Key words: public administration, decentralization, institute of prefects, military administrations.

Постановка проблеми. Реформа державного управління є безумовним пріоритетом для демократичного розвитку України. Значення цієї реформи є важливим як під час воєнного стану, так і у повоєнний період. Невід'ємною складовою успішної реалізації реформи держуправління є децентралізація, без якої неможливий успіх будь-яких інших перетворень, оскільки вона спрямована на поліпшення ефективності, прозорості та відповідальності управлінських процесів. Досягнення балансу між централізацією, децентралізацією та побудовою інституту відповідальності є ключовими факторами для ефективного проведення реформ у державному управлінні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед великого комплексу наукової літератури, присвяченої державному управлінню загалом і децентралізації зокрема, важливе значення мають праці Наталії Горбової «Природа державного контролю (нагляду) та генезис його законодавчого визначення» [5], Євгена Романенка «Принципи і функції державного управління» [11], Юлії Лихач «Механізми реформування державного управління: досвід країн Східного партнерства» [8], Юлії Бахтіної «Поняття та класифікація функцій державного управління» [1], Євгенії Білокур «Функції державного управління: поняття, особливості, правове регулювання» [2] Валентина Малиновського «Реформа децентралізації у Волинській області» [9], Анатолія Круглашова та Василя Буреги «Здобутки і труднощі в реалізації децентралізації влади в Україні» [7] тощо.

Постановка завдання. Реформа децентралізації є однією з ключових реформ в Україні, спрямованих на зміцнення місцевого самоврядування та підвищення ефективності управління на регіональному рівні. Вивчення її процесів, викликів та результатів є важливим для збереження цілісності та єдності України під час війни. А також для формування пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практичних аспектів реформи децентралізації у повоєнний час. Передбачається також виявити ключові проблем та перешкоди у розвитку реформи держуправління, що пов'язані з надмірною централізацією влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Одну зі ланок державного управління в Україні представляють керівники та спеціалісти органів місцевої державної адміністрації районного рівня.* З моменту здобуття незалежності в 1991 році Україна переживала постійну боротьбу між вимогами децентралізації, що йшли знизу, та політикою централізації, що йшла зверху вниз, супроводжуючи політичні баталії між її президентами, парламентами та урядами. Законодавча основа для створення місцевих державних адміністрацій була закладена Конституцією України 1996 р. та Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 1999 р. Ідея створення місцевих державних адміністрацій в Україні виникла як частина ширшої реформи державного управління в умовах переходу від радянської системи до незалежної української держави. Головною метою було забезпечення централізованого контролю над регіонами та ефективного управління на місцях, особливо в період становлення нових державних інститутів. Фактично, у перші роки незалежності українське керівництво прагнуло зміцнити державний апарат і встановити централізований контроль над регіонами. Місцеві державні адміністрації мали стати інструментом для забезпечення вертикалі влади, через яку центральний уряд міг би реалізовувати свою політику на місцях. Замість підвищення ефективності держави інституційна централізація в Україні підривала спроможність уряду надавати державні послуги.

До 2014 р. Україна все ще залишалася формально централізованою державою з адміністративно-територіальними структурами, в основному успадкованими від СРСР. Анексія Криму, бойові дії на Донбасі продемонстрували вразливість стосунків центру та регіонів, що в основному характеризувались боротьбою між елітами. Така ситуація, безумовно, полегшила російське повномасштабне вторгнення на початку 2022 р.

Тоталітарне правління, що передувало здобуттю незалежності стримувало ранні пострадянські спроби децентралізації в Україні. Значні соціально-економічні відмінності між регіонами та брак міжрегіональної співпраці ускладнювали перші ініціативи з децентралізації. Найперша спроба запровадити місцеве самоврядування відбулася ще до офіційного здобуття Україною незалежності відбулась 7 грудня 1990 р. схваленням закону «Про місцеві ради та місцеве та регіональне самоврядування». Закон дозволяв навіть дуже маленьким селам створювати власні органи прийняття рішень та виконавчі органи. У результаті на 1991 р. кількість самоврядних місцевих громад сягала близько 10 тис. У 1992 р. було прийнято закон «Про Уповноваженого Президента» та нову редакцію закону «Про місцеві ради та місцеве і регіональне самоврядування». Вони скасували щойно створені виконавчі органи прямо обраних обласних і субрегіональних рад і запровадили замість них, як обласні та районні виконавчі органи, представників президента. Ці призначені з центру керівники відповідали за виконання рішень з Києва та нагляд за прийняттям рішень у межах прямо обраних регіональних рад. Проте у 1994 р. парламент схвалив закон «Про створення органів місцевої влади та самоврядування». Цей закон знову скасував регіональну виконавчу владу та передав її повноваження виконавчим комітетам, які призначаються обраними регіональними радами. У 1995 р. новообраний президент Лео-

нід Кучма і національний парламент підписали конституційну угоду. Серед інших положень, ця угода перетворювала виконавчі комітети прямо обраних регіональних і субрегіональних рад назад у державні адміністрації, очолювані чиновниками, призначеними президентом. Згодом ця змішана модель закріпилася в новій Конституції України 1996 р. У цих конституційних положеннях було чітко зазначено, що президент, а не парламент, відповідає за управління відносинами між центром і периферією, що узгоджувалось з переходом України до президентсько-парламентської республіки. Після вступу до Ради Європи Україна підписала та ратифікувала у 1997 р. Європейську хартію місцевого самоврядування, що сприяло прийняттю законів 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні» та 1999 р. «Про обласні державні адміністрації», які знову визначили прерогативи муніципалітетів. Наступним кроком нових форм управління та поділу територій стала Концепція адміністративної реформи в Україні 1998 р., схвалена Указом Президента № 810. Проте ця Концепція не змогла вплинути на реальну політику.

У 2004 р. в Україні відбулась політреформа – широкомасштабна конституційна реформа, яка послабила посаду президента та запровадила нинішню парламентсько-президентську республіку. Політреформа перепідпорядкувала регіональну виконавчу владу як президенту, так і прем'єр-міністру. Тим самим це створило інституційну невизначеність та додаткове джерело для конфліктів. Планувалося, що новий розподіл відповідальності для державних адміністрацій стане інституційним стимулом для компромісу та співпраці, а насправді це стало ще одним полем змагання між президентом і прем'єр-міністром.

Після Помаранчевої революції уряд включив децентралізацію та територіальне перепланування України до пріоритетних реформ. Команда на чолі з новим першим віце-прем'єр-міністром Романом Безсмертним розробила та протягом 2005 р. просувала «Концепцію адміністративно-територіальної реформи», яка мала на меті покращити спроможність органів місцевого самоврядування надавати послуги громадянам та сприяти регіональному розвитку. Концепція Безсмертного безпосередньо пов'язувала питання нового адміністративно-територіального поділу держави з її функціями та спроможністю надавати державні послуги. Зокрема, планувалося значно зменшити кількість районів і збільшити їх розмір. Окрім того, у проекті Концепції пропонувалося посилити виконавчі комітети обласних та обласних рад, чіткіше розмежувати їх повноваження та центрально призначених регіональних органів виконавчої влади. Але через брак політичної волі серед центральних і регіональних лідерів, а також через відсутність відповідних законопроектів план Безсмертного провалився восени 2005 р. Важливим кроком на шляху децентралізації було створення Ради регіонів у 2010 р. Однак цей орган був лише консультативною платформою для центральних політичних діячів, регіональних органів виконавчої влади та голів регіональних рад.

Загалом, більшість із спроб впровадження децентралізації в Україні відображали боротьбу за владу між президентом і парламентом у 1991–1996 рр., або між президентом і прем'єр-міністром у 2005–2013 рр. У 2015–2020 рр. під порядкування органів місцевого самоврядування перейшло багато функцій – здійснення архітектурно-будівельного контролю, управління земельними, водними ресурсами. До їхніх бюджетів почали надходити значні фінансові ресурси. Але реформа децентралізації не завершена не була. Наприкінці 2014 р. органи прокуратури були позбавлені функції «загального нагляду», зокрема за законністю рішень органів місцевого самоврядування. Відсутність інших органів контролю створило певну законодавчу прогалину. Що, у свою чергу, сприяло порушенню законодавства та зловживань як з боку органів місцевого самоврядування, так і з боку різноманітних органів контролю. Наприклад – рішення Бучанської районної ради 2021 р. щодо включення до меж смт Коцюбинське 2,9 тис. га території міста Києва.

Отже децентралізація не була повністю завершена й ще потребувала низки важливих рішень, зокрема закріплення основних її положень у Конституції України, запровадження інституту префектів та організації системного адміністративного нагляду за законністю рішень органів місцевого самоврядування. Варто зазначити, що Україна – єдина європейська країна, де відсутній механізм адміністративного нагляду.

Після того, як партія «Слуга народу» отримала абсолютну більшість місць (254 з 450) у Верховній Раді в липні 2019 року, команда Володимира Зеленського оголосила про зобов'язання скоротити кількість районів із 490 до 100, а також *запровадити інститут префектів замість державних адміністрацій у регіонах.* Префекти повинні були замінити голів місцевих державних адміністрацій і виконувати функції державного нагляду та контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування. Вже у грудні 2019 року Президент України вніс до Верховної Ради проект закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» [3]. Метою законопроекту, згідно з Пояснювальною запискою до нього, є створення правової бази для функціонування місцевих державних адміністрацій префектурного типу до внесення змін до Конституції України щодо децентралізації. а також оновити законо-

давство про місцеві органи місцевого самоврядування відповідно до поточних викликів і останніх реформ.

За зразок моделі планувалося взяти найкращий європейський досвід, який вже довів свою ефективність. Коли заходить мова про європейський інститут префектів, насамперед згадується практика Франції, Польщі та Румунії.

У цих країнах структура місцевого самоврядування на рівнях окремих адміністративно-територіальних одиниць є досить схожою. Різниця полягає в тому, хто призначає префекта як представника центральних органів виконавчої влади. У Польщі воєводу призначає Рада Міністрів. У Румунії префекти призначаються урядом. В Україні, відповідно до проєкту закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» № 2598 від 13.12.2019 р. це питання пропонують вирішити так: «Префект призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України». Тобто з першого погляду ця норма дублює норми, прописані, наприклад, у французькому законодавстві. Франція має складну систему децентралізованої влади, починаючи з національного рівня. Важливим гвинтиком цієї системи є префектури, якими керують префекти. Роль Президента суто символічна: він лише призначає префектів за пропозицією прем'єр-міністра та міністра внутрішніх справ. У Франції 124 префекти, які представляють національний уряд Франції на місцевому рівні. Вони реалізують урядові плани розвитку та політику планування землекористування, а також виконують функції контролю за громадським порядком та безпекою.

В більшості європейських країн, які мають інститут префекта, основна роль префекта полягає в координації державних служб, які підпорядковуються уряду, і сам префект підзвітний уряду та контролюється ним. Натомість в українському законопроекті у Статті 118 прописана наступна норма: «Префект під час здійснення своїх повноважень підзвітний та підконтрольний Президентові України та Кабінетові Міністрів України». Така подвійна підзвітність префектів створюватиме фактично дві паралельні вертикальні виконавчої влади.

Також у Статті 119 вказується, що «Акти префектів, видані на здійснення повноважень, визначених пунктом 1 частини першої цієї статті, можуть бути скасовані Президентом України…» [3] Така норма надає президенту право втручатися в адміністративні справи та скасовувати рішення префектів, при тому, що спосіб призначення та звільнення префектів надає перевагу уряду. Натомість положення має бути сформульоване таким чином, щоб не закладати вірогідність конфлікту між органами виконавчої влади, згідно з міжнародною практикою префект повинен бути підзвітний перед Урядом, а не президентом.

Згідно з цілями, проголошеними у Проекті Закону №2598, префекти мали бути представниками центральної влади на місцях, незалежними від місцевих політичних впливів, і відповідати за дотримання законодавства та конституційного ладу.

Загалом, введення інституту префектів в Україні мало на меті підвищення ефективності виконавчої вертикалі в Україні, що б зменшило рівень бюрократії, підвищило професіоналізм кадрів, знизило корупцію та забезпечило кращу координацію між рівнями влади. Проте, запропонований проект закону не сприяв посиленню децентралізації в Україні, а лише посилював президентську вертикаль, на що й було вказано в рекомендаціях Ради Європи. І хоча вже через місяць проект цього закону був відкликаний, Рада Європи надала коментарі до нього [13], які були узгоджені з Європейською комісією «За демократію через право» («Венеціанська комісія») та Конгресом місцевих і регіональних влад. У Висновку Ради Європи зазначалося, зокрема, що підпорядкування префекта президенту виглядає надто сильним і було рекомендовано не надавати президенту повноваження втручатися в адміністративні справи та скасовувати рішення префектів. Було зазначено, що «таке повноваження має належати судам» [13].

Воєнний стан в Україні обмежує можливість впровадження всіх необхідних рішень, перегляд Конституції не може бути ініційований, поки діє воєнний стан (ст. 157 Конституції України), проте подальша робота над введенням в Україні інституту префектів потребує змін, спрямованих на уникнення політизації інституту префектів і зробити префектів відповідальними перед Урядом за більшість питань, які належать до їх відповідальності.

Тим не менш система державного представництва для нагляду за дотриманням законів на певній території повинна існувати обов'язково. У багатьох країнах, включно з усіма членами Європейського Союзу, така система існує. Система адміністративного нагляду допоможе мінімізувати ризики корупції, ухвалення незаконних рішень органами місцевого самоврядування тощо. Інакше результатом відсутності нагляду будуть постійні конфлікти між центральною та місцевою владою та фактична боротьба за розподіл місцевих бюджетів.

Реформування МДА та встановлення державного адміністративного нагляду за законністю актів органів місцевого самоврядування є частиною Плану України в рамках Ukraine Facility та зафіксоване серед завдань оновленої Державної стратегії регіонального розвитку до 2027 р. Тому норми законороєкту 4298 обов'язково повинні

бути узгоджені з висновками Венеціанської комісії. Верховна Рада має закріпити на законодавчому рівні запровадження державного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування. Це дозволить упорядкувати систему державного управління та забезпечити кращу взаємодію між центральною та місцевою владою. Проте очевидним є те, що керівники МДА повинні бути професійними державними службовцями, а не обиратися за принципом лояльності до президента. Україні потрібно врегулювати межі впливу президента та відмовитися від ручного управління, яке замість конструктивної співпраці створює конфлікти між місцевою та центральною владою. Але, знову таки, зміни в Конституцію можуть відбутися лише після завершення воєнного стану.

Після початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 р. указом [10] *президента в усіх областях і районах було утворено військові адміністрації*. На той час таке рішення було продиктоване військовою необхідністю та реальною загрозою окупації більшої частини України. Повний список військових адміністрацій із даними про їхніх очільників знайти неможливо. Згідно указами про їхнє створення на сайті Офісу президента, в Україні нині діють 183 військові адміністрації населених пунктів, ще 24 – в областях, одна – у Києві. Також військові адміністрації були утворені на базі існуючих районних державних адміністрацій. Військові адміністрації наразі діють у 61 місті (враховуючи Київ), ще 59 – у селищах, 64 – у селах. При цьому робота майже половини міських військових адміністрацій неможлива через окупацію цих населених пунктів. Часто такі адміністрації працюють в інших містах на підконтрольній території.

З часом функціонування військових адміністрацій продемонструвало поглиблення проблем, які і так були характерними для української виконавчої вертикалі. Керівники ВЦА фактично мають одноосібне право розпоряджатися бюджетними коштами, що може призводити до непрозорості, а в найгіршому випадку — до явної корупції, оскільки місцеве самоврядування не має звичних механізмів контролю. Насамперед, уся повнота влади щодо створення та призначення голів ВЦА зосереджена в руках президента України. Це питання особливо актуальне в контексті децентралізації, яка передбачає запровадження інституту префектів, призначення яких планується не з кадрового резерву державних службовців, а виключно з прихильників президента. Кількість очільників військових адміністрацій, що пов'язані зі «Слугою народу», є досить значною: з 30 військових адміністрацій у містах, що не є окупованими або на території яких не ведуться активні військові дії, щонайменше десять очолюють люди, пов'язані зі «Слугою народу». Іноді вона збільшується через те, що начальників військових адміністрацій призначають також і на посади в партії. Це стало доволі потужним інструментом, що дозволяє правлячій партії, а значить і президенту, збільшувати свій вплив на місцях. Особливо відомий став випадок Чернігова. Рік тому мера Владислава Атрошенка відсторонили від посади. Вже у лютому Зеленський підписав указ про створення в місті військової адміністрації. Виконавчий директор Асоціації міст України Олександр Слобожан підкреслює, що однією з найбільших проблем у відносинах між центральною та місцевою владою є дублювання повноважень між ВА та ОМС і нечіткість чинного законодавства: «Необхідно законом визначити чіткі причини запровадження військових адміністрацій населених пунктів, які не допускатимуть згортання дієздатного місцевого самоврядування. Важливо також прибрати двозначність у законі щодо парламентського порядку наділення ВА повноваженнями місцевого самоврядування» [6]. Наприклад, Київська міська військова адміністрація, яку очолює генерал Сергій Попко, призначений 27 жовтня 2022 р., функціонує паралельно з державною адміністрацією, яку очолює мер Києва Віталій Кличко. Як наслідок, розмежування їхніх обов'язків хитке та невизначене. Незрозуміло, кому підпорядковуються районні адміністрації в місті. Через подібні прогалини в урегулювання відносин у виконавчій вертикалі регулярно піднімається питання доцільності існування військової адміністрації не лише у столиці, але в інших містах, віддалених від бойових дій. Сюди ж можна віднести і протистояння Банкової та мера Києва Віталія Кличка за посаду голови КМДА та глобальну суперечку уряду з місцевим самоврядуванням за розподіл військового ПДФО, в результаті якої ПДФО було передано Мінцифри. Централізація коштів не лише поставила під питання побудову бомбосховищ в містах, але й ускладнила забезпечення військових: за січень-липень поточного року головні розпорядники бюджетних коштів використали лише 45% фактичних надходжень ПДФО.

На думку Слобожана, в новому законі нардепи також мають чітко визначити, що ВА в населених пунктах повинні займатися виключно питаннями безпеки та оборони, а не перебирати повноваження в органів місцевого самоврядування. Також слід урегулювати й статус посадових осіб муніципалітетів, призначених на посади у ВА. До цього додається ще й відсутність норм у законі «Про правовий режим воєнного стану» [4] щодо відновлення діяльності місцевого самоврядування після припинення воєнного стану.

Громадяни України також в цілому негативно ставляться до надмірної ролі Офісу президента у стосунках між центральною та місцевою владою. Такими є результати соціологічного опитування,

яке провів Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова на замовлення Руху Чесно з 8 по 15 грудня 2023 р. [12]. Як показують результати опитування, українці вважають, що представники Офісу президента перевищують свої повноваження, впливаючи на парламент і уряд, а отже й на законодавство. Трохи більше 50% українців зазначили таке ставлення. Не погоджуються з цією тезою близько 25% громадян, а ще близько 20% не мають відповіді. Регіональні відмінності у цьому питанні частково присутні. Мешканці західних регіонів майже на 20% частіше вважають, що ОП впливає на рішення як парламенту, так і уряду з перевищенням повноважень. Також українці вважають, що ОП перевищує свої повноваження і у взаємодії з правоохоронними, антикорупційними та судовими органами. Близько 47% громадян переконані, що ОП впливає на роботу органів правосуддя з перевищенням своїх повноважень. Такі дані демонструють стійку тенденцію сприйняття українцями діяльності Офісу президента як такої, що має вплив ледь не на всі державні структури та інституції.

Висновки та перспективи. З огляду на вердикт міжнародних експертів та думку громадян України, Верховна Рада повинна чітко розмежувати повноваження між центральною та місцевою владою. Це включає встановлення чітких критеріїв для створення військових адміністрацій і визначення меж президентського впливу на їх керівників. Після адміністративної реформи 2020 р. в Україні кількість низових адміністративних одиниць різко скоротилася, а деякі з них припинили своє існування. Водночас старі проблеми та недоліки державного управління на місцевому рівні не вирішені. Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 рр. заклала основи для вдосконалення публічної влади, у тому числі щодо нових способів її здійснення, при цьому правовий статус та реалізація цієї реформи на тимчасово окупованих територіях з особливим адміністративним статусом залишається незрозумілим. З кожним днем ця потреба стає дедалі актуальнішою, щоб зберегти досягнення децентралізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бахтіна Ю. Поняття та класифікація функцій державного управління. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. 2018. Право. Вип. 26. С. 85-89.
2. Білокур Є. Функції державного управління: поняття, особливості, правове регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеська юридична академія, 2018.
3. Верховна Рада України. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): Проект Закону № 2598 від 13.12.2019.
4. Верховна Рада України. Про правовий режим воєнного стану: Закон № 389-VIII від 12 травня 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text
5. Горбова Н. Природа державного контролю (нагляду) та генезис його законодавчого визначення. Право та державне управління. 2019. 1. URL: http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/7320/1/1.pdf
6. Загородній М. Військові адміністрації: повзуча централізація чи необхідний інструмент під час війни? Рух Чесно. Листопад 22. URL: https://www.chesno.org/post/5792/
7. Круглашов А., Бурега В. Здобутки і труднощі в реалізації децентралізації влади в Україні. Аспекти публічного управління. 2021. 9. С.2.
8. Лихач Ю. Механізми реформування державного управління: досвід країн Східного партнерства : автореф. дис. ...канд. наук з державного управління. Національний університет "Чернігівська політехніка". 2017.
9. Малиновський, В. Реформа децентралізації у Волинській області. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2021. 3.
10. Президент України. Про утворення військових адміністрацій: Указ №68/2022 від 24 лютого 2022 р. URL: https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405
11. Романенко Є. Принципи і функції державного управління. Державне управління. 2018. 1. С. 91-99.
12. Рух Чесно. Дослідження ставлення українців до деяких інструментів демократії під час війни. 2024. URL: https://drive.google.com/file/d/1SF7CA7Re2E9uSBYUtZY6bvrFVK9nZHxF/view?pli=1
13. Centre of expertise for good governance. Opinion on the draft law “On Amendments to the Law of Ukraine “On Local State Administrations” and Other Legislative Acts of Ukraine on Reforming Territorial Organisation of Executive Power in Ukraine” (#4298). Strasbourg, 2024. February 21. CEGG/LEX(2024)1. URL: https://rm.coe.int/cegg-lex-2024-1-local-state-administrations-draft-law-4298-eng-as-of-2/1680aea863

УДК 323.2

КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЧИННИКІВ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ

CRITERIA FOR CLASSIFICATION OF INSTITUTIONAL FACTORS OF SOCIAL AND POLITICAL PARTICIPATION OF YOUTH

Матухно Г.Р.,
аспірант кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

В умовах функціонування сучасних демократичних держав значної актуальності набуває питання дослідження впливу політичних інститутів на забезпечення політичної участі населення, як важливої запоруки ефективного функціонування демократичної політичної системи. Не виключенням є й дослідження політичної участі молоді, як важливої соціально-демографічної групи, залучення якої до суспільно-важливих процесів є одним із пріоритетних завдань молодіжної політики сучасності. Водночас практика доводить, що успішне забезпечення можливостей для участі молоді у публічній політиці має спиратись на суттєву інституційну основу, яка охоплює цілий комплекс інституційних структур, особливості функціонування яких залежать від широкого спектру різних чинників. При цьому в умовах Україні такі політичні інститути ще знаходяться на етапі свого розвитку, перебуваючи у стані поступової імплементації європейських підходів до реалізації молодіжної політики. Саме тому головна мета статті полягає у виокремленні чинників, які впливають на політичні інститути, що сприяють забезпеченню публічної політичної участі вітчизняної молоді, та розробити підходи до їх класифікації, шляхом визначення валідних критеріїв їх типологізації.

Основна частина дослідження спрямована на здійснення аналізу, порівняння та характеристики основних інституційних чинників, що впливають на публічну політичну участь молоді в сучасній Україні. У ході дослідження було розкрито сутність найбільш дискусійних чинників, їх відмінності та доцільність розмежування одне від одного. Обґрунтовано особливості взаємозв'язку між структурою та людським потенціалом, інституційною пам'яттю та алгоритмами роботи, а також комунікативними ресурсами і особливостями зовнішнього сприйняття відповідних політичних інститутів. За результатами дослідження запропоновано декілька нових підходів до класифікації інституційних чинників публічної політичної участі молоді, що спираються на різні критерії. Окреслено поле для проведення подальших досліджень, орієнтованих на вивчення проблемного і перспективного виміру функціонування відповідних політичних інститутів у контексті сучасних реалій розвитку вітчизняної молодіжної політики.

Ключові слова: публічна політична участь, молодь, молодіжна політика, політична участь, публічна політика, громадянське суспільство, політичні інститути.

In the conditions of the functioning of modern democratic states, the issue of researching the influence of political institutions on ensuring political participation of the population, as an important guarantee of the effective functioning of a democratic political system, is gaining considerable relevance. The study of the political participation of youth, as an important socio-demographic group, whose involvement in socially important processes is one of the priority tasks of modern youth policy, is no exception. At the same time, practice proves that the successful provision of opportunities for youth participation in public policy must be based on a substantial institutional basis, which encompasses a whole complex of institutional structures, the peculiarities of which function depend on a wide range of different factors. Simultaneously, in the conditions of Ukraine, such political institutions are still at the stage of their development, being in a state of gradual implementation of European approaches to the implementation of youth policy. That is why the main goal of this article is to single out the factors that influence political institutions that contribute to ensuring the public political participation of domestic youth, and to develop approaches to their classification by determining valid criteria for their typology.

The main part of the study is aimed at analyzing, comparing, and characterizing the main institutional factors that influence the public political participation of young people in modern Ukraine. During the research, the essence of the most controversial factors, their differences, and the expediency of distinguishing one from the other was revealed. The peculiarities of the relationship between structure and human potential, institutional memory and work algorithms, as well as communicative resources and features of external perception of the relevant political institutions, are substantiated. According to the results of the research, several new approaches to the classification of institutional factors of public political participation of youth are proposed, based on various criteria. A separate field has been designated for further research, focused on the study of the problematic and prospective dimensions of the functioning of the relevant political institutions in the context of the modern realities of the development of Ukrainian youth policy.

Key words: public political participation, youth, youth policy, political participation, public policy, civil society, political institutions.

Постановка проблеми. Практики функціонування сучасних демократичних держав наочно демонструють, що вихідною вимогою для успішного функціонування демократичної політичної системи є забезпечення можливостей для здійснення політичної участі громадян, як вагомого чинника формування, вдосконалення і реалізації місцевої та державної політики. При цьому не менш значну роль відіграє політична участь молоді, як, з одного боку, інструмент артикуляції інтересів даної соціально-демографічної групи населення, а з іншого – важливий чинник полі-

тичної соціалізації. У цьому контексті цілком логічною є орієнтованість європейських підходів до вироблення молодіжної політики, шляхом безпосереднього залучення молоді до процесів розробки і ухвалення рішень. Красномовним є підхід Ради Європи, за якого молодь розглядається не тільки як об'єкт, а й суб'єкт державної політики, в той час як політична участь – фундаментальним правом людини [10]. Однак, важливо розуміти, що успішна реалізація такого підходу вимагає наявності комплексу інституційних умов, які одночасно впорядковують та сприяють забезпеченню політичної участі молодих громадян.

Наразі сучасна Україна, навіть в умовах повномасштабного військового вторгнення, продовжує демонструвати орієнтованість на сприяння політичній участі населення, зокрема, її конвенційних форм, коректних для умов правового режиму воєнного стану. Не виключенням є і молодіжна політика, яка спирається на інституційну основу, одним із завдань якої є активізація залучення молоді до процесів ухвалення рішень [34; 35]. Разом з тим, слід зазначити, що особливості функціонування відповідних політичних інститутів залежать від комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників, сукупність яких часто набуває складного взаємопов'язаного характеру. Саме тому актуальність нашого дослідження полягає у здійсненні спроби виокремити інституційні чинники публічної політичної участі вітчизняної молоді та запропонувати підходи до їх класифікації, які відображатимуть особливості взаємозв'язку між різними факторами, що впливають на функціональність політичних інститутів, діяльність яких сконцентрована на молодіжній політиці та/або взаємодії з молоддю. Водночас операціоналізація поняття «публічна політична участь» у даній статті детермінована, передусім, акцентуалізацією уваги на публічному вимірі політичних взаємодій, виражених у публічній сфері політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняному науковому дискурсі тематика дослідження феномену політичної участі репрезентована у публікаціях Є. Головахи [18; 19], І. Бекешкіної [11; 18], Н. Паніної [19; 33], Г. Зеленько [22], А. Колодій [27], Ю. Шведи [38], А. Романюка [37; 38], В. Климончука [25; 26], Н. Ротар [39], С. Наумкіної [30], В. Небоженка [18] тощо. Водночас суттєві доробки у напрямі дослідження різних аспектів ролі держави у забезпеченні політичної участі молоді належать працям М. Головатого [16; 17], Є. Бородіна [12; 13], О. Каретної [24], С. Гринчишина [20] та В. Овчарової [32]. Зі свого боку, при виокремленні інституційних чинників публічної політичної участі молоді ми спираємось на класичні постулати теорій інституціоналізму та неоінституціоналізму, виражених у працях таких вчених, як Е. Гіденс [3], Е. Дюркгейм [1], Т. Веблен [15], Т. Парсонс [8], Д. Норт [31], Г. Хелмке, С. Левітскі [5], М. Оріу [4], Е. Фуруботн, Р. Ріхтер [2]. Разом з тим, при дослідженні українських реалій функціонування політичних інститутів, не менш важливим у розрізі нашої тематики дослідження є й наукові розробки вітчизняних вчених, до переліку яких, окрім частини згаданих вже вище, належать праці Г. Щедрової [40; 41], Л. Бунецького [14], Д. Зубрицької [23], М. Михальченка [29], О. Рибія [36] тощо. Своєю чергою, врахування напрацювань західних дослідників з тематики молодіжної політики, – Л. Сіурали [10], М. Янса та К. Де Бекера [6], у поєднанні із рекомендаціями Ради Європи [9], дозволяє орієнтуватись на сучасні європейські підходи до реалізації молодіжної політик4ки при аналізі відповідних інституційних чинників в сучасній Україні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність суттєвого дослідницького підґрунтя, наразі в Україні бракує комплексних досліджень, направлених на здійснення класифікації та структурування взаємозв'язків між різними інституційними чинниками, що здійснюють вплив на політичну участь молоді. Саме тому основною метою нашого дослідження є виокремлення чинників, які впливають на політичні інститути, що сприяють забезпеченню участі вітчизняної молоді у політиці, та розробити підходи до їх класифікації, шляхом визначення валідних критеріїв їх типологізації.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Виходячи із сутності поставленої мети, її успішна реалізації передбачає виконання одразу декількох дослідницьких завдань, які охоплюють наступні кроки: 1) визначити основні інституційні чинники, що впливають на публічну політичну участь молоді; 2) обґрунтувати сутність найбільш дискусійних чинників, їх відмінності та доцільність розмежування одне від одного; 3) визначити особливості взаємозв'язку між окремими інституційними чинниками, які перебувають у стані безпосередньої взаємозалежності; 4) запропонувати критерії для класифікації інституційних чинників публічної політичної участі вітчизняної молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи особливості функціонування політичних інститутів, які направлені на сприяння забезпеченню політичної участі молоді, цілком очевидно, що їх діяльність залежить від комплексу чинників, які по-різному впливають на функціональність відповідних інституційних структур. Так, у ході здійснення аналізу і порівняння інституційних практик на прикладі Міністерства молоді та спорту України, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, інституту молодіжних рад, молодіжних центрів та просторів, а також інститутів громадянського суспільства, нами було визначено перелік чинни-

ків, які впливають на функціональність перелічених інституцій у контексті забезпечення публічної політичної участі вітчизняної молоді. Так, на нашу думку, до таких чинників належать:

- інституційна структура
- людський потенціал
- особливості нормативного регулювання
- політична воля
- інституційна пам'ять
- рівень інклюзивності політичних інститутів
- особливості сприйняття відповідного політичного інституту з боку різних стейкхолдерів та суспільних груп
- комунікативні ресурси
- рівень фінансування та обсяг наявних матеріальних ресурсів
- алгоритми функціонування політичних інститутів
- характер та умови співпраці із зовнішніми стейкхолдерами

Як демонструє практика, кожен із перелічених чинників має взаємопов'язаний характер, що проявляється у доповненні та повсякчас відіграванні компенсаторної ролі по відношенню одне одного. Разом з тим, беручи до уваги обмеженість допустимого обсягу статті, розглянемо найбільш принципові чинники, розрізнення та характеристика яких може потребувати додаткового пояснення. Зокрема, інституційна структура та людський потенціал політичних інститутів, що взаємодіють з молоддю, доповнюють одне одного, оскільки кожен відповідний політичний інститут одночасно характеризується як наявністю профільних відділів, так і фахівців, діяльність яких сконцентрована саме на питаннях молодіжної політики та/або роботи з молоддю. Як наслідок, на функціональність таких відділів значно впливає кількість та рівень професійності осіб, включених у його структуру. З іншого боку, невідповідність структури політичного інституту існуючим викликам та проблемам, поставленим цілям і завданням, а також компетенціям його представників так само негативно впливає на його функціональність, зокрема, здатності до виконання визначених завдань. До прикладу, загальновідомо, що у системі органів публічної влади спостерігається дефіцит кадрів, що прямо впливає на їх функціональність. Так, згідно даним Національного агентства України з питань державної служби, станом на ІІ квартал 2024 року тільки на посадах державної служби спостерігається 34865 вакантних посад, що становить 17,55% штатного розпису всіх посад державної служби в Україні [21]. Не оминає проблема дефіциту кадрів і структурні підрозділи місцевих органів влади, які відповідають за взаємодію з молоддю – на нашому досвіді, часто такі відділи та управління вимушені делегувати виконання своїх завдань, що входять до зони їх безпосередньої відповідальності, самій молоді, яка звертається із певним запитом. Водночас проблема дефіциту людського потенціалу поширюється також і на молодіжні ради й інститути громадянського суспільства, що часто є наслідком відсутності, нестачі або дисбалансу мотивуючих компонентів, виражених і на матеріальному (матеріальна винагорода команди), і на емоційно-психологічному рівні (отримання позитивних вражень та емоцій від спільної діяльності). Зі свого боку, зворотній вплив структури на реалізацію людського потенціалу, на нашу думку, найбільш красномовно можна прослідкувати на прикладі діяльності окремих молодіжних рад – існують випадки, за яких після формування нових скликань затверджувались не повною мірою коректні структура та розподіл повноважень, що в подальшому призводило до втрати мотивації та виникнення розчарувань навіть з боку найбільш спроможних членів молодіжної ради.

Співвідношення інституційної пам'яті та алгоритмів функціонування політичних інститутів як двох окремих, але взаємопов'язаних між собою чинників, базується на наявності декількох відмінних між цими категоріями аспектів. Погоджуючись із напрацюваннями Г. Щедрової, ми визначаємо інституційну пам'ять як здатність системи врядування зберігати накопичену інформацію про минулі політичні практики, включно з оцінкою дій, рішень, їх наслідків, що у вигляді досвіду знаходить продовження у процесі подальшої реалізації політики [40]. Таким чином, інституційна пам'ять може суттєво впливати на алгоритми роботи політичних інститутів, однак водночас, не є тотожною цьому чиннику. Це пов'язано з тим, що, по-перше, алгоритми функціонування політичних інститутів залежать не тільки від інституційної пам'яті, а й норм, які поширюються на відповідний політичний інститут і мають змінюваний характер. По-друге, існуючі алгоритми функціонування політичних інститутів можуть виступати не тільки об'єктами, а й суб'єктами впливу, що впливають на трансформацію інституційної пам'яті відповідного політичного інституту. По-третє, у реальних умовах політичні інститути можуть перебувати у процесі не тільки внутрішньо спричинених, а й зовнішніх трансформацій. Наприклад, зміна функціонального навантаження або постановка принципово нових завдань перед відповідним політичним інститутом може так само призводити до усталення нових практик роботи та алгоритмів, які є новими для відповідного політичного інституту. Звідси, включно із попередніми аргументами, й випливає, на нашу думку, доцільність виокремлення алгоритмів роботи як окремого виду інституційних чинників, – який, разом з тим, виступає у взаємозв'язку із наявною інституційною пам'яттю, структурою, людським потенціа-

лом та особливостями нормативного регулювання кожного окремого політичного інституту.

Розгалуження особливостей сприйняття відповідних політичних інститутів з боку різних стейкхолдерів та суспільних груп, а також комунікативних ресурсів на два окремі чинники, здійснене за результатами нашого дослідження, базується на доведенні припущення про розмежування даних компонентів за кількісним і якісним вимірами. Так, особливості сприйняття відображають ставлення різних сторін до відповідного політичного інституту, сформоване внаслідок досвіду взаємодії та/або отримуваної інформації щодо нього. Своєю чергою, комунікативні ресурси є сумою потенційних можливостей для здійснення потенційних взаємодій, вираженої у можливостях політичного інституту здійснювати зовнішню комунікацію. Іншими словами, комунікативне поле відображає кількість можливих комунікативних альтернатив, в той час як характер сприйняття політичного інституту ззовні безпосередньо впливає на їх якість. Безперечно, комунікативне поле та характер сприйняття політичного інституту діють разом, доповнюючи одне одного. Крім цього, потрібно розуміти, що обидва чинника перебувають у динаміці, за якої перший розширюється або звужується у процесі діяльності політичного інституту, а другий – набуває трансформацій внаслідок наявної інформації та взаємодій.

До переліку інших чинників, які, на нашу думку, можуть потребувати додаткової характеристики, поряд з комунікативним полем та зовнішнім сприйняттям, належить також характер та умови співпраці із зовнішніми стейкхолдерами. Зокрема, якщо особливості зовнішнього сприйняття з боку окремих стейкхолдерів впливають на їх поведінку стосовно відповідного політичного інституту, то досягнуті умови і характер співпраці виступає процесуальним компонентом, який впливає безпосередньо на процес та у процесі функціонування політичного інституту. Наприклад, зобов'язання, укладені угоди, а також стандарти та вимоги міжнародних партнерів можуть мати прямий вплив на діяльність різних організаційних структур, політичних інститутів і державних органів. У даному контексті можемо пригадати систематичний вплив європейських рекомендацій на процеси реформування молодіжної політики, що призвело до формування нових та посилення наявних підходів, які сприяють залученню та підвищенню спроможності молоді брати участь у суспільно-важливих процесах. Таким чином, міжнародна співпраця стала одним із ключових факторів, що привели до змін у державній політиці та вплинули на функціонування політичних інститутів. Іншим прикладом є випадок, коли представники державної влади адвокатували включення окремих реформ до програми Ukraine Facility, оскільки їх самостійна реалізація Україною в поточних умовах не отримала б підтримки парламенту та окремих центральних органів виконавчої влади. Однак внесення цих реформ до міжнародного плану допомоги Україні стало вагомим аргументом на користь їх прийняття депутатами та членами уряду. Відтак, зовнішня співпраця може мати значний вплив як на окремі політичні інститути, так і на функціонування держави загалом.

Аналізуючи, синтезуючи, оцінюючи та порівнюючи усі виокремлені інституційні чинники, постає питання, яким чином можливе здійснення їх класифікації? Адже саме класифікація сприяє впорядкуванню мислення та наявних даних зокрема, що дозволяє у майбутньому здійснювати подальші дослідницькі кроки, спираючись на вже побудовані інтелектуальні конструкти. Тож, керуючись принципами застосування методів політологічного дослідження [7], пропонуємо наступні критерії класифікації інституційних чинників публічної політичної участі молоді:

Як ми бачимо, кожен з пропонованих критеріїв відображає різні варіанти класифікації визначених чинників. Так, під формальними інституційними чинниками ми розуміємо як такі, що підпорядковані певним правовим і нормативним вимогам, а також спираються на чітко встановлені процедури та алгоритми. З іншого боку, неформальні чинники базуються на внутрішній культурі політичного інституту, досвіді й суб'єктивному сприйнятті та, як правило, не регулюються нормативними документами. Зокрема, на нашу думку, до таких чинників належать людський потенціал, політична воля, інституційна пам’ять, комунікативні ресурси, а також особливості зовнішнього сприйняття відповідного політичного інституту.

Здійснення прямого та непрямого впливу на публічну політичну участь молоді визначаються логікою такого впливу – якщо чинник безпосередньо впливає на взаємодію з молоддю, такий вид впливу вважається прямим. Іншою ситуацією є вплив опосередкований, за якого певний чинник спочатку впливає на сам політичний інститут, і надалі, через такий вплив, виступає вторинним фактором впливу на участь молоді у публічній політиці. Відповідно, чинниками непрямого впливу можуть бути особливості зовнішнього сприйняття, комунікативні ресурси, характер та умови співпраці із зовнішніми стейкхолдерами тощо. Разом з тим, дискусійності набуває питання однозначного визначення особливостей нормативного регулювання політичного інституту як чиннику первинного або вторинного впливу, оскільки різні юридичні норми можуть мати різний прояв. Адже частина з них впливають ззовні, в той час як інші норми ухвалюються самим політичним інститутом і можуть впливати безпосередньо на молодь. Водночас наша позиція зводиться до

Таблиця 1

Критерії класифікації інституційних чинників публічної політичної участі молоді

Критерій	Перелік чинників
Зовнішні / внутрішні чинники	**Внутрішні:** інституційна структура, людський потенціал, політична воля, інституційна пам'ять, алгоритми функціонування, рівень інклюзивності політичних інститутів
	Зовнішні: особливості нормативного регулювання, фінансові та комунікативні ресурси, зовнішнє сприйняття, характер та умови співпраці із зовнішніми стейкхолдерами
Формальні / неформальні чинники	**Формальні:** інституційна структура, особливості нормативного регулювання, рівень фінансування, алгоритми функціонування політичних інститутів, характер та умови співпраці із зовнішніми стейкхолдерами
	Неформальні: людський потенціал, політична воля, інституційна пам'ять, комунікативні ресурси, особливості зовнішнього сприйняття
За видом впливу на публічну політичну участь молоді (прямий/непрямий вплив)	**Прямі:** інституційна структура, людський потенціал, особливості внутрішнього нормативного регулювання, політична воля, інституційна пам'ять, рівень інклюзивності, рівень фінансування, алгоритми функціонування політичних інститутів
	Непрямі: особливості зовнішнього сприйняття, зовнішнє нормативне регулювання, комунікативні ресурси, характер та умови співпраці із зовнішніми стейкхолдерами
Матеріально-виражені та нематеріальні чинники	**Матеріальні:** рівень фінансування та обсяг наявних матеріальних ресурсів, людський потенціал
	Нематеріальні: інституційна структура, політична воля, інституційна пам'ять, комунікативні ресурси, рівень інклюзивності, особливості зовнішнього сприйняття
Функціональні / контекстуальні	**Функціональні:** інституційна структура, алгоритми функціонування, людський потенціал, особливості нормативного регулювання, інституційна пам'ять
	Контекстуальні: рівень фінансування та обсяг наявних матеріальних ресурсів, особливості зовнішнього сприйняття, комунікативні ресурси, характер та умови співпраці із зовнішніми стейкхолдерами
За рівнем стабільності	**Більш стабільні:** інституційна структура, інституційна пам'ять, нормативне регулювання, алгоритми функціонування
	Вимагають менше часу на трансформацію: політична воля, рівень інклюзивності, комунікативні ресурси, обсяг фінансування, характер та умови співпраці із зовнішніми стейкхолдерами

думки, що у цьому контексті визначення прямого або непрямого впливу зводиться до діяльнісного рівня: за таких умов нормативне регулювання виступає непрямим чинником, в той час як прямим є безпосередні алгоритми роботи, налагоджені політичним інститутом на основі врахування вимог правового поля.

Іншим підходом до класифікації інституційних чинників публічної політичної участі молоді є їх розмежування на критерій функціональності та контекстуальності. Функціональні чинники, на відміну від контекстуальних, є факторами впливу, які базуються на внутрішніх умовах функціонування політичних інститутів та їх взаємодії з молоддю. Зі свого боку, контекстуальні чинники залежать від широкого соціального, політичного, економічного чи культурного контексту. Наприклад, політичний контекст впливає на роботу політичного інституту ззовні – як з позиції загальної концепції політичного курсу, визначеного державою та суспільством, так і конкретних стратегічних цілей і показників, досягнення яких визнано необхідним на політичному рівні. Саме тому ми схильні відносити до контекстуальних чинників зовнішнє сприйняття політичного інституту, адже зазначений фактор так само не тільки впливає на політичні інститути ззовні, й формується на основі наявних в інформаційному полі контекстах.

Наостанок, розглянемо класифікацію за рівнем стабільності – у цьому ключі під стабільністю мається на увазі рівень змінюваності відповідних інституційних чинників за різні проміжки часу. Відповідно, даний критерій розподіляє чинники на такі, що вимагають більшого або меншого часу на власну зміну. Зокрема, цілком очевидно, що трансформація інституційної структури є більш тривалим процесом, ніж зміна політичної волі його дійових осіб (яка може набувати різних проявів у рамках окремих ситуацій). Відповідно, і загальна структура політичного інституту зазвичай характеризується більшою стабільністю, ніж елементи, які більшою мірою піддаються короткотривалому впливу (комунікативні ресурси, обсяг фінансу-

вання, характер та умови співпраці із зовнішніми стейкхолдерами).

Висновки. Таким чином, визначені інституційні чинники публічної політичної участі молоді можуть бути класифіковані одразу за цілим комплексом критеріїв, що відображає багатосторонність сучасних політичних інститутів, які взаємодіють з молоддю. Разом з тим, використання пропонованих підходів може сприяти впорядкуванню осмислення взаємозв'язків між різними чинниками впливу, що може сприяти як подальшим дослідженням окремих факторів інституційного впливу, так і форм проявів їх взаємодії. Водночас дискусійним може залишатися питання здійснення класифікації певних інституційних чинників за окремими критеріями, як, наприклад, нормативного регулювання за вираженістю впливу, що пояснюється багатосторонністю існуючих алгоритмів впливу окремих компонентів. Це, своєю чергою, вказує на актуальність подальших наукових розвідок у цьому напрямі, як таких, що направлені на поглиблення вже наявних теоретичних напрацювань, так і проведення емпіричних досліджень, орієнтованих на дослідження проблемного і перспективного виміру функціонування відповідних політичних інститутів у контексті сучасних реалій розвитку вітчизняної молодіжної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Durkheim E. The division of labor in society. NY: The Free Press. 1984. P. 575.
2. Furubotn E., Richter R. Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics (2nd ed.). The University of Michigan Press, Michigan, USA, 2005. DOI: https://doi.org/10.3998/mpub.6715
3. Giddens E. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. University of California Press, 1984. 402 p.
4. Hauriou M. Principes de droit public. DALLOZ edition. 2010. 760 p.
5. Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*. 2004. Vol. 2, Issue 04. P. 725–740.
6. Jans M., De Backer K. Youth (work) and social participation. Elements for a practical theory. Flemish Youth Council YeP!, 2002.
7. Manheim J., Richard C., Rich R., Willnat L., Brians C. Empirical Political Analysis: Research Methods in Political Science (6th Edition). Longman. 2005. 448 p.
8. Parsons T. The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers. Glencoe: Free Press, 1937. P. 60.
9. Recommendation CM/Rec(2015)3 of the Committee of Ministers to member States on the access of young people from disadvantaged neighbourhoods to social rights. Council of Europe. 2015. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c46f7
10. Siurala L. A European framework for youth policy. Directorate of Youth and Sport Council Publishing. 57 p. URL: https://rm.coe.int/european-framework-for-youth-policy-eng/16809096b6
11. Бекешкіна І. Політична залученість громадян. URL: https://npu.edu.ua/images/fbfiles/files/12.pdf
12. Бородін Є. І. Державна молодіжна політика в Україні: процес формування та розвитку (1991–2004 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук. Дніпропетровськ, 2007. 36 с.
13. Бородін Є. І. Державна молодіжна політика в Україні: процес формування та розвитку (1991–2004 рр.). Дніпропетровськ, 2008. 429 с.
14. Бунецький Л. Інституціональна проблематика в сучасній політичній науці: аналіз феномена «політичний інститут». *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2011. Вип. 1. С. 140–148.
15. Веблен Т. Теорія дозвільного класу. Київ: Прогрес, 2014. 205 с.
16. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. К.: Наукова думка, 2003. 236 с.
17. Головатий М. Ф. Підготовка молодої політичної еліти як дійовий засіб розвитку політичного консенсусу. *Наукові праці МАУП*, 2007. Вип. 2(16). С. 68–73.
18. Головаха Є. І., Бекешкіна І. Е., Небоженко В. С. Демократизація суспільства і розвиток особистості. Від тоталітаризму до демократії. К.: Наук. думка, 1992. 126 с.
19. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 16–17.
20. Гринчишин С. С. Молодіжна політика в Україні в сучасних умовах суспільного розвитку. *Менеджер: Вісник Донецького державного університету управління. Серія «Державне управління»*. 2019. Т. 82. № 1. С. 143–149. DOI: 10.35340/2308-104X.2019.82-1-13
21. Дашборд щодо кількісного складу державних службовців в Україні. Офіційний сайт Національного агентства України з питань державної служби. URL: https://nads.gov.ua/test?v=66de8f59549ff (дата звернення: 14.09.2024)
22. Зеленько Г. Політична участь як показник якості політичного режиму. Прикладна політологія: навчальний посібник; за ред. В. Горбатенка. К.: Академія, 2008. 472 с.

23. Зубрицька Д. Інститут політичної опозиції в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. 2010. Вип. 15. С. 141–144.

24. Каретна О. О. Механізми сучасної державної молодіжної політики України: еволюція та тенденції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. Одеса, 2012. 17 с.

25. Климончук В. Історичні форми політичних свобод: антропологічний та інституційний виміри (теоретико-методологічний аналіз): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2013. 37 с.

26. Климончук В. Політична участь громадян України як вияв антропологічного виміру свободи. *Політичний менеджмент*. 2012. № 4. С. 80-91.

27. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Львів: Червона Калина, 2002. 276 с.

28. Матухно Г. Р. Інституціоналізація молодіжної політики в Україні як чинника впливу на рівень публічної політичної участі молоді. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. №45. С. 164-170. DOI: https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.28

29. Михальченко М., Михальченко О. Трансформація політичних інститутів України: новітні проблеми й тенденції. *Віче*. 2013. № 6. С. 22–24.

30. Наумкіна С. М. Позасистемні форми політичної участі як відповідь на кризу діючої соціальної системи. *Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події». Львів*, 2015. URL: http://ubgd.lviv.ua/moodle/mod/folder/view.php?id=8329

31. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки; пер. з англ. І. Дзюб. К.: Основи, 2000. 198 с.

32. Овчарова В. С. Нормативно-правове регулювання соціальної роботи із залучення молоді до волонтерської діяльності в сучасних умовах. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2020. № 4 (133). С. 7–14. DOI: https://doi.org/10.24195/2617-6688-2020-4-1

33. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. К.: ТОВ «Видавництво Софія», 2005. 160 с.

34. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки та внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України (у редакції від 02.06.2021 р.): Постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2021 року № 579. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2021-%D0%BF/ed20210602#Text

35. Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року: Указ Президента України від 2 березня 2021 року № 94/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text

36. Рибій О. Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності. *Політичний менеджмент*. 2011. № 1. С. 34–42.

37. Романюк А. Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи. *Віче*. 2008. № 1. С. 44–47.

38. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів: ЦПД «Астролябія», 2005. 366 с.

39. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.

40. Щедрова Г. П. Інституційна пам'ять: концептуалізація в політологічному дискурсі. *Науковий журнал «Політикус»*. 2021. Вип. 5. С. 17–22.

41. Щедрова Г. П. Інституціональна еволюція державної молодіжної політики в Україні. *Науковий журнал «Politicus»*. 2020. № 5. С. 113–119.

УДК 323.3:35(477)

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

EVOLUTION OF POLITICAL ELITES IN THE CONTEXT OF PUBLIC ADMINISTRATION AND BUSINESS IN UKRAINE

Назарчук О.М.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Еволюція політичних еліт у контексті державного управління та бізнесу в Україні є визначальним аспектом, який суттєво впливає на формування державної політики, економічну стабільність і ефективність державного управління. Актуальність дослідження обумовлена критичною необхідністю адаптації системи управління до європейських стандартів прозорості, демократичності та підзвітності. У сучасних умовах політико-бізнесові зв'язки набувають особливої ваги, оскільки вони впливають на ухвалення ключових рішень і визначають траєкторію розвитку державних інститутів. Вивчення цих процесів є важливим для розробки стратегій, спрямованих на мінімізацію негативних наслідків концентрації влади і ресурсів в руках вузького кола осіб.

Метою статті є дослідження специфіки взаємодії політичних еліт і бізнесу в Україні, зокрема в контексті державного управління, а також визначення основних ризиків, які виникають у результаті цих взаємозв'язків. Особливу увагу приділено аналізу змін у структурі політичних еліт та їх впливу на соціально-економічний розвиток держави.

Методи дослідження базуються на історичному, системному та порівняльному підходах, що дозволило глибше проаналізувати еволюцію політичних еліт і їхню роль у формуванні політичного курсу України. Використано також аналітичні методи для оцінки впливу політико-бізнесових зв'язків на ефективність державного управління.

Результати свідчать про значний вплив бізнес-структур на політичні рішення, що призводить до корупції, монополізації стратегічно важливих секторів та ослаблення демократичних інституцій. Виявлено ключові проблеми, такі як непрозорість ухвалення рішень, залежність політичної влади від фінансових груп і слабкість судової системи.

У висновках обґрунтовано необхідність впровадження прозорих механізмів регулювання політико-бізнесових відносин, зокрема через вдосконалення правової бази лобізму, посилення антикорупційних органів та реформи судової системи. Перспективи подальших досліджень включають аналіз міжнародних практик у забезпеченні інституційної стійкості та впровадження інноваційних підходів до управління державними ресурсами.

Ключові слова: державне управління, бізнес-еліти, трансформація, інституціоналізація, корупція, громадянське суспільство, політичні еліти.

The evolution of political elites in the context of public administration and business in Ukraine is a crucial aspect that significantly influences the formation of state policy, economic stability, and the efficiency of public governance. The relevance of this research is driven by the critical need for Ukraine to adapt its governance system to European standards of transparency, democracy, and accountability. In the current context, political-business relations are of particular importance, as they impact decision-making processes and determine the trajectory of the state's institutional development. Understanding these processes is vital for developing strategies to minimize the negative consequences of power and resource concentration in the hands of a narrow elite.

The aim of this article is to investigate the interaction between political elites and business in Ukraine, particularly in the realm of public governance, and to identify the main risks arising from these relations. Special attention is given to the analysis of changes in the structure of political elites and their impact on the socio-economic development of the country.

The research methods are based on historical, systematic, and comparative approaches, which allow for a deeper analysis of the evolution of political elites and their role in shaping Ukraine's political course. Analytical methods are also used to assess the impact of political-business relations on the effectiveness of public governance.

The results indicate a significant influence of business structures on political decisions, leading to corruption, monopolization of key sectors, and weakening of democratic institutions. Key problems identified include the lack of transparency in decision-making, political dependence on financial groups, and the weakness of the judiciary system.

The conclusions justify the need to implement transparent mechanisms for regulating political-business relations, particularly through the improvement of lobbying legislation, strengthening anti-corruption bodies, and reforming the judiciary. The prospects for further research include analyzing international practices in ensuring institutional resilience and the introduction of innovative approaches to the management of public resources.

Key words: public administration, business elites, transformation, institutionalization, corruption, civil society, political elites.

Постановка проблеми. Еволюція політичних еліт у контексті державного управління та бізнесу в Україні є важливим аспектом, який впливає на формування стратегій розвитку країни, соціально-економічну стабільність та якість державного управління. Проблема взаємодії політичних еліт з бізнесом особливо актуальна у сучасних умовах, коли Україна перебуває на шляху до більш прозо-

рої та ефективної системи управління, що відповідає європейським стандартам. Взаємозалежність між політикою та бізнесом створює складну систему, яка суттєво впливає на прийняття рішень на державному рівні, часто спричиняючи концентрацію влади та ресурсів у руках вузького кола осіб.

Одним із головних викликів у цьому контексті є забезпечення балансу між впливом політичних еліт та бізнес-структур на процеси прийняття державних рішень, що впливає на формування економічної політики, регуляторного середовища та захисту прав власності. Недостатня інституційна розділеність між державним управлінням і приватним сектором може сприяти виникненню корупційних практик та впливу вузьких інтересів на державну політику, що знижує довіру суспільства до державних інституцій і негативно впливає на інвестиційний клімат.

Наукове дослідження цього питання важливе для розуміння динаміки змін у політичних елітах, їх впливу на державні рішення та загальну ефективність управління. Вивчення еволюції політичних еліт дає змогу виявити ключові чинники, що сприяють або перешкоджають розвитку ефективної державної політики, а також визначити стратегії, які можуть бути застосовані для мінімізації негативного впливу політико-бізнесових зв'язків. Це, зі свого боку, має безпосередній зв'язок із практичними завданнями, що стоять перед Україною, такими як зміцнення інститутів, підвищення прозорості та відповідальності управлінських рішень, а також стимулювання економічного зростання через покращення умов для бізнесу.

Таким чином, аналіз еволюції політичних еліт у контексті державного управління та бізнесу є необхідним кроком для розробки інноваційних підходів до управління державними ресурсами та оптимізації взаємодії між владою та бізнесом у напрямку стійкого розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування політичних еліт в Україні залишається важливою темою для наукових досліджень, особливо в контексті сучасних викликів та трансформацій. У дослідженні Ляшенка Т. розглянуто процес демократичного відбору політичних еліт, зокрема вплив бізнесових структур на ці процеси [1]. Дослідження є корисним для розуміння впливу бізнесу на політичні еліти, подібно до роботи Дроботуна Д., який аналізує трансформацію політичних еліт під впливом медіа та приватного капіталу [2]. Обидва дослідження підкреслюють важливість цього питання в контексті української політичної системи.

Березовська-Чміль О. та Приймак О. досліджують регіональні еліти в умовах децентралізації, що дозволяє глибше зрозуміти специфіку взаємодії місцевого бізнесу та політичних структур [3]. Аналогічно, Маргулов А. аналізує роль регіональних еліт у пострадянському просторі [4], що доповнює національний контекст ширшим регіональним аналізом.

Степаненко О. акцентує увагу на кризових явищах у політичних елітах, зокрема на втраті довіри до них в умовах суспільних трансформацій [5]. Його дослідження доповнюють роботи Mazeppus H. та Bader M., які розглядають регіональні бізнес-мережі та ризики захоплення влади місцевими елітами в умовах децентралізації [6, 7].

Тараоєв Я. і Горева В. зосереджують свою увагу на глобальних тенденціях у формуванні політичних еліт, розглядаючи роль транснаціональних корпорацій [8]. Їх дослідження розширюється аналізом Lankina T. і Libman A., які досліджують вплив радянської спадщини та олігархічних структур на еліти [9].

Балацька О. та Клочко А. зосереджують свою увагу на концептуальних аспектах політичного лідерства та формування еліт [10, 11], а Minakov M. аналізує історичний розвиток кланової системи в Україні [12], що дозволяє глибше зрозуміти еволюцію політичних процесів. Kertzer J. та Renshon J. розглядають поведінкові аспекти ухвалення рішень політичними елітами через експериментальні методи, що відкриває нові горизонти для аналізу [13].

Загалом, ці дослідження надають важливий внесок у розуміння процесів формування політичних еліт в Україні, висвітлюючи різноманітні аспекти цього явища.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Попри велику кількість досліджень, залишаються невирішеними питання визначення механізмів взаємодії політичних еліт із бізнесом та вплив цих взаємозв'язків на прийняття державних рішень, впливу політико-бізнесових зв'язків на економічне регулювання, корупційні ризики та інституційну стійкість державного управління, виявлення основних викликів та проблем, пов'язаних з впливом політичних еліт на бізнес-середовище, а також пропозицій щодо шляхів їх подолання.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження еволюції політичних еліт в Україні в контексті їх впливу на державне управління та бізнес, а також визначення ключових факторів, що впливають на взаємодію між владою та бізнес-структурами. Особлива увага приділяється аналізу змін у структурі політичних еліт та їх впливу на прийняття управлінських рішень, що визначають соціально-економічний розвиток країни.

Завдання статті включають:

1. Проаналізувати етапи формування та еволюцію політичних еліт в Україні, досліджуючи їх

роль у процесах державного управління з моменту Незалежності.

2. Оцінити вплив змін у політичних елітах на формування інституційних механізмів державного управління, зокрема у контексті розподілу владних повноважень.

3. Дослідити взаємозалежність між політичними елітами та бізнесом в Україні, зосередивши увагу на факторах, що визначають ці зв'язки.

4. Виявити ключові ризики для інституційної стійкості державного управління, спричинені політико-бізнесовими зв'язками, та запропонувати заходи для їх мінімізації.

5. Розробити рекомендації щодо створення більш прозорих механізмів взаємодії між політичними елітами та бізнесом для підвищення якості управлінських рішень і сприяння довготривалому соціально-економічному розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Історичний розвиток політичних еліт в Україні є складним процесом, що пройшов через численні трансформації в умовах зміни політичних режимів, ідеологій та соціально-економічних обставин (табл. 1). Витоки сучасної української політичної еліти можна прослідкувати ще з часів Київської Русі, коли князі та бояри визначали політичний курс, спрямований на зміцнення центральної влади та відстоювання інтересів територіальних еліт. У період литовсько-польського панування на територіях України еліти переважно складалися з шляхти та козацької старшини, що грали ключову роль у місцевому самоврядуванні. Їхній вплив на державне управління був обмежений загальними політичними рамками, встановленими метрополіями, але вони все ж залишалися важливим фактором у прийнятті локальних рішень.

З приходом російської імперії у XVIII столітті відбулося злиття українських еліт з імперською бюрократією, що значною мірою призвело до втрати автономії та значного обмеження політичного впливу місцевих еліт [12]. В умовах Радянського Союзу українські політичні еліти формувалися в рамках комуністичної партійної системи, де ключові позиції займали представники номенклатури, які керувалися централізованими партійними директивами з Москви. Вплив на державне управління був обмежений рішеннями партії, а реальна влада була зосереджена у руках вузького кола керівників, що призводило до відсутності справжньої автономії регіональних лідерів.

Після здобуття Незалежності у 1991 році політичні еліти України почали формуватися в умовах багатопартійної системи, що дало змогу різним групам впливати на державне управління [11]. Утворилася нова категорія політичних акторів — олігархи, які завдяки приватизації державних активів набули значного економічного та політичного впливу. Це суттєво вплинуло на політичні процеси, зокрема на ухвалення рішень на державному рівні, що часто були зумовлені не інтересами суспільства, а фінансовими вигодами окремих груп.

На сучасному етапі формування політичних еліт в Україні залишається неоднозначним процесом. Поряд із розвитком демократичних інститутів триває боротьба між групами впливу за контроль над ключовими сферами державного управління. Попри намагання побудувати більш відкриту й прозору політичну систему, значний вплив залишається в руках бізнес-еліт, що нерідко використовують політичні ресурси для досягнення власних цілей. Це створює виклики для розвитку демократичних принципів та підвищує необхідність у впровадженні механізмів, що сприятимуть зниженню залежності політики від фінансових інтересів, зміцненню верховенства права та розвитку справжнього громадянського суспільства, яке могло б збалансувати вплив політичних еліт на державне управління. В історії України були випадки активної участі військових у передвиборчих кампаніях. Після Революції гідності та початку війни на сході країни військові, волонтери та громадські активісти стали важливими фігурами в політичному

Таблиця 1

Еволюція політичних еліт в Україні та їх роль у державному управлінні

Етап	Характеристика еліт	Роль у державному управлінні
Київська Русь	Київська Русь	Зміцнення центральної влади, захист інтересів територіальних еліт
Литовсько-польський період	Шляхта, козацька старшина	Місцеве самоврядування в межах імперських обмежень
Російська імперія	Інтеграція з імперською бюрократією	Обмеження політичного впливу, втрата автономії
Радянський Союз	Номенклатура, партійні керівники	Централізований контроль, відсутність автономії регіональних еліт
Незалежна Україна	Політичні партії, олігархи	Вплив на державне управління, залежність від фінансових інтересів

Джерело: сформовано автором на підставі [2,12]

процесі. Більшість політичних партій (за винятком проросійських) включали цих людей у свої виборчі списки в перших десятках. Існують всі підстави вважати, що таке явище може повторитися, що матиме суттєвий вплив на формування нових політичних еліт і зміну розстановки сил у державному управлінні [1].

Зміни в політичних елітах суттєво впливають на роботу державних інституцій, оскільки нові політичні сили часто змінюють пріоритети та стратегії управління. Це може призвести до модернізації управлінських процесів і підвищення прозорості, але також спричинити політичну нестабільність, корупцію і непередбачуваність державної політики. Нові політичні еліти прагнуть впливати на розподіл владних повноважень, перерозподіляючи функції між виконавчою, законодавчою та судовою гілками, а також замінюючи керівників ключових органів на лояльних осіб. Це сприяє концентрації влади, послабленню або посиленню демократичних механізмів залежно від намірів нових лідерів. В деяких випадках зміни спрямовані на централізацію влади, що може знизити інституційну стійкість державного управління, тоді як інші еліти прагнуть децентралізації або зміцнення незалежних інституцій, таких як судова система, для збереження балансу владних повноважень. Таблиця 2 ілюструє основні етапи зміни політичних еліт в Україні та їхній вплив на розподіл владних повноважень.

Взаємодія між політичними елітами та бізнесом в Україні має глибоке коріння і є визначальним фактором у процесі прийняття державних рішень. Такі взаємовідносини включають широкий спектр формальної та неформальної взаємодії, що охоплює фінансову підтримку політичних партій, лобіювання, персональні зв'язки та контроль над медіа (табл. 3). Незважаючи на потенційні позитивні ефекти для економічного розвитку, домінування приватних інтересів бізнесу в політичному середовищі призводить до численних викликів, включаючи корупцію, викривлення ринку та підрив демократичних інститутів.

У сучасних умовах вплив взаємозв'язків між політичною елітою та бізнесом на державне управління є особливо виразним. Наприклад, у галузі енергетики вплив великих компаній на ухвалення рішень призводить до встановлення тарифів, які часто не відповідають економічній реальності або потребам громадян. Лобістські групи активно впливають на регулювання ринку, що призводить до створення умов, вигідних виключно великим гравцям, а не малому чи середньому бізнесу. Контроль медіа-ресурсів дозволяє бізнес-елітам формувати громадську думку щодо важливих

Таблиця 2

Основні етапи зміни політичних еліт в Україні та їхній вплив на розподіл владних повноважень

Період (роки)	Зміни у політичних елітах	Вплив на розподіл владних повноважень
1991–1994	Переважання радянських кадрів	Центральна влада зберігає домінуючу роль
1994–2004	Формування нових політичних еліт	Посилення виконавчої влади, обмеження ролі парламенту
2004–2010	Помаранчева революція, зміни у керівництві	Зміцнення парламентсько-президентської системи
2010–2014	Відновлення централізації під впливом нових еліт	Посилення впливу президента та виконавчої влади
2014-сьогодення	Розширення демократичних реформ	Децентралізація, посилення ролі місцевого самоврядування

Джерело: сформовано автором на підставі [2, 3,11, 12]

Таблиця 3

Взаємодія політичних еліт і бізнесу: оцінка впливу на процеси державного управління

Механізми взаємодії	Позитивні наслідки для державного управління	Негативні наслідки для державного управління
Фінансова підтримка політичних проєктів	Підвищення інвестиційної активності, підтримка інновацій	Спотворення процесу ухвалення рішень, залежність політики від приватних інтересів
Лобістська діяльність	Інтеграція бізнес-експертизи у формування економічної політики	Зниження прозорості, домінування корпоративних інтересів
Персональні зв'язки	Оперативність ухвалення рішень у кризових ситуаціях	Підвищення корупційних ризиків, неформальні домовленості
Медіа-вплив	Формування сприятливого середовища для реформ	Маніпуляція громадською думкою, зниження об'єктивності інформаційного простору

Джерело: сформовано автором на підставі [10, 16]

політичних питань, як-от виборчі кампанії, що маніпулює вибором громадян.

Прикладом є медійний вплив на парламентські вибори, коли контрольовані бізнесом медіа висвітлюють політиків і партії, що підтримують інтереси конкретних бізнес-груп, у позитивному світлі, одночасно дискредитуючи їхніх конкурентів. Ці дії створюють викривлену картину реального стану речей та перешкоджають формуванню об'єктивного політичного вибору у громадян. В умовах сучасної України такі механізми взаємодії послаблюють довіру до державних інституцій та створюють нерівні умови для різних суб'єктів на ринку, що підриває демократичні принципи управління країною. Це підтверджує необхідність реформ, спрямованих на прозорість фінансування політичних партій, запровадження жорсткіших правил лобіювання та забезпечення незалежності засобів масової інформації від приватних інтересів.

Взаємозалежність між політичними елітами та бізнесом в Україні є складним феноменом, який значно впливає на економічну та політичну стабільність країни. Основними факторами, що визначають ці зв'язки, є інституційна слабкість, відсутність належної правової регуляції, історична залежність бізнесу від держави та брак незалежних судових інституцій. Політичні еліти в Україні традиційно мали тісні зв'язки з великими бізнес-структурами, що дозволяло бізнесменам здобувати політичні привілеї, а елітам – доступ до фінансових ресурсів. Це створювало середовище, в якому корупційні ризики та тіньові домовленості ставали нормою.

Інституційна слабкість проявляється через нерозвиненість механізмів стримувань та противаг, що робить державні структури вразливими до зовнішнього впливу, особливо з боку бізнесу, який контролюється політичними елітами. У такому середовищі часто відбувається злиття державної влади та бізнесових інтересів, що призводить до монополізації ринку, несправедливого розподілу державних ресурсів та зменшення конкуренції. Відсутність прозорих механізмів регуляції дозволяє великим бізнес-групам впливати на ухвалення державних рішень через фінансові внески або особисті зв'язки з посадовими особами. Політико-бізнесові зв'язки особливо проявляються у фінансуванні політичних партій, що підриває демократичні процеси і викликає занепокоєння у міжнародних партнерів України.

Ключові ризики для інституційної стійкості державного управління, спричинені політико-бізнесовими зв'язками, становлять серйозну загрозу для ефективного функціонування державних інститутів і демократичних процесів в Україні. Серед найзначніших ризиків – зростання корупційних практик, зниження довіри до державних органів та ослаблення незалежності судової системи. Корупція, яка виникає через тісні зв'язки між політичними елітами та бізнесом, має системний характер і є основною перепоною на шляху до реформ та розвитку ефективного управління. Політико-бізнесові зв'язки створюють середовище, в якому бізнес-групи контролюють важливі галузі економіки через вплив на законодавчий та виконавчий органи влади, що веде до монополізації ринків і створення нерівних умов для конкурентів. Цей вплив також підриває довіру до державних інституцій, особливо коли законодавчі рішення приймаються в інтересах вузького кола бізнесменів, а не загального суспільного блага.

Іншим важливим ризиком є ослаблення незалежності судової системи, коли рішення судів можуть бути впливовими через політичний або бізнесовий тиск. Це призводить до того, що судова система втрачає свою основну функцію – захист прав і свобод громадян, стаючи інструментом для реалізації політичних або економічних інтересів. Такі викривлення у функціонуванні судової системи підривають правову державу, створюючи підґрунтя для подальшого розширення тіньових схем.

Таблиця 4 відображає основні ризики для інституційної стійкості державного управління, спричинені політико-бізнесовими зв'язками, та запропоновані заходи для їх мінімізації.

Зростання корупційних практик є головною загрозою для державного управління і може бути зменшено через створення ефективних антикорупційних органів та посилення громадянського контролю. Ослаблення судової незалежності можна подолати шляхом реформування судової системи, що включає забезпечення прозорості процесу ухвалення рішень і захист суддів від політичного та бізнесового впливу. Для запобігання монополізації ринків важливо посилити антимонопольне регулювання та забезпечити рівний доступ до економічних ресурсів для всіх учасників ринку [12]. Зниження довіри до державних інститутів потребує більшої прозорості в діяльності органів влади, що може бути досягнуто через активну участь громадянського суспільства у контролі за державними рішеннями.

Прозорість у взаємодії політичних еліт та бізнесу є ключовим фактором у запобіганні конфліктам інтересів, забезпеченні рівних умов для всіх учасників ринку та підвищенні якості управлінських рішень. Використання найкращих світових практик щодо врегулювання таких відносин дозволить створити умови для довготривалого соціально-економічного розвитку України. Рекомендації щодо формування прозорих механізмів взаємодії між політичними елітами та бізнесом наведено в табл. 5.

Таблиця 4

Основні ризики для інституційної стійкості державного управління, спричинені політико-бізнесовими зв'язками

Ризик	Опис	Заходи мінімізації
Зростання корупційних практик	Використання владних повноважень для просування бізнес-інтересів через корупційні схеми	Створення незалежних антикорупційних органів, посилення контролю за діяльністю політичних і бізнесових еліт
Ослаблення судової незалежності	Вплив політичних та бізнесових еліт на судову систему, що призводить до залежності суддів	Реформування судової системи з акцентом на забезпечення незалежності, підвищення прозорості судових рішень
Монополізація ринків	Контроль бізнес-групами стратегічно важливих секторів економіки через зв'язки з політичними елітами	Посилення антимонопольного регулювання, створення рівних умов для всіх учасників ринку
Зниження довіри до державних інститутів	Громадська недовіра до органів влади через тісні взаємозв'язки між політикою та бізнесом	Підвищення прозорості державного управління, активізація громадянського контролю за діяльністю влади

Джерело: сформовано автором на підставі [6, 7]

Таблиця 5

Рекомендації щодо формування прозорих механізмів взаємодії між політичними елітами та бізнесом

Рекомендації	Опис та очікуваний результат
Введення чітких правових механізмів регулювання лобізму	Створення спеціальних законодавчих норм щодо діяльності лобістських груп та прозорості їхньої роботи дозволить запобігти корупційним схемам і сприятиме рівним умовам доступу до прийняття рішень. Очікуваним результатом є зменшення тіньових угод і підвищення довіри до процесів прийняття політичних рішень.
Запровадження механізмів громадського контролю та моніторингу	Включення незалежних аналітичних центрів і громадських організацій до процесу моніторингу взаємодії політичних еліт і бізнесу забезпечить прозорість угод і рішень, що приймаються. Це сприятиме зменшенню конфліктів інтересів і підвищенню відповідальності політиків перед суспільством.
Розробка стандартів етичної поведінки для політичних еліт та бізнесу	Встановлення єдиних стандартів етичної поведінки для представників бізнесу та політики сприятиме підвищенню рівня відповідальності та професійної етики в управлінні економічними та політичними процесами. Це дозволить створити культуру взаємної поваги і відповідальності.
Використання технологій електронного урядування	Запровадження цифрових технологій у процеси ухвалення рішень дозволить забезпечити доступність і відкритість інформації про діяльність політичних еліт та бізнесу, мінімізуючи можливості для корупційних дій. Очікуваним результатом є підвищення ефективності адміністративних процесів та зменшення бюрократії.

Джерело: сформовано автором

Так, впровадження правових механізмів регулювання лобізму надасть можливість контролювати процеси впливу бізнесу на політичні рішення, що, зі свого боку, сприятиме рівним умовам для всіх суб'єктів господарювання. Механізми громадського контролю та моніторингу дозволять незалежним структурам стежити за дотриманням етичних норм і відкритістю прийнятих рішень, що посилить підзвітність політичних еліт. Технології електронного урядування сприятимуть диджиталізації процесів, забезпечуючи доступ до важливої інформації для всіх зацікавлених сторін.

Для забезпечення ефективної реалізації цих рекомендацій можна запропонувати покроковий алгоритм дій, що включає декілька ключових етапів:

−Проведення аналізу чинної нормативно-правової бази щодо взаємодії політичних еліт та бізнесу з метою виявлення прогалин та ризиків для прозорості.

−Розробка і внесення пропозицій щодо удосконалення законодавства в напрямку регулювання лобістської діяльності та забезпечення публічного контролю.

−Створення платформи для діалогу між політичними елітами, бізнесом і громадянським суспільством з метою розробки єдиних етичних стандартів поведінки.

–Запровадження системи електронного урядування для забезпечення прозорості прийняття управлінських рішень та їх моніторингу.

–Створення незалежної структури, відповідальної за контроль і аудит взаємодії між політичними елітами та бізнесом з регулярними звітами до громадськості.

Реалізація даного підходу дозволить підвищити якість управлінських рішень, забезпечити стабільний розвиток економіки та створити передумови для довготривалої соціально-економічної стабільності в Україні.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У статті встановлено, що еволюція політичних еліт в Україні має значний вплив на державне управління і бізнес. Взаємодія політичних еліт з бізнесом створює складну систему, яка значно впливає на процеси прийняття рішень на державному рівні. Однією з головних проблем є надмірний вплив бізнес-структур на політичні рішення, що сприяє корупційним практикам і знижує довіру до державних інституцій.

Основні проблеми, які виявлено, стосуються недостатньої інституційної розділеності між державним управлінням і приватним сектором, що підвищує корупційні ризики, ослаблює судову незалежність і сприяє монополізації ринків.

Рекомендації зосереджені на впровадженні прозорих механізмів взаємодії між політикою та бізнесом, таких як врегулювання лобізму, посилення антикорупційних органів, реформування судової системи і впровадження технологій електронного урядування.

Перспективи подальших досліджень можуть включати аналіз впливу конкретних реформ на мінімізацію корупційних ризиків і підвищення прозорості державного управління, а також вивчення успішних міжнародних практик інтеграції політичних еліт у державне управління без шкоди для демократичних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ляшенко Т. Відбір політичних еліт: демократичний процес чи фактор нестабільності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 39. С. 152–157. URL: https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.26 (дата звернення: 24.09.2024).
2. Дроботун Д. Періодизація формування політичної еліти в Україні у контексті дії медіачинника. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2022. Вип. 91. С. 182–194. URL: https://derzhava-i-pravo.com.ua/files/issues/State%20and%20Law.%20Issue%2091.pdf#page=182 (дата звернення: 20.09.2024)
3. Березовська-Чміль О., Приймак О. Специфіка формування регіональних політичних еліт в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2019. Вип. 13. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/politics/article/view/5402/5746 (дата звернення: 20.09.2024)
4. Маргулов А. Регіональні політичні еліти: пострадянський устрій української політики. *Українознавство*. 2023. Вип. 4 (89). DOI: https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(89).2023.293365
5. Степаненко О. Г. Політична еліта в Україні в добу трансформаційних змін: кризові явища та перспективи їх подолання. *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 156. С. 359–362.
6. When Business and Politics Mix: Local Networks and Socio-political Transformations in Ukraine / H. Mazepus et al. *East European Politics and Societies: and Cultures*. 2020. P. 088832542090714. URL: https://doi.org/10.1177/0888325420907143 (date of access: 24.09.2024).
7. Bader M. Decentralization and a Risk of Local Elite Capture in Ukraine. *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict*. Cham, 2020. P. 259–282. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-41765-9_9 (date of access: 24.09.2024).
8. Тараоєв Я., Горева В. Вплив глобальних тенденцій на розвиток політичних еліт. *Humanities Studies.* 2024. Т. 19 (96). С. 83-89. DOI: https://doi.org/10.32782/hst-2024-19-96-09
9. Lankina T., Libman A. Soviet Legacies of Economic Development, Oligarchic Rule, and Electoral Quality in Eastern Europe's Partial Democracies: The Case of Ukraine. *Comparative Politics*. 2019. Vol. 52, no. 1. P. 127–176. URL: https://doi.org/10.5129/001041519x15624348215945 (date of access: 24.09.2024).
10. Балацька О. Політичні еліти та лідерство: навчальний посібник / О. Б. Балацька; під. ред. Л. І. Павлової. Сєвєродонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. 136 с.
11. Клочко А. Особливості становлення сучасної політико-управлінської еліти в контексті модернізації публічного управління в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2020. Вип. 12. DOI: https://doi.org/10.32702/2307-2156-2020.12.100
12. Minakov M. Republic of clans: The evolution of the Ukrainian political system. *Stubborn structures: Reconceptualizing post-communist regimes.* 2019. P. 217–245. DOI: https://doi.org/10.1515/9789633862155-009
13. Kertzer J., Renshon J. Experiments and surveys on political elites. *Annual Review of Political Science.* 2022. Vol. 25.1, P. 529–550. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051120-013649
14. Hendriks C., Lees-Marshment J. Political leaders and public engagement: The hidden world of informal elite–citizen interaction. *Political Studies*. 2019. Vol. 67(3). P. 597–617. DOI: https://doi.org/10.1177/0032321718791370

15. The narratives behind the EU's external perceptions: how civil society and elites in Ukraine, Israel and Palestine “learn” EU norms / I. Sabatovych et al. *European Security*. 2019. Vol. 28, no. 3. P. 284–303. URL: https://doi.org/10.1080/09662839.2019.1648252 (date of access: 24.09.2024).

16. Pleines, H. The political role of business magnates in competitive authoritarian regimes: A comparative analysis. Jahrbuch für *Wirtschaftsgeschichte/Economic History Yearbook*. 2019. Vol. 60(2). P. 299-334. DOI: https://doi.org/10.1515/jbwg-2019-3001

УДК 321.7

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ЗМІЦНЕННЯ АВТОРИТАРИЗМУ

RETHINKING DEMOCRATIC CONSOLIDATION IN THE CONTEXT OF STRENGTHENING AUTHORITARIANISM

Паталаха В.Ф.,
кандидат політичних наук,
докторант
Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

У статті автор аналізує зміну підходів до аналізу явища демократичної консолідації у ході третьої хвилі демократизації. Спершу попронувалося досить широке визначення демократії, зосереджуючись на її концептуальному визначенні, процедурах та інститутах, а також на її основоположних принципах, не закріплених в інших джерелах, таких як умовна згода та обмежена невизначеність.

Поступово до цього переліку додавалися інші чинники (наприклад, автономне громадянське суспільство, верховенство права, ринкова економіка), вказувалося на важливість передумов (наявність попереднього досвіду демократії) та поведінкових характеристик (поведінка політичних акторів дає змогу краще спрогнозувати стабільність політичного режиму) тощо. Однак низька прогностична цінність цих чинників була підтверджена третьою хвилею автократизації. У ході першої та другої хвилі відкатів домінували традиційні форми автократизації – тактика незаконного приходу до влади (військовий переворот), окупація (іноземне вторгнення), самопереворот, коли глава виконавчої гілки приходить до влади законним шляхом, але потім раптово скасовує ключові демократичні інститути, такі як вибори або парламент (32% випадків).

Визначальною характеристикою третьої хвилі автократизації стала ерозія демократії, коли політичні актори легальним шляхом приходять до влади, але згодом поступово, але відчутно ослаблюють демократичні норми, не ліквідуючи при цьому ключові демократичні інститути. Понад половину усіх нинішніх випадків автократизації в демократичних країнах очолюють чинні президенти, які прийшли до влади переважно у результаті перемоги на виборах. При цьому поступовий перехід до виборчого авторитаризму складніше виявити, ніж явне порушення демократичних стандартів, характерне для попередніх хвиль демократизації, і він надає менше можливостей для внутрішньої та міжнародної опозиції. Сучасні автократи схильні вдаватися до більш тонких методів впливу, таких як цензура і переслідування ЗМІ, обмеження діяльності НУО тощо. До того ж вони вчаться один в одного і запозичують менш ризиковану тактику, ніж відмова від виборів.

Ключові слова: демократія, консолідація, демократизація, авторитаризм, неліберальна демократія, вибори, держава.

The article analyses the change in approaches to the analysis of the phenomenon of democratic consolidation during the third wave of democratisation. At first, a rather broad definition of democracy was proposed, focusing on its conceptual definition, procedures and institutions, as well as on its fundamental principles not enshrined elsewhere, such as conditional consent and limited uncertainty.

Gradually, other factors were added to this list (e.g., autonomous civil society, rule of law, market economy), the importance of preconditions (previous experience of democracy) and behavioural characteristics (behaviour of political actors allows for better prediction of the stability of a political regime) was pointed out, etc. However, the low predictive value of these factors was confirmed by the third wave of autocratisation. During the first and second waves of rollbacks, traditional forms of autocratisation dominated: tactics of illegal accession to power (military coup), occupation (foreign invasion), and a coup d'état, when the head of the executive branch comes to power legally but then suddenly abolishes key democratic institutions such as elections or parliament (32% of cases).

The defining characteristic of the third wave of autocratisation is the erosion of democracy, when political actors legally come to power but then gradually but significantly weaken democratic norms without eliminating key democratic institutions. More than half of all current cases of autocracy in democratic countries are led by incumbent presidents who came to power mainly as a result of winning elections. At the same time, a gradual transition to electoral authoritarianism is more difficult to detect than the outright violation of democratic standards that characterised previous waves of democratisation, and it provides fewer opportunities for domestic and international opposition. Modern autocrats tend to resort to more subtle methods of influence, such as censorship and harassment of the media, restrictions on NGOs, etc. In addition, they learn from each other and adopt less risky tactics than abandoning elections.

Key words: democracy, consolidation, democratisation, authoritarianism, illiberal democracy, elections, state.

Постановка проблеми. Наростання автократичних тенденцій у низці розвинених та «молодих» демократій, зростання популярності популістських лідерів політичних партій майже у всіх регіонах світу змушує переглянути розуміння демократичної консолідації, щоб знайти відповідь на питання: Які чинники сприяють ослабленню демократичних інститутів? Це питання особливо гостро стоїть у контексті російсько-української війни: чому так швидко піддалися корозії демо-

кратичні принципи в Росії і як Україні зберегти демократію в умовах війни та повоєнної відбудови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика демократичної консолідації активно обговорювалася на початку третьої хвилі демократизації – в останнє десятиліття XX ст. Оскільки це була наймасштабніша хвиля, зумовлена розпадом соціалістичного табору, то значна увага приділялася тому, за скільки часу можна очікувати повного переходу постсоціалістичних країн до демократичного ладу, особливо з точки зору їх прийняття в регіональні організації Заходу, зокрема у Північноатлантичний альянс та Європейський Союз, де вимога наявності функціонуючих демократичних інститутів була однією з основних для членства.

Метою статті є аналіз еволюції підходів до розуміння суті демократичної консолідації на початку третьої хвилі демократизації та через три десятиліття, щоб з'ясувати чинники, що сприяють посиленню авторитарних тенденцій.

Виклад основного матеріалу. У найбільш загальному визначенні демократія вважається консолідованою коли спроможна виживати, тобто коли політичні актори визнають легітимність демократії й жоден з них не намагається діяти поза межами демократичних інститутів як з нормативних, так і з корисливих міркувань. Однак таке визначення має як переваги, так і недоліки. До переваг такого визначення слід віднести те, що коли демократія стає рутинізованою, інституціоналізованою та унормованою, то діяти поза межами або всупереч демократичним нормам стає непривабливим і невигідним для політиків та інших політичних акторів. З іншого боку, ототожнення консолідації з виживанням і стійкістю демократії є до певної міри тавтологією: консолідовані демократії - це ті, що виживають, а стійкі демократії – консолідовані.

Водночас демократії з тривалою історією не застраховані від погіршення якості демократії. Протягом останніх десятиліть зростання популярності популістських партій та їх кандидатів у низці найстаріших демократій світу зумовило інтерес науковців до причин демократичного відкату і деконсолідації. Хоча демократична консолідація може бути кінцевою точкою демократизації, важливо розуміти, що ці два процеси, як правило, зумовлені різними факторами.

Серед причин демократичної консолідації можна назвати інституційні, економічні, соціальні та міжнародні. Зокрема, попри відсутність єдиної думки щодо того, чи існує позитивний зв'язок між економічним зростанням і перспективами демократизації, науковці загалом погоджуються, що економічне зростання сприяє демократичній консолідації.

Різноманіття шляхів демократизації до певної міри корелює з безліччю шляхів консолідації. Деякі автори розглядають демократичну консолідацію як поступовий процес подолання проблем, залишених попереднім авторитарним режимом. Інші стверджують, що консолідація є результатом свідомого вибору, зробленого політичними акторами. Хоча деякі дослідники схильні чітко визначати єдину кінцеву точку консолідації, але інші закликають бути обережними з твердженнями про те, що саме має включати в себе консолідація, щоб вважатися завершеною.

На початку розпаду соціалістичного табору у 1991 році Ф. Шміттер та Т.Л. Карл запропоновували досить широке визначення демократії, зосереджуючись на її концептуальному визначенні, процедурах та інститутах, а також на її основоположних принципах, не закріплених в інших джерелах, таких як умовна згода та обмежена невизначеність [1]. Вони вказували на те, що демократія може набувати різних форм і не обов'язково буде найефективнішою у розв'язанні різних соціально-економічних проблем. Відповідно, не варто очікувати, що консолідовані демократії зможуть справитися з усіма соціально-політичними проблемами.

Один з відомих періодизаторів демократизації С. Гантінгтон стверджував, що зворотний перехід менш імовірний, а консолідація демократії більш імовірна в економічно розвинених країнах, які здійснили перехід мирно і на початку хвилі, мають попередній досвід демократії та підтримку міжнародних акторів [2].

Х. Лінц і А. Степан пропонують інтуїтивне визначення консолідації: демократія є консолідованою, коли жоден політичний актор не прагне її повалити, це «єдина гра у місті» [3]. Консолідація вимагає існування функціональної держави та наявності п'яти чинників: вільного громадянського суспільства, автономного політичної спільноти, верховенства права, ефективної бюрократії та економічної спільноти, в якій інститути та правила опосередковують відносини між ринком та державою.

Г. О'Доннелл ставить під сумнів теорії консолідації, які використовують інституціоналізовані поліархії як еталон [4]. На його думку, якщо консолідацію визначати через стійкість демократії, то типології поліархії повинні включати неформально інституціоналізовані демократії – ті, в яких актори діють з партикулярних, а не універсальних міркувань. Ці недосконалі демократії можуть вистояти попри відсутність тісної відповідності між формальними правилами й політичною поведінкою. У відповідь на його критику концепції консолідації пропонується розглядати консолідацію як процес стабілізації, рутинізації та інституціоналізації моделей політичної поведінки, але у довгостроковій перспективі неформальні прак-

тики, такі як клієнтелізм, дійсно суперечать демократичному виживанню [5].

Л. Даймонд відкидає теорії демократизації та консолідації, які наголошують на передумовах, натомість відстоює перспективу розвитку, в якій демократії виникають з різною швидкістю і в різних формах. На його думку консолідація нових демократій вимагає сильних політичних інститутів, горизонтальної та вертикальної підзвітності, верховенства права, активного громадянського суспільства та покращення економічних показників, які створюють легітимність режиму [6].

А. Шедлер пропонує розширене визначення демократичної консолідації, користуючись відправною точкою конкретного трансформаційного процесу: авторитаризм, електоральна демократія, ліберальна демократія та розвинена демократія [7]. Це своєю чергою визначає практичні завдання, а також відповідні нормативні горизонти, пов'язані з консолідацією: недопущення краху демократії, запобігання ерозії демократії, завершення демократії та поглиблення демократії. На його думку, при вимірюванні ступеня демократичної консолідації основну увагу слід звертати на поведінку політичних акторів, а не на їх ставлення та економічну ситуацію, оскільки вона дає можливість краще спрогнозувати стабільність певного політичного режиму [8].

Ж. Александер застосував положення теорії раціонального вибору для аналізу стратегії політичної еліти правого спектру у п'яти європейських державах і дійшов висновку, що попри особливості ситуації у кожній країні, саме еліти повинні зробити вибір на користь демократії, зазвичай з корисливих мотивів, щоб вона змогла проіснувати тривалий час [9].

Вітчизняні дослідники вважають, що коли йдеться про консолідацію суспільства певної країни, передусім треба усвідомлювати її сенс, мету. Адже консолідація не може існувати заради себе самої. За умов демократії сенс суспільної консолідації країни є подвійним: 1) сприяти гідному життю і самореалізації громадян і 2) на цій основі актуалізувати роль країни як історичного і геополітичного суб'єкта. Будучи усвідомленими й включаючись у сферу практичного втілення, ці два сенси суспільної консолідації – внутрішній і зовнішній – стають її двома фундаментальними завданнями, які, своєю чергою, породжують внутрішню і зовнішню стратегії консолідації як політичні проєкти [10, с. 8]. При цьому суспільна консолідація – не просто «основа стабільності будь-якого суспільства, вона є рушійною силою його розвитку, у тому числі – виходу з будь-яких криз, обтяжених зовнішньою та внутрішньою конфронтацією» [10, с. 9] .

Інтерес до консолідаційних процесів відродився в кінці першого десятиліття XXI ст. через посилення тенденцій до авторизації в усталених і «молодих» демократіях. Низка відроджених авторитарних режимів поставили під сумнів оптимістичний прогноз Ф. Фукуями про кінець історії і остаточне утвердження демократії у світі [11] або імітували реформи, перейшовши у розряд гібридних режимів. Саме у цей час почали з'являтися праці про сірі зони між демократією та авторитаризмом, «вигнання свободи», «демократичний відкат» [12], «демократичний відступ» [13] тощо. Те, що сучасні автократи зуміли використати демократичні механізми для посилення свої влади (нечесні вибори, прийняття нових конституцій, посилення ролі виконавчої влади тощо) із одночасним збереженням видимості демократичних процедур називають «нелібералною демократією» [14].

Нині з'являється все більше свідчень того, що глобальний розворот ставить під загрозу низку усталених демократій, включно зі США, рейтинг яких протягом останніх років знижується у низці рейтингів. Це дає підстави для песимістичних прогнозів щодо стану демократії у світі, хоча здобутки третьої хвилі демократизації все ще досить вагомі.

Проте деякі дослідники відзначають зменшення «найбільш кричущих форм відступу», таких як військові перевороти та фальсифікація результатів виборів [15, p. 6]. Але водночас дедалі більшої популярності набувають більш опосередковані шляхи автократизації – переслідування опозиції, підрив горизонтальної підзвітності [15, p. 14] .

М. Сволік також стверджує, що ризик військових переворотів у нових демократіях з часом зменшився, тоді як ризик самопереворотів залишається [11]. Інші дослідники демонструють, що протягом 2006-2016 років авторитарні режими зосереджувалися на переслідуванні ЗМІ та організацій громадянського суспільства, оминаючи інститут виборів [16]. М. Коппедж вказав на поступову концентрацію влади у виконавчій владі як ключову сучасну модель автократизації – поряд з тим, що він називає більш традиційним шляхом посилення репресій [17]. Мало місце і «посилення виконавчої влади», коли «обрані керівники послаблюють контроль над виконавчою владою один за одним, проводячи низку інституційних змін, які перешкоджають опозиційним силам кидати виклик перевагам виконавчої влади» [15, p. 10]. Поступовий перехід до виборчого авторитаризму складніше виявити, ніж явне порушення демократичних стандартів, і він надає менше можливостей для внутрішньої та міжнародної опозиції. Автократи XXI ст. схильні вдаватися до більш тонких методів впливу, таких як цензура і переслідування ЗМІ, обмеження діяльності НУО тощо. До того ж вони вчаться один в одного [18] і запозичують менш ризиковану тактику, ніж відмова від виборів.

А. Люрман та С. Ліндберг детально проаналізували феномен хвиль автокризації, під якою вони розуміють «період часу, протягом якого кількість країн, що проходять процес демократизації, зменшується, водночас автократизація зачіпає все більше і більше країн». [19, 1102]. Вони запропонували концепцію автократизації як протилежність демократизації, що охоплює як раптовий крах демократії, так і поступові процеси в межах і поза межами демократичних режимів, коли демократичні риси занепадають, що призводить до менш демократичних, або більш автократичних ситуацій [19, p. 1099]. Така концептуалізація дозволяє вивчати як темпи, так і методи наближення режиму до закритої диктатури, зберігаючи при цьому відмінність між демократичними рецесіями, що починаються в демократіях, розпадом демократії та подальшою консолідацією вже авторитарних режимів.

Їхня періодизація періодів автократизації до певної міри збігається з хвилями демократизації С. Гантінгтона: перша зворотна хвиля 1922-1942 рр.; друга зворотна хвиля – 1960-1975 рр. [19]. Під час першої хвилі було 32 епізоди автократизації, під час другої – 62 епізоди, а з початку третьої – 75 епізодів. Якщо перша хвиля розвороту вплинула як на демократії, так і на автократії, а другий період розвороту майже погіршив становище лише електоральних автократій, то майже всі сучасні епізоди автократизації впливають на демократії.

Третя хвиля розворотів, розпочалася у 1993 році, а у 2017 році була зафіксована у 22 країнах і може наростати, хоча частка демократичних країн у світі залишається близькою до найвищого за всю історію показника – 53%. Очевидно, що чим більше демократичних країн, тим більша ймовірність того, що демократії зазнають невдач. При цьому важливою характеристикою третьої хвилі автократизації є її безпрецедентність, оскільки вона заторкує переважно демократії, а не електоральні автократії, як у це було раніше.

Вони з'ясували, що у першій і другій хвилях переворотів домінували традиційні форми автократизації – тактика незаконного приходу до влади, наприклад, військовий переворот (39% випадків) або іноземне вторгнення (29%), а також самопереворот, коли глава виконавчої гілки приходить до влади законним шляхом, але потім раптово скасовує ключові демократичні інститути, такі як вибори або парламент (32% випадків).

Визначальною характеристикою третьої хвилі автократизації стала ерозія демократії, коли політичні актори легальним шляхом приходять до влади, але згодом поступово, але відчутно ослаблюють демократичні норми, не ліквідуючи при цьому ключові демократичні інститути. Майже 68% усіх нинішніх випадків автократизації в демократичних країнах очолюють чинні президенти, які прийшли до влади переважно у результаті перемоги на виборах. Таких випадків у третій хвилі розвороту налічується майже 70%, а яскравими прикладами є Угорщина та Польща, досвід яких копіюють низка інших країн світу.

Такий розвиток подій призводить до протилежних очікувань щодо подальших перспектив демократії. З одного боку, автократизація стала більш невизначеною, тобто не викликатиме занепокоєння у продемократичних сил, що можуть упустити момент для мобілізації громадян проти автократів. З іншого боку, автократизація також стала послуговуватися менш жорсткими методами для боротьби з опозицією, принаймні у колишніх демократіях.

Раптові форми автократизації (вторгнення, військові перевороти, самоперевороти) завжди призводять до падіння демократії. Навіть процеси ерозії демократії найчастіше є смертельними для демократії: 18 (55%) з них призвели до падіння демократії; лише 5 (15%) процесів зупинилися до краху демократії, а 10 (30%) все ще тривали у 2017 році.

Загалом держави, яких зачепила третя хвиля автократизації, залишаються набагато демократичнішими, ніж їхні історичні родичі. З одного боку, це дає надію на те, що нинішня хвиля автократизації може бути м'якшою, ніж перша і друга хвилі, а з іншого – третя хвиля все ще може набирати обертів.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, як засвідчили перших три десятиліття третьої хвилі демократизації за С. Гантінгтоном, наявність сприятливих умов (покращення соціально-економічних умов), членство у демократичних організаціях (зокрема Євросоюзі та НАТО) не є гарантією від деконсолідації демократії. Повзучий авторитаризм став реальністю для низки країн Європи, а у своєму максимальному прояві він спровокував масштабну континентальну війну. Аналогічно тому, як авторитаризм демонструє високу ступінь адаптивності до мінливих умов глобалізованого світу, необхідно зосередити зусилля на пошуку нових чинників або їх комбінації, що зроблять демократію стійкішою, консолідованішою в охороні своїх інститутів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Schmitter P.C., Terry L.K. What Democracy Is . . . and Is Not. *Journal of Democracy*. 1991. Vol. 2. №3. P. 75–88.
2. Huntington S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1993.

3. Linz J.L., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996.

4. O'Donnell G. Illusions about Consolidation. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. № 2. P. 34–51.

5. Gunther R., Diamandouros P. N., Puhle H.-J. O'Donnell's 'Illusions': A Rejoinder. *Journal of Democracy.* 1996. Vol. 7. №4. P. 151–159.

6. Diamond L.J. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1999.

7. Schedler A. What Is Democratic Consolidation? *Journal of Democracy*. 1998. Vol. 9. № 2. P. 91–107.

8. Schedler A. Measuring Democratic Consolidation. *Studies in Comparative International Development.* 2001. Vol. 36. № 1. P. 66–92.

9. Alexander G. *The Sources of Democratic Consolidation*. Ithaca, NY, and London: Cornell University Press, 2002.

10. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю.П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: НАН України, 2017.

11. Svolik M. W. Which Democracies will Last? Coups, Incumbent Takeovers and the Dynamic of Democratic Consolidation. *British Journal of Political Science*. 2015. Vol. 45. № 4. P. 715–738.

12. Diamond L. The Democratic Rollback. *Foreign Affairs*. 2008. Vol. 87. № 2. P. 36–48.

13. Waldner D., Lust E. Unwelcome Change: Coming to Terms with Democratic Backsliding. *Annual Review of Political Science*. 2018. Vol. 21. №1. P. 93–113.

14. Plattner M. F. Illiberal Democracy and the Struggle on the Right. *Journal of Democracy.* 2019. Vol. 30. №1. P. 5-19.

15. Bermeo N. On Democratic Backsliding. *Journal of Democracy.* 2016. Vol. 27. №1. P. 5–19.

16. Mechkova V., Lührmann A., Lindberg S. I. How Much Democratic Backsliding? *Journal of Democracy*. 2017. Vol. 28. №4. P. 162–169

17. Coppedge M. Eroding Regimes: What, Where, and When? *Varieties of Democracy (V-Dem) Institute Working Paper.* 2017. № 57.

18. Hall S. G. F., Ambrosio T. Authoritarian Learning: A Conceptual Overview. *East European Politics*. 2017. Vol. 33. № 2. P. 143–161.

19. Lührmann A., Lindberg S.I. A third wave of autocratization is here: what is new about it? *Democratization*. 2019. Vol. 26. №7. P. 1095-1113.

УДК 323.13

ІСТОРИЧНИЙ РЕВІЗІОНІЗМ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГВОЗДИК: ПАМ'ЯТЬ І ПОЛІТИКА В ПОРТУГАЛІЇ

HISTORICAL REVISIONISM AFTER THE CARNATION REVOLUTION: MEMORY AND POLITICS IN PORTUGAL

Петраков М.О.,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політичних наук та права
Південноукраїнського національного університету імені К.Д. Ушинського

Стаття присвячена особливостям еволюції політики пам'яті в Португанії після падіння режиму «Estado Novo» (1933-1974) під керівництвом Антоніо де Олівейра Салазара. В статті розглянуто період авторитарного режиму Салазара, що включав обмеження політичної свободи, репресії проти опозиції та економічні реформи для стабілізації країни. Мета статті – дослідити історичний ревізіонізм і політику пам'яті в Португалії після Революції гвоздик 1974 року, підкреслюючи вплив політичних і соціальних змін на колективну пам'ять про диктатуру та революцію. Завдання статті включають: огляд діяльності організацій, що виникли в «перехідний період» (1962-1987) і використовували екстремістські дії для впливу на політичний процес; аналіз історичного ревізіонізму, що виник після революції; висвітленню політики пам'яті в Португалії, де історичний ревізіонізм і політичні інтереси вплинули на колективну пам'ять про диктатуру та революцію; розгляд відродження інтересу до пам'яті про дореволюційний та революційний періоди під час економічної кризи 2011-2015 років, що виправдовувало радикальний спротив інституційній кризі. Дослідження показує, як політичні інтереси вплинули на колективну пам'ять про диктатуру та революцію, підкреслюючи складність та багатоаспектність політики пам'яті після диктатури. Феномен «забуття» або «добровільного стиранням пам'яті» розглядається як політика примирення, ініційована наприкінці 80-х років, яку впроваджували з метою забезпечення виходу з економічної та політичної кризи революційного періоду. Водночас, вказується що результатами такої політики стало зростання ревізіонізму і перегляду значення соціальних причин революції та революційної кризи.

Ключові слова: політика пам'яті, історичний ревізіонізм, революція гвоздик, диктатура, салазарізм, політичний процес, демократичний перехід.

The article is devoted to the peculiarities of the evolution of memory policy in Portugal after the fall of the Estado Novo regime (1933-1974) under the leadership of Antonio de Oliveira Salazar. The article examines the period of Salazar's authoritarian regime, which included restrictions on political freedom, repression of the opposition, and economic reforms to stabilise the country. The aim of the article is to explore historical revisionism and the politics of memory in Portugal after the Carnation Revolution of 1974, emphasising the impact of political and social change on the collective memory of dictatorship and revolution. The objectives of the article include: reviewing the activities of organisations that emerged during the 'transition period' (1962-1987) and used extremist actions to influence the political process; analysing the historical revisionism that emerged after the revolution; highlighting the politics of memory in Portugal, where historical revisionism and political interests have influenced the collective memory of dictatorship and revolution; examining the revival of interest in the memory of the pre-revolutionary and revolutionary periods during the economic crisis of 2011-2015, which justified radical resistance to the institutional crisis. The research shows how political interests have influenced the collective memory of dictatorship and revolution, emphasising the complexity and multidimensionality of the politics of memory after dictatorship. The phenomenon of 'forgetting' or 'voluntary erasure of memory' is seen as a policy of reconciliation initiated in the late 1980s, which was implemented to ensure a way out of the economic and political crisis

At the same time, it is pointed out that the results of such a policy were the growth of revisionism and the revision of the importance of the social causes of the revolution and the revolutionary crisis.

Key words: memory politics, historical revisionism, Carnation Revolution, dictatorship, Salazarism, political process, democratic transition

Постановка проблеми у загальному вигляді. Протягом тривалого часу в Португалії уникали дебатів про 48 років режиму *Estado Novo* 1933 – 1974 років. Розповіді колишніх «бойовиків», «революціонерів», «активістів», «діячів» *Революції 25 квітня 1974 року* замовчувались у португальській «битві за пам'ять», оскільки їхня діяльність була пов'язана з подіями, які були політично та соціально знецінені в політичних наративах. 26 березня 2007 року в результаті інтерактивного голосування на шоу «Великий португалець» Антоніо де Олівейра Салазар був названий найбільшим португальцем в історії країни, обійшовши Генріха Мореплавця та Афонсу I (першого короля Португалії та засновника португальської державності) [4]. Шоу «Великий португалець», у якому Салазар отримав 41% із 159 245 поданих голосів, було засноване на шоу BBC «Великі британці», де Вінстон Черчилль переміг у британській версії, а Рональд Рейган в шоу Сполучених Штатів. «Жодна країна не зазнала такої шаленості взаємних звинувачень, яка охопила Португалію, де Салазар випередив дев'ятьох інших фіналістів, у тому числі дослідника Васко да Гаму, який від-

крив морський шлях до Індії, та Арістідеса де Суза Мендеса, дипломата, який врятував тисячі євреїв під час світової війни», – вказує ден Білефскі [10].

Лише нещодавно, в 90-ті рр., традиційні політичні наративи «*відбілювання Estado Novo та історичного ревізіонізму, типового для 1970-х і 1980-х років*» почали ставитися під сумнів і обговорюватися португальськими вченими, що португальські дослідники Ракель да Сілва та Ана Софія Феррейра визначили як «повстання пам'яті» [10]. Такі «наративи вкоренилися в країні протягом десятиліть після *Квітневої революції*, коли різні вчені та політики *заперечували фашистську класифікацію Estado Novo* та *приймали авторитарну, нетоталітарну та нефашистську* точку зору, водночас періодично *зображуючи Революцію* як надзвичайно негативну, як джерело економічних негараздів країни» [10].

В популярному дискурсі Estado Novo часто називають фашизмом, як і іспанський франкізм, що не завжди отримує підтримку в академічних колах, незважаючи на те, що це були авторитарні режими. Водночас, ряд дослідників, наприклад Енцо Коллотті (1989), відстоює, навпаки, позицію, за якою обмеження свободи вираження поглядів, репресії проти політичної опозиції, насильство проти цивільного населення з боку політичної поліції, корпоративізм, слід класифікувати як фашизм [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політика пам'яті після диктатури в Португалії є складним і багатоаспектним питанням, що привернуло увагу багатьох дослідників. Історіографія цього питання розкриває, як політичні й ідеологічні інтереси впливали на колективну пам'ять про збройну боротьбу та революційні події в країні. Фернандо Росас зробив значний внесок у дослідження меморіальної політики, аналізуючи, як історичний ревізіонізм вплинув на колективну пам'ять про диктатуру та революцію. Росас (2001) підкреслює, що праві уряди після 1974 року намагалися легітимізувати свої політичні позиції, переписуючи історію салазарізму на свою користь [22; 23]. Він також аналізує вплив тетчеризму, рейганізму та падіння радянського блоку на західні суспільства, включаючи Португалію, де встановився новий неоконсервативний курс. Ці дослідження допомагають зрозуміти, як політичні та ідеологічні сили трансформували наративи про минуле в різні хвилі «демократичного переходу». Ракель да Сілва та Ана Софія Феррейра (2018) в своїй роботі розглядають, як після диктатури політика пам'яті стерла політичне насильство з колективної пам'яті [10]. Цей процес розпочався наприкінці 1970-х і тривав протягом 1980-х років, підкріплюваний правими урядами, які намагалися відбілювати режим Estado Novo. Руй Амаро (1982) аналізує, як салазаризм функціонував у контексті капіталізму, додаючи економічний вимір до розуміння диктатури [1]. Руй Бебіано та Мануел Лофф досліджують феномен «забуття» та перегляду історії, які стали частиною політичної сцени в пост-авторитарній Португалії в післяреволюційний період Португалії [3; 12]. Незважаючи на численні дослідження, значна частина історії збройної боротьби та її учасників залишається недослідженою. Багато документів залишаються закритими або важкодоступними, що ускладнює дослідження і призводить до викривлення колективної пам'яті, яке Руй Бебіано «добровільним стиранням пам'яті». Таким чином, історіографія проблеми меморіальної політики в Португалії розкриває складні взаємодії між політичною владою, ідеологічними інтересами та колективною пам'яттю в цій державі. Важливо продовжувати дослідження, щоб забезпечити більш повне та об'єктивне розуміння минулого країни.

Метою даного дослідження є визначення особливостей історичного ревізіонізму і політики пам'яті в Португалії після Революції гвоздик 1974 року, підкреслюючи вплив політичних і соціальних змін на колективну пам'ять про диктатуру та революцію.

Викладення матеріалу. Феномен *Estado Novo* (Нової держави) часів правління Салазара будувався на основі режиму, який зазнав сильного впливу фашизму і включав елементи корпоративізму, консерватизму, клерикалізму, націоналізму та антикомунізму. Фактично, Антоніо де Олівейра Салазар керував Португалією з 5 липня 1932 по 27 вересня 1968 року. Він тричі обіймав посаду міністра оборони Португалії (1932, 1936–1944, 1961–1962), двічі – міністра фінансів (1926, 1928–1940), міністра колоній (1932), флоту (1936, 1939), міністра іноземних справ (1936–1944). З 18 квітня до 21 липня 1951 року він виконував обов'язки Президента Португалії. Основною проблемою португальської економіки у 1926 році був її величезний державний борг і успіх Салазара почався в квітні 1928 р., коли він став 81-м міністром фінансів Португалії, який за один рік ліквідував дефіцит бюджету, стабілізував португальську валюту через фінансову дисципліну, скорочення витрат і досяг профіциту бюджету, скорочення боргу, можливості виділення коштів на економічний розвиток, громадські роботи, оборону та соціальну сферу. Салазар мав і політичну програму «нового порядку», заснованого на «перевихованні та створенні нового тип португальців» [6, p. 112], сформованого, за визначенням К. Олівейри «міфічною ідеєю відродженої нації та національного інтересу» [17], «кінця ліберального сторіччя», яка перекликалася із ідеями фашистської ідеології в ті часи [22, p.1033]. «Охоронцями нового порядку» стали збройні організації, які підтримували: ліквідацію політичної свободи

і свободи слова, політичну цензуру, встановлення правління єдиної партії – Національного союзу, існування політичної поліції, відповідальної за інституціалізацію насильства та за примусову трудову колонію виправної колонії Кабо-Верде.

Зовнішня політика Салазара дозволила уникнути участі Португалії у Другій світовій війні та отримати економічні вигоди від конфлікту, а також зберегти недоторканність численних колоній за підсумками війни. Через опозицію Салазара до антиколоніального руху Португалія, виступала за збереження колоній, що призвело до тривалої війни за це (до 1970-х рр. Португалія зберегла контроль над більшістю колоній крім Гоа та частини Гвінеї), але війна дорого обійшлася економіці країни і спровокувала хвилю еміграції населенням, яке прагнуло уникнути військового призову. Реалізація політичного наміру Салазара призвела до хвилі повстань протягом 1931 року: повстання на Мадейрі, Азорських островах і в Гвінеї під проводом Ревіральо *(Reviralho)* – проповстанської політичної діяльності 1926–1940 рр. з боку ліберальної опозиції; студентські демонстрації проти диктатури в Лісабоні та Порту; дії ліберальних консерваторів, які вірили в нормалізацію конституції через вибори, дії мережі організацій, створених Комуністичною партією Португалії (PCP) [19]. В 1940–1950-ті рр. у Португалії виникли Антифашистський рух національної єдності (MUNAF) і Рух демократичної єдності (MUD), але їх діяльність стримувалась режимом.

Салазаром було встановлено тісні зв'язки з режимом Франсіско Франка у сусідній Іспанії. «Нова держава» Салазара стала втіленням образу «сильної держави», організованої навколо «сильної фігури». Салазар був уособленням персоніфікованої диктатури і фігурою, яка повністю відповідала запиту португальських реакційних фракцій буржуазії, значної частини католицької церкви та ряду інтелектуалів часів Першої Республіки щодо сильного і компетентного уряду, який міг би покласти край безладдю [1].

Сам режим «Нової держави» або «*Estado Novo*» 1933–1974 років було встановлено після 16 років безперервної політичної кризи, протягом якої змінилися 8 президентів, 44 уряди та відбулася 21 революція, – кризи, викликаної військовим переворотом 28 травня 1926 р., який покінчив з Першою республікою – «періодом «безперервної анархії, урядової корупції, вбивств, позасудового ув'язнення і переслідування віруючих» [25].

Військова диктатура (Ditadura Militar), на чолі якої, виявився генерал Антоніу Ошкар Фрагозу Кармона, яка спочатку не мала чітко визначеної ідеології, але мала глибокий скептицизм щодо ефективності парламентської демократії, через два роки змінилася «*Національною диктатурою*» (Ditadura Nacional), що стала перехідним періодом від військової диктатури до «*Нової держави*» *(Estado Novo)* [13]. Генерал Кармона, який став спочатку тимчасовим Президентом країни, переобирався на цю посаду у 1928, 1935, 1942 та 1949 роках і помер[на цій посаді 18 квітня 1951 року.

Між тим, режим «Нової держави» або «*Estado Novo*», серед іншого, підтримував репресивну та насильницьку політичну поліцію; табір примусової праці Таррафал на острові Сантьягу архіпелагу Кабо-Верде (зараз незалежна держава) біля берегів Західної Африки в селищі Таррафал, відомий як «Campo da Morte Lenta» – «табір повільної смерті» (діяв з 1936 р. до 1954 р. для опозиціонерів, що брали участь у повстанні в Маринья-Гранді (18 січня 1934 р.), і матросів, які брали участь у повстанні на кораблях військово-морського флоту (8 вересня 1936 р., комуністи). В 1961 р. почав діяти знову, але тепер для лідерів боротьби за незалежність африканських колоній.

За визначенням Ракель да Сілва та Анни Софії протягом трьох десятиліть (1962-1987) «*перехідного від диктатури періоду*» у Португалії виникло шість різних революційних організацій, які використовували екстремістські дії впливу на політичний процес [10].

У першій хвилі «переходу» – хвилі «спротиву» Estado Novo (1962-1974) діяли три організації лівого антисалазаризму: Ліга єдності та збройної революції (LUAR, League of Unity and Armed Revolution), яка діяла в період 1964-1972 рр.; Революційний збройний виступ (ARA, Revolutionary Armed Action), що діяв в період 1967-1970 рр. і Революційні бригади (BR, Revolutionary Brigades), що діяли в період 1970-1974 рр. і були найбільш радикальними, базуючись на ідеології марксизм-ленінізму, антисталінізму, розриві в CPCP. Ці організації боролися проти режиму та його імперської, колоніальної і капіталістичної політики, вдаючися до насильства через бачення неможливості перемогти пацифістськими засобами, за що їх судили, відправляли в Таррафал [2; 15].

Опозиційні групи діяли і в Південній Америці (у Венесуелі та Бразилії), здійснюючи ряд екстремістських дій проти Estado Novo [24]. В 60-ті рр. колоніальні війни в Африці збіглися зі зростанням внутрішньої нестабільності після заміни Салазара Марсело Каетано в 1969 році.

«Революція Гвоздик 25 квітня 1974 року, – за визначенням Марії Інасіо Резоли, – стала останньою лівою революцією в Європі, яка поклала кінець одній із найтриваліших диктатур XX століття» [21].

Ірен Піментел зазначає, що Португалію в ті часи можна порівняти з «скороваркою, готовою вибухнути сама по собі» [19, с. 22] через: події колоніальної війни з 1961 р. на 3-х фронтах – в Анголі, Мозамбіку, Гвінею-Бісау, що виснажу-

вало збройні сили і викликало незадоволення португальців в Африці; тиск міжнародної спільноти; позицію Римо-католицької церкви, як одного зі стовпів режиму, яка спонукала проти колоніальної війни, коли Папа Павло VI у 1970 р. прийняв групу представників визвольних рухів з португальських колоній і поставив під сумнів обґрунтованість позицій режиму; спротив студентів та робітників репресіям та політиці, яка диктувала вимушену еміграцію; нафтову кризу та економічну кризу; спробу державного перевороту збройними силами в березні 1974 р.; популяризацію книги «Португалія і майбутнє» генерала Спіноли (заступника начальника Генштабу збройних сил), видану у лютому 1974 р., де автор визнав єдиним рішенням колоніальної війни – політичне – на основі на самовизначення, що спровокувало і звільнення генерала, і падіння режиму; військовий переворот 25 квітня 1974 року, здійснений прихильниками Спінелли – Рухом капітанів, що був створений ще в 1973 році [21; 3]. Після перевороту почався «перехідний процес до «інституціоналізованої демократії», який завершився у квітні 1976 р. з впровадженням конституції [12, p. 3]. Цей процес очолив Антоніу ді Спінола – маршал Португалії, голова Ради національного порятунку з 25 квітня по 15 травня 1974, 14-й президент Португалії з 15 травня по 30 вересня 1974 року.

Після революції 1974 р. та повалення режиму «Estado Novo» в 1975-1976 роках сформувалася *друга «модернізаційна» хвиля*, яка визначалася радикалізацією через виникнення *реакційних організацій*: Португальської визвольної армії (ELP, Portuguese Liberation Army), пов'язаної з Ліберальною партією, і Демократичного руху за визволення Португалії (MDLP, Democratic Movement for the Liberation of Portugal), пов'язаного з Партією Прогресу. Обидві виникли на антикомуністичній основі, викликані страхом перед комуністичною окупацією та опозиційним ставленням до рішень уряду стосовно деколонізації. Якщо ELP, наприклад, виступала за припинення деколонізації, то MDLP – за деколонізацію, але за утворення Співдружності з колишніми колоніями. Ці організації складалися з військовослужбовців правого крила і обидві схилялися до поваленого режиму і екстремістської боротьби проти комуністів. Президентом Португалії в цей період був Кошта Гоміш, призначений Радою національного порятунку після відставки Спінелли. 25 листопада 1975 р. війська полковника Рамалью Еанеса зірвали спробу державного перевороту, здійснену крайньо-лівим сектором армії, що заклало основу для наступної хвилі політичного насильства, тепер здійсненого крайніми лівими [8]. 27 червня 1976 року в Порутгалії пройшли перші демократичні вибори президента після режиму диктатури, на яких переміг генерал Антоніу Рамалью Іаніш. У березні 1977 року Португалія офіційно подала заявку до Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), розпочавши новий етап інституціоналізації представницької демократії.

Третьою «модернізаційною» хвилею після Революції гвоздик 1974 р. стала хвиля 1980–1987 років, коли виникла та активно діяла організація «Народні сили 25 квітня» (FP-25, Popular Forces of the 25th April), яка захищала «ідеали соціалістичної Революції 25 квітня 1974 року» від капіталістичного реваншизму. З 1986 по 1996 рр. президентом Португалії був Маріу Суаріш, який на відміну від попередників не дув військовим і здобув освіту в галузі історії, філософії та права. Суаріш брав участь у боротьбі проти режиму Салазара як член Комуністичної партії до 1951 року, а з 1964 року ініціював створення Соціалістичної партії Португалії в Женеві. Після Революції гвоздик став Міністром у справах заморських територій. У 1983 році став прем'єр-міністром, сформувавши коаліцію соціалістів і соціал-демократів.

Жоао Камачо зазначає, що девальвація пам'яті про спротив диктатурі у Португалії почалася до початку 1990-х років. Діяльність радикальних і лівих, і правих організацій стала сприйматися як маргінальна, політики прагнули примирити суспільство, впроваджуючи амністію для тих, хто брав участь у збройному насильстві з обох боків, акцентуючи, що революція призвела до економічної кризи [5].

Фернандо Росас вважає, що з появою тетчеризму, рейганізму та падінням радянського світу, західні суспільства зазнали підривного тиску, що легітимізував новий неоконсервативний курс [23]. За оцінкою Мануеля Лоффа, заява Каваку Сілва (прем'єр-міністр з 1985 по 1995 роки, неоконсерватор) про те, що в 1974–1975 роки португальське суспільство жило в період «переважання ідеологічного дискурсу», сприяла демонізації революційного процесу, який почали розглядати як відповідальний за майже спричинення громадянської війни, описуючи як хворобу, однак підкреслюючи, що його вдалося зупинити поміркованим силам, які очолили події 25 листопада 1975 року [12, p. 65]. З 1989 року португальський уряд прийняв тоталітарне тлумачення Квітневої революції, стверджуючи, що ліві сили мали на меті замінити режим Estado Novo комуністичною диктатурою [12, p. 73]. Це знову підкреслювало негативну пам'ять про революцію 1974 року і риторика примирення блокувала будь-які дебати.

Історичний ревізіонізм, що виник після революції, був підкріплений політичним піднесенням правих партій та неоліберальних цінностей на тлі розпаду радянського блоку. «Сполучною ланкою між різними ревізіонізмами та консервативними силами після 1989 року став антикомунізм», – додає П'єр Паоло Поджо [20, p. 211]. Ускладнило

ситуацію дослідження диктатури закриття архівів до 1996 року, що Фернандо Росас, характеризує як «ворожу до дослідників політику» [12, p. 75].

Мануела Крузейро в праці «Революція та історіографічний ревізіонізм. 25 квітня, побачене з історії» виділяє дві течії португальського ревізіонізму: перша знецінює Квітневу революцію, наголошуючи на спадкоємності між диктатурою та демократією; друга пише історію з точки зору переможців революції 25 листопада 1975 року, ігноруючи роль соціальних рухів [9]. Мануель Лофф звертає увагу на те, що повернення правих до влади у 2002 р. вплинуло на святкування 30-ї річниці Квітневої революції, змінивши акцент з «революції» на «еволюцію», що викликало широкий резонанс. Однак, ця зміна була оскаржена суспільством, і права партія зазнала поразки на виборах до Європарламенту та парламентських виборах у 2005 році [12, p. 75].

Слід зазначити, що в Португалії не існує специфічного меморіального законодавства. Законодавство Португалії не містить положень, подібних до антикомуністичних законів, що є в країнах Східної Європи, або законів про заборону заперечення Голокосту, які діють у Німеччині та Франції. Замість цього, Португалія зосереджується на забезпеченні доступу до архівів та документів, що стосуються її історії. Португалія, як член Європейського Союзу та підписант Європейської конвенції з прав людини, зобов'язана забезпечувати свободу вираження поглядів і дотримання прав людини, що також включає можливість критичного аналізу історичних подій [14].

Водночас, в 2011–2015 роках – часи економічної кризи в Португалії –і відбулася реанімація пам’яті про події дореволюційного та революційного періодів, з апеляцією до виправдання радикального спротиву інституційній кризі разом із увагою до радикальних форм боротьби через неефективність демократичних механізмів. Пам'ять знову досліджується як поле битви, де різні сторони намагаються вплинути на політичні наративи. Ревізіоністські погляди все ще визнаються як такі, що мають значний вплив, і історії тих, хто боровся за свої політичні ідеали, здебільшого ігноруються. У підручниках і шкільних програмах їхня роль не визнається, що португальський історик Руї Бебіано називає «забуттям» або «добровільним стиранням пам'яті».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Amaro, R. O salazarismo na lógica do capitalism em Portugal. Análise Social. 1982. Вип. XVIII(72-73-74). P. 995–1011.

2. Antunes, C. Dossier Brigadas Revolucionárias. Lisboa: Edições Revolução, 1974. 324 p.

3. Bebiano, R. Contestação do regime e tentação da luta armada sob o marcelismo. *Revista Portuguesa de História*. 2006. Вип. 37. С. 65–104.

4. Bilefsky, D. Nostalgia for António de Oliveira Salazar divides the Portuguese. *The New York Times.* 3 Julho 2007. URL: https://www.nytimes.com/2007/07/23/world/europe/23iht-salazar.4.6790015.html (дата звернення: 10.06.2024).

5. Camacho, J. Terrorismo em Portugal: a guerra esquecida; [pref. Paquete de Oliveira]. – Лісабон: Rui Costa Pinto Edições – RCP, 2011. 103 p.

6. Cardina, M. Margem de Certa Maneira: O Maoismo em Portugal (1964-1974). Lisboa: Tinta-da-China, 2011. 392 p.

7. Collotti, E. Fascismo, fascismi. Florença: Sansoni, 1989. 234 c.

8. Costa, J. M. O terrorismo e as FP 25 anos depois. Lisboa: Edições Colibri, 2004. 298 c.

9. Cruzeiro, M. M. Revolução e revisionismo historiográfico. O 25 de Abril visto da história // In R. C. Martins (Ed.), Portugal 1974. Transição política em perspectiva histórica. – Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2011. P. 126–131.

10. da Silva, R., Ferreira, A. S. The Post-Dictatorship Memory Politics in Portugal Which Erased Political Violence from the Collective Memory. *Integrative Psychological and Behavioral Science.* 28 Julho 2018. T. 53. P. 24–43.

11. Loff, M. Dictatorship and revolution: socio-political reconstructions of collective memory in post-authoritarian Portugal. *Culture & History Digital Journal*. 2014. T. 3(2). P. 1–13.

12. Loff, M. Estado, democracia e memória: políticas públicas da memória da ditadura portuguesa (1974-2014). In M. Loff, F. Piedade, & L. Soutelo (Eds.), *Ditaduras e Revolução. Democracia e políticas da memória*. Coimbra: edições Almedina, 2015. P. 123-143.

13. Mattoso, J. História de Portugal. O Estado Novo (1926-1974). Lisboa: Editorial Estampa, 1994. 489 p.

14. Memory Laws and Human Rights / Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law. URL: https://rwi.lu.se/ (дата звернення: 10.06.2024).

15. Mortágua, C. Andanças para a liberdade. Volume II: 1961-1974. Lisboa: Esfera do Caos, 2013. 420 p.

16. Narciso, R. ARA: Acção Revolucionária Armada: a história secreta do braço armado do PCP. Lisboa: D. Quixote, 2000. 276 p.

17. Oliveira, C. A evolução política. In A. Oliveira Marques & J. Serrão (Eds.), Nova história de Portugal. Vol. XII. Portugal e o Estado Novo (1930-1960). Lisboa: Editorial Presença, 1990. 350 p.

18. Pimentel, I. A polícia política do Estado Novo Português – PIDE/DGS: história, justiça e memória. *Acervo*. 2011. T. 24(1). P. 139–156.

19. Pimentel, I. História da oposição à ditadura Portugesa: 1926-1974. Porto: Figueirinhas, 2014. 505 p.

20. Poggio, P. P. Nazismo y revisionismo histórico. Madri: Akal.de, 2006. 256 p.

21. Rezola, M. I. 25 de Abril: Mitos de uma Revolução. Lisboa: Esfera dos Livros, 2007. 436 p.

22. Rosas, F. O salazarismo e o homem novo: Ensaio sobre o Estado Novo e a questão do totalitarismo. *Análise Social*. 2001. T. 35(157). P. 1031–1054.

23. Rosas, F. História e Memória – "última lição" de Fernando Rosas. Lisboa: Tinta-da-China, 2016. 157 p.

24. Santos, J. H. Felizmente Houve a LUAR: Para a História da Luta Armada Contra a Ditadura. Lisboa: 2011. 329 p.

25. Wiarda, H. J. Corporatism and development: the Portuguese experience. Amherst: University of Massachusetts Press, 1977. 447 p.

УДК 328

ІНДИКАТОРИ ТА ПРАКТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ ПАРТИСИПАТОРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

INDICATORS AND PRACTICES OF CIVIL SOCIETY IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF PARTICIPATORY DEMOCRACY IN UKRAINE

Руденко Ю.Ю.,
доктор політичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України

Стверджується важливість пріоритетності громадянської ідентичності у суспільстві, в тому числі і українському. Громадянська ідентичність є похідною від громадянського суспільства, яке виникає в певний період європейської історії, коли виникає поняття «колективного суверена», тобто народу. У кожного з його представників виникає право на управління державою. Зазначається, що без зрілого та дієвого громадянського суспільства сьогодні для України неможлива повноцінна суб'єктність та стабільність. Громадянське суспільство розглядається як комплексний соціокультурний і суспільно-політичний феномен, який включає наявність таких вимірів: 1) соціальних інститутів (незалежні медіа; інституціоналізована громадська думка; дієвість принципу верховенства права; громадський контроль за владою на всіх рівнях); 2) громадянської культури, суспільних норм, цінностей і чеснот цивільності (плюралізм; толерантність; довіра; суспільна відповідальність; патріотизм; здатність до компромісів; самоповага; ввічливість; громадська солідарність і взаємодопомога); 3) соціальних практик: суспільна активність громадян; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська участь у добровільних асоціаціях; громадянська компетентність і поінформованість; лобіювання суспільно важливих ініціатив. Детально аналізуються індикатори та практики, що можуть актуалізувати громадянське суспільство в сучасній Україні. Зазначається, що попри різноманітні цінності в суспільстві можлива консолідація через переважаючи практики «солідарності», «толерантності», «етики» тощо. Стверджується, що попри невисокий рівень залученості громадян у громадські організації та системні форми прояву, короткотривалі форми громадянської активності мають в Україні суттєве поширення. Також зазначається, що Україні поступово набувають розповсюдження форми партисипаторної демократії: право на мирні збори, практика е-петицій, громадські слуханні та референдуми.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальні практики, громадянська ідентичність, партисипаторна демократія, громадські організації.

The importance of prioritizing civic identity in society, including Ukrainian society, is asserted. Civic identity is a derivative of civil society, which arises in a certain period of European history, when the concept of a «collective sovereign», that is, a people, arises. Each of its representatives has the right to manage the state. It is noted that without a mature and effective civil society, full-fledged subjectivity and stability are impossible for Ukraine today. Civil society is considered as a complex socio-cultural and socio-political phenomenon, which includes the following dimensions: 1) social institutions (independent media; institutionalized public opinion; effectiveness of the principle of the rule of law; public control over power at all levels); 2) civil culture, social norms, values and virtues of civility (pluralism; tolerance; trust; social responsibility; patriotism; ability to compromise; self-respect; politeness; public solidarity and mutual assistance); 3) social practices: social activity of citizens; social movements; initiative groups; civic participation in voluntary associations; civic competence and awareness; lobbying of socially important initiatives. Indicators and practices that can actualize civil society in modern Ukraine are analyzed in detail. It is noted that despite various values in society, consolidation is possible due to the prevailing practices of "solidarity", "tolerance", "ethics", etc. It is asserted that despite the low level of involvement of citizens in public organizations and systemic forms of manifestation, short-term forms of civic activity have a significant spread in Ukraine. It is also noted that the form of participatory democracy is gradually spreading in Ukraine: the right to peaceful assembly, the practice of e-petitions, public hearings and referendums.

Key words: civil society, social practices, civic identity, participatory democracy, public organizations.

Постановка проблеми. В кризові та воєнні часи особливим інтеграційним чинником в суспільстві виступає громадянська ідентичність. Досліджуючи феномен національної стійкості та дотичні до нього феномени автори національної доповіді «Національна стійкість й адаптивні ресурси населення України» зазначають: «…У цьому разі національна резильєнтність відображає, з одного боку, здатність у критичні моменти протистояти дезінтеграційним ініціативам шляхом фіксації власної громадянської ідентичності як домінуючої над локальними, регіональними, релігійними, етнічними, мовними та іншими. Адже фіксація чіткої громадянської ідентичності є важливою умовою існування цивілізаційної суб'єктності. З іншого – це здатність протистояти та запобігати територіальним зазіханням, сепаратистським, ірредентиським настроям у суспільстві за умови пріоритетності територіальної згуртованості власної країни з поміж регіональних чи локальних інтересів місцевої громади» [1, с. 279].

Нагадаємо, що в законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, «українська громадянська ідентичність» визначається як «стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством» [2]. Втім, дозволимо собі стверджувати, що громадянська ідентичність найбільше корелює саме з громадянським суспільством і тісно пов'язана в історії людства, а саме європейської цивілізації, з утворенням останнього. В Україні, сьогодні, громадянське суспільство стає вагомим інструментом національної стійкості, формування державної суб'єктності та атрибутом демократії співучасті. Тож маємо дослідити, які риси та практики громадянського суспільства сьогодні є актуалізованими для українців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Враховуючи ту обставину, що «громадянське суспільство» є феноменом багатовимірним, то і розглядають його в контексті низки дисциплін та наукових напрямків. Втім, пріоритетними, на наш погляд, тут виступають політологічні та філософські дослідження громадянського суспільства та дослідження у галузі соціології (політичної соціології). Серед українських вчених варто зазначити таких: І. Бекешкина, Є. Бистрицький, А. Колодій, Н. Кононенко, О. Резнік, В. Степаненко, Н. Хамітов, М. Шульга та інші.

Формулювання цілей статті. Попри численні дослідження громадянського суспільства, ми не знаходимо в останніх аналізу кореляції між тими індикаторами та практиками, які апріорі присутні в громадянському суспільстві в європейському дискурсі та тими, що наявні в Україні. Висвітлення останнього ми і формулюємо як мету статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тож, продовжуючи нашу думку, щодо європейського лона формування громадянського ідентичності, повторимося: сучасна європейська національна ідентичність – це, перш за все, громадянська ідентичність, яка, своєю чергою, ґрунтується на самоуправлінні народу (тобто всіх громадян, які складають сучасні нації) та його залученості до процесу прийняття політичних рішень.

Адже поняття та явище громадянської ідентичності з'являється у певний період історії європейської політичної та правової культури. «Перехід від природного до правового стану характеризується появою нового типу як індивідуальної, так і колективної ідентичності… Модерний політичний суб'єкт – це суб'єкт, здатний актуалізувати своє природнє право. Але така актуалізація стає дійсною тільки через взаємний обмін, тобто через взаємне визнання прав одне одного, яке означає відмову від насильницьких дій стосовно інших. Персональна ідентичність суб'єкта як носія природнього права імплікує колективну ідентичність суб'єктів, які визнають природні права одне одного. …Природне право постає як вираження принципу іманентної нормативності в політиці… воно конституює поняття модерної громадянської ідентичності у сенсі ідентифікації людини як громадянина, а відповідної спільноти - як суспільства громадян…», - стверджують автори монографії «Національна ідентичність та громадянське суспільство» Є. Бистрицький, С. Пролєєв, О. Білий [3, с.240].

А автори роботи «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії і сучасності» підхоплюють цю думку: «Сучасний громадянський рух в Україні став виразним гуманістичним проявом цивілізаційної суб'єктності у Східній Європі. Власне, однією з ключових рис європейської цивілізації є феномен громадянського суспільства, який поєднував модерну історичну концепцію і проект модернізації суспільного життя, коли основний акцент ставився на принцип відокремленості суспільної життєдіяльності від державної влади. Це і вирізняє європейську цивілізацію з-поміж інших, коли автономні від держави суб'єкти здійснювали вирішальну роль у модернізації суспільства, його демократизації та формуванні національної ідентичності» [4, с. 221].

Тобто ключова роль громадянського суспільства у формуванні громадянської ідентичності є незаперечною. Іншими словами, громадянське суспільство є тим субстратом, на якому «визріває» громадянська ідентичність. Тому вважаємо за необхідне, саме сьогодні, коли наша країна переживає нелегкі часи, приділити увагу формуванню феномена «громадянського суспільства» в Україні. Адже від його зрілості багато в чому залежить наша суб'єктність та спроможність інтегруватися у європейський простір, звідки, власне, як було зазначено, і формується коріння «громадянського суспільства».

Варто зазначити, що ключовою цінністю для громадянського суспільства виступає цінність «свободи». Інтерпретацій цієї цінності існує багато. Ми маємо на увазі ліберальну свободу, зворотньою стороною якої є індивідуальна відповідальність. «Відтак стабільність і дієвість громадянського суспільства залежать від того, наскільки його суб'єкти сповідували цінність свободи, яка є основним етичним підґрунтям громадянського способу суспільної життєдіяльності. Реалізація даної цінності на рівня особистості породжує такі риси її суб'єктності, як індивідуальна відповідальність, відкритість до змін, здатність до самореалізації, незалежності у вчинках, вміння розвиватися та розгортати власний потенціал тощо. На макросоціальному рівні ці риси пере-

носяться на загальну гуманістичну суб'єктність країни, яка стає впливовою саме завдяки привабливому способу суспільної життєдіяльності.

Адже, якщо, своєю чергою, відштовхуватися не від феномену «громадянина», а від феномену «громадянського суспільства», як цілісного явища, то «громадянське суспільство як комплексний соціокультурний і суспільно-політичний феномен включає наявність таких вимірів: 1) соціальних інститутів (незалежні медіа; інституціоналізована громадська думка; дієвість принципу верховенства права; громадський контроль за владою на всіх рівнях); 2) громадянської культури, суспільних норм, цінностей і чеснот цивільності (плюралізм; толерантність; довіра; суспільна відповідальність; патріотизм; здатність до компромісів; самоповага; ввічливість; громадська солідарність і взаємодопомога); 3) соціальних практик (виявляють залученість громадян до суспільного життя – авт.): суспільна активність громадян; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська участь у добровільних асоціаціях; громадянська компетентність і поінформованість; лобіювання суспільно важливих ініціатив» [5, с. 28].

При аналізі рівня розвитку громадянського суспільства в Україні, з трьох зазначених складових, які відіграють роль у формуванні зрілого громадянського суспільства, ми винесемо за дужки формалізований аспект, тобто соціальні інститути, та зосередимося на аналізі громадянської культури та соціальних практиках.

Акцентуючи увагу на громадянській культурі, зазначимо, наступне: про наявність громадянської культури свідчить не одноманітність та гомогенність цінностей в суспільстві, а, швидше, наявність громадянських механізмів, на основі яких можуть органічно співіснувати різні цінності. Тобто, фактично, суспільство може мати різні погляди на певні цінності, але не бути глибинно дезінтегрованим, оскільки є сформовані практики толерантності та існує високий ступінь довіри серед різних соціальних та етнічних груп. Досліджуючи ступінь інтегрованості українського суспільства, соціологи в роботі «Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму» у якості найбільш очевидних індикаторів обирають традиційні показники інтегрованості – соціальну солідарність, довіру, толерантність та відповідальність [6].

Усі вони були свого часу теоретично пов'язані в єдину систему Т. Парсонсом через категорію стабільності. На його думку, «жодне суспільство не може підтримувати стабільність перед обличчям різних потреб і напруг доти, поки інтереси різних громадян не пов'язані солідарністю, а також внутрішньою лояльністю і зобов'язаннями» [7].

Соціологи виходять з того, що вище зазначені характеристики (солідарність, довіра, толерантність та відповідальність) діють і за умов нестабільності (в тому числі в умовах воєнного стану), яка може виступати «лакмусом» інтеграції, вказуючи, наскільки вона органічна, або механічна, штучна. Ситуації нестабільності можуть відкривати такі ресурси інтеграції, які в стабільних умовах ніяк не виявлялися.

Досвід зазначених практик дає змогу їхнім носіям інтегруватися як в локальні спільноти, так і в цілому в суспільство. В умовах суспільної кризи такі практики можуть стати визначальними чинниками формування оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів, оскільки схильність до установок солідарності, відповідальності, толерантності та довіри дають переваги суб'єктам таких практик для самоактуалізації в соціальному житті.

Оптимістично, що соціологічні опитування останніх років показують доволі високі показники інтегрованості українського суспільства в окреслених практиках. Зокрема, наведемо такий показовий приклад – навколо такого індикатора консолідації, як громадянська ідентичність солідаризується 61,8% громадян (у 2020 році). В той час, коли у 2013 році таких було лише 50,6%. Це свідчить про те, що громадянська ідентичність (а втім і громадянська культура) сьогодні переважає над всіма іншими: локально-територіальною, регіональною тощо. Іншими словами, все більше мешканців України відчувають себе її громадянами, у першу чергу, а вже у другу, мешканцями певного регіону, села, міста тощо [8, с. 232].

Проаналізуємо наступний заявлений вимір громадянського суспільства – залученість населення України у громадянські організації та громадянські активності.

С. Гантінгтон зауважував, що політично розвинене суспільство відрізняється від нерозвиненого насамперед кількістю, чисельністю та ефективністю наявних в ньому громадських організацій [9, с.89].

Втім, попри зростання кількості зареєстрованих громадських об'єднань, кількість людей, залучених до роботи організацій, вочевидь залишається на одному рівні. Доказом цього слугують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Попри незначні коливання, істотних зрушень упродовж десятиліть не відбулося. Якщо взяти за основу динаміку показника «не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів, то, відповідно, членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14-17 % дорослого населення України» [10]. А відомим є той факт, що члени громадських організацій є більш дієвими у відстоюванні своїх прав, ніж інші члени суспільства. Зокрема, серед членів громадських організацій частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав

та інтересів з боку уряду, вдвічі більша (29,3%) від загальнонаціональних показників (15,4%). Подібним чином частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку місцевої влади, серед залучених у громадські організації виявилася суттєво більшою (42,8%), ніж серед населення загалом (26,4%)… Засвоєння необхідних норм та моделей групової поведінки (включно з відчуттям громадянського обов'язку) може виступати мотивами залучення особистості в політику, дає змогу набути досвіду і необхідної підтримки від офіційних структур [11, с. 51]. Накінець, члени громадських організацій постають як більші оптимісти і менше відчувають страх порівняно з тими, хто не належить до громадських об'єднань [12, с. 111].

Втім, не дивлячись на те, що у перехідних суспільствах (до якого належить Україна) участю у громадських організаціях, дійсно, охоплена невелика частка населення, однак, науковці стверджують, що «натомість доволі поширеною є громадсько-політична активність різного змісту та тривалості. Це пов'язано з тим, що інституційний контекст тривалих соціальних трансформацій і політичної нестабільності висуває на передній план короткострокову активність, не сприяючи розвитку колективних форм постійної громадянської залученості, які потребують від індивіда стабільного матеріального становища та час» [13, с. 229].

Для виявлення типів громадянських практик в рамках моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, яке було проведено у 2020 році, респондентам було задано запитання: «У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?» і пропонувалася низка громадсько-політичних заходів, актуальних на теперішній час [14].

Виявилося, що здебільшого населення здійснює дискусійні практики, а саме ведення політичних дискусій із близькими, друзями чи знайомими, обговорення громадських та політичних проблем у соціальних мережах. Участь у таких заходах не вимагає особливих організаційних чи психологічних зусиль, а застосування Інтернет-технологій здешевлюють витрати та зменшують перешкоди для менш заможних та активних громадян. Меншої поширеності набули громадянські практики пов'язані з економічними способами просування своєї позиції. Бойкот певних товарів з політичних міркувань вимагає певних ціннісних та етичних передумов, оскільки такі люди здійснюють «етичне споживання» навіть всупереч раціональній вигоді щодо придбання дешевого, але «неприйнятного» з політичної точки зору товару. Переказ грошей волонтерам, армії, благодійним організаціям тощо є доволі індивідуалізованими практиками, які, крім фінансових витрат , не потребують якихось організаційних чи колективних зусиль, делегуючи свою волю «професіоналам».

І, нарешті, значно менше українських громадян залучені до заходів, які потребують організаційних або колективних зусиль. Зокрема, збір підписів під колективними зверненнями, участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади, участь у протестах чи контактування з громадськими активістами, представниками політичних сил потребує організаційних навичок…[15]. Мізерна кількість залучених до громадянських практик такого ґатунку показує тенденцію, що чим складніше є заходи за мірою організаційних чи колективних зусиль, тим менше вони поширені в українському суспільстві.

Втім, з'ясування політичних орієнтацій суб'єктів громадянських практик виявило їхнє позитивне ставлення до громадянських цінностей. Вони більшою мірою є політично ідентифікованими, порівняно з рештою населення, також є більш проєвропейськими та орієнтованими на поєднання ринкових та адміністративних методів регулювання економіки. Це дає надію на більш активне наших громадян до більш складних громадянських практик, що потребують значних організаційних зусиль.

Адже, заходи, що потребують більших організаційних зусиль: а саме: звернення громадян, участь у громадських слуханнях, протестні акції у значному ступені відображають риси зрілої партисипаторної демократії (демократії співучасті). Вони, покликані знижувати конфліктність у суспільстві, сприяти виникненню діалогу між громадянами і владою, формують залученість громадян до державних справ і, в кінцевому рахунку, формують справжнє громадянське суспільство та громадянську ідентичність.

Проаналізуємо деякі з них. Зокрема, важливим проявом демократії є можливість для громадян проводити мирні збори. П. 8 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передає функцію ухвалювати рішення про проведення мирних зборів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військовому командуванню разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) [16]. Отже, зафіксуємо: навіть в умовах дії режиму воєнного стану мирні збори не підлягають однозначній забороні.

Адже, запит на ефективну демократію виразно представлений у громадян країни. Повної адаптації нормативної бази та практик її застосування зі стандартами ЄС потребують і амбітні завдання нашої європейської інтеграції. Тому вже зараз необхідно виробляти сценарії повного або часткового повернення у політичне життя

українців усіх/більшості атрибутів демократії. Головною проблемою нормативного регулювання практики проведення в Україні мирних зборів є відсутність окремого спеціального закону, що створює проблеми для реалізації цього права. На практиці відсутність базового закону призводить до звуження права громадян на мирні збори та порушення інших свобод [17, с.321].

Варто акцентувати увагу на тому, що«переважна більшість країн-членів ЄС мають спеціальні закони, що регулюють застосування громадянами цього інклюзивного демократичного інструменту. Як правило, ці документи містять вимогу повідомляти владу заздалегідь про мирні зібрання та акції протесту. Європейські закони також гарантують проведення спонтанних акцій (тих, що виникають без попередження), якщо вони мають мирний характер. Єдина європейська країна, не член ЄС, Велика Британія (а точніше – три її провінції: Англія, Уельс та Шотландія) не містять вимоги повідомляти владу заздалегідь про мирне зібрання чи протест» [18].

Право громадян та організацій громадянського суспільства самостійно звертатися до відповідних центральних та локальних органів влади унормовано Законом «Про звернення громадян» (1996 р.) [19].

В межах реформ, спрямованих на зростання якості та формування прозорості врядування, в тому числі шляхом популяризації практик е-демократії, в Україні відбулося запровадження і електронного звернення, та електронної петиції (2015 р.) [20]. Вже у 2016 р. майже 60% організацій громадянського суспільства інформували про використання е-петицій [21] .

Українська нормативна база є-петицій/ звернень прописана таким чином, що вони, як інструмент активно набираючої оберти е-демократії, «підсвічують» проблеми, ранжують їх за рівнем впливу на суспільство та надають публічну демонстрацію ставлення до проблем представників влади (центральної та місцевої). Разом з тим, не передбачають реального покарання за порушення владою або процедур реагування на петиції, або невиконання заходів, про які йдеться в приписах щодо петиції. За такої нормативної бази е-петиції залишаються умовно прийнятним інструментом оперативної локалізації потенційних криз загальноукраїнського масштабу [22, с.325].

Ще одним інструментом розвитку громадянського суспільства та партисипативної демократії є громадські обговорення/громадські слухання, місцеві референдуми та бюджети участі (громадські бюджети). В Україні ці різновиди інструментів партисипативної демократії пов’язані передусім із децентралізацією та розвитком місцевої демократії. Дійсно, громади допомагають українцям на локальному рівні опановувати інклюзивні демократичні практики, що наповнюють громадян досвідом ухвалення рішень через компроміс, відчуттям можливості реального впливу на владу, практиками публічного узгодження важливих рішень для розвитку громади. Саме тому збереження і подальший розвиток місцевого самоврядування навіть в умовах війни є вкрай важливим політичним завданням влади та громадянського суспільства.

Специфіка трансформації українських інституцій в останні десять років полягала в тому, що формування принципово нового, не радянського, інклюзивного стилю управління державою більш швидко та ефективно відбувалося на місцевому (локальному) рівні, на рівні громади. Політичним продуктом реформи децентралізації (перший етап – 2015–2018 рр., другий етап – 2019–2021 рр.) стало створення нової та ефективної інституції місцевого самоврядування зі своїм законодавством, захищеним бюджетом, новими людьми у владі. Фактично, місцеве самоврядування запустило механізми демократії на локальному рівні. Українці відчули свою спроможність впливати на перебіг подій у громадах, розпочався процес увласнення держави пересічними громадянами [23, с.329].

Безумовно, успіх децентралізації був зумовлений, не в останню чергу, досить активним зверненням (чи планами звернутися) до партисипативних інструментів демократії на локальному рівні.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Аккумулючи вище зазначене, маємо наголосити, що попри певні складнощі, в Україні відбувається поступове становлення громадянського суспільства. Підгрунтям цього мають слугувати солідарістські практики, які пов’язані з формуванням громадянського ідентичності на основі толерантності та етики, яка формується між різними соціальними та етнічними групами. Попри те, що системні механізми залученості громадян у життєдіяльність суспільства не є занадто високими. Зокрема, за даними соціологів 14-17 % громадян України є постійними членами громадських організацій Але, разом з тим, українці приймають активну участь у заходах, що не потребують глибоких організаційних зусиль. Також в Україні поступово набувають розповсюдження демократичні механізми залученості громадян у справи суспільства, а, поготів, і в політику: право на мирні збори, практика е-петицій, громадські слуханні та референдуми. Формується нормативна база зазначених форм демократії співучасті. Тож деякі з них потребують уточнення та обговорення у соціумі, але підґрунтя для демократичних перетворень в країні закладене.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь/Ред. кол.:С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Н.В. Хамітов та ін. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 552 с.

2. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (13.12.2022). https://ips.ligazakon.net (дата звернення: 23.08.2024)

3. Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О. Національна ідентичність та громадянське суспільство. Київ : Дух і літера. 2018. 464 с.

4. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: Національна доповідь./ ред. кол. С.І. Пирожков, В.А. Смолій, Г.В. Боряк та інші. К.: Ніка-Центр, 2020. 356 с.

5. Степаненко В. Сучасне громадянське суспільство: теоретико-методологічні підходи соціологічного дослідження. *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні* / за наук. ред. О. Резніка. К.: Ін-т соціології НАН України, 2019. С. 11–33

6. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму/ О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін. К.: Інститут соціології НАН України. 2016. 276 с.

7. Parsons T. The social system. N.Y., 1964

8. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь/Ред. кол.:С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Н.В. Хамітов та ін. К.: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2022. 552 с.

9. Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven, CT: Yale University Press, 1968. 488 p.

10. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2020. № 1. С. 5–22

11. О. Резнік О. Політична ефективність українців як складова розвитку громадянського суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* 2018. Вип. 6 (20). С. 45-51

12. Бекешкіна І. Члени громадських об'єднань як суб'єкти громадянського суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* 2018. Вип. 6 (20). С.105-111

13. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: Національна доповідь/ ред. кол. С.І. Пирожков, В.А. Смолій, Г.В. Боряк та інші. К.: Ніка-Центр, 2020. 356 с.

14. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5–22

15. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5–22

16. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №28

17. Кононенко Н. Управлінські механізми запобігання політичному радикалізму і зміцнення політичного консенсусу. *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни*/ За ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди. К.: ІПІЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 300-349

18. The Public Order Act. 1986. https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/64/contents (дата звернення: 10.09.2024)

19. Закон України «Про звернення громадян» (02.10.1996) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 7.09.2024)

20. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції (02.07.2015). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text (дата звернення: 5.09.2024)

21. Практика використання інструментів електронної демократії громадськими організаціями в Україні. Звіт за результатами дослідження. 2016. http://school26.edukit.mk.ua/Files/downloads/E-Democracy%20Survey_Results_final.pdf (дата звернення: 8.09.2024)

22. Кононенко Н. Управлінські механізми запобігання політичному радикалізму і зміцнення політичного консенсусу. *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни*/ За ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди. К.: ІПІЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 300-349

23. Кононенко Н. Управлінські механізми запобігання політичному радикалізму і зміцнення політичного консенсусу. *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни*/ За ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди. К.: ІПІЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 300-349

UDC 316.354,4

E-PARTICIPATION: THE ROLE AND IMPORTANCE OF CITIZEN PARTICIPATION IN THE PROVISION OF PUBLIC SERVICES

Е-УЧАСТЬ: РОЛЬ ТА ВАЖЛИВІСТЬ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У НАДАННІ ДЕРЖАВНИХ ПОСЛУГ

Suleymanov Muraz Isa oglu,
Doctoral student atthe Department of Sociology and Political Science
Baku State Universit

The article talks about e-participation, which is considered one of the main indicators of e-democracy, which is of great importance in management, and its importance, at the same time, the e-participation approach of countries in international practice and the work done in the direction of the development of e-participation in the Republic of Azerbaijan. In recent times, e-participation in the globalized world has become an important field in e-government and e-administration, where one of the important points is the spread of information and communication technologies around the world as a factor supporting electronic participation of citizens. E-participation is not only informing citizens, but also involving citizens in the decision-making process in public administration. This, in turn, supports transparent, efficient and democratic management in order to achieve the common goal, and ensures the participation of citizens in management. E-participation, in particular, enables citizens to more easily express their opinions on local and regional issues, as well as to make decisions objectively after applying a wide discussion process. In order to increase the effectiveness of electronic participation, the importance of key indicators such as security, user information and activity, integration, information transparency and interactivity was emphasized. At the same time, as an important direction of development in public administration, as well as the relevance of studying electronic participation, which is one of the main categories of electronic democracy, it is also important to keep it in mind as a priority area for its application and implementation in e-government. The article analyzes the procedure for the implementation of e-participation in the Republic of Azerbaijan, the policy conducted in this field and the application of the appropriate form by examining the international experience. As a result, the final opinions formed from the analyzes of electronic participation, as well as, the current situation in the direction of the development of electronic participation in the Republic of Azerbaijan, suitable suggestions and recommendations were given.

Key words: citizen participation, e-participation, e-service, portal, open government.

У статті йдеться про електронну участь, яка вважається одним із основних показників електронної демократії, що має велике значення в управлінні, та її важливість, водночас, підхід країн до електронної участі в міжнародній практиці. та робота, виконана в напрямку розвитку електронної участі в Азербайджанській Республіці. Останнім часом електронна участь у глобалізованому світі стала важливою сферою електронного урядування та електронного управління, де одним із важливих моментів є поширення інформаційно-комунікаційних технологій у всьому світі як чинника підтримки електронної участі громадян . Електронна участь – це не лише інформування громадян, а й залучення громадян до процесу прийняття рішень в державному управлінні. Це, у свою чергу, підтримує прозоре, ефективне та демократичне управління для досягнення спільної мети та забезпечує участь громадян в управлінні. Електронна участь, зокрема, дозволяє громадянам легше висловлювати свою думку з питань місцевого та регіонального рівня, а також об'єктивно приймати рішення після застосування процесу широкого обговорення. Для підвищення ефективності електронної участі було підкреслено важливість таких ключових показників, як безпека, інформація та активність користувачів, інтегрованість, інформаційна прозорість та інтерактивність. Водночас, як важливий напрямок розвитку державного управління, так і актуальність вивчення електронної участі, яка є однією з основних категорій електронної демократії, також важливо мати на увазі як пріоритетний напрям для його застосування та реалізація в електронному урядуванні. У статті аналізується процедура впровадження електронної участі в Азербайджанській Республіці, політика, що проводиться в цій сфері, та застосування відповідної форми шляхом вивчення міжнародного досвіду. В результаті, остаточні висновки, сформовані на основі аналізу електронної участі, а також поточної ситуації в напрямку розвитку електронної участі в Азербайджанській Республіці, були надані відповідні пропозиції та рекомендації.

Ключові слова: участь громадян, електронна участь, е-сервіс, портал, відкрите урядування.

Introduction. Topic relevance and development rate: One of the main problems in modern times is ensuring the process of citizens' participation in electronic democracy. Has democracy really been able to ensure the participation of citizens in public administration? It is known that from the first day when the concept of state and society was created, people actually had certain roles in state administration. However, the degree of importance of such roles, as well as whether they cover the whole society or not, was determined by both the regime and the era. In the digital world, participation is a bit different. In general, since the concept of electronic participation has become relevant in recent years, there are not enough studies and information in this field. Therefore, it is important to research and study the topic.

Research goals and objectives: Today, as one of the emerging concepts, we can show increasing the role of citizens in public administration by using

existing information technologies as the main task of e-participation.

By exploring the topic of e-participation, we will try to achieve the following goals:

1. Increasing the principle of transparency in public administration;
2. Expanding the role of citizens in governance;
3. To facilitate the establishment of citizen-state relations in the Republic of Azerbaijan using electronic means;
4. Development of the local e-participation process in the Republic of Azerbaijan based on international experiences;
5. Increasing citizen influence in rapidly changing and updating processes;
6. Implementation of electronic voting.

Research methods: Important methods such as parsing, analysis, extrapolation and decision-making were used in the development of the research.

Scientific novelty of the research: E-participation is especially important because it is a new concept in the modern age of information society. The study of e-participation, which is one of the main indicators of e-democracy and e-government, and the development of the development mechanism are not only of an urgent nature, but it is expected to have an important role in the decision-making process in the short term.

Theoretical and practical significance of the research: The study of the subject has theoretical and practical importance, as e-participation is being applied by a number of countries with high ICT development, and the experience gained in a short time shows that, in addition to the application of practical processes in this field, the development of theoretical approaches and laws is equally important. is important.

1. The essence of the concept of e-participation

The evolution of information and communication equipment has led to the emergence of joint participation as a process that enables and supports democratic initiatives [5, p. 57-58]. Public participation is understood as the way in which stakeholders of public institutions participate in the process of public decision-making, planning, organization and financing in order to achieve common public goals. Electronic participation has already become part of the development of electronic government by governments in all developed countries [17, p. 4-6]. E-participation means ensuring the participation of citizens in public administration using information and communication tools. In recent years, e-participation is considered an important field, especially in e-government and management. The rapid spread of the Internet and mobile technologies around the world has accelerated the need for electronic participation of every citizen. In states with established democratic governance, society is already calling for transparency and better governance without corruption. These citizens want to convey their words and opinions in a new form in the decisions made by leaders all over the world [17, p.10].

E-participation includes democratic principles, tries to prevent corruption and increases transparency. E-participation makes the use of technological tools an absolute necessity in the modern era. It is important to take security measures when uploading information to electronic equipment [21]. Because violation of the privacy of citizens' personal information, monitoring of citizens by the government is considered as a direct damage to the image of the concept of e-participation, and the corresponding situation can create distrust of e-participation among citizens. For this reason, the expectation of privacy of personal information and opinions belonging to citizens should be expected as one of the main priority factors.

2. National e-participation policy and open government in the Republic of Azerbaijan

In the Republic of Azerbaijan, a number of steps are regularly taken for the purpose of developing electronic government. The United Nations presents the E-Government Development Index every two years in order to determine the state of e-government development of member states. Here, three important key indicators of e-government are taken into account: online services, telecommunication connectivity and the overall dimension of human potential. According to the reports of 2022, the Republic of Azerbaijan scored 61 out of a possible 100 points for online services, 67 points for telecommunication connection and 79 points for human capital. Based on these indicators, countries are classified into four groups: highest, high, medium and low. In this ranking, Azerbaijan was in the 23rd place among 73 countries included in the top group [23].

For the progress of the Republic of Azerbaijan according to the above indicators, special attention should be paid to the field of e-participation. A number of works are already being carried out in the direction of the development of e-participation. Azerbaijan 2030: based on the adopted National Priorities on socio-economic development, a competitive human capital, a space for modern innovations and a society based on social justice should be realized. In addition, the national e-participation policy is based on the Strategic Roadmap for the development of telecommunications and information technologies in the Republic of Azerbaijan and the strategic plan of the State Agency for Citizen Service and Social Innovation under the President of the Republic of Azerbaijan for 2022-2024. A number of public mobile applications and portals have been developed in this area. Examples include myGov personal cabinet-based e-government portal, digital executive power portal and ASAN application mobile application [4].

Based on the national strategy based on creative and innovative society in the field of modern innovations adopted in Azerbaijan, a number of portals have started to operate in order to provide online services for citizens. The main goals of the electronic register of public services created by the State Agency for Citizen Service and Social Innovations under the President of the Republic of Azerbaijan were as follows:

- specifying and systematizing the total number of services;
- improving service quality and transparency;
- integration of information resources and a single database;
- eliminate duplication of services with the same content and create new types of services;
- form a centralized information-search base [3].

According to the adopted law on public participation in the Republic of Azerbaijan, public participation should be legal, legitimate, transparent, pluralistic, voluntary and non-discriminatory while anticipating the demands of the democratic society. Implementation of participation is possible through the creation of a council, hearing, discussion, written consultation and the study of public opinion [1].

Along with the provision of online services through the national electronic government portal of the Republic of Azerbaijan, the process of evaluating the efficiency of the activities of state institutions is carried out. This includes open data, budgeting, e-participation, draft laws open for discussion and, in particular, an opinion section on public services. So, citizens should select the name of the service and the service center to which the application belongs by switching to this section. Later, it is possible to send feedback about the application and service.

3. Importance of "Digital Executive Power" portal

Digital Executive Power Portal (https://rih.gov.az/) started operating in accordance with the "National Action Plan for the Promotion of Open Government for 2020-2022" approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated 27.02.2020 in order to ensure the participation of citizens in public administration. Through this portal, services that can be provided online by local executive authorities are provided to citizens. It should be noted that at the initial stage, this project was implemented for 3 socio-economically active regions of the Republic of Azerbaijan, namely Ganja city, Masalli and Guba districts, and the portal started operating in November 2021. As of March 2022, the process of integrating all local executive authorities of the country into the "Digital Executive Authority" portal has been completed [22].

The main goal of the portal was to optimize the activities of local executive authorities, to coordinate with other institutions, and at the same time, to provide electronic information, provide electronic state services, and ensure citizen participation in management. It is possible to enter the corresponding electronic portal with a personal identification number or electronic signature. The portal has four main sections listed below:

1. Citizen admission;
2. Services;
3. E-participation;
4. Notification.

It is possible to conduct the citizen admission process online and in the form of an on-site meeting, which the citizen chooses based on his wish. In order to send the application in this section, it is enough for the citizen to select his personal information, the contact method and the topic of the meeting. In the services section, citizens can submit their requests for services provided to them by local executive authorities and take advantage of relevant services. To send the application, the citizen should select the service he wants to apply for, and then they can send their application by entering the required information about the service.

One of the main sections of the Digital Executive Portal is e-Participation. Citizens can enter this section and quickly prepare a request regarding the issues related to the executive power. For this, it is enough to choose the relevant local executive authority, set the category and enter your proposal. At the same time, in this section it is possible to get acquainted with the surveys posted by other citizens and by executive bodies and participate in voting. Surveys are conducted anonymously, and the results are shared publicly on the portal. For example: improvement of infrastructure conditions, special attention to residential areas, etc. Implementation of proposals on such issues is accepted on the basis of majority vote. From here it can be concluded that the essence of the e-participation module is the participation of citizens in making decisions about their lives. Citizens can monitor the status of their respective applications through their personal cabinets and get acquainted with incoming notifications. Through the information section, it is possible to regularly get information about the innovations and other issues in the region [22].

As you can see, the main goal of creating the portal is to optimize the activities of local executive bodies in state administration and ensure citizen satisfaction. Citizens can independently send inquiries about the changes they want to see in their districts or make various proposals, such as building a road, building a school, and building a park. For this reason, citizens can actively use the portal and make important contributions to the development of their region.

4. International experience of e-participation

Since 2003, the United Nations E-Government Study has been tracking and analyzing developments

and changes in e-government in all countries. E-participation acts as an important indicator of elected democracy as a means of interaction between the interests of citizens and state institutions. In this regard, e-participation is considered a process that increases political participation and enables citizens to interact with each other and with civil servants using ICT [17, p. 3].

It is possible to show the implementation of e-participation in three main stages: problem setting, request formulation and decision making. At the initial stage, the content and essence of the problem is determined and prepared. At the second stage, important information is obtained and political issues are discussed, that is, official requests are submitted to government agencies to mobilize support for political projects. In the end, the priorities of the budget expenses are determined, e-voting is carried out and the appropriate decision is taken, for or against [5, p. 58-60].

Of course, the above stages are tentative and may vary by country and position. As stakeholders in e-participation, we can divide the subjects into four groups: citizens, politicians, government agency and voluntary organizations. In order to increase the importance of e-participation, citizens should be taken into focus.A key factor influencing citizens' political participation is the protection of privacy and trust in the use of digital tools. In order to ensure participation, we will try to analyze the three main categories that are implemented consistently based on the experience of different European Union countries.

Conducting monitoring is essential. Access to electronic information for the person conducting monitoring should be relevant. Monitoring in this form actually means accountability of the state. That is, the attitude of citizens to the adopted decisions, the influence and role of citizens in controlling the activities of a group of elected officials or the implementation process should be evaluated. In this regard, access to information should be improved. In Portugal, special attention is paid to this process, where citizens are given electronic information prior to electronic cooperation. After the process of informing the citizens, certain discussions are already being held. Citizen activism has a special role in the discussion stage for the development of electronic participation. Organizing discussions can be done through various methods, which can be various forms such as conducting surveys, organizing voting [7, p. 95-99].

Electronic promotion is key when formulating a survey, as the variety of company types can vary depending on the importance of the issue on the agenda. In recent years, the importance of social media in running an electronic campaign is undeniable. The course of events in social networks has a direct impact on the decision-making process. In recent times, narrowing and political marketing methods have been used as a special type of campaign strategy to create influence on social media during elections in the United States. These two methods keep the relationship between the voters and the elected in a constant state of flux based on public opinion. For this reason, strategic behavior among politicians is important. At this stage, special attention should be paid to electronic applications and appeals. Since this system has the character of an official appeal, it is extremely important in the direction of solving problems and taking into account the wishes of citizens [7].

At the last stage, the main goal is to maintain legitimacy in making political decisions. The purpose of organizing electronic consultations at this stage is to make effective decisions and increase confidence in electronic participation. Implementation of electronic voting is considered to be the process that has the most impact on decision-making. For this reason, the organization of voting in a democratic manner is of special importance [7, p. 103].

Public participation and citizen consultation have already become a goal that provides a democratic framework for decision-making in Europe. At the level of the European Union, the right of every citizen to participate in the democratic life of the Union is guaranteed by the Treaty of Lisbon. The agreement states that state institutions should participate in transparent, open and regular discussions with citizens, representative associations and NGOs [17].

It is known that e-consultation is important as a way to support participatory democracy. General principles and minimum standards for stakeholder consultation were developed and adopted by the European Commission in 2002. These principles include participation, accountability, efficiency, openness and consistency. In the rules on citizen participation in the process of making political decisions adopted by the Council, four forms of participation are indicated:

1. Information;
2. Consultation;
3. Diologist;
4. Active participation.

Information should be clear and understandable at all stages of decision-making. At the same time, institutions should carry out consultations with citizens and inform the public about the results. Another factor that shows the importance of e-participation is that citizens are interested in conducting dialogues. Because regular public hearings and organizing forums gradually lead to a structured result-oriented process. The concept of active participation is slightly different from the other three forms, as it already involves the creation of certain working groups and committees for the purpose of transparency of processes in the preparation of documents. In general, the following criteria and important principles should be expected

in order to implement citizen participation in public administration:

- Transparency and accountability;
- Non-discrimination and consideration of the voices of people from all walks of life;
- Collection of citizen opinions and consideration in decision-making;
- Availability of information in the participation process;
- Honest mutual relationship, trust and etc.

In connection with the diversification of the forms of electronic participation, serious steps are being taken to ensure dialogue between institutions and citizens, to form interaction and to increase efficiency in the European Union states. Various programs and platforms have been created in Europe related to the development of e-participation. One of them is the government program "Open Municipal Information" which operates in the Netherlands and provides citizens with possible information and increases participation. Through the program, citizens can submit their desired alternative proposals for solving specific problems related to social issues. According to the current law, relevant requests must be answered by civil servants [6].

In Denmark, participation is emphasized as one of the main principles of e-democracy, and citizens are consulted through a program called "eDem" in order to support citizens' initiatives. The following elements are implemented in the program:

- availability of educational measures and instructions for citizens and government agencies;
- creation of a general mechanism for the implementation of participation at different levels;
- implementation of a system enabling the participation of vulnerable (disabled, elderly) citizens in decision-making processes like other citizens.

A national e-participation project has been developed in order to implement democratic and efficient governance in Finland. This country takes a proactive approach to democracy, so six different electronic services have been developed that can be used by anyone to simplify the interaction between government authorities and citizens. Through digital platforms such as Kansalaisaloite.fi and Kuntalaisaloite.fi, which are applied in the field of e-participation in Finland, citizens can take initiative and present their projects. In addition, with the otakantaa.fi online dialogue platform, it is possible to carry out consultations in the direction of service and policy evaluation, strategy and planning project preparation [6].

Poland has a slightly different approach to e-participation policy than other European countries. Thus, in individual cities, individuals alone or together with others propose certain projects to the local authorities, which can be implemented based on the approval of the local authorities after passing the expertise. Financial resources for the implementation of projects are allocated from the city budget. That is why sometimes the term budget participation is used.

If we try to study e-participation in the Republic of Turkey, it is important to note that local self-government bodies have a special weight in governance in Turkey, and we can logically conclude that citizen participation has a large share in local governance. Although Turkey has enough experience in the field of e-participation, it lags behind European countries. The reason for this is the problem of building citizen trust in e-participation, but gradually Turkey is trying to develop e-participation through new digital systems. Currently, the state policy in this direction is to ensure the participation of citizens through various platforms created by municipalities. It is possible to point to such platforms as "İstanbul Senin" and "BizIzmir" online platforms that are particularly distinguished and analyze and study the opinions of citizens.

It is known that in developed countries, e-participation is more studied and accepted by citizens than in developing countries. The reasons for this depended on both the spread of information and communication equipment and the level of development of democracy. In general, since e-participation has been formed in recent times, it is important to examine the experiences in this field. At the same time, there are various global factors to consider regarding an e-participation strategy:

- Population growth and increasing levels of discontent (especially among young people);
- Limited food and consumption resources in proportion to the growing population;
- Global warming, climate change and its effects,
- With the development of technology, the destruction of existing jobs for unskilled workers due to automation;
- Demanding democratic governance by citizens against corruption;
- The proliferation and impact of social media coverage;
- ICT development and rapid changes.

The result. From the analyzes conducted, it is clear once again how important it is to ensure citizen participation in the provision of public services. It is true that the concept of participation has existed in the past, but the concept of online participation has emerged in recent times and has become relevant. The importance of electronic participation has increased so much that when talking about the democracy and social development of world states, electronic participation is one of the first criteria.

In addition to the importance of e-participation in the article, the state policies of many countries regarding e-participation are also studied here. In general, it can be concluded that e-participation is more widespread in developed countries. However,

it is also important to note that some countries have national programs that are specifically applied in this area, and this is not a bad practice. Simply put, the main problems of many countries related to e-participation are related to gaining citizens' trust and arousing interest in the population. At the same time, the process of managing the budget and allocating the appropriate amount should be carried out after studying citizens' opinions and suggestions. Therefore, during the implementation of projects, local government institutions should be interested in allocating funds to projects that are important and related to the welfare and comfort of citizens.

Despite the little of experience of the Republic of Azerbaijan in the field of electronic participation, many steps have been taken in this field in a short period of time. The law of the Republic of Azerbaijan on citizen participation and e-participation adopted in Azerbaijan, as well as the decree of the head of the country on the creation of a single electronic information system for citizens' appeals in local executive bodies, are of great importance. In general, taking into account the importance of electronic participation in the Republic of Azerbaijan and a number of developing countries, the following suggestions are made:

- Ensuring privacy of citizen information;
- Wide application of electronic voting;
- Realization of projects that can be implemented based on citizen's opinion by implementing budget participation;
- Creating an additional fund to support the implementation of decisions made on the basis of consultation and ensuring its operation under the control of citizens;
- Arousing interest in participation in the population, creating confidence in the confidentiality of their information;
- Adapting to ICT changes and ensuring security.

REFERENCES:

1. İctimai iştirakçılıq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 22 noyabr 2013. URL: https://e-qanun.az/framework/26879 (application date: 03.08.2024).

2. "Vətəndaşların Müraciətləri Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəh., 15 sentyabr 2015. URL: https://e-qanun.az/framework/31281 (application date: 14.08.2024).

3. Yerli icra hakimiyyəti orqanlarında vətəndaşların müraciətləri üzrə vahid elektron informasiya sisteminin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 29 aprel 2015. URL: https://e-qanun.az/framework/29862 (application date: 20.08.2024).

4. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 2 fevral 2021. URL: https://president.az/az/articles/view/50474 (application date: 20.08.2024).

5. Abu-Shanab, Al-Dalou. E-participation Initiatives: A Framework for Technical Tools. 2000. pp. 57-64. URL: https://www.researchgate.net/publication/273632325 (application date: 02.09.2024).

6. Abu-Shanab, E.A. 'Reengineering the open government concept: An empirical support for a proposed model', Government Information Quarterly, 32(4), 2015. pp. 453-463. URL: https://doi.org/10.1016/j.giq.2015.07.002 (application date: 02.09.2024).

7. Aichholzer, G. and Rose, G. Experience with digital tools in different types of e-participation. European e-democracy in practice, 2020. pp. 93–140.

8. Albrecht, S. 'E-Consultations: A review of current practice and a proposal for opening up the process', in: Tambouris E., Macintosh A. and Saebo O. (Eds.) Electronic participation. Berlin: Springer, 2012. pp. 13–24.

9. Androniceanu, A. 'Transparency in public administration as a challenge for a good democratic governance', Administratie si Management Public, 36, 2021. pp. 149–164.

10. Anduiza, E., Gallego, A. and Cantijoch, M. "Online resources and political participation", Journal of Information, Technology & Politics, 7(4), 2010. pp. 356–368.

11. Arnstein, S.R. A Ladder Of Citizen Participation. Journal of the American Institute of Planners 35, 1969. pp. 216–224.

12. Badouard, R. Pathways and obstacles to eParticipation at the European level. A comparative analysis of the European Citizens' Consultation 2009 and the online consultations of the European Commission. JeDEM, 2 (2), 2019. pp. 99–110.

13. Cabannes, Y. The impact of participatory budgeting on basic services: Municipal practices and evidence from the field. Environment and Urbanization, 2015. pp. 257–284.

14. Cantijoch M., Gibson R. Conceptualising and Measuring E-Participation. 2011. URL: https://www.democracy.uci.edu/files/docs/conferences/2011/Cantijoch%20and%20Gibson%20UCI%20final.pdf (application date: 02.09.2024).

15. C–European Co mmission EC – European Commission. Commission Communication towards a reinforced culture of consultation and dialogue – General principles and minimum standards for consultation of interested parties by the Commission. International Journal of Electronic Governance, 6(4), 2002. pp. 270–280.

16. Council of Europe. Legal, operational and technical standards for e-voting: Recommendation Rec(2004)11 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 September 2004 and explanatory memorandum. April 2005. pp. 88.

17. David Le Blanc, E-participation: a quick overview of recent qualitative trends DESA Working Paper No.163 ST/ESA/2020/DWP/163 JANUARY 2020. pp. 33.

18. Hall, T. Electronic voting. In N. Kersting (Ed.), Electronic democracy Opladen: Barbara Budrich Publisher, 2012. pp. 153–176.

19. Lironi, E., Harnessing Digital Tools to Revitalize European Democracy, 2018. URL: https://carnegieeurope.eu/2018/11/28/harnessing-digital-tools-to-revitalize-european-democracy-pub-77806 (application date: 05.09.2024).

20. Süleymanov M. Developing E-governance in the Post-Pandemic Era. 2023. pp. 320-337.

21. Süleymanov M. Elektron hökumətə ictimai etimadın formalaşdırılması və cəmiyyətin informasiyalaşdırılması problemi. (NASCO XXVI). 2023. pp. 308-311.

22. Rəqəmsal İcra Hakimiyyəti portalı. URL: https://rih.gov.az/e-participation/list (application date: 05.09.2024).

23. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. URL: https://azertag.az/ (application date: 05.09.2024).

УДК 32.329:340.12: 342.726

ПОЛІТИКО-КОМУНІКАТИВНА СТРАТЕГІЯ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

POLITICAL AND COMMUNICATIVE STRATEGY OF THE STATE IN THE CONDITIONS OF RUSSIA'S INFORMATION WARFARE AGAINST UKRAINE

Чупрій Л.В.,
доктор політичних наук, професор,
старший науковий співробітник
Науково-дослідного центру «Інститут соціально-правових та політичних досліджень
імені Олександра Яременка»,
професор кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін
Державного податкового університету

Кучеренко В.В.,
аспірант кафедри інформаційної, бібліотечної,
архівної справи та соціально-політичних і гуманітарних дисциплін
Європейського університету

В статті висвітлюються особливості інформаційної війни росії проти України та її союзників в умовах повномасштабного вторгнення. Зазначається, що головною метою інформаційного протистояння є дезінформація населення України та підрив демократичних цінностей, а також культивування атмосфери недовіри та нігілізму. Підкреслюється, що рф у нинішній війні використовує різноманітні напрямки інформаційного протиборства проти України, зокрема: широке використання підконтрольних ЗМІ, контр-інформаційну боротьбу; використання пропагандистських підрозділів в інформаційних та соціальних мережах; застосування агентів впливу серед місцевого населення тощо. Акцентується увага на тому що росія досить часто повторює механізми та засоби інформаційної боротьби, що використовувалися ще нацистською Німеччиною, зокрема маніпулювання суспільною свідомістю, поширення неправдивої інформації, виправдовування знищення мирного цивільного населення, провокування соціальних, політичних, національних та релігійних протиріч та конфліктів. Вказується, що основним засобом російської інформаційної війни є інформаційно-психологічні операції (ІПсО), метою яких є здійснення стратегічного впливу на свідомість та психологію громадян для зміни їхньої поведінки, переконань та ставлення до влади, чинного уряду, президента або конкретних ідей. Зазначається, що для активної протидії російській дезінформації потрібно реалізувати системний підхід на рівні держави, формувати національні цінності, розвивати освіту, медіаграмотність, критичне мислення у населення, сприяти розвитку ініціатив громадянського суспільства в даній галузі. Так зокрема розвиток критичного мислення допомагає різнобічно та системно аналізувати інформацію, розуміти певні суперечності та неточності і відкидати неправдиву інформацію.

Ключові слова: агресія росії, інформаційна війна, інформаційно-психологічні операції (ІПсО), пропанганда, медіаграмотність, критичне мислення.

The article highlights the peculiarities of Russia's information war against Ukraine and its allies in the context of a full-scale invasion. It is noted that the main goal of the information confrontation is disinformation of the population of Ukraine and Western countries and undermining the values of the democratic world, as well as cultivating an atmosphere of mistrust and nihilism. It is emphasized that in the current war, the Russian Federation uses various directions of information struggle against Ukraine, in particular: wide use of controlled mass media, counter-information struggle; the use of propaganda units in information and social networks; use of influence agents among the local population, etc. Attention is focused on the fact that Russia quite often repeats the mechanisms and means of information struggle that were used by Nazi Germany, in particular the manipulation of public consciousness, the spread of false information, the justification of the destruction of the peaceful civilian population, and the provoking of social, political, national and religious contradictions and conflicts. It is indicated that the main means of Russian information warfare are information and psychological operations (IPsO), the purpose of which is to exert a strategic influence on the consciousness and psychology of citizens to change their behavior, beliefs and attitudes towards the authorities, the current government, the president or specific ideas. It is noted that in order to actively counteract Russian disinformation, it is necessary to implement a systematic approach at the state level, to form national values, to develop education, media literacy, critical thinking among the population, and to promote the development of civil society initiatives in this field. In particular, the development of critical thinking helps to comprehensively and systematically analyze information, understand certain contradictions and inaccuracies, and reject false information.

Key words: Russian aggression, information warfare, information and psychological operations (IPSO), propaganda, media literacy, critical thinking.

Постановка проблеми. Продовжується російсько-українське військове протистояння. За цей час Україна зазнала збитків більш ніж на 700 мільярдів доларів. Крім руйнувань житлової інфраструктури окупанти не зупинялися і перед знищенням пам'яток історико-культурної спадщини. За даними Міністерства культури і інформаційної політики в Україні знищено чи

пошкоджено 664 пам'ятки історико-культурної спадщини. Одним із ключових механізмів цієї війни є також потужна інформаційна агресія росії проти України, спрямована на дезинформацію українського населення, посилення внутрішньополітичної напруги всередині країни та послаблення української держави. Численні російські інформаційні впливи намагаються дискримінувати українську державу, зображуючи її слабкою і неефективною, фальсифікувати чи спотворити українську історію, спаплюжити українську мову та українську культуру. Росія також намагається дисредитувати демократичні цінності західного світу. Відтак дослідження деструктивних російських інформаційних впливів та шляхів протидії їм є дуже актуальним в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми

Дослідженням негативних російських інформаційних впливів займалося ряд вітчизняних науковців зокрема О. Дзьобань, В. Горбулін, О. Додонов, О. Ланде, П. Мироненко, Р. Марутян, Є. Магда, В. Мудра, Ю. Василевич, О. Комарчук, Л. Чупрій та інші, які досліджували фейки та шляхи протидії їм. Аналіз ключових механізмів російської пропаганди здійснювався у працях ряду вітчизняних і закордонних вчених: П. Гай-Нижника, А. Дацюка, Е. Епплбаум, Р. Грінберга, А. Зленка, В. Іщука, В. Огризко, Б. Парахонського, Г .Перепелиці, Т. Снайдера, А. Русначенка, Т .Татаренко, І. Тодорова інших.

Формулювання мети та завдань статті. Метою статті є аналіз особливостей інформаційної війни росії проти України та висвітлення політико-комунікативної стратегії держави в умовах інформаційного протистояння.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається в Стратегії інформаційної безпеки росія продовжує здійснювати інформаційну війну проти України шляхом поширення деструктивної пропаганди, дезінформації як ззовні, так і всередині України з метою підриву стійкості суспільства та інформаційної дестабілізації держави [1]. В Стратегії державної безпеки підкреслюється, що деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти та підриває суспільну єдність. Відсутність цілісної інформаційної політики держави, недостатня розвиненість національної інформаційної інфраструктури, слабкість системи стратегічних комунікацій ускладнюють нейтралізацію цієї загрози на тлі інформаційної експансії російської федерації [2]. Варто зазначити, що інформаційна війна росії спрямована насамперед на посилення внутрішньої нестабільності та підрив демократичних цінностей. Вона намагається посилити паніку та недовіру серед населення. Особливу небезпеку становить те, що Росія, яка ніколи не мала сталих демократичних традицій, використовує основні принципи демократії як інструмент для досягнення своїх цілей. Свобода слова перетворюється на право поширювати дезінформацію, свобода отримання інформації – на право поширювати фейки та пропаганду, а соціальні мережі стають осередками ботів, що розпалюють ворожнечу. Таким чином, підривається сама суть демократії, а можливість вільного, чесного та неупередженого волевиявлення громадян ставиться під сумнів.

Російська інформаційна пропаганда багато в чому повторює нацистську пропаганду чи навіть перевершує її. Так нацисти анекусували Австрію і Судетську область Чехословаччини під гаслом захисту німецькомовного населення, що не відповідало дійсності. Так само росія ввела свої війська в Донецьку і Луганську область під гаслом захисту «російськомовного населення», хоча ніякі права даного населення там не порушувалися і більшість із них вільно розмовляли російською мовою. Проте коли росіяни прийшли в ці регіони і в значній мірі пошкодили цивільну інфраструктуру, то «російськомовне населення» змушено було тікати в інші регіони України від «руського міра» [3].

Аналізуючи ключові наративи російської пропаганди, слід зазначити, що тривалий час вона представляла російсько-український конфлікт як "внутрішньо-український", зосереджуючи увагу на його географічній локалізації, наприклад, "на південному сході України" або "на Україні". Кремлівський та прокремлівський дискурси наполягали на громадянському характері конфлікту, вводячи в оману частину західних політиків та аналітиків. Термін "криза" часто вживався як "внутрішньо-українська криза" або як криза, що стосується виключно України. У деяких випадках у пропаганді конфлікт описувався так, ніби одна зі сторін – це західні країни, такі як США, ЄС та НАТО, які нібито спровокували конфлікт, а Росія заперечувала свою участь.

Особливо важливо те, що російський диктатор тривалий час відкрито заперечував будь-яку участь Росії в конфлікті. Лише після початку повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 році стало очевидно, що російська агресія не обмежується гібридними методами, а має чітке імперіалістичне спрямування. Це розвінчало спроби Росії приховати свій вплив і показало всьому світу справжню агресивну та злочинну політику Кремля.

Ще однією тактикою російської пропаганди є експлуатація болючих тем для європейської та української аудиторій: корупція в Україні, зменшення підтримки України на Заході, мобілізація, а також ціни на зернові культури та продовольство в країнах Східної Європи. Дезінформаційні медіа не тільки висвітлюють ці проблеми, але й значно їх перебільшують, спотворюють і створюють на їх

основі теорії змови або ж використовують їх у інформаційно-психологічних операціях, спрямованих на різні цільові аудиторії. Наприклад, інформація про наявність корупції в Україні може трансформуватися у твердження на кшталт "Україна – одна з найбільш корумпованих країн світу", "усі мешканці України – корупціонери" або "Україна не має права на існування, бо вона неспроможна держава". Такі спотворення покликані викликати негативні емоції та посилити недовіру як серед українців, так і серед міжнародної спільноти, підриваючи підтримку України та створюючи середовище для сумнівів у легітимності її державних інституцій.

Аналізуючи ключові методи російського інформаційного протиборства проти України, слід виділити:

Широке використання підконтрольних державі ЗМІ для поширення дезінформації, маніпуляцій та пропаганди.

Контр-інформаційна боротьба спрямована на створення та поширення фейкових новин, перекручення фактів, щоб дискредитувати українські дії та рішення.

Потужні пропагандистські підрозділи, що зосереджуються на створенні та просуванні певних наративів, які спрямовані на підтримку російської політики та формування негативного іміджу України.

Використання ботоферм у соціальних мережах для поширення пропаганди, маніпуляцій і посилення розбрату в суспільстві.

Залучення прихильників та симпатиків російської політики серед місцевого населення для впливу на громадську думку, організацію протестів чи саботажу.

Ці заходи спрямовані на дестабілізацію ситуації в Україні, підрив довіри до влади та створення хаосу в суспільстві.

Основним засобом російської інформаційної війни є інформаційно-психологічні операції (ІПсО), метою яких є здійснення стратегічного впливу на свідомість та психологію громадян для зміни їхньої поведінки, переконань та ставлення до влади, чинного уряду, президента або конкретних ідей [4].

Ключовими елементами цієї мети є:

Нав'язування своєї правди: Використання інформації, яка може бути як правдивою, так і хибною, з метою формування у цільової аудиторії певного світогляду або ідеології.

Формування страху та невпевненості з метою провокуванння тривоги, відчуття невизначеності, щоб змусити громадян переглянути свої переконання та дії.

Зміна психологічного стану суспільства шляхом зстосування різноманітних психологічних прийомів для впливу на сприйняття та емоції громадян.

Підрив довіри до органів влади, зокема президента, уряду, парламенту. Підготовка до активних дій:

Переконання громадян у необхідності вжиття певних заходів, включаючи можливість бойових дій, для захисту своїх інтересів, які не відповідають інтересам української держави [5].

Українські дослідники В. П. Горбулін, О. Г. Додонов та О. Г. Ланде, виділяють кілька ключових особливостей інформаційно-психологічних операцій (ІПсО) [6, с. 8]:

Зростання впливу у геометричній прогресії: кожен новий етап ІПсО може посилювати ефект попереднього, роблячи об'єкт більш піддатливим до подальшого впливу та контролю.

Самостійний вплив об'єкта: після певної підготовки об'єкт стає здатним самостійно поширювати наративи та впливати на інші об'єкти через свої канали комунікації, такі як родина, друзі або колеги. Це робить ІПсО більш розгалуженими та ефективними.

Складність протистояння: протидія ІПсО є складним завданням, оскільки планування та підготовка операцій можуть залишатися непоміченими, а реакція на них потребує значних ресурсів та часу.

ІПсО у гібридній війні: у контексті гібридних конфліктів ІПсО стають ключовим інструментом, оскільки вони дозволяють досягати політичних, економічних та військових цілей з невеликими витратами та швидкими результатами.

Ці аспекти підкреслюють складність ІПсО та необхідність глибокого розуміння й ефективної протидії в умовах сучасних конфліктів, зокрема у контексті російсько-української війни.

Інформаційно-психологічні операції (ІПсО) мають ряд переваг у порівнянні з традиційним військовим застосуванням сили. Розглянемо основні з них:

Латентність: ІПсО дозволяють діяти непомітно, часто залишаючись поза увагою державимішені. Це дає можливість ініціаторам провести підготовку до військових дій або інших агресивних актів, не викликаючи негайної реакції. Держава-жертва може навіть не здогадуватися про те, що на неї здійснюється вплив.

Поступове, поетапне планування: ІПсО дозволяють ретельно планувати дії, використовуючи інформаційні ресурси для досягнення стратегічних цілей. Це включає аналіз різних сценаріїв та розробку гнучких підходів для впливу на цільову аудиторію.

Недостатність матеріальних доказів: ІПсО не залишають фізичних слідів, що значно ускладнює їх виявлення та притягнення до відповідальності винних. Відсутність чітких доказів ускладнює контрзаходи та правову відповідь з боку державижертви.

Фінансова вигода: інформаційно-психологічні операції є відносно недорогими у порівнянні з традиційними військовими діями. Вони потребують менше ресурсів, але можуть мати значний вплив на суспільство і державу.

Фізична та екологічна безпека: ІПсО не призводять до фізичного руйнування інфраструктури чи втрат серед населення, що робить їх привабливими з точки зору екологічної безпеки.

Шипроке географічне охоплення: інформаційно-психологічний вплив може бути спрямований на різні географічні рівні – від окремих осіб до цілих країн, і навіть міжнародних організацій. Це забезпечує широкі можливості для досягнення стратегічних цілей.

Недосконаліть міжнародних механізмів правової відповідальності: на міжнародному рівні недостатгньо розроблені відповідні правові механізми, які б регулювали відповідальність за здійснення ІПсО. Це створює додаткові можливості для тих, хто використовує ці методи для реалізації своїх цілей.

Ці переваги роблять ІПсО ефективним інструментом для досягнення політичних, військових та інших стратегічних цілей, особливо в умовах сучасних гібридних конфліктів [7, с. 49.].

Всі ці факти підтверджують, що росія веде потужну інформаційну війну проти України. Для протитидії російській брехливій пропаганді потрібно розробляти та реалізувати ефективну комунікативна політику держави – комплекс стратегій, планів, дій та заходів, які спрямовані на ефективне управління взаємодією між державою та її громадянами, іншими країнами та міжнародною спільнотою. Вона визначає методи та інструменти взаємодії з громадськістю, що дозволяють впливати на суспільну думку, формувати інформаційний простір, сприяти соціальним змінам, а також забезпечувати легітимність і довіру до дій влади та державних інституцій [8].

Одним із ключових елементів комунікативної політики держави є Стратегія інформаційної безпеки. Метою Стратегії є посилення спроможностей щодо забезпечення інформаційної безпеки держави, її інформаційного простору, підтримки інформаційними засобами та заходами соціальної та політичної стабільності, оборони держави, захисту державного суверенітету, територіальної цілісності України, демократичного конституційного ладу, забезпечення прав та свобод кожного громадянина [1]. Однією з ключових цілей страегії є протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини [1].

В рамках комунікативної політики держави потрібно сприяти розвитку медіаграмотності, критичного мислення у населення, ініціювати формування ініціатив громадянського суспільства в даній галузі. Забезпечення належного рівня освіти громадян сприяє посиленню медіаграмотності, що в свою чергу дозволяє людям ефективно розрізняти правдиву інформацію від маніпуляцій та фейків. Розвиток критичного мислення допомагає різнобічно та системно аналізувати інформацію, розуміти певні суперечності та неточності і відкидати неправдиву інформацію [9, с. 466].

Такий комплексний підхід сприяє посиленню стійкості українського суспільства до інформаційно-психологічних впливів та розвитку ефективної системи захисту від інформаційної агресії.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Підсумовуючи слід зазначити, що росія розв'язала потужну інформаційну війну проти України. Головною метою цієї війни є дезінформація населення України та західних країн, посилення внутрішньополітичної напруги, підрив демократичних цінностей, формування панічних настроїв та недовіри серед населення. Країна агресор використовує різноманітні напрямки інформаційного протиборства проти України, зокрема: широке використання провладних контрольованих ЗМІ, контр-інформаційну боротьбу; використання потужних пропагандистських підрозділів, різноманітних ботоферм в інформаційних та соціальних мережах; застосування агентів впливу серед місцевого населення тощо. Для протитидії російській брехливій пропаганді потрібно реалізувати системний комунікативний підхід на рівні держави, формувати національні цінності, розвивати освіту, медіаграмотність, критичне мислення у населення, сприяти розвитку ініціатив громадянського суспільства в даній галузі. Щодо подальших перспектив то й надалі потрібно досліджувати як змінюється політико-комунікативна стратегія держави в умовах повномаштабної російської агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року "Про Стратегію інформаційної безпеки".URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text

2. Указ Президента України №56/2022 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки». URL: https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377

3. Гітлерівська та путінська пропаганда. URL: https://cpd.gov.ua/main/czentr-protydiyi-dezinformacziyi-pry-rnb-33/

4. Гулай В. В., Базилюк К. Ф. Інформаційно-психологічна складова гібридної війни Російської Федерації проти України (2014-2021 рр.): теоретико-методологічні засади дослідження. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6326/13362-1?inline=1

5. Чупрій Л. В. Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері. *Політичний менеджмент.* 2013. № 1-2. С. 35-41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2013_1-2_7

6. Горбулін В. П., Додонов О. Г., Ланде О. Г. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2009. 164 с.

7. Твердохліб Ю. М. Інформаційно-психологічна операція як основний інструмент досягнення політичних цілей у гібридній війні. *Панорама політологічних студій.* 2016. № 14. С. 47-52.

8. Ажажа М., Пеліова Я., Несторенко Т. Комунікативна політика держави в контексті посилення суспільного впливу. *Modeling the development of the economic systems. №*2, 2023. С. 79–88. URL: https://mdes.khmnu.edu.ua/index.php/mdes/article/view/193

9. Гай-Нижник П.П., Чупрій Л.В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник.* 2014. 84(5). С.465-471.

РОЗДІЛ 4
ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

UDC 316

PROBLEMS OF RESTORING TRADITIONAL INTERCULTURAL TIES AND INTERNATIONAL TOURISM IN THE POST-PANDEMIC PERIOD

ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЙНИХ МІЖКУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТА МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ В ПОСТПАНДЕМІЙНИЙ ПЕРІОД

Abasova Sona Gurban,
PhD candidate at the Department of Diplomacy and Modern Integration Processes
Baku State University

The article provides an analysis of the development of international tourism after the coronavirus pandemic. The author reveals the increased role and importance of cultural policy in solving global problems. Tourism is one of the important areas of development of social marketing associated with the formation of interests and preferences of people, their attitude to the world and themselves. In addition, with the help of different types of tourism, the path to establishing sustainable relationships between man and nature is determined. The main instrument of cultural policy is tourism, which humanizes international relations. Ideas about the possibilities of mankind to dominate nature have completely changed after environmental disasters on Earth, which ended in a general environmental crisis. Tourism helps to develop a new humanitarian thinking in all people, which can contribute to the end of wars, the extermination of many species of flora and fauna, the conservation of water and land resources. The development of international tourism is directly related to the relationship between countries, both in regions and around the world. Tourism is possible only with favorable relations between individual states based on mutual respect and observance of mutual rights and obligations. The higher the standard of living of the country, both sending and receiving the tourist, the more diverse the tourism destinations are. Such international cataclysms as a pandemic, including the latest one, affect the standard of living of people, the possibility of visiting a neighboring country for any reason. A general description of the development of international tourism at the present stage is given; key strategies for the restoration of tourism in the post-pandemic period are presented. This includes updating the infrastructure, identifying new tourism routes, training professional staff to serve tourists, improving the legal framework.

Key words: international tourism, tourism sector, intercultural relations, COVID-19 pandemic, tourism crisis, digital technologies, political system, international cooperation, security.

У статті аналізується розвиток міжнародного туризму після пандемії коронавірусу. Автор розкриває підвищення ролі та значення культурної політики у вирішенні глобальних проблем. Туризм є одним із важливих напрямів розвитку соціального маркетингу, пов'язаного з формуванням інтересів і переваг людей, їх ставлення до світу і себе. Крім того, за допомогою різних видів туризму визначається шлях до встановлення стійких взаємовідносин людини з природою. Основним інструментом культурної політики є туризм, який гуманізує міжнародні відносини. Уявлення про можливості людства панувати над природою повністю змінилися після екологічних катастроф на Землі, які завершилися загальною екологічною кризою. Туризм допомагає розвинути нове гуманітарне мислення у всіх людей, що може сприяти припиненню воєн, винищенню багатьох видів флори і фауни, збереженню водних і земельних ресурсів. Розвиток міжнародного туризму безпосередньо пов’язаний із взаємовідносинами між країнами як у регіонах, так і в усьому світі. Туризм можливий лише за сприятливих відносин між окремими державами, заснованих на взаємній повазі та дотриманні взаємних прав і обов'язків. Чим вищий рівень життя в країні, як відправляючий, так і приймаючий турист, тим різноманітнішими є напрямки туризму. Такі міжнародні катаклізми, як пандемія, в тому числі остання, впливають на рівень життя людей, можливість відвідувати сусідню країну з будь-яких причин. Дано загальну характеристику розвитку міжнародного туризму на сучасному етапі, наведено ключові стратегії відновлення туризму в постпандемічний період. Це й оновлення інфраструктури, визначення нових туристичних маршрутів, підготовка професійних кадрів для обслуговування туристів, удосконалення законодавчої бази.

Ключові слова: міжнародний туризм, туристичний сектор, міжкультурні відносини, пандемія COVID-19, криза туризму, цифрові технології, політична система, міжнародна співпраця, безпека.

Introduction. International tourism is currently demonstrating high growth rates, the increase in the number of international tourist’s leads to an increase in the number of intercultural contacts and the growing importance of intercultural ties, which affects international relations. In this case, international cooperation in tourism becomes an integral part of the state's foreign policy in the field of culture. States

with significant historical, cultural and natural potential can use the tools of international cooperation in tourism when implementing their foreign cultural policy. At the same time, such events of an international scale as a pandemic are reflected, first of all, in such a form of interrelation between communities as international tourism. More than three years have passed since the recession of the pandemic, but statistics show that the consequences of the pandemic in this area have not yet been overcome: "The report highlights the key role of the sector in ensuring economic prosperity, jobs and well-being, with the direct contribution of tourism to gross domestic product (GDP) returning to 3.9% in 2022 in the 20 OECD countries for which data are available, which is only half a percent less than in 2019. Tourism also contributed 14.8% to services exports in 2022, still below pre-pandemic levels but up from 9.7% in 2021. Data suggest that the recovery has continued since then, supported by a rebound in international arrivals and a strong domestic performance" [1]. However, the recovery is underway, although not yet complete: "By the end of July, international tourist arrivals reached 84% of pre-pandemic levels. 700 million tourists travelled internationally between January and July 2023, up 43% from the same months in 2022. July was the busiest month yet, with 145 million international travelers recorded, accounting for about 20% of the seven-month total" [2].

This article presents an analysis of international cooperation in tourism between states in the post-pandemic period. The study provides an overview of theoretical approaches to the study of international cooperation in tourism, an analysis of historical development, conceptual foundations and institutional regulation of this area of foreign policy. Practical recommendations for the restoration and development of tourism activities are also offered.

Level of research. In the modern period, in the field of foreign cultural policy research in the science of international relations, national approaches of different states to international cooperation in tourism do not go unnoticed. At the same time, unlike the problem of the role of tourism in the foreign policy of a state, the issue of international cooperation in tourism, as a separate area of foreign policy, is not sufficiently open or studied. Therefore, ideas for the full restoration of tourism in the post-pandemic period require a special approach, since the international tourism industry has not yet fully recovered from the pandemic [3]. This requires a more detailed analysis of the approach of states to international cooperation in tourism as an independent branch of foreign cultural policy. Research shows that tourists will increasingly look for value for money and travel closer to home in response to the difficult economic situation [4]. Numerous statistical and qualitative studies on countries and international organizations have examined the issues of improving the organization of this profitable business both from the point of view of economic development and from the point of view of the formation of social capital. This issue still requires further research.

The attitudes and behavioral stereotypes of the population in the context of attitudes towards travel in the post-pandemic conditions, planning tourist trips outside the republic have not been sufficiently studied. There is very little empirical data reflecting, on the one hand, the needs and interests of the population in the tourism sector in the near future and, on the other hand, the real possibilities and limitations of the tourism industry development in the post-pandemic period.

The purpose of this article is to determine the features of the recovery of international tourism after the COVID-19 pandemic.

Research methods. The study is based on official information published by international organizations: the World Tourism Organization (UNWTO), the World Travel and Tourism Council (WTTC), the United Nations (UN), the World Health Organization (WHO). The work uses general scientific methods and research techniques: comparison, analysis, analysis of statistical data. The analysis of the points of view of some authors on the issues of research of the international tourism market made it possible to substantiate the current directions of tourism development as a result of the influence of negative factors associated with the spread of the new coronavirus infection COVID-19.

Main content

On issues related to foreign cultural policy

In the modern global world, which is characterized by comprehensively developed ties in the fields of culture, education, science, sports, tourism and other areas, foreign cultural policy is of particular importance. The article uses the term "foreign cultural policy", based on the fact that this definition most accurately reflects the content of the state's foreign policy activities in the listed areas. The goal of foreign cultural policy may be the pursuit of national interests aimed at strengthening the position of the state through the dissemination of its national culture and cultural influence. In modern scientific discourse, there is no generally accepted term to denote the cultural component of the state's foreign policy. In the Anglo-American scientific discourse, the term "cultural diplomacy" is used (Cultural diplomacy designates a policy field in which states seek to mobilize their cultural resources to achieve foreign policy goals: [5]), the same approach is followed by Italian researchers, some scientific schools propose the use of the term "foreign cultural policy", and note that cultural diplomacy is an integral part of it: "Foreign cultural policy is in itself vital for establishing long lasting and deep relations between countries in inter-

national intercourse. But what we should equally bear in mind is that it is important to preserve the variety and the diversity of cultures in our efforts to bring about global cultural communication. Uniform culture is not culture and cannot be communicated" [6].

On the recovery of the tourism sector after the pandemic

The pandemic has caused enormous damage to the tourism sector. The crisis caused by COVID-19 has led to the closure of air traffic between countries and cities, the closure of hotels, tourist and cultural sites, a reduction in the number of mass events, etc. All this has led to huge losses in the tourism sector. Workers in this sector have also suffered.

According to the German company "Statista" for 2020, about 100 million people in the tourism industry lost their jobs. The largest loss of jobs was recorded in the Asia-Pacific region - 63.4 million and in Europe - 13 million [1, p. 2].

The attitudes and stereotypes of the population's behavior in the context of attitudes towards travel in the post-pandemic conditions, planning tourist trips outside the country have not been sufficiently studied. It should be noted that in Azerbaijan there is very little empirical data reflecting, on the one hand, the needs and interests of the population in the tourism sector in the near future and, on the other hand, the real possibilities and limitations of the development of the tourism industry in the post-pandemic period.

In the pre-pandemic 2019, 1.5 billion international trips were made in the world. Experts call this year a renaissance of the tourism sector. After all, it was on the eve of the coming storm that the priority industry distinguished itself by the highest growth in almost all of its indicators. Tourism is unique in that it affects almost all spheres of life of modern society, being one of the driving factors contributing to the implementation of large-scale tasks by the United Nations, including the achievement of the Sustainable Development Goals.

In 2020, the tourism industry was actually thrown back 30 years. In September 2022, the results improved, but with the spread of "omicron", everything froze again. Now this industry continues to quickly recover from the coronavirus pandemic. By the beginning of 2023, the number of tourists traveling internationally reached almost 700 million people [7]. It is very important to support the recovery of the industry, the past three years have been difficult, but looking to the future, we can see the opportunities that have opened up. The situation is different everywhere, developed countries are better prepared to support the industry, mainly through financial measures and steps to save jobs. However, developing countries have suffered significantly. During the pandemic, many countries immediately switched from international to domestic tourism, but this model is more suitable for large countries, where it is possible due to the purchasing power of the local population and the size of the state. For example, the United States ranks first in tourism revenue in 2019 and 2022, but the Fiji Islands, where tourism provides 40 to 70 percent of GDP, have limited opportunities [8].

Tourism is recovering fastest in Europe (including Turkey), thanks to strong domestic demand and travelers from the United States. The Asia-Pacific region is lagging noticeably in the pace of recovery due to ongoing anti-Covid restrictions in China. Growth accelerated to 61% after many destinations reopened in late 2022 and early 2023. The reopening of China and other Asian countries will continue to stimulate travel growth, according to UNWTO [9]. In 2022, the Asian cities with the fastest economic recovery were Bangkok, Beijing, Seoul, Singapore and Tokyo. In most of these cities, with the exception of Tokyo, employment in the sector began to grow again, with the strongest recovery among them in Beijing [11]. In January-October 2022, Azerbaijan saw a 118% increase compared to 2021 [12]. Azerbaijan was able to quickly restore the tourism industry after the pandemic. It is no coincidence that 2.2 million tourists visited Azerbaijan in 2023. Serious work is underway to eliminate the seasonal factor, which is one of the biggest challenges associated with tourism in Azerbaijan, and to create new tourism products [13].

It is known that the most successful countries were those that specifically informed about the measures they introduced and the safety protocol. For example, Greece lifted restrictions in July 2020 and clearly and in detail reported on its safety protocols. As a result, tourists planning to go to Spain or Italy went to Greece [14].

It should be noted that international tourism is on the way to returning to pre-COVID levels: in the first quarter of 2023, twice as many people traveled around the world as in the same period in 2022 [11].

Some countries, thanks to the enormous potential of information technology and devices that allow you to get acquainted with the sights anywhere in the world, have switched to virtual tourism. Such a "tourist trip" is more comfortable, convenient and safe, since it takes place within the confines of your home. Virtual tourism means online visits to museums and various attractions. The positive feature of this type of tourism is the minimal expenditure of time and money, and at any time such a trip can be interrupted and then, if desired, continued at a convenient time [15].

Anti-crisis measures

Researchers have developed a set of measures to restore tourism, which is a mechanism for quickly assessing the situation and determining the steps that need to be taken in each specific country. The first is a complete restoration of confidence, this is the only way people can return to traveling. After the COVID-19 vaccination began, the possibility of traveling

has increased significantly. [16] It is also necessary to remember other areas closely related to tourism - food production, services, and so on. We also see that people often do not travel outside their own country and discover new places in it - this is no longer international tourism, of course, but it also ensures the activities of travel companies and helps to preserve jobs. Experts believe that a full recovery of outbound tourism can be expected for many more months, so attention should be paid to new destinations within your own country. The idea of developing rural areas through expanding tourism has come to the fore today. This is one of the leading positive trends. In turn, it is important to strengthen partnerships so that tourism can continue to contribute to the achievement of sustainable development goals [17]. Overall, the sector's recovery is gaining momentum after the lifting of restrictions, with WTTC President Julia Simpson stating: "We expect 2024 to exceed 2019. Tourism will be a growing sector over the next decade" [18].

Conclusion. The new crisis that humanity is facing has led to significant changes in all spheres of life. No sphere of economy, politics or culture has been able to escape the impact of this phenomenon. As studies show, one of the hardest hit sectors has been tourism. Due to the huge losses in the tourism industry, many countries, especially those where tourism is an important sector of the economy, have faced major problems. It should also be noted that states play a significant role in the recovery process with their internal political and economic approaches to the problem. The crisis in the tourism industry will soon be completely over and the process of full recovery will begin. Both countries and international tourism organizations must cooperate, only in this way will the most effective measures be developed for the full recovery of the tourism industry. In addition, the measures and methods developed will be able to counteract future global threats and similar crises.

The analysis leads to the following conclusions, despite all the negative consequences of this crisis: although the modern tourism industry has long been on the eve of great changes, the pandemic has accelerated the process of its transformation.

BİBLİOGRAPHY:

1. Tourism continues to recover from COVID but faces renewed challenges. 8 July 2024. URL: https://www.oecd.org/en/blogs/2024/07
2. International Tourism Swiftly Overcoming Pandemic Downturn. 2023. URL: https://www.unwto.org/news/
3. Tourism in a Post-Pandemic World. By Aleksandra Babii and Sanaa Nadeem. February 26, 2021. URL: https://www.imf.org/en/News/Articles/2021/02/24
4. Impact assessment of the COVID-19 outbreak on international tourism. URL: https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-
5. David Clarke. Cultural Diplomacy free. 19 November 2020. URL: https://oxfordre.com/internationalstudies/display/10.1093
6. Heinrich Reimann. On the importance and essence of foreign cultural policy of states. 2004. URL: https://www.diplomacy.edu/resource
7. Recovery measures for the tourism sector in Latin America and the Caribbean present an opportunity to promote sustainability and resilience. URL: https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/
8. Countries and territories with the highest international tourism receipts worldwide from 2019 to 2023. URL: https://www.statista.com/statistics/273125
9. International Tourism to Reach Pre-Pandemic Levels in 2024
10. All Regions. 19 Jan 2024. URL: https://www.unwto.org/news/international-tourism-
11. Tourists Heading Back to Asian Cities Says the World Travel & Tourism Council. URL: https://wttc.org/news-article/
12. Hacıyeva Leyla Arif qızı. COVID-19: Turizm sektorunda yaranmiş problemlər və onların həlli yolları [COVID-19: Problems in the tourism sector and their solutions]. AUDİT 2020, 4 (30), səh. 56-68
13. Məmmədov S.Y. COVİD-19 Pandemiyası dövründə turizm sahəsinin inkişaf problemləri və ilkin iqtisadi nəticələri [Development problems and initial economic consequences of the tourism sector during the COVID-19 Pandemic]. Dayanıqlı inkişaf, cild 1. 2021. № 2 s. 97-102
14. This article is more than 4 years old Greece to reopen to tourists on 15 June with direct flights from July. URL: https://www.theguardian.com/world/2020/may/20
15. The Complete Guide to Virtual Tourism. November 02, 2023. Hospitality Hotels Sales & Marketing Share. By Laura Fredericks. URL: https://www.cvent.com/en/blog/hospitality/virtual-tourism
16. A United Nations Specialized Agency. URL: https://www.unwto.org/ru/
17. International tourism receipts worldwide from 2006 to 2022. URL: https://www.statista.com/statistics/273123/ /
18. Julia Simpson took up the reins of the World Travel. URL: https://camagazine.icas.com/ca-april-2024/special-report/

УДК 325

UKRAINIAN REFUGEES IN V4 COUNTRIES – HUMANITARIAN AID AND EMPOWERMENT

УКРАЇНСЬКІ БІЖЕНЦІ В КРАЇНАХ V4 – ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА ТА РОЗШИРЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ

Bula S.P.,
Candidate of Political Sciences,
Associate Professor at the Department of Political Science
Ivan Franko National University of Lviv

Slipetska Yu.M.,
Candidate of Political Sciences,
Associate Professor at the Department of Political Science
Ivan Franko National University of Lviv

Abstract. The article analyzes the humanitarian aid and opportunities provided to Ukrainian refugees in the countries of the Visegrad Group (V4) as a result of a full-scale invasion of Ukraine by Russia in 2022. This invasion caused the most acute migration crisis in the history of Ukraine, which led to significant human losses and mass flight of the population from the war zone. The countries of the Visegrad Group, in particular Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary, played a key role in the reception of Ukrainian refugees, which is due not only to geographical factors, but also to the long-term tradition of labor migration from Ukraine.

The authors of the article investigate the socio-economic characteristics of Ukrainian refugees in the V4 countries, including their demographic structure, level of education and the situation on the labor market. Considerable attention is paid to the issue of integration of refugees in host societies, in particular, in Poland. A comparison of pre-war migrants and refugees showed significant differences in language proficiency, employment and willingness to stay in the host country.

The article examines refugee support programs implemented by V4 governments, such as obtaining individual identification numbers, access to the labor market, education and social benefits, as well as compensation for accommodation costs. Special attention is paid to the role of Poland, which was the first to come to the aid of Ukrainians, introducing special laws and initiatives to support refugees.

The study highlights the prospects for the integration of Ukrainian refugees in the V4 countries and the European Union in general. The importance of a comprehensive approach to integration, which includes the development of educational and professional opportunities, medical and psychological support, as well as the promotion of intercultural dialogue and tolerance, is emphasized. The authors conclude that the successful integration of migrants is a key factor for the development and preservation of social stability in host countries.

The article contains recommendations for improving the policy and practice of migrant integration, including raising awareness and tolerance in society, actively countering xenophobia and discrimination, as well as cooperation between EU member states in the development of common strategies. Successful integration of migrants will contribute to economic development, increase in the number of working population and technological progress.

Thus, the article provides a comprehensive analysis of the current situation with Ukrainian refugees in the V4 countries, outlines challenges and opportunities for integration, and also offers practical recommendations for improving the situation and ensuring successful adaptation of refugees in host societies.

Key words: refugee, migrant, integration, adaptation

В статті зроблено аналіз гуманітарної допомоги та можливостей, наданих українським біженцям у країнах Вишеградської групи (V4) внаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році. Це вторгнення спричинило найгострішу міграційну кризу в історії України, що призвело до значних людських втрат та масової втечі населення з зони бойових дій. Країни Вишеградської групи, зокрема Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина, відіграли ключову роль у прийомі українських біженців, що зумовлено не лише географічними факторами, а й довготривалою традицією трудової міграції з України.

Автори статті досліджують соціально-економічні характеристики українських біженців у країнах V4, включаючи їхню демографічну структуру, рівень освіти та ситуацію на ринку праці. Значну увагу приділено питанню інтеграції біженців у приймаючих суспільствах, зокрема, у Польщі. Порівняння довоєнних мігрантів та біженців показало значні відмінності у рівні знання мови, працевлаштуванні та бажанні залишитися у країні перебування.

У статті розглядаються програми підтримки біженців, впроваджені урядами країн V4, такі як отримання індивідуальних ідентифікаційних номерів, доступ до ринку праці, освіти та соціальних виплат, а також компенсування витрат на розміщення. Особливу увагу приділено ролі Польщі, яка першою прийшла на допомогу українцям, запровадивши спеціальні закони та ініціативи для підтримки біженців.

Дослідження висвітлює перспективи інтеграції українських біженців у країнах V4 та Європейському Союзі загалом. Підкреслюється важливість комплексного підходу до інтеграції, що включає розвиток освітніх та професійних можливостей, медичну та психологічну підтримку, а також сприяння міжкультурному діалогу та толерантності. Автори роблять висновок, що успішна інтеграція мігрантів є ключовим фактором для розвитку та збереження соціальної стабільності у приймаючих країнах.

Стаття містить рекомендації щодо удосконалення політики та практики інтеграції мігрантів, включаючи підвищення свідомості та толерантності у суспільстві, активну протидію ксенофобії та дискримінації, а також співпрацю між країнами-членами ЄС у розробці спільних стратегій. Успішна інтеграція мігрантів сприятиме економічному розвитку, збільшенню чисельності працездатного населення та технологічному прогресу.

Таким чином, стаття надає всебічний аналіз поточної ситуації з українськими біженцями у країнах V4, окреслює виклики та можливості інтеграції, а також пропонує практичні рекомендації для покращення ситуації та забезпечення успішної адаптації біженців у приймаючих суспільствах.

Ключові слова: біженець, мігрант, інтеграція, адаптація

In today's conditions of globalization and growing geopolitical tensions, the issues of migration and refugee protection are becoming increasingly important. Russia's aggression against Ukraine, which began in 2022, led to an unprecedented humanitarian crisis that forced millions of Ukrainians to flee their homes and seek refuge abroad. The countries of the Visegrad Four (V4) – Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia – have become the main destinations for Ukrainian refugees, as they are geographically close and share a common history.

The study of humanitarian aid and the process of empowerment of Ukrainian refugees in these countries is extremely relevant, as they are important actors in the regional context. Studying the experience of the V4 countries can provide valuable lessons for future crisis situations and contribute to the development of more effective refugee integration policies.

Setting objectives. The main problem is the need to adequately assess the effectiveness of humanitarian aid and the processes of integration of Ukrainian refugees in the V4 countries. It is important to understand how successful are the measures taken by these countries to provide social and economic support to refugees. **Key aspects that require analysis include**:

1. Organization of humanitarian aid: Assessment of the scope and effectiveness of humanitarian aid provided to Ukrainian refugees in V4 countries, including access to housing, medical care, education and other basic needs.

2. Integration in the labor market: Analysis of measures aimed at promoting the employment of refugees, as well as studying the obstacles that Ukrainians face when entering the labor market in V4 countries.

3. Social integration: Research on the social integration of refugees, including access to language courses, cultural activities and other forms of social support that facilitate adaptation to the new environment.

4. Legal and political aspects: Analysis of the legal and political frameworks that regulate the status of refugees in the V4 countries, including issues of legal protection and access to citizenship.

Thus, this article is aimed at a comprehensive study of the issues of humanitarian aid and the expansion of opportunities for Ukrainian refugees in the V4 countries. Studying these aspects is critical for developing effective policies and strategies aimed at supporting refugees not only in the V4 countries, but also in other states facing similar challenges.

Russia's full-scale invasion triggered the worst migration crisis in Ukraine's history and led to the largest influx of war refugees to Europe since World War II, as well as great loss of life. Russia's invasion of Ukraine in 2022 forced millions of people to flee the war zone. To date, the countries of the Visegrad Group have played a key role among the countries receiving refugees from Ukraine. This is explained not only by geographical factors, such as a common border, but also by a long tradition of labor migration from Ukraine.

The European Union quickly took up the protection of citizens of Ukraine who fled the country. Just 10 days after the Russian invasion, the EU passed legislation activating the Temporary Protection Directive for the first time since 2001. According to this law, Ukrainian asylum seekers need only present an identification card or passport to receive temporary protection status. This year, the ministers of internal affairs of the EU countries extended the effect of these measures, which were originally planned until March 2024, for another year.[1]

According to official data, due to Russian aggression, as of the end of November 2022, 1.5 million refugees from Ukraine were registered in Poland, almost half a million in the Czech Republic, 100 thousand in Slovakia, and 31 thousand in Hungary. Many of them lost relatives, were left without housing, without work and without means of livelihood. The vast majority of European countries have opened their doors to Ukrainians in order to provide them with assistance,including accommodation, food, employment, etc.[2]

Poland received the largest number of refugees. A significant number of refugees remained and continue to live in Poland, but a large number of refugees went to other countries. So, as of December 2023, the picture has changed somewhat.

If we turn to statistics, according to the Ukrainian Ministry of Foreign Affairs, as of June 21, 2023, there are 8,177,000 Ukrainian citizens abroad – about 20% of the existing population of Ukraine by February 24, 2022. Almost half of Ukrainians live in only three countries: Poland – 22%, Germany – 15%, and the United States – 11%. Only 6% of Ukrainians abroad are on consular records [4].

According to the Office of the High Commissioner for Refugees of the United Nations (UNHCR), as of October 2023, there are almost 5.8 million Ukrainians

Table

The number of Ukrainian refugees from the war in the main European countries as of December 31, 2023, thousands [3]

Country	Number of persons, thousands	Country	Number of persons, thousands
Germany	1125,9	Slovakian	114,2
Poland	956,6	Moldova	120,7
Great Britain	250,4	Ireland	102,6
Chech Republik	375,6	Austria	83,2
Spain	185,9	Romania	85,7
Italy	169	Belgium	83
Netherlands	140,7	France	69,5

in Europe who left the country after February 24, 2022. If we look at the socio-economic characteristics of migrants, the vast majority are people of working age with higher education. Almost 63% of Ukrainians living abroad are adults, 22% are children under the age of 18. Among migrants from Ukraine who are in Poland, women predominate – they are almost 70% of all respondents. [5]

The study conducted by Narodove bank Polski "The life and economic situation of migrants from Ukraine in Poland – the impact of the pandemic and war on the nature of migration in Poland" deserves special attention. This study was conducted in 2023 and indicates that between migrants who came to Poland before the start of a full-scale war and refugees, there are large differences in the demographic structure, the situation on the labor market and plans for further stay in Poland.

1) Among adult refugees in Poland, a significant proportion are women (80% versus 54% among pre-war migrants).

2) Among all migrants from Ukraine, persons with higher education predominate.

3) With the beginning of the war, the share of people over 60 among the refugees has noticeably decreased.

4) On the other hand, pre-war migrants were characterized by a much better knowledge of the Polish language and more frequent employment (94% of respondents versus 65% among refugees).

5) Pre-war migrants also declared their desire to stay in Poland permanently more often (55% versus 19% among refugees).

6) Within nine months of the beginning of the war, the integration of refugees from Ukraine in the Polish labor market and their economic independence improved significantly. However, about 20% of them are people who live in Poland "from day to day". A comparison of the results of the survey for November and May 2022 shows that a significant part of the refugees quickly mastered the basics of the Polish language. Integration in the labor market is also happening quickly – among refugees, the percentage of those who work is 65%, and according to a survey in May – 28%.

7) Migrants most often worked in industry and the service sector, which did not require high qualifications. Among the refugees, the largest group was persons who provided services to households.

8) Knowledge of the Polish language is closely related to the possibility of employment. This is especially noticeable among refugees – 50% of the group that did not speak Polish worked, and 82% of the group that knew Polish well.

9) The gradual process of adaptation of Ukrainian citizens to life and work in Poland would be facilitated by assistance consisting of: organization of Polish language courses, simplified legalization of stay, introduction of facilitations regarding nostrification of diplomas and assistance in employment.

10) Migrants support their loved ones in Ukraine. Persons who arrived before the war did not change their desire to send money abroad (more than 60% of them transfer funds). [6]

In Poland, there is a large regional difference both in the number of migrants from Ukraine relative to the number of residents and in the characteristics of migrants. Refugees from Ukraine settled relatively often in the Mazovia and Lower Silesia voivodeships. In turn, the largest percentage of labor migrants was in the Pomeranian and Lower Silesian Voivodeships.

In studies, it is also customary to divide refugees from Ukraine into:

1) ***Classical refugees*** (25% of the total number) are mostly middle-aged women, most with children. They are most likely to be in Poland and the Czech Republic, in large cities. People from this group more often than others chose the host country because of its geographical proximity to Ukraine. These people are not well adapted to life abroad, know the language of the host country worse and rarely have friends among the local population.

2) ***Quasi-labour migrants*** (29%) are the most adapted to life abroad, most of them had previously been outside Ukraine. Compared to other groups, people in this group are more likely to know the language of the host country at a high level. Also, they are most inclined to work abroad, are most satisfied with their stay abroad and with government services,

have the fewest problems there, and most positively evaluate the attitude of locals towards Ukrainians.

3) ***Professionals*** (29%) are more likely to work in their own or a related specialty. People from this group have relatively comfortable living conditions in the host country: they received more assistance than other groups. The country of residence was chosen because of the presence of friends there, knowledge of the language or a good attitude towards Ukrainians.

4) ***People from the war zone*** (16%) – these refugees are not adapted to life abroad, but are most ready to take steps to adapt abroad, because they are less certain about returning to Ukraine. These people suffered the most losses from the war. Most tend to live in small towns. Before the war, most of them were working, the most ready to take steps to find work abroad. [7]

The question of the return of migrants to Ukraine is no less acute today in terms of the demographic situation. According to the Info Sapiens survey commissioned by the Center for Economic Strategy, 16% of people who left Ukraine have not yet decided whether they will return, 8% probably do not plan to return, and 2% definitely do not plan to return.

According to the M. V. Ptukh Institute of Demography and Social Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, the population of Ukraine in 1991 as of January 1, 2023 is approximately 37.6 million people, and within the territories controlled by Ukraine – 31.6 million. Figures are not exhaustive, because the exact number of dead civilians and soldiers, as well as the total share of people who left the country, is unknown. The outflow of the working population will negatively affect the economy: consumption will decrease, there will be a shortage of labor, and the burden on the social sphere will increase.[8]

Among the main factors that block the return of refugees to Ukraine are usually war and uncertainty about the future, lack of security and material support, as well as the energy crisis. From 5.6 million to 6.7 million Ukrainians remain abroad, according to a study by the Center for Economic Strategy (CES). These are people with different educations, professional skills and well-being, but two-thirds of them would like to return to Ukraine. From 1.3 million to 3.3 million may stay there forever, depending on the optimistic or pessimistic scenario. This is stated in the study of the Center for Economic Strategy (CES), which is based on the data of two waves of sociological surveys conducted by the research agency Info Sapiens in November-December 2022 and April-May 2023. [7]

The non-return of Ukrainians will significantly affect the Ukrainian economy, which may lose from 2.7% to 6.9% of GDP annually, the authors of the report note. Most of the forced migrants found a place in Poland. Mostly women aged 35–49 and children left Ukraine. From May 2022, more people began to return to Ukraine than leave, but this trend continued until August inclusive. In the fall of 2022, when Russia began shelling the energy infrastructure of Ukraine, the number of those who went abroad increased. But these are relatively small numbers, the CES notes. "In October, 76,000 Ukrainians left and did not return, in November – 84,000, and in December – 55,000," the study says. In the winter of the new year, this trend intensified: in January, the difference in favor of departures increased to 140,000, and in February they were 120,000. Compared to the end of 2022, at the end of June there were 0.3–0.5 million more Ukrainians abroad due to the war.

If you are looking for an answer to the question: Are Ukrainians ready to return from abroad? 62% of Ukrainian refugees are ready to return to Ukraine when the "situation allows it," according to the April-May 2023 survey. "These are mostly people of respectable age; live in countries bordering Ukraine; have close family members who are in Ukraine," the study says. 14% of refugees planned to return within three months, 6% did not plan to return. Among the latter, mostly residents of the East, which suffered the most from the war. Compared to November 2022, in May 2023 the mood of some Ukrainian refugees has changed: 8% are more inclined not to return, 24% are inclined to return, but later than previously planned, 5% plan to return earlier than planned, and 3% plan to return, although they previously answered the opposite. 59% of Ukrainian respondents have not changed their plans. [9]

Speaking about the adaptation and integration of Ukrainian refugees, one should emphasize programs and their social support. Evidence that Poland was the first to come to the aid of Ukrainians was the adoption on March 13, 2022 of a special law defining a set of tools for supporting refugees. The main ones are:

1) The possibility of obtaining an individual identification number has been introduced, which facilitates the opening of a bank account and provides access to the labor market, education and social benefits.

2) The government agreed to compensate the costs of housing Ukrainian refugees in Polish family homes and private hotels. The amount of compensation is approximately 8 euros per day per person.

3) Ukrainian children were given the opportunity to study in Polish schools. In particular, it is possible to open school branches in temporary accommodation centers and parallel Ukrainian classes in Polish schools.

4) A simplified system of recognition of qualifications for nurses and doctors was introduced. Despite the recommendations of experts, the law does not consider simplified recognition of qualifications for teachers, educators or psychologists from Ukraine.

5) All adults from Ukraine who arrived after February 24 have the opportunity to work freely.

As for 2024, changes in the rules regarding benefits and payments for Ukrainian refugees, as well as the terms of granting temporary protection, are foreseen in Poland. According to the announcement, temporary protection for refugees from Ukraine will be active only until March 4, 2024. At the moment, the Polish government has not announced the further extension of the special status for Ukrainians until 2025, but it is expected that a corresponding decision will be made within the next two months.

For now, the same rules as in 2023 remain for refugees. Ukrainians have the right to free housing for a period of 120 days under the "40+" program, as well as free housing for persons belonging to vulnerable categories, such as large families, people with disabilities, pensioners, pregnant women and mothers with babies. They are also given the possibility of official employment (provided that PESEL UKR is issued within 30 days from the moment of arrival in Poland), free medical and educational assistance, as well as the possibility of receiving a monthly payment for each minor child[10].

According to official statistics, Ukrainian refugees spent more than 20 billion dollars abroad in 2022. More than 1.87 million employment contracts were concluded by this category of population in 17 countries of the European Union. According to the results of one of the conducted studies, Ukrainian migrants contributed to the growth of Poland's GDP by 1%. The majority of the able-bodied population from Ukraine who emigrated found employment in the eastern and central parts of Europe. Bloomberg analysts estimate that the loss of working-age women, who make up a significant portion of the refugees, could result in a loss of 10% of Ukraine's pre-war GDP, estimated at $20 billion. These significant financial expenses of Ukrainians abroad reflect the great impact of their presence on the economy of the European Union, which emphasizes the importance of studying this aspect of migration to understand the economic and social consequences of migration processes.[11]

Conclusion. Summarizing, we note that in Poland special attention was paid to programs and initiatives aimed at supporting the social and economic integration of migrants and refugees. These programs cover a wide range of activities, including the provision of educational and vocational opportunities, medical and psychological support, as well as programs of adaptation and integration into local communities.

The prospects for the integration of migrants and refugees in the EU in general, and Poland in particular, are related to the development of comprehensive approaches to this process, including the creation of effective support programs, improving access to education and employment, as well as promoting intercultural dialogue and tolerance. However, successful integration requires not only the efforts of the government and international organizations, but also the active participation of the public and target groups in creating a favorable environment for all residents. The successful integration of migrants depends on factors such as language skills, education and qualifications, social support, legal status, cultural openness, economic opportunities and the availability of cultural programs and initiatives. Providing access to these factors contributes to the adaptation of migrants and the building of harmonious intercultural relations in the host society.

One of the key areas of improvement is increasing awareness and tolerance in society regarding migrants and their needs. It is necessary to actively combat xenophobia and discrimination, to spread information about the contribution of migrants to society and to promote intercultural dialogue. Cooperation between EU member states, in particular Poland, in the development and implementation of joint strategies and policies for the integration of migrants is also important. This will allow implementation of best practices, exchange of experience and unity in relation to migration issues. Thus, it can be concluded that the successful integration of migrants and refugees will be a key factor in the development and preservation of social stability in Poland. The host country benefits from the successful integration of migrants and refugees. Although the state must invest in the integration of migrants upon their arrival and for several years afterwards, their macroeconomic impact becomes positive when they become permanent residents, integrate into the labor market and start paying taxes. In addition, migrants and refugees increase the size of the working population, arrive with skills and thus contribute to human capital development as well as technological progress.

In order to achieve social stability, it is necessary to continue to work on improving integration policies and practices, providing migrants with decent living conditions and equal opportunities to realize their potential. Integration programs must be well prepared and implemented in cooperation with all stakeholders, taking into account the needs of all participants. Democratic consultation processes and collection of socio-economic data will help improve the integration of refugees and migrants, removing barriers to their full enjoyment of economic and social rights.

REFERENCES:

1. Директива Ради 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU01293?an=2

2. Research Globsec – URL: https://infopost.media/doslidzhennya-globsec-z-krayin-vyshegradskoyi-chetvirky-najbilsh-negatyvno-do-ukrayinskyh-bizhencziv-stavlyatsya-slovaky-shho -na-cze-vplyvaye/

3. Українські біженці в Європі: між інтеграцією і поверненням : URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/ukrayinski-bizhentsi-viyny-v-yevropi-mizh-intehratsiyeyu-ta

4. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну : URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html

5. Дослідження: «Міграційна політика України щодо іноземців з урахуванням перспективи повоєнного відновлення» : URL: https://r2p.org.ua/page/doslidzhennia-mihratsiina-polityka-211123

6. Життя та економічне становище мігрантів з України в Польщі– вплив пандемії та війни на характер міграції в Польщі. : URL: https://nbp.pl/wp-content/uploads/2023/04/Raport_Imigranci_UA.pdf

7. Вдома краще? В Україну можуть не повернутись до 3,3 млн біженців, що коштуватиме 7% ВВП. Головні тези з демографічного звіту ЦЕС: URL: https://forbes.ua/money/bizhentsi-doslidzhennya-04092023-15788

8. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? URL: https://www.sapiens.com.ua/en/publication-single-page?id=280

9. Скільки українців готові повернутись додому та за яких умов? Свіже опитування UFU URL: https://visitukraine.today/uk/blog/3473/how-many-ukrainians-are-ready-to-return-home-and-under-what-conditions-the-latest-ufu-survey

10. Що чекатиме українських біженців у Польщі у 2024 році: основні зміни URL: https://www.rbc.ua/rus/news/shcho-chekatime-ukrayinskih-bizhentsiv-polshchi-1703947779.html

11. Україна втратить 10% довоєнного ВВП, якщо не поверне 2,8 мільйона біженок – Bloomberg URL: https://www.wonderzine.me/wonderzine/life/news/16485-ukrayina-vtratit-10-dovoennogo-vvp-yakscho-ne-poverne-2-8-milyona-bizhenok-bloomberg

УДК 355:001.895 НАТО

ІННОВАЦІЙНІ ПРОЄКТИ НАТО У СФЕРІ ОБОРОНИ: АКСЕЛЕРАТОР ОБОРОННИХ ІННОВАЦІЙ ДЛЯ ПІВНІЧНОЇ АТЛАНТИКИ (DIANA) ТА ІННОВАЦІЙНИЙ ФОНД (NIF)

NATO'S INNOVATIVE PROJECTS IN THE FIELD OF DEFENSE: THE DEFENSE INNOVATION ACCELERATOR FOR THE NORTH ATLANTIC (DIANA) AND THE INNOVATION FUND (NIF)

Гасин Р.В.,
студентка І курсу магістратури
Національного університету «Львівська політехніка»

Івасечко О.Я.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

Здоровега М.В.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття присвячена дослідженню інноваційних проєктів Північноатлантичного Альянсу (НАТО) у сфері оборони, як-от: Акселератору оборонних інновацій (DIANA), а також Інноваційному фонду (NIF). Презентовано нормативно-правове регулювання та інституційний аспект інноваційної політики НАТО у сфері оборони, що свідчить про активну переорієнтацію Альянсу на нові технології. Проаналізовано нову Стратегічну концепцію 2022 року та ініціативу «НАТО-2030», які демонструють готовність Альянсу до технологічної ери. Акцентовано увагу на ухваленні Космічної політики НАТО (2019), Рамкової політики щодо даних (DEFP) у 2022 році, Стратегії НАТО щодо застосування штучного інтелекту (ШІ) 2021 року, а також Інноваційній політиці щодо людського капіталу (HCIP) та Плану імплементації автономії НАТО 2022 року. Досліджено особливості прийняття Стратегії із квантових технологій на початку 2024 року і Стратегії в галузі біотехнологій у лютому 2024 року. Наголошено на тому, що Альянс активно імплементує ініціативи, такі як Акселератор оборонних інновацій (DIANA) та Інноваційний фонд НАТО (NIF), які є флагманськими проектами Організації у напрямку розвитку інноваційної політики Альянсу у сфері оборонних інновацій. З'ясовано, що оперативність DIANA є важливою для швидкого впровадження нових технологій та її успіх залежить від прогресивного підходу до технологій подвійного призначення і нових методів оборони. Проаналізовано підхід Інноваційного фонду НАТО (NIF), який зменшує ризики і забезпечує стабільність для високотехнологічних стартапів. З'ясовано, що NIF знаходиться на стратегічному перехресті безпеки, технологій і геополітики, готовий до вирішення майбутніх викликів. Констатовано той факт, що для успішної реалізації цілей та завдань Акселератора оборонних інновацій (DIANA) та Інноваційного фонду НАТО (NIF), необхідним є узгодження правильної політики держав-членів НАТО та подолання геополітичних бар'єрів. Резюмовано, що Альянс в умовах сучасних геополітичних викликів докладає максимум зусиль задля розвитку інноваційних проектів у сфері оборони.

Ключові слова: НАТО, інноваційні технології, DIANA, NIF, євроатлантична безпека.

The article is devoted to the study of innovative projects of the North Atlantic Alliance (NATO) in the field of defense, such as: The Defense Innovation Accelerator (DIANA) and the Innovation Fund (NIF). The author presents the legal regulation and institutional aspect of NATO's defense innovation policy, which indicates an active reorientation of the Alliance to new technologies. The author analyzes the new Strategic Concept 2022 and the NATO 2030 initiative, which demonstrate the Alliance's readiness for the technological era. Attention is focused on the adoption of the NATO Space Policy (2019), the Data Framework Policy (DEFP) in 2022, the NATO Artificial Intelligence (AI) Strategy 2021, as well as the Human Capital Innovation Policy (HCIP) and the NATO Autonomy Implementation Plan 2022. The peculiarities of the adoption of the Quantum Technology Strategy in early 2024 and the Biotechnology Strategy in February 2024 are investigated. It is emphasized that the Alliance is actively implementing initiatives such as the Defense Innovation Accelerator (DIANA) and the NATO Innovation Fund (NIF), which are the Organization's flagship projects to develop the Alliance's innovation policy in the field of defense innovation. It is found that the efficiency of DIANA is important for the rapid introduction of new technologies and its success depends on a progressive approach to dual-use technologies and new methods of defense. The article analyzes the approach of the NATO Innovation Fund (NIF), which reduces risks and provides stability for high-tech startups. It is found that the NIF is located at the strategic crossroads of security, technology and geopolitics, ready to meet future challenges. It is stated that in order to successfully implement the goals and objectives of the Defense Innovation Accelerator (DIANA) and the NATO Innovation Fund (NIF), it is necessary to coordinate the correct policies of NATO member states and overcome geopolitical barriers. It is summarized that the Alliance is making every effort to develop innovative projects in the field of defense in the context of current geopolitical challenges.

Key words: NATO, innovative technologies, DIANA, NIF, Euro-Atlantic security.

Постановка проблеми. Сьогодні технологічний потенціал як окремих країн, так і міжнародних організацій визначатиме геополітичне і геоекономічне їх становище. З огляду на це, основним фактором їхньої обороноздатності та можливості стримування потенційних загроз є здатність впроваджувати нові та проривні технологій (EDT). Технологічні досягнення гарантуватимуть безпеку та стійкість державам, дозволяючи їм, у такий спосіб, не лише реагувати на сучасні виклики, але й передбачати та запобігати майбутнім.

На нашу думку, особливої уваги заслуговує дослідження інноваційних проектів НАТО у сфері оборони. Адже стрімкий розвиток та зростаюча роль технологій у сфері оборони вимагає переосмислення стратегій НАТО задля забезпечення стабільності в європейському регіоні як невід'ємного компоненту глобального безпекового ландшафту. До того ж, EDT породжують нові ризики, пов'язані з поширенням дезінформації, підривом політичної стабільності, здійсненню кібератак на державну інфраструктуру та й загалом на процес ведення гібридної та «відкритої» війни. Це дає можливість навіть відносно малим суб'єктам здійснювати значний деструктивний вплив. Дослідження цих технологій та ініціатив НАТО дозволить визначити оптимальні шляхи їх інтеграції в оборонну політику, сприяючи досягненню Цілей сталого розвитку ООН.

Тому нові ініціативи альянсу, як-от: Акселатор оборонних інновацій НАТО для Північної Атлантики (DIANA) та Інноваційний фонд НАТО (NIF) є важливою складовою глобальної безпекової архітектури, здатні вплинути на стратегічні напрямки розвитку держав-членів та партнерів Альянсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою цього дослідження стали статті таких зарубіжних дослідників, як І. Альбрихт, М. Фаваро, Дж. Джілл, Е. Хантер, Дж. Рікарт, Дж. Руді, М. Трабельсі [4;13-15;23;24;31], які надали можливість ґрунтовно дослідити інноваційні проєкти НАТО та виклики, з якими зіштовхується Альянс при їх впровадженні. Для того, щоб проаналізувати зміни до підходів НАТО щодо нових і проривних технологій у роботі використано офіційні заяви, документи, стратегії НАТО щодо інноваційних технологій [5;10-14;17]. Основну частину інформації при написання статті взято з офіційних сайтів Альянсу та його ініціатив [1;2;5-12;17-22;25-29], що допомогло всебічно розглянути характеристику і сутність DIANA та NIF.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). З огляду на швидкий прогрес технологій та виклики з ними пов'язані, НАТО прагне випереджати ці зміни, ефективно адаптуючи свою оборонну політику. Тому метою статті є дослідження особливостей впровадження інноваційних ініціатив НАТО у сфері оборони.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах сучасних геополітичних викликів та необхідності підвищення обороноздатності як окремих держав, так і міжнародних альянсів, інновації стають критично важливими для розвитку їх оборонної сфери. НАТО, як один з провідних гравців у цій галузі, впроваджує передові технології та стратегії для зміцнення безпеки і стабільності. Організація з моменту свого заснування сприяє запровадженню інновацій у збройних силах держав-членів і власних силах Альянсу, однак з 2019 року ці процеси суттєво активізувалися. У грудні 2019 року затверджено Дорожню карту розгортання нових технологій у таких сферах, як штучний інтелект, автономія, квантові технології, біотехнології, гіперзвук і космос, з метою структурувати роботу НАТО в цих ключових галузях [12]. А вже у червні 2020 року НАТО оголосило про ініціативу «НАТО-2030» з акцентом на інноваціях і критичних технологіях [22].

Нові проривні технології (EDT) здатні докорінно змінити ринки, індустрії та суспільні норми, впливаючи на наше життя та спосіб взаємодії. Вони відкривають нові можливості та ставлять перед нами виклики, трансформуючи охорону здоров'я, транспорт, безпеку та оборону. Особливо в обороні EDT можуть трансформувати традиційні/класичні уявлення про ведення війни, замінюючи або роблячи існуючі технології застарілими. Відповідно до регламенту Європейського оборонного фонду, такі технології здатні спричинити революційні зміни, радикально переосмислюючи підходи до виконання оборонних завдань [31].

Північноатлантичний Альянс за свою історію ухвалив 7 основних Стратегічних концепцій, з яких дві останні, 2010 і 2022 років, акцентують увагу на значенні інновацій. У концепції 2010 року технології згадуються лише чотири рази, переважно в контексті тероризму, військового планування та кіберзахисту. У 2022 році технології вже згадуються дванадцять разів, підкреслюючи їхню важливість як центрального елемента «Цілей і принципів» Альянсу на наступне десятиліття [23].

У 2020 року створена Дорадча група з нових і революційних технологій, яка вже у вересні надала рекомендації щодо пріоритетів інновацій для НАТО. Міністри оборони держав-членів НАТО затвердили Стратегію впровадження нових технологій у лютому 2021 року, а в березні група оприлюднила свій перший річний звіт, у якому запропонувала підвищити технологічну грамотність, розвивати мережу інноваційних центрів, залучати приватний сектор до фінансування інновацій та укладати партнерства з промисловістю та науковими дослідженнями [12].

На Брюссельському саміті в червні 2021 року відбувся історичний момент, коли, лідери НАТО

затвердили Порядок денний НАТО-2030 для посилення технологічної переваги Альянсу перед сучасними й майбутніми викликами. У цього плані започатковано дві ініціативи, а саме: Акселератор оборонних інновацій для Північної Атлантики (DIANA) та Інноваційний фонд НАТО. Альянс також визнав, що космічні атаки можуть загрожувати безпеці і призвести до застосування статті 5 Північноатлантичного договору [7]. У сфері кібербезпеки ухвалено нову Комплексну політику для зміцнення оборонних сил [9]. У жовтні 2021 року затверджено Стратегію штучного інтелекту (ШІ) для інтеграції цієї технології в діяльність Альянсу, а також Рамкову політику використання даних для сприяння цифровій трансформації [28].

У лютому 2022 року затвердили перший щорічний звіт про інновації та EDT, додавши дві нові сфери: нові матеріали та виробництво, а також енергетика та рух. А у квітні того ж року міністри закордонних справ узгодили хартію DIANA і рамки Інноваційного фонду НАТО. На Мадридському саміті в червні 2022 року лідери НАТО підтвердили свою участь в Інноваційному фонді, розширивши його до 22 держав-членів [1]. Міністри оборони схвалили у жовтні 2022 року План впровадження автономії НАТО [25] та створили Раду з аналізу даних і штучного інтелекту [21]. Упродовж 2023 року НАТО продовжило вкладати інвестиції у технологічний розвиток, прикладом чого став запуск ініціативи Постійне спостереження Альянсу з космосу (APSS) та прийняття Стратегії квантових технологій НАТО. У червні 2023 року стартувала діяльність DIANA та NIF [12], а в березні 2024 року затвердили Стратегію НАТО з біотехнологій і людського потенціалу [27].

Запуск Акселератора оборонних інновацій НАТО для Північної Атлантики (DIANA) відкриває нові можливості для зміцнення безпеки через передові рішення, що покращить здатність НАТО реагувати на сучасні загрози. Це підтверджується словами Генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга, 7 квітня 2022 року, під час ухвалення Хартії DIANA: «Працюючи з приватним сектором і науковими колами, члени Альянсу гарантують, що ми зможемо використати найкраще з нових технологій для трансатлантичної безпеки» [20]. До того ж перед запуском Акселератора, 15 червня 2023 року, професор Діф Чана, керуючий директор DIANA, ще раз наголосив про це журналістам: «Ми прагнемо підтримати кращих і яскравіших інноваторів у розробці технологій подвійного призначення для вирішення проблем безпеки і оборони» [12].

DIANA фокусується на ключових технологічних галузях, які визначені як критично важливі для НАТО, включаючи штучний інтелект (ШІ), автономність, обробку великих обсягів даних, квантові технології, біотехнології і вдосконалення людини, гіперзвукові системи, енергетику та рушійні сили, космос, нові матеріали і виробництво, а також комунікаційні мережі наступного покоління [8]. Особливий акцент в програмі робиться на ініціативах подвійного призначення, що охоплюють технології, придатні для використання як у цивільних, так і в оборонних контекстах [14].

DIANA як стратегічна ініціатива має на меті реалізацію кількох ключових завдань через інтегрований підхід. Акселератор створює мережу національних організацій, включаючи інноваційні акселератори та випробувальні центри, які діятимуть як лабораторії для тестування новітніх технологій. Ці центри базуються в університетах та наукових установах Європи та Північної Америки, що приєдналися до DIANA через свої міністерства оборони [8]. DIANA відбиратиме інноваторів з приватного сектору на конкурсній основі, пропонуючи їм розробку технологій подвійного призначення для вирішення оборонних проблем. Крім того, ініціатива надаватиме освітню підтримку та наставництво [16], створюватиме базу даних інвесторів і надаватиме консультації з питань оборонних інновацій для зацікавлених сторін [15].

Акселератор оборонних інновацій НАТО (DIANA) має комплексну організаційну структуру, під контролем НАТО, яка складається з трьох основних компонентів. Перший компонент репрезентований двома регіональними офісами для координації активностей DIANA та сприяння технологічному співробітництву, обміну знаннями та досвідом з-поміж держав-членів НАТО. З 30 березня 2023 року перший офіс працює в Імперському коледжі Лондона (Велика Британія) у партнерстві з Естонією, під керівництвом Інституту науки і технологій безпеки [18]. 15 березня 2024 року оголошено, що Галіфакс (Канада) обрано для розміщення другого регіонального офісу, але вже в Північній Америці [17]. Ще один регіональних хаб відкрився 24 травня 2024 року в Таллінні (Естонія) задля підтримки британського офісу [11].

База даних довірчого/надійного капіталу (Trusted Capital Marketplace) - другий важливий компонент DIANA задля підтримки всієї екосистеми, котра має на меті полегшити взаємодію між союзниками для інвестицій в інноваційні технології завдяки об'єднанню національних баз даних надійних джерел капіталу в одну центральну, яка міститиме інформацію про довірені венчурні фонди та сертифікованих інвесторів, а також технологічні компанії, в тому числі стартапи [4].

Третім елементом є Служба швидкого впровадження (Rapid Adoption Service - RAS), яка призначена для сприяння оперативного розгортання нових технологій серед держав-членів Альянсу, починаючи від розробки концепції і завершуючи

придбанням готових продуктів для використання в збройних силах. Цей механізм відіграє важливу роль у прискоренні прийняття новітніх та перспективних технологій від інноваторів DIANA [10].

Для підтримки програм DIANA включено додаткові компоненти, які складаються з організацій, рекомендованих державами-членами НАТО. Національні акселератори DIANA представляють собою один із додаткових компонентів, які надають ділову, технічну та технологічну підтримку у межах акселераційних програм, організованих за моделлю викликів, аналогічно до стратегії, яку використовує Агентство передових оборонних дослідницьких проєктів США (DARPA), експерти НАТО та зацікавлені сторони відповідно до стратегічних пріоритетів. Акселератори допомагають створити мережу для обміну досвідом, кращими практиками і спільного розвитку стартапів, компаній і новаторів з академічної спільноти [4].

Ще однією важливою складовою є тестові центри - державні, академічні або приватні лабораторії, які створюють умови для технологічних компаній та учасників акселераційних програм для реалізації, тестування та оцінки ефективності їх технологічних рішень, отримуючи при цьому експертну та наукову підтримку [4]. Наприклад, один з тестових центрів у Латвії буде спеціалізуватися на випробуванні технологій 5G, штучного інтелекту та обробки великих даних. Він буде розташований у вже створеному військовому тестовому середовищі 5G на військовій базі в Адажі. Станом на 2024 рік, DIANA планує розгорнути мережу, яка включатиме понад 20 афілійованих акселераторів та близько 180 тестових центрів у ключових інноваційних кластерах Альянсу, структура якого перманентно трансформуватиметься і розвиватиметься [10].

Варто згадати і про Раду директорів DIANA, яка зібралася вперше у жовтні 2022 року і відповідає за управління організаційними аспектами ініціативи. Її очолює голова Ради директорів, у складі якої знаходиться від кожної держави-члена НАТО по одному представнику. DIANA діє відповідно до статуту, схваленого Північноатлантичною радою, і представляє їй звіти про свою діяльність [8].

Доволі часто порівнюють три ініціативи, які застосовують держави-члени Альянсу: DIANA, DARPA та ACT. Для початку потрібно розмежувати DARPA та DIANA. Ці обидва інструменти НАТО спрямовані на розробку передових технологій, але мають різний масштаб і цілі. DARPA зосереджена на потребах військових США, тоді як DIANA враховує інтереси всіх членів НАТО в сферах безпеки та оборони. Щодо фінансування, наразі немає публічної інформації про частку бюджету, призначеного для DIANA. Однак, з річним бюджетом НАТО на 2022 рік близько 2,5 мільярда євро та бюджетом DARPA у 3,8 мільярда доларів, можна припустити, що DIANA отримає лише частину фінансування DARPA [13].

Необхідно проаналізувати також і відмінності між ACT та DIANA. ACT фокусується на впровадженні нових технологій у НАТО, тоді як DIANA спрямована на розвиток технологій подвійного призначення для потреб бойових підрозділів. Обидва проєкти стимулюють інновації через виклики, але тривалість їхньої реалізації різна: ACT триває від 3-ох до 6-ти місяців, а DIANA - близько 3-ох років, що дозволяє глибше вдосконалювати рішення [3].

Повертаючись до теми фінансування, варто згадати, що інноватори, які виграють у конкурсі DIANA, можуть отримати грант без розмивання акціонерного капіталу. У 2023 році DIANA представила свої перші три пілотні програми, обравши 44 компанії з понад 1300 претендентів для участі в акселераційній програмі, спрямованій на вирішення викликів у сферах енергетичної сталості, підводного зондування та безпечного обміну інформацією. Початковий грант становить 100 000 євро, з можливістю отримання більшої інвестиції в 300 000 євро через пів року [12]. Стартовий грант, який отримує компанія визначається у розмірі 100 000 євро, але вони зможуть отримати більшу інвестицію через пів року в обсязі 300 000 євро [14]. Таким чином, постає питання доступності фінансових ресурсів для досліджень і впроваджень, які обіцяє DIANA, особливо враховуючи високу вартість сучасних технологій. Це ще раз підкреслює важливість міжнародної співпраці в розвитку передових технологій та використання різних механізмів фінансування.

DIANA відповідає за управління ініціативами стартапів, проте їх втілення залежить від союзників. Наразі існує дисбаланс у географічному розташуванні тестових центрів та акселераторів, оскільки тестових центрів значно більше. Країни з розвиненими промисловими екосистемами зазвичай пропонують тестові центри, які дозволяють експериментувати з готовими продуктами, тоді як акселератори зосереджені на етапах дослідження та розробки. Незважаючи на стратегічну важливість обох об'єктів для НАТО, існує думка, що країни з випробувальними центрами мають більший доступ до контрактів, оскільки інноваційні компанії вже діють на їхній території [23].

Разом з Акселератором оборонних інновацій НАТО для Північної Атлантики (DIANA) у межах ініціативи «НАТО – 2030» створений Інноваційний фонд НАТО (NIF) – перший флагманський багатонаціональний венчурний фонд, спрямований на підтримку новаторських технологій та стимулювання надзвичайно важливих інновацій у галузях, що відповідають цілям Альянсу [6]. Потрібно звернути увагу, що венчурний фонд або капітал (VC), є особливою формою фінансування

розвитку компаній з високим рівнем інновацій, де інвестор за рахунок акцій стає співвласником компанії, яку він підтримує. Це фінансування здебільшого надається компаніям, які мають великі перспективи на прибуток, але при цьому мають високий ризик невдачі інвестицій. Венчурні фонди працюють у двох напрямках: залучення інвесторів та пошук компаній для досягнення високої рентабельності [24].

Високотехнологічні стартапи, звичайно, мають проблеми із залученням інвестицій через тривалі терміни виходу на ринок та високу капіталомісткість своїх досліджень. Інноваційний фонд НАТО має унікальну можливість розв'язати цю проблему, так як він орієнтується на 15-річний часовий горизонт і має на меті залучати інвесторів та зміцнювати інноваційну екосистему Альянсу [12]. Це буде типовий венчурний фонд, що має трохи більший термін існування, порівняно зі стандартним 10-річним періодом: 8 років для інвестування та 7 років для отримання прибутку.

Члени Альянсу, які активно долучаються до ініціативи, планують інвестувати до 1 мільярда євро в інноваційні екосистеми протягом наступних 15 років. Інноваційний фонд НАТО зосередиться на 80-90% прямих інвестицій у стартапи з потенціалом швидкого впровадження та 10-20% непрямих інвестицій через технологічні венчурні фонди. Фонд прагне залучити додаткові приватні інвестиції, зменшуючи фінансові та технологічні ризики через державну підтримку та ретельний відбір проєктів. Кошти призначені для підтримки інноваційних компаній у «глибоких технологіях», таких як штучний інтелект і квантові технології, з військовими та цивільними застосуваннями, забезпечуючи належну перевірку інвесторів і отримувачів фінансування. [15].

NIF інвестує до 15 мільйонів євро на початкових етапах розвитку, зберігаючи резерви для подальших інвестицій. Ініціативи фонду спрямовані на виявлення та впровадження передових технологій для вирішення завдань оборони і безпеки Альянсу, сприяння розвитку високотехнологічних інноваційних екосистем, а також забезпечення комерційного успіху портфеля високотехнологічних стартапів [12].

Екстенсивні глибокі технологічні мережі стануть запорукою передового наукового співтовариства в Атлантичному океані. Команда NIF матиме доступ до майже 90 випробувальних центрів, що співпрацюють з НАТО, та більше 6000 науковців в Альянсі. Ця географічна присутність робить фонд унікальним у світі технологій, сприяючи обміну знаннями та зростанню експертизи для вирішення складних викликів. Мережі є основою для інновацій, які забезпечують безпеку та процвітання союзу, відкриваючи нові можливості в військовій та цивільній сферах [2].

23 країн Альянсу 1 серпня 2023 року офіційно оголошено обмеженими партнерами (LP) NIF, які активно будуть залучені до впровадження EDT: Бельгія, Болгарія, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Іспанія, Туреччина та Велика Британія [19]. Швеція долучилася згодом, після прийняття її до НАТО, а саме 18 квітня 2024 року [29]. З регіональними представництвами в Польщі (Варшава) та Великій Британії (Лондон), штаб-квартирою NIF в Нідерландах (Амстердам) та доміциляцією в Люксембурзі, Інноваційний фонд НАТО встановлює стандарти для розвитку інновацій та впровадження передових технологій у всіх державах-членах Альянсу [2].

21 березня 2023 року головою Інноваційного фонду НАТО призначено Клауса Хоммельса, який є також засновником компанії Lakestar [6]. Він обстоює важливість розвитку технологій саме в європейському регіоні: «Європа повинна бути світовим лідером, коли йдеться про інвестиції в нові глибокі технології, особливо ті, що впливатимуть на наш суверенітет і оборону. Цифровий і технологічний суверенітет Європи за лежить від визнання і вирішення цієї проблеми фінансування» [30].

22 учасники (на той момент без Швеції та Фінляндії) Інноваційного фонду НАТО створили Раду директорів, що включає в себе висококваліфікованих фахівців з венчурного капіталу, оборони, державного управління, інновацій і академічного розвитку, завершивши її формування 3 травня 2023 року. Усього 9 директорів будуть забезпечувати наглядову і дорадчу роль в управлінні інвестиціями Інноваційного фонду НАТО. Вони будуть поширювати інвестиційну стратегію відповідно до основних цілей Фонду. Міжнародна пошукова компанія Egon Zehnder допомагала визначати цю незалежну Раду директорів [5].

NIF діє як автономний венчурний фонд, не будучи корпоративним підрозділом НАТО. Альянс не інвестує у фонд і не бере участі в прийнятті рішень. Фінансування надходить від 24 суверенних держав-членів Альянсу, що забезпечує стабільність і незалежність NIF. Хоча команда фонду не є співробітниками НАТО, вона має особливі відносини з Альянсом, що сприяє розумінню потреб членів НАТО і ефективній співпраці з портфельними компаніями [2]. Напрями розвитку, обрані для NIF, відображають визнання Альянсом комплексного впливу EDT на стан середовища безпеки і визначення стратегічного вектора дій НАТО. Приділяючи особливу увагу таким сферам, як штучний інтелект (ШІ), біотехнології, передові енергетичні і космічні технології, NIF демонструє своє бачення важливості цих передових інновацій для динаміки безпеки [31].

Як тільки Альянс створив Інноваційний фонд НАТО, інвестори почали втрачати інтерес до оборонних підприємств через посилення екологічних, соціальних і управлінських принципів (ESG), які впливають на державні та приватні інвестиції. Ці принципи, що пов'язані з Цілями сталого розвитку ООН, впливають на інвестиції, можуть спричинити уникання фінансування оборонних секторів через нечіткі визначення та нові пропозиції щодо сталого фінансування. Наприклад, норвезька пенсійна група KLP продала акції виробників «суперечливої зброї», а оборонні компанії стикаються з закриттям банківських рахунків через репутаційні ризики [3].

НАТО має зберегти приватні інвестиції в оборонній промисловості, інакше це послабить оборонну спроможність Альянсу. Важливо порушити це питання з національними урядами та Європейською комісією, уточнивши інвестиційні принципи для оборонних компаній і підкресливши значення внесків НАТО в економіку. Наприклад, Інноваційний фонд НАТО міг би отримати статус, подібний до британського Акселератора оборони і безпеки (DASA), визнаного «Інвестором в інновації за міжнародними стандартами ISO56002» [3]. Тому варто наголосити, що відповідно до Принципів відповідального використання НАТО, передусім у таких динамічних сферах, як штучний інтелект і дані, у виконанні місій фонду основоположні цінності Альянсу відіграють ключову роль. Дотримання Рамок гендерної рівності і кліматичної безпеки гарантує, що екологічні, соціальні і управлінські (ESG) елементи інтегровані в кожен аспект процесу укладання контрактів, роблячи їх більш стійкими і етичними [2].

Примітно, що Канада, Франція та США приєдналися до DIANA, але не до NIF, щоб уникнути дублювання з національними інноваційними інструментами. З одного боку, це дозволяє іншим членам Альянсу, з ймовірно нижчим рівнем технологічного розвитку, тісніше співпрацювати. Водночас відсутність таких ключових країн, як США, Канада та Франція, обмежує потенціал фонду, оскільки їх технологічні можливості та ресурси можуть суттєво вплинути на його діяльність [31].

Інноваційний фонд НАТО повинен адаптуватися до різних національних політик і регуляторних умов, що впливають на стартапи та інноваційні проєкти. Інвестиційна стратегія, яка працює в одній країні, може бути недоцільною в іншій через відмінності в законодавстві, податковій системі, захисті прав інтелектуальної власності та загальній підтримці інновацій. Успішність інвестицій також залежить від національної безпеки та конкуренції за доступ до передових технологій, оскільки зростають заходи для збереження технологічних переваг. Уряди дедалі частіше контролюють іноземні інвестиції в EDT та передачу технологій, створюючи бар'єри для фонду. Наприклад, Регламент 2019/452 Європейського парламенту та Ради від 19 березня 2019 року запровадив систему перевірки прямих іноземних інвестицій в ЄС, а деякі країни, як Італія, Іспанія та Німеччина, включили ШІ до своїх механізмів скринінгу [31].

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Нормативно-правове регулювання та інституційний аспект інноваційної оборонної політики НАТО відображають необхідність адаптації до сучасних викликів. Вони сприяють створенню ефективних стратегій для реагування на нові загрози, забезпечуючи стійкість та надійність Альянсу в оборонній сфері. Впровадження DIANA підтверджує стратегічний підхід НАТО до забезпечення безпеки та захисту інтересів у глобальному контексті. DIANA активно реалізує амбітні завдання через інтегрований підхід, який об'єднує різноманітні компоненти для розвитку технологій. Для підвищення ефективності DIANA потрібен гнучкий, орієнтований на ризики підхід.

Інноваційний фонд НАТО (NIF) має потенціал стати вирішальним фактором у підтримці технологічної переваги Альянсу, забезпечуючи мир і стабільність у складному глобальному середовищі. Однак для реалізації цього потенціалу необхідно подолати складні технологічні та геополітичні виклики. Рішучість і стратегічний підхід NIF можуть забезпечити успіх НАТО у цій критично важливій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 2022 NATO Summit. *NATO*. URL: https://bit.ly/3ZIUPtW (date of access: 23.05.2024).
2. About NATO Innovation Fund. *NATO Innovation Fund*. URL: https://www.nif.fund/about/ (date of access: 23.05.2024).
3. Adaptive Portfolio: Catalysing NATO's Performance Through Innovation. Bratislava : *GLOBSEC FSDC*, 2022. 23 p.
4. Albrycht I. Miejsce Polski w ekosystemie innowacji technologicznych NATO. *Bezpieczeństwo Narodowe*. Vol. 43, no. 2. P. 81–110.
5. Allies complete appointment of the NATO Innovation Fund's Board of Directors. NATO Innovation Fund. *NATO Innovation Fund*. URL: https://bit.ly/3ZKMy8K (date of access: 23.05.2024).
6. Appointment of Klaus Hommels as Chair of the NATO Innovation Fund | *Nato Innovation Fund. NATO Innovation Fund.* URL: https://bit.ly/3Bnj4Ut (date of access: 23.05.2024).

7. Brussels Summit Communiqué. *NATO*. URL: https://bit.ly/47QliYn (date of access: 23.05.2024).
8. Defence Innovation Accelerator for the North Atlantic (DIANA). *NATO*. URL: https://bit.ly/3zDBakk (date of access: 23.05.2024).
9. Deterrence and defence. *NATO*. URL: https://bit.ly/3Y2oD3d (date of access: 23.05.2024).
10. DIANA. FAQ. *DIANA. Home*. URL: https://www.diana.nato.int/faq.html (date of access: 23.05.2024).
11. DIANA opens new Regional Hub in Estonia, showcases new cutting-edge innovations. *NATO.* URL: https://bit.ly/4gDdw8t (date of access: 29.08.2024).
12. Emerging and disruptive technologies. *NATO*. URL: https://bit.ly/4dqwFaD (date of access: 23.05.2024).
13. Favaro M. Will DIANA–NATO's DARPA-style innovation hub–improve or degrade global stability?. *Bulletin of the Atomic Scientists*. URL: https://bit.ly/3ZFDxOl (date of access: 23.05.2024).
14. Gill J. Inside NATO's plans to rev up an 'innovation engine' for dual-use technologies - Breaking Defense. *Breaking Defense.* URL: https://bit.ly/3X4kv0Z (date of access: 23.05.2024)
15. Hunter Christie E. Defence cooperation in artificial intelligence: Bridging the transatlantic gap for a stronger Europe. *European View*. 2022. P. 178168582210893. URL: https://doi.org/10.1177/17816858221089372 (date of access: 28.05.2024).
16. NATO Innovations and Research. *Aizsardzības ministrija*. URL: https://bit.ly/4eHebE2 (date of access: 23.05.2024).
17. Nato Advisory Group On Emerging And Disruptive Technologies. *NATO*, 2021. 17 p. URL: https://bit.ly/4ek2cwr (date of access: 23.05.2024).
18. NATO Deputy Secretary General opens DIANA's European Regional Office, welcomes Managing Director. *NATO*. URL: https://bit.ly/4gGW033 (date of access: 23.05.2024).
19. NATO Innovation Fund closes on EUR 1bn flagship fund | Nato Innovation Fund. *Nato Innovation Fund*. URL: https://www.nif.fund/news/nato-innovation- fund-closes-on-eur-1bn-flagship-fund/ (date of access: 23.05.2024).
20. NATO sharpens technological edge with innovation initiatives. *NATO*. URL: https://bit.ly/3Bp3EyW (date of access: 23.05.2024).
21. NATO's Data and Artificial Intelligence Review Board. *NATO*. URL: https://bit.ly/3N6bBvu (date of access: 23.05.2024).
22. NATO2030. *NATO - Homepage*. URL: https://www.nato.int/nato2030/ (date of access: 23.05.2024).
23. Ricart R. J. NATO Defense Innovation and Deep Tech: Measuring Willingness and Effectiveness. *Carnegie Europe.* URL: https://bit.ly/4dYqmfP (date of access: 23.05.2024).
24. Rudy J. Investment of the Polish Development Fund in the NATO Innovation Fund (NIF). URL: https://bit.ly/3zDZL8D (date of access: 23.05.2024).
25. Summary of NATO's Autonomy Implementation Plan. *NATO*. URL: https://bit.ly/4gYqiP5 (date of access: 23.05.2024).
26. Summary of the NATO Artificial Intelligence Strategy. *NATO*. URL: https://bit.ly/3N3cOn4 (date of access: 23.05.2024).
27. Summary of NATO's Biotechnology and Human Enhancement Technologies Strategy. *NATO.* URL: https://bit.ly/4dwTiKt (date of access: 23.05.2024).
28. Summary of NATO's Data Exploitation Framework Strategic Plan. *NATO*. URL: http://bit.ly/3NbLQcZ (date of access: 23.05.2024).
29. Sweden Joins NATO Innovation Fund to Invest in Defence, Security and Resilience Startups. Innovation Fund. *NATO Innovation Fund*. URL: https://bit.ly/3zCItZD (date of access: 23.05.2024).
30. The 2023 European Deep Tech Report. *Dealroom*, 2023. 126 p. URL: https://bit.ly/3N3RsWH (date of access: 23.05.2024).
31. Trabelsi Loeb M. Innovating for Collective Security: Navigating the Convergence of Security, Technology, and Geopolitics in NATO's Innovation Fund. *SSRN Electronic Journal.* 2023. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.4589532 (date of access: 28.05.2024).

УДК 327.5

КОНЦЕПЦІЯ SOFT POWER: ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДЖ. НАЯ

SOFT POWER CONCEPT: BASIC PROVISIONS J. NYE

Гладкий І.Я.,
аспірант кафедри журналістики і міжнародних відносин
Київського університету культури

У статті зазначається, що повномасштабне вторгнення РФ у нашу країну розвіяло сподівання, що hard power (жорстка сила) вирішення конфліктів залишилася в минулому. Тому нині актуалізувалися питання про реальні можливості міждержавного впливу на основі ресурсів soft power (м'якої сили), smart power (розумної сили) та hard power. Усі три концепції характеризують інструменти, ресурси та спосіб, у який держави артикулюють владні інструменти у реалізації впливу на інші країни. Розуміння основ цих візій дає змогу адекватно оцінити зміни у сфері геополітичних комунікативних практик та їхньої майбутньої конфігурації. Особливо на даному етапі розвитку міжнародних відносин, які потребують комплексного переосмислення низки традиційних концепцій.

Мета статті – проаналізувати основні положення концепції soft power Дж. Ная.

Зроблено висновки, що концепція soft power Дж. Ная дискутує з прихильниками realpolitik та закликає відмовитися від абсолютизації hard power у світовій політиці. Soft power – це здатність держави переконувати інші країни, забезпечувати свої інтереси без застосування сили чи примусу. Натомість держава використовує більш витончені засоби, зокрема такі, як культура, соціальна модель або політичні цінності. Найбільше soft power проявляється у психосоціальній сфері та використовується наймогутнішими та тими, хто має більше знань, ініціативи та мудрості, щоб впливати на поведінку людей і, як наслідок, на різні інституції. Це передбачає довгострокові дії, такі як довіра та престиж, створення сприятливого чи несприятливого середовища для різних ініціатив (через обміни, стимулювання змін у поведінці цільової аудиторії, зміни законодавства тощо). Концепція soft power Дж. Найя стала наслідком закінчення холодної війни і ознаменувала перехід до нового типу міжнародних відносин на основі культури, гуманних цінностей, інтересів людини, залучення недержавних акторів, розширення і переміщення центрів сили.

Ключові слова: Дж. Най, soft power, міжнародні відносини, вплив, світова політика.

The article notes that the full-scale invasion of the Russian Federation into our country dispelled hopes that hard power conflict resolution is a thing of the past. Therefore, questions about the real possibilities of international influence based on the resources of soft power, smart power and hard power have become relevant. Understanding the basics of these concepts makes it possible to adequately assess changes in the field of geopolitical communicative practices and their future configuration. All three concepts characterize the way in which states articulate power tools in exercising influence over other countries. Especially at this stage of the development of international relations, which require a comprehensive rethinking of a number of traditional concepts.

The purpose of the article is to analyze the main provisions of the concept of soft power by J. Nye.

It is concluded that the concept of soft power by J. Nye discusses with supporters of realpolitik and calls to abandon the absolutization of hard power in world politics. Soft power is the ability of a state to convince other countries, to ensure its interests without the use of force or coercion. Instead, the state uses more sophisticated means, such as culture, social pattern or political values. Soft power manifests itself most in the psychosocial sphere and is used by the most powerful and those with more knowledge, initiative and wisdom to influence people's behavior and, as a result, various institutions. This involves long-term actions such as trust and prestige, creating a favorable or unfavorable environment for various initiatives (through exchanges, stimulating changes in the behavior of target audiences, changes in legislation, etc.). The concept of soft power by J. Nye was a consequence of the end of the Cold War and marked the transition to a new type of international relations based on culture, humane values, human interests, the involvement of non-state actors, the expansion and transfer of power.

Key words: J. Nye, soft power, international relations, influence, world politics.

Постановка проблеми. Активізація відкритих військових конфліктів, одним з яких стала війна Росії проти України, а також наростання деструктивних тенденцій – до загрози появи нових та ескалації старих – актуалізує пошук інших інструментів та ресурсів для вирішення криз у міжнародній політиці, здатних адекватно відповідати на виклики і загрози, забезпечувати стійкість глобального розвитку та вирішувати конфлікти мирним шляхом. Тому нині, можливо, як ніколи раніше, політики, дипломати та науковці переглядають базові положення концепції soft power (м'якої сили), яка вважалася найбільш перспективною формою державного лідерства у глобальній політиці кінця XX – у XXI столітті. Така думка підкріплювалася закінченням холодної війни, яке мало суттєво змінити світ, поняття влади і сили. Повномасштабне вторгнення РФ у нашу країну розвіяло сподівання, що hard power вирішення конфліктів залишилася в минулому.

Нині актуалізувалися питання про реальні можливості міжнародного впливу на основі ресурсів soft power (м'якої сили), smart power (розумної сили) та hard power (жорсткої сили). Розуміння

основ цих концептів дає змогу адекватно оцінити зміни у сфері геополітичних комунікативних практик та їхньої майбутньої конфігурації.

Усі три концепції характеризують спосіб, в який держави артикулюють владні інструменти у реалізації впливу на інші країни.

«М'яка сила» – це комплексний інструментарій вирішення зовнішньополітичних задач з використанням можливостей громадянського суспільства, інформаційно-комунікаційні, гуманітарні та інші альтернативні класичній дипломатії методи і технології» [4, с. 252], – наголошують українські дослідники. При цьому саме дослідження автора soft power Дж. Ная становлять серйозну теоретичну та методологічну базу для подальшого дослідження впливу різновидів сили на геополітичні стратегії. Особливо на даному етапі розвитку міжнародних відносин, які потребують комплексного переосмислення низки традиційних концепцій. Саме цим зумовлена актуальність дослідження базових положень soft power у контексті впливу на майбутнє міжнародних відносини.

Аналіз досліджень та публікацій. Комплексний аналіз літератури з обраної теми показав, що сучасні українські науковці проявляють досить високий інтерес до концепції soft power.

У статті «М'яка сила як інструмент непрямого управління міжнародними процесами» [4] О. Ткач та А. Ткач аналізують елементи концепту м'якої сили в межах реалізації стратегії smart power, зокрема на прикладі Сполучених Штатів Америки, країн Латинської Америки та Карибського басейну [4].

«М'яка сила держави як потенціал іміджу України» [3] – стаття О. Семченка, в якій обґрунтовується думка, що Україна поки ще не достатньо задіяла всі можливі ресурси м'якої сили для зміцнення свого міжнародного іміджу. Автор робить висновок, що в нашій країні «повинна проводитися цілеспрямована державна політика підтримки позитивних і нейтралізації негативних стереотипів формування іміджу України в міжнародному просторі, ефективного брендингу й репутаційного менеджменту» [3].

У публікації Ю. Корнійчук «Культура як м'яка сила в концепції зовнішніх відносин Джозефа Ная» [2] авторка аналізує концепцію Дж. Ная з позиції її базовості для розуміння сучасної культурної дипломатії. Позаяк дослідник демонструє і систематизує реальні моделі та шляхи впливу культури на сучасні міжнародні відносини [2].

Теоретичним підґрунтям статті стали напрацювання Дж. Ная: «Сила та взаємозалежність: Світова політика в розвитку» (у співавторстві з Р. Когейном) [8], «Парадокс американської сили: чому єдина в світі супердержава не може діяти сама» [12], «М'яка сила: засоби успіху в світовій політиці» [6], «Майбутнє влади» [7], «Значення м'якої сили» [11], «Чого не розуміють Китай і Росія щодо м'якої сили» [10], «Подумайте ще раз: м'яка сила» [13].

Мета статті – проаналізувати основні положення концепції soft power Дж. Ная.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці XX – на початку XXI століття домінувала думка, що у міжнародних відносинах переважає soft power та smart power.

Сила, як і влада, є досить складним феноменом, який має декілька значень: можливість отримати бажані результати; конкуренція задля впливу на людей; здатність протистояти тиску тощо.

Зазвичай, дуже просто оцінити сильну країну: розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів, економічний розвиток, соціальна стабільність тощо. Утім, часто цих параметрів недостатньо, потрібно враховувати більше ресурсів і чинників, які не завжди безпосередньо вказують на силу. Очевидно, що той, хто багатий, мудрий, розуміє важливість знань і хитрощів, уміє виграти без відвертої боротьби і под., викликає більше поваги і довіри, більш привабливий, а тому розуміється як сильний, здатний не лише переконувати і мобілізувати громадян своєї країни, а й знаходити прихильників на міжнародній арені. Сила, як зазначає Дж. Най – це здатність змінювати поведінку інших для одержання того, чого ви бажаєте. Для цього є три способи: примус, гроші та привабливість (м'яка сила) [13, p. 9].

З моменту появи поняття soft power здобуло як багато критиків, так і багато прихильників. Наразі цей термін широко використовується для аналізу міжнародних відносин та зовнішньої політики.

Концепт soft power було введено до наукового обігу колишнім чиновником Державного департаменту, американським геополітиком, викладачем Гарвардського університету Дж. Наєм на початку 90-х років XX століття у праці «Приречені бути лідером: мінливий характер американської влади» [9].

Однак поняття soft power розроблялося дослідником ще в 80-х роках XX ст., про що, зокрема, свідчить знакова праця Дж. Ная і Р. Когейна «Сила та взаємозалежність: Світова політика в розвитку» [8], яка вийшла друком у 1977 р. У праці наголошується, що ключовим аспектом нового світоустрою стає комплексна взаємозалежність, яка проявляється в економічному взаємопроникненні під впливом інтернаціоналізації світової економіки. Держава перетворюється на міжнародну організацію, порівнянну з неурядовими організаціями, транснаціональними корпораціями та ін. [8, p. 18].

Автори намагаються пояснити трансформації у інструментах, які керують світом і приходять на зміну політиці сили, переглядають військові та економічні інтереси державних і недержав-

них акторів. Тому м'яку силу сучасні дослідники і надалі розглядають у фокусі глобальних соціально-політичних, економічних і культурних процесів, які формують нову систему світових ієрархічних моделей взаємин на основі мережевих структур [4, с. 252].

Загалом, розширивши реалістичний світогляд, праця заклала основи неоліберальної школи міжнародних відносин, яка після закінчення холодної війни та в умовах глобалізації прийшла на зміну школі realpolitik (реальної політики).

Згодом Дж. Най намагався спростувати домінуючу точку зору про те, що під час президенства Дж. Буша Америка перебуває у занепаді, а використання жорсткої сили переважає. Свої візії він виклав у двох публікаціях: «Парадокс американської сили: чому єдина в світі супердержава не може діяти сама» [12] та «М'яка сила: засоби успіху в світовій політиці» [6].

Повернемося до основ концепції soft power.

Дж. Най вперше висунув ідею про те, що сила держави вимірюється не лише її військовою силою та економічним впливом, а й несиловими параметрами впливу на інші держави та глобальні процеси. Автор спирається на американський досвід трансляції ліберальних цінностей, популяризації американської культури та ін.

Основний акцент робиться дослідником на тому, що в сучасну епоху найбільш ефективним способом забезпечення світового лідерства стає soft power, оскільки на відміну від hard power вона не сприймається як зовнішня силова дія. Soft power країни, згідно з Дж. Наєм, ґрунтується на трьох основних джерелах: культурі (коли вона приваблива для інших), політичних цінностях (коли вона сама живе відповідно до цих цінностей і керується ними у відносинах з іншими країнами), зовнішній політиці (коли інші вважають її законною та моральною) [7, 149–150].

Soft power країни передбачає здатність формувати міжнародний порядок денний, міжнародні норми відповідно до своїх інтересів і цінностей так, щоб її дії здавалися легітимними в очах інших. Коли країни роблять свою владу легітимною в очах інших, вони зустрічають менший опір своїм прагненням. А здатність контролювати міжнародні інституції зміцнює soft power [6, p. 10–11].

Soft power, як наголошує Дж. Най, базується на здатності формувати переваги інших, тоді як «жорстка влада» пов'язана з примусом або кооптацією через військову чи економічну силу. Soft power полягає у здатності отримати бажане шляхом залучення або спонукання, замість кооптації чи примусу, через винагороду, без економічного чи військового тиску. Вона виникає із привабливості культури країни, її ідеалів та політики. У той же час передбачає здатність створювати середовище, придатне для ініціатив та діяльності [6].

Отже, soft power – це приваблива сила різних цінностей, що стійко асоціюються з певною країною. До них належать культурні цінності, рівень життя, якість освіти тощо. Як наголошують українські науковці, «джерелом ефективної м'якої сили є стратегія розвитку держави, ідентифікаційна дієвість ідеології і ціннісних орієнтацій, соціальної політики, моделі розвитку, здатність реалізації основної лінії і стратегії розвитку, що об'єднує суспільство, творчу силу нації, культуру і силу впливу в міжнародних відносинах» [4, с. 252] та «дає змогу зрозуміти справжній баланс сил без застосування зброї, що є важливим фактором збереження мирних взаємовідносин між державами» [1].

Дж. Най наголошує, що основна боротьба за довіру нині розгортається в інформаційному просторі, в якому країни змагаються за створення свого позитивного образу. Тому основним інструментом політики концепції soft power стає міфотворчість [7, p.180–185]. Уряди змагаються у засобах масової комунікації за збільшення довіри до себе та ослаблення довіри до противників, а реальна політика дедалі частіше набуває віртуальності та символізму. Відтак основним виміром, вирішальним ресурсом і важливим джерелом soft power стає довіра аудиторії до інформації [7, p.180–185]. Так інформаційно-комунікаційні технології починають займати центральне місце в концепції soft power, підкріплюючи вагому роль і популярність непрямого тиску.

Дж. Най виділяє два типи змін у розстановці сил на світовій арені: переміщення сили – зміна співвідношення сил між державами; розсіювання сили, коли сила переходить від держави Заходу чи Сходу до недержавних інститутів [6, p. 51–56].

У контексті переміщення сили часто мається на увазі «підйом Азії». який Дж. Най називає відродженням чи поверненням Азії, оскільки до XIX ст. держави Азії були найбільш передовими: в 1800 р. більше половини жителів земної кулі проживали в Азії і виробляли більше половини світових товарів. З поширенням науково-технічного прогресу та індустріалізацією центр впливу змістився в Америку і Європу: більше половини населення продовжувало жити в Азії, але виробляло лише п'яту частину світової продукції [6, p. 67].

Розсіювання сили легко зрозуміти на прикладі інформаційно-комп'ютерних технологій, вартість яких знизилася у 1000 разів з 70-х років XX ст. Коли ціна обчислювальних технологій так зменшується, значно знижується поріг доступу до них, а це означає, що будь-який актор може брати участь у міжнародному процесі [11]. Якщо раніше в міжнародному дискурсі могли брати участь і формувати його лише держави та великі міждержавні організації, то сьогодні такі можливості доступні недержавним акторам та інколи навіть пересічному громадянину.

Концепція розсіювання сили Дж. Ная представляє собою трирівневу модель.

Перший рівень – це військова могутність. Найбільш активним і стабільним гравцем тут виступають США, які щорічно виділяють величезний бюджет на військові потреби.

Другий рівень – економічна могутність. Тут сила багатополярна та збалансована. На Заході найбільш економічно потужні країни – це США та країни ЄС, а в Азії домінують Китай, Японія, Південна Корея. Більш значущим стає залучення до міжнародної економіки Індії та країн Асоціації держав Південно-Східної Азії.

Третій рівень – рівень транснаціональних відносин. На ньому активні недержавні актори: транснаціональні корпорації, офшори, наркобізнес, міжнародна контрабанда зброї, банки, які переводять кошти в електронному вигляді, кібертерористи та ін. [11].

На думку Дж. Ная, важливий внесок у формування soft power тієї чи іншої країни роблять недержавні актори, які часто володіють більш високим рівнем довіри з боку зарубіжної аудиторії, ніж пов'язані з державою структури. Останнє пояснюється тим, що фінансовані урядом організації, як правило, залежні від них політично та фінансово, що дає підстави сумніватися в їхній неупередженості до тих чи інших політичних подій. На жаль, багато країн недооцінюють можливості неурядових організацій у реалізації програм публічної дипломатії 2.0, як і раніше спираючись на можливості держави у цьому виді діяльності [10].

Дж. Най виділяє кілька параметрів публічної дипломатії: повсякденна комунікація, метою якої є пояснення політичних управлінських рішень як у зовнішній, так і у внутрішній політиці держави; формування міжнародного іміджу країни за допомогою іноземних ЗМІ; стратегічна комунікація, яка займається плануванням символічних акцій та створює інформаційні канали для довгострокової комунікації з міжнародною спільнотою [7].

Soft Power не виключає необхідності мати військові та економічні ресурси. Однак вона дозволяє зменшити витрати для тих, хто її застосовує, а отже, вона більш ефективна [6].

Утім, наявність певних ресурсів зовсім не означає можливість їхнього ефективного використання для досягнення своїх національних цілей. Іноді, наголошує Дж. Най, економічно та військово слабким країнам не вистачає ресурсів не лише жорсткої сили, а й soft power, тобто здатності залучати та впливати на міжнародний порядок денний. Прикладом цього аргументу є метафора, яку приписують Усамі бен Ладену: «Коли люди бачать сильного коня та слабкого коня, їм зазвичай подобається сильний» [6, p. 26].

По суті, у кожному конкретному випадку баланс між застосуванням soft power та економічних і військових повноважень пов’язаний із характеристиками країни, на яку спрямована дія, такими як ступінь її згуртованості та культурної проникності. Таке розуміння Дж. Най пов’язує з концептом smart power яка є ні жорсткою, ні м’якою [6, p. 13]. Поняття smart power вперше було запропоновано в доповіді Дж. Ная «A Smarter, More Secure America» (2007 р.) для Центру стратегічних та міжнародних досліджень США [5, p. 5].

Інколи, підкреслює дослідник, досить важко розмежувати інструменти та ресурси жорсткої та м'якої сили. Так, підкуп та/чи хабарі можна віднести до інструментів hard power, хоча вони й не передбачають використання прямого силового примусу. При цьому ресурси жорсткої сили можна використовувати в «м'яких» цілях (наприклад, коли військові допомагають усувають наслідки стихії чи інших масових лих) [13].

Так само важко визначити результати мотиваційного впливу, який не може бути описаний у категоріях «м’який» чи «жорсткий» залежно від результату. Така невідповідність може мати протилежні ефекти в різних середовищах. Наприклад, кіно є інструментом soft power, утім, коли воно формує негативне ставлення до певної нації чи релігії, то це вже hard power. А демонстрація військової сили може бути сприйнята як із захопленням, так і зі страхом.

Soft power зазвичай сприймається як безболісна сила, про що свідчить сама назва. Але кінцевий результат застосування цієї сили може бути болючим або, принаймні, небажаним для тих, хто страждає від дії, навіть якщо причинно-наслідковий зв’язок не сприймається. Варто пам'ятати, що треті сторони можуть бути спонукані до важкої роботи (приклад: внутрішні конфлікти політико-ідеологічного характеру, в країнах третього світу, під час холодної війни тощо).

Примітно, що Дж. Най зазначив, що: «відраза і ненависть також можуть змусити людей діяти, але результат, який вони дають, зазвичай небажаний для тих, хто їх породив. Дехто може вважати це «негативною м’якою силою», але цей вислів буде несумісним з моїм визначенням сили задля досягнення бажаного результату [6, p.150]. Хоча за певних обставин провокування агресії з боку особи, що зазнала впливу, може бути бажанням мотиватора.

Висновки. Отже, Дж. Най дискутує з прихильниками realpolitik та закликає відмовитися від абсолютизації hard power у світовій політиці. Soft power – це здатність держави переконувати інші країни, забезпечувати свої інтереси без застосування сили чи примусу. Натомість держава використовує більш витончені засоби, зокрема такі, як культура, соціальна модель або політичні цінності. Найбільше soft power проявляється у психосоціальній сфері та використову-

ється наймогутнішими та тими, хто має більше знань, ініціативи та мудрості, щоб впливати на поведінку людей і, як наслідок, на різні інституції. Це передбачає довгострокові дії, такі як довіра та престиж, створення сприятливого чи несприятливого середовища для різних ініціатив (через обміни, стимулювання змін у поведінці цільової аудиторії, зміни законодавства тощо). Концепція soft power Дж. Найя стала наслідком закінчення холодної війни і ознаменувала перехід до нового типу міжнародних відносин на основі культури, гуманних цінностей, інтересів людини, залучення недержавних акторів, розширення і переміщення центрів сили.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у розкритті та порівнянні основних положень інших різновидів сили: hard power та smart power.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вільчинська І., Биркович Т. Геополітика: еволюція ідей у контексті збереження мирних взаємовідносин між державами. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти.* 2022. №9. С. 7–19.
2. Корнійчук Ю. Культура як м'яка сила в концепції зовнішніх відносин Джозефа Ная. *Культурологічний альманах.* 2017 Вип.5. С. 55–58.
3. Семченка О. М'яка сила держави як потенціал іміджу України. *Політичний менеджмент.* 2012. № 4–5. С. 265–272.
4. Ткач О., Ткач А. М'яка сила як інструмент непрямого управління міжнародними процесами. *Американська історія та політика.* 2016. № 2. С. 252–259.
5. CSIS Commission on Smart Power: a smarter, more secure America. URL: http://csis.org/files/media/csis/pubs/071106_csissmartpowerreport.pdf (date of access: 15.06.2024)
6. Nye J. S. (Jnr) Soft Power: The Means to Success in World Politics. PublicAffairs; First Edition, 2005. 191 p.
7. Nye J. S. (Jnr) The Future of Power. New York: Public Affairs, 2011. 320 p.
8. Nye J. S. (Jnr), Keohane R. Power & Interdependence (Longman Classics in Political Science). Pearson; 4a edición, 2011. 368 p.
9. Nye J. S. Bound To Lead: The Changing Nature Of American Power. Basic Books, 1990. 307 p.
10. Nye J. S. What China and Russia Don't Get about Soft Power. *Foreign Policy*. 2013. URL: http://foreignpolicy.com/2013/04/29/what-china-and-russia-dont-get-about-soft-power/# (date of access: 15.05.2023)
11. Nye J. The Meaning of Soft Power. *TEDGlobal 2010 Conference.* URL: https://www.ted.com/talks/joseph_nye_on_global_power_shifts? (date of access: 25.05.2024)
12. Nye J. S. The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone. New York: Oxford University Press, 2003. 240 p.
13. Nye J. Think Again: soft power. *Foreign Policy.* 2006. № 4. P. 9–27. URL: http://foreignpolicy.com/2006/02/23/think-again-soft-power (date of access: 25.05.2024)

УДК 327.8:904

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ АСИМЕТРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ВІД СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ДО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

HISTORICAL EVOLUTION OF ASYMMETRY OF INTERNATIONAL RELATIONS: FROM THE ANCIENT WORLD TO THE MIDDLE AGES

Дерев'янко І.П.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин та стратегічних студій
Національного авіаційного університету

У статті проаналізовано історичну еволюцію асиметрії міжнародних відносин в період Стародавнього світу та Середньовіччя. Асиметрія міжнародних відносин, будучи невід'ємною складовою світової історії, проявляється у нерівномірному розподілі влади, ресурсів та впливу між державами та іншими суб'єктами міжнародної політики. У Стародавньому світі асиметрія міжнародних відносин не була безпрецедентним явищем. Вона існувала з перших днів постання організованих політичних утворень. Асиметрія проявлялась між нерівними по силі політичними одиницями та через вплив могутніх імперій та держав на менш розвинені та слабкі регіони. Стародавня епоха була пронизана різними формами асиметрії у міжнародних відносинах, як між окремими державами, так і між різними цивілізаціями. У Стародавньому світі асиметричні відносини часто виявлялися у форматі відносин між імперіями та васальними державами. Імперії мали великий вплив на менші державні утворення, що призводило до нерівноправних угод чи умов співпраці. Це знаходило своє відображення у політичній, військовій, економічній, або культурній сферах. Зазначено, що асиметрія в міжнародних відносинах Середньовіччя була обумовлена різними факторами, включаючи політичні структури, військову міць, економічні ресурси, технологічний розвиток, географічні особливості, культурні відмінності. У Середні віки різний рівень політичного, військового, соціально-економічного та технологічного розвитку між державами закладав міцні основи асиметрії. Більш розвинуті держави Західної Європи, використовуючи свою військову, економічну, технологічну перевагу, нав'язували слабкішим державам асиметричну модель співпраці. У цілому основні риси асиметрії міжнародних відносинах у період Середньовіччя включали військову перевагу, економічне домінування, політичну залежність, нерівноправні договори та зобов'язання.

Ключові слова: асиметрія міжнародних відносин, асиметричні відносини, Стародавній світ, Середньовіччя.

The article analyzes the historical evolution of the asymmetry of international relations in the period of the Ancient World and the Middle Ages. The asymmetry of international relations, being an integral part of world history, is manifested in the uneven distribution of power, resources and influence between states and other subjects of international politics. In the ancient world, the asymmetry of international relations was not an unprecedented phenomenon. It existed from the first days of organized political entities. Asymmetry was manifested between political units unequal in power and through the influence of powerful empires and states on less developed and weak regions. The ancient era was permeated with various forms of asymmetry in international relations, both between individual states and between different civilizations. In the ancient world, asymmetric relations often took the form of relations between empires and vassal states. Empires had great influence over smaller state entities, leading to unequal agreements or terms of cooperation. This was reflected in the political, military, economic, or cultural spheres. It is noted that the asymmetry in the international relations of the Middle Ages was caused by various factors, including political structures, military power, economic resources, technological development, geographical features, and cultural differences. In the Middle Ages, different levels of political, military, socio-economic and technological development between states laid strong foundations for asymmetry. The more developed states of Western Europe, using their military, economic, and technological advantage, imposed an asymmetric model of cooperation on weaker states. In general, the main features of asymmetry in international relations during the Middle Ages included military superiority, economic dominance, political dependence, unequal treaties and obligations.

Key words: asymmetry of international relations, asymmetric relations, Ancient world, Middle Ages.

Постановка проблеми. Упродовж віків неодноразово мінявся геополітичний ландшафт, але сутність міжнародних відносин не змінювалась, в основі яких залишались нерівність і силовий фактор.

Перманентною та багатогранною рисою в історії міжнародних відносин є асиметрія, яка істотним чином впливає на динаміку взаємодій між державами та іншими учасниками на світовій арені. Розгляд асиметрії в епоху Стародавнього світу і Середньовіччя дасть можливість отримати інформацію, яка необхідна для перевірки припущень і подолання поверхневих, хоч і загальноприйнятих аргументів та узагальнень щодо асиметричних відносин. Проте рідко існує єдине загальноприйняте тлумачення минулого, адже історія радше має тенденцію виробляти конкуруючі тлумачення щодо різноманітних подій і явищ.

Попри це, сторінки минулого можуть допомогти краще зрозуміти як природу асиметрії міжнародних відносин та її застосування в міждержавних взаємодіях, так і власну роль держав на міжнародній арені. Історія асиметричних відносин безумовно може бути ключем до розуміння

мотивів та поведінки акторів на міжнародній арені у різні історичні епохи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема асиметрії міжнародних відносин у добу Стародавнього світу і Середньовіччя, її окремі аспекти досліджувалися широким колом науковців – Г. Моргентау, Р. Гілпіном, М. Блохом, А. Тойнбі, Д. Гансоном, Е. Гіббоном, Р. Бартлеттом, С. Епштейном, П. Кроун, Д. Каганом, Б.Уомаком, П. Хізером, Д. Нельсоном, А. Кухртом, С. Шервін-Вайтом, І. Моррісом і В. Шайдельом, які аналізували, як нерівність у військовій, економічній та політичній могутності впливала на взаємодію між державами. Загалом ці вчені зробили значний внесок у вивчення асиметрії міжнародних відносин та розуміння того, як формувалися та еволюціонували асиметричні відносини.

На особливу увагу заслуговують наукові розвідки американського політолога Б. Уомака, який розробив теорію асиметричних відносин. Дослідник приділяє у своїх працях чималу увагу історичному контексту. Він аналізує асиметрію в міжнародних відносинах, використовуючи приклади з історичного минулого для демонстрації впливу нерівності між державами на їхню взаємодію [1; 2].

Зокрема, у вітчизняній політичній науці тема асиметрії у міжнародних відносинах, хоча і набуває поширення, проте питання асиметрії епохи Стародавнього світу та Середньовіччя залишається малодослідженим, фрагментарним та епізодичним.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у розкритті історичної еволюції асиметрії міжнародних відносин та виокремленні її особливостей та складових в період Стародавнього світу і Середньовіччя. Необхідно також визначити форми і прояви асиметрії між учасниками міжнародних взаємодій зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вважається, що концепція асиметрії використовується досить часто і безапеляційно, застосування і корисність якої ставиться під сумнів через занадто велику кількість, часто суперечливих визначень [3].

Утім асиметрія розглядається як центральна концепція для вираження логіки нерівності, яка характеризує практику та політичні ситуації суб'єктів у міжнародних відносинах. Асиметрія є уособленням відмінності, невідповідності, дисбалансу в просторовому та часовому вимірах. Вона відображає геополітичний та соціально-економічний порядок, що розмежовує повноваження, сфери повноважень породжує розриви, трансформації у відносинах між акторами [4].

Асиметрія міжнародних відносин є невід'ємною складовою світової історії, яка проявляється у нерівномірному розподілі влади, ресурсів та впливу між державами та іншими суб'єктами міжнародної політики. Історія асиметричних відносин охоплює різні епохи та регіони, де нерівність між державами, народами або групами визначала вектор їхньої взаємодії і як правило сильніші держави домінували над слабкішими [5]. Асиметрія в історії демонструє складність і багатогранність міжнародних відносин і відображається у політичних, економічних та культурних взаємодіях між нерівнозначними суб'єктами [2].

У Стародавньому світі асиметрія міжнародних відносин не була безпрецедентним явищем. Вона існувала з перших днів постання організованих політичних утворень. Асиметрія проявлялась між нерівними по силі політичними одиницями та через вплив могутніх імперій та держав на менш розвинені та слабкі регіони. Стародавня епоха була пронизана різними формами асиметрії у міжнародних відносинах, як між окремими державами, так і між різними цивілізаціями. Деякі з основних форм асиметрії у Стародавньому світі включали: економічну, військову, культурну асиметрії [6].

Зокрема, Єгипет, Китай, Римська імперія, які були одними з наймогутніших і найрозвиненіших цивілізацій давнини, мали більш розвинену економіку та торговельні зв'язки, що робило їх потужними та впливовими на міжнародній арені. Кожна з них мала унікальні економічні структури, які сприяли їхньому процвітанню та закладали основи економічної асиметрії [7].

У стародавню добу військова асиметрія проявлялась через нерівність у військовій силі, технологіях і стратегіях між різними державами. Асиметрія часто визначала хід воєн, поведінку і зовнішньополітичні орієнтири держав. Застосування передових тактик і зброї (бойові колісниці Єгипту, Ассирії, Персії, македонська фаланга, римські легіони, короткі мечі (гладіуси), довгі списи (пілуми) та великі щити (скутуми) неодноразово надавали перевагу Єгипту, Ассирії, Персії, Македонії, Риму у численних війнах, які вони вели [8].

Асиметрія у Стародавньому світі мала місце і у культурній царині. Вона проявлялась у різних формах і мала значний вплив на розвиток суспільств. Це явище охоплює домінування однієї культури над іншою через різні чинники – війни, колонізацію, торгівлю, релігію.

Культурна асиметрію Єгипту, який мав чималий вплив на навколишні народи, проявлялась через поширення, архітектурних стилів, технологій та релігійних вірувань. Зі свого боку Міноїська та Мікенська культури Егейського моря, які належать до найбільш ранніх цивілізацій на території Європи, взаємодіяли з культурами Єгипту та Близького Сходу, впливаючи на їхнє мисте-

цтво, архітектуру та релігійні практики. Крім того завдяки військовим досягненням Олександра Македонського відбулось поширення еллінської культури на значну частину Близького Сходу, де грецькі мова та звичаї почали домінувати над місцевими традиціями [9; 10].

Прояви культурної асиметрії в Римській імперії, яка була однією з найвпливовіших держав Стародавнього світу, спостерігались у розповсюдженні латинської мови, архітектурі і містобудуванню, релігії, культурі і способу життя. В усіх провінціях імперії латинська мова була основною мовою адміністрації, яка поступово витісняла місцеві, створюючи романські мови. Розповсюджувалась по всій імперії і римська архітектура, в якій міста будувалися за римськими стандартами. На підкорені території Рим поширював не лише свої релігійні вірування і культи, які витісняли місцеві язичницькі вірування, а й культуру і спосіб життя, включаючи одяг, розваги, освіту і філософію.

Потужний вплив мала і китайська культура. Зокрема, В'єтнам, Корея та Японія не витримували конкуренції з її боку, яка поширювалася через торговельні шляхи,

Ці форми асиметрії в міжнародних відносинах у Стародавньому світі часто призводили до конфронтації, збройних протистоянь та завоювань, а також до обміну культурними та технологічними досягненнями між різними цивілізаціями [11].

Асиметричні відносини Стародавнього Єгипту із суміжними політичними одиницями – це тип відносин, у яких одна сторона мала значно більше влади чи впливу, ніж інша. Це особливо виразно проявлялося у військових завоюваннях, торговельних відносинах, дипломатії та подарунках, політичному впливі. Єгипет, будучи домінуючою силою в регіоні, проводив силову політику щодо слабших сусідніх держав – Нубії, Лівії і Канан, які визнавши владу Єгипту, ставали його васалами або колоніями. Єгипетські фараони, користуючись перевагами у військовій і економічній сферах встановлювали вигідні для себе торгові угоди, диктуючи умови торгівлі менш розвиненим сусідам. Щоб забезпечити мирні відносини або військовий захист слабкіші держави змушені були надсилали данину або подарунки фараонам, що вкотре підкреслювало відчутну асиметрію у відносинах між ними. Тобто, слабкішим державам доводилося адаптуватися до цієї асиметрії у відносинах, використовуючи дипломатичні стратегії, щоб зберегти свою автономію [12].

Асиметрія чітко простежувалась і у політичному впливі. Єгипет міг дозволити собі втручатися у внутрішні справи менш потужних сусідніх держав (підтримка маріонеткових правителів, укладання династичних шлюбів), щоб забезпечити свій політичний вплив [9].

Досить поширеним явищем асиметрія була у відносинах між грецькими державами-полісами. Вона проявлялася через різний рівень політичної, військової та економічної потужності кожного полісу. Взаємини між ними характеризувалися нерівністю в ресурсах, силі, впливі. В еллінському світі домінували Спарта, якій були притаманні екстремальні форми мілітаризму і Афіни, які були прямою протилежністю їй. Вони вели безкомпромісну боротьбу за першість в Елладі [13].

Афіни, будучи домінуючою силою у Делоському союзі, мали суттєвий вплив на інших членів союзу, які часто відчували примус до підпорядкування Афінам та внесення на їх користь великих фінансових внесків. Нерівними відносинами відзначався і Пелопоннеський союз, гегемоном якого була Спарта. Вона забезпечувала військову підтримку іншим членам союзу в обмін на їхню лояльність і могла нав'язувати їм свої рішення [14].

У Стародавньому світі асиметричні відносини часто виявлялися у форматі відносин між імперіями та васальними державами. Великі імперії – Ассирійська, Перська, Македонська, Римська підкоривши численні народи, встановлювали асиметричні відносини зі своїми провінціями. Імперії мали великий вплив на менші державні утворення, що призводило до нерівноправних угод чи умов співпраці. Це знаходило своє відображення у політичній, військовій, економічній, або культурній сферах. Слабкіші держави, маючи обмежені можливості для самостійного розвитку, змушені були дотримуватися норм та правил, встановлених сильнішими державами, що призводило до асиметрії у відносинах між ними [15].

Розширення Риму з міста-держави до республіки, а потім і до імперії, включало підпорядкування та асиміляцію інших держав і народів. Велика мережа залежних держав та провінцій Римської імперії є яскравим прикладом асиметричних міжнародних відносин. Період відносного миру, нав'язаний римським пануванням, став свідченням того, як могутня імперія змогла досягнути стабільності і порядку серед безлічі підвладних народів і держав [16]. Римська імперія, формуючи унікальний культурний і політичний ландшафт, підтримувала асиметричні відносини зі своїми провінціями, які мали обмежену автономію. Рим повністю контролював суспільно-політичне життя підкорених народів, вводив римські закони, інфраструктуру та мову але натомість вони отримували захист та економічні вигоди [17].

Асиметричні відносини з варварськими племенами підтримували і династії Стародавнього Китаю, які встановили систему васальних відносин. Для підтримання свого впливу китайські правителі часто використовували військову силу, дипломатію, шлюбні союзи та економічні сти-

мули. Зокрема, під китайським впливом перебували васальні держави – Корея та В'єтнам, які визнавали верховенство Китаю в обмін на торговельні та дипломатичні привілеї [15; 1].

Отже, асиметрія міжнародних відносин у Стародавню епоху, яка проявлялася в різних формах – від військової експансії до політичного, економічного і культурного домінування, здійснила суттєвий вплив на розвиток цивілізацій, формуючи культурні, економічні та політичні процеси. Асиметричні відносини, залишаючи спадщину, яка вплинула на розвиток світових цивілізацій, є ілюстрацією формування політичного, економічного та культурного ландшафту стародавнього світу.

Асиметрія міжнародних відносин рельєфно проявлялась і у Середні віки, коли зі зміною центрів сили та впливу мінялись і самі контури асиметричних відносин. Асиметрія в міжнародних відносинах Середньовіччя була обумовлена різними факторами, включаючи політичні структури (феодальна структура суспільства), військову міць, економічні ресурси, технологічний розвиток, географічні особливості, культурні відмінності. Вони здійснювали істотний вплив на формування складної та багатошарової картини міжнародних відносин.

Після падіння Римської імперії у 476 р. спостерігається утворення чималої кількості варварських держав, які були здебільшого дуже нестійкими та недовговічними. Вони, маючи різні рівні політичної, економічної та військової сили, будували відносини між собою переважно з позиції сили. Варварські королівства намагалися зміцнити свою владу та розширити території, що призводило до різних форм асиметричної взаємодії між ними.

Однією з наймогутніших держав раннього Середньовіччя була імперія Карла Великого (768–814 рр.), структура та управління якої були пронизані асиметричними відносинами, які визначали внутрішню та зовнішню політику імперії [7]. Нерівність потенціалів між імперією та підкореними народами заклала основи асиметрії у відносинах між ними. Імперія франків діяла в односторонньому порядку, прагнучи нав'язати свою владу та культуру поневоленим державам.

Загалом у Середньовіччі феодальна система, де влада була децентралізована, створювала ієрархію влади, що передбачало відносини васалітету, де дрібні васали залежали від могутніших лордів або королів. Це створювало ієрархічну структуру з асиметричними відносинами залежності та підпорядкування і закладало основу для внутрішніх конфліктів та нестабільності [18].

Тобто асиметричні відносини існували між феодальними державами та їх сюзеренами. У ті часи значний вплив на міжнародну політику мали, Священна Римська імперія, Візантійська імперія та Французьке королівство, які диктували умови меншим державам і князівствам. Зокрема, королі Франції та Англії володіли чималою владою над своїми васалами, які були зобов'язані надавати їм військову та економічну підтримку в обмін на захист та привілеї. Це безумовно створювало асиметричні відносини, де влада та ресурси концентрувалися на верхніх щаблях феодальної ієрархії [19].

Однією із форм асиметрії міжнародних відносин була економічна асиметрія, яка виразно проявлялась через нерівномірний розподіл ресурсів, торгівлю, податки. Великі торгові центри – Венеція, Генуя і Константинополь, підтримуючи асиметричні відносини з багатьма державами і містами, контролювали важливі торговельні маршрути, що дозволяло їм встановлювати вигідні для себе умови торгівлі [20].

Значний вплив на міжнародні відносини, політичні та соціальні процеси в Західній Європі мала Католицька церква, яка часто виступала домінуючою силою у відносинах зі світськими правителями. Зокрема, Папство брало на себе роль арбітра у конфліктах між державами. Це створювало асиметрію між духовною та світською владою.

Досить поширеними були і асиметричні відносини між самими імперіями, оскільки деякі імперії володіли значно більшим військовим, економічним та політичним потенціалом порівняно з іншими. Ці відносини часто включали домінування однієї імперії над іншою, васальні угоди, або економічну залежність.

В епоху Середньовіччя асиметрія у міжнародних відносинах досить виразно проявлялась між імперіями та завойованими державами. Візантійська, Франкська і пізніше Монгольська і Османська імперії мали значні економічні, військові та культурні ресурси, що дозволяло їм домінувати і диктувати свої умови підкореним державам і народам.

Асиметрія у військовій сфері та технологічному розвитку не сприяли рівноправній співпраці між сторонами. Крім того імперії, контролюючи важливі торгові шляхи та ресурси, могли нав'язувати свої економічні умови підлеглим територіям. Підлеглі держави також змушені були укладати нерівноправні договори, які закріплювали їхнє підпорядковане становище. Такі договори часто обмежували їхню зовнішньополітичну самостійність і внутрішнє управління [21].

Домінуючою стороною в асиметричних відносинах виступала Візантійська імперія, яка використовувала свою військову, економічну і культурну перевагу для впливу на сусідні держави. Асиметрія відносин між Візантією та іншими державами, зокрема і Київською Руссю була обумовлена різницею в політичному, економічному, культурному та військовому розвитку.

Візантія була потужним центром сили з централізованою владою з великим досвідом державного управління, тодія як Київська Русь, будучи федерацією племен та князівств, перебувала у процесі консолідації під владою київського князя. Візантія, яка була центром християнської культури і освіти, з багатою спадщиною античної культури, мистецтва та архітектури, часто використовувала свою релігійну та культурну перевагу для впливу на політику Київської Русі. З іншого боку, Київська Русь, володіючи військовою потужністю, також впливала на Візантію, зокрема шляхом військових походів і торгових угод. Тож Візантія розглядала Київську Русь крізь призму своїх інтересів як важливого партнера та джерело військової підтримки.

Загалом Візантійська імперія в асиметричних відносинах вміло використовувала свою військову силу і мистецтво дипломатії для зміцнення свого панування, водночас сприяючи культурному та економічному обміну, який вплинув на розвиток всієї середньовічної епохи [22].

Асиметричну динаміку влади створило і стрімке розширення ісламських халіфатів – Рашидун, Омейядів та Аббасидів, які включали різні регіони від Іспанії до Індії. Халіфати часто створювали адміністративні структури для інтеграції та контролю цих територій. Їхнє панування сприяло поширенню, торгових мереж, ісламської культури та інтелектуальних здобутків, що посилювало асиметрію відносин з підкореними народами.

Монгольська імперія, будучи однією з наймогутніших в історії людства, була потужним полюсом асиметрії у відносинах з підкореними державами. Вона встановлювала асиметричні відносини з підкореними народами у форматі панування – підпорядкування. Її тривале існування багато в чому було зумовлене унікальними військовими можливостями та адміністративними методами управління, а також гнучкістю в асиметричних відносинах із завойованими народами.

Асиметрія у військовій силі між монголами та іншими державами була ключовим чинником їх успіху. Монгольська армія, будучи надзвичайно мобільною і дисциплінованою, використовувала ефективну тактику (широко використовувалась тактика удаваного відступу, яка вводила ворогів в оману і дозволяла монголам заманити їх у пастку) і передові технології (порохова зброя і осадні машини), що створювало значну військову асиметрію між монголами та їхніми ворогами.

Завоювавши нові землі, монголи часто зберігали місцеві структури влади і традиції, інтегруючи їх у свою адміністративну систему. Важливою складовою політики монголів було надання автономії підкореним народам за їхню лояльність і сплату регулярних податків монгольському хану. Проте в основі цих відносин лежала суттєва асиметрія, адже монголи були уособленням верховної влади, але й місцеві правителі зберігали значний вплив.

Монгольська імперія також мала асиметричні відносини з руськими князівствами, які після підкорення монголами в XIII ст. ставали їх васалами, сплачували данину та визнавали монгольську владу, хоча й зберігали певний ступінь автономії [23]. Отже, постання Монгольської імперії та її експансія створили новий рівень асиметрії, де велика, централізована держава могла підкоряти менші, фрагментовані держави Європи та Азії.

Асиметрією були позначені і відносини Османської імперії з державами Балканського півострова, Близького Сходу та Північної Африки, які характеризувалися значними нерівностями у військовій силі, впливі та контролі. До того ж імперія контролювала основні торговельні шляхи між Азією та Європою, що забезпечило їй тривале економічне зростання. Загалом рівень асиметрії у відносинах Османської імперії з іншими державами залежав від їхнього військового, економічного та політичного потенціалу [6].

У Середні віки різний рівень політичного, військового, соціально-економічного та технологічного розвитку між державами закладав міцні основи асиметрії. Більш розвинуті держави Західної Європи, використовуючи свою військову, економічну, технологічну перевагу, нав'язували слабкішим державам асиметричну модель співпраці. У цілому основні риси асиметрії міжнародних відносинах у період Середньовіччя включали військову перевагу, економічне домінування, політичну залежність, нерівноправні договори та зобов'язання.

Висновок. Отже, історична еволюція асиметрії міжнародних відносин від Стародавнього світу до Середньовіччя є ілюстрацією того, як розбіжності у військовій, політичній економічній та культурній сферах впливали на зміст міжнародних взаємодій та формування політичних та соціальних структур тих часів.

Стародавня доба і Середньовіччя не лише привносили свої унікальні аспекти, які визначали характер асиметричних міжнародних взаємодій, а й відображали постійний процес змін і адаптації, де кожна політична одиниця намагалась знайти своє місце у міжнародній системі.

Асиметрія в міжнародних відносинах в епоху Стародавнього світу та Середньовіччя була багатогранною і включала політичні, військові, економічні та культурні аспекти, що формували складну мережу залежностей і впливів між державами та регіонами.

Еволюція асиметрії в міжнародних відносинах в зазначений період демонструє прогрес від локалізованого дисбалансу сил до більш складних структур домінування. Імперії та держави

використовували різні стратегії, включаючи військові завоювання, дипломатію, економічний контроль та культурний вплив, для встановлення та підтримки асиметричних відносин з іншими утвореннями. Цей історичний контекст забезпечує основу для розуміння розвитку міжнародних відносин та динаміки влади у періоди модерну та сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Womack B. China and Vietnam: The Politics of Asymmetry. New York: Cambridge University Press, 2006. 281 p.
2. Womack B. Asymmetry and International Relationships. New York: Cambridge University Press, 2016. 220 p.
3. Brands H. and Suri J. The Power of the Past: History and Statecraft. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2015. 300 p.
4. Fabien Guillot. Les asymétries frontalières. Contribution à la recherche d'un concept opératoire d'analyse géopolitique de la mondialisation. *L'Espace Politique*. June 2018. (34). URL: https://doi.org/10.4000/espacepolitique.4816
5. Morgenthau H. J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Second Edition, Alfred A. Knopf: New York, 1955. 600 p.
6. Gilpin R. War and Change in World Politics. Cambridge University Press. 1981. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511664267
7. Toynbee A. A Study of History. Vol. 1: Abridgement of Volumes I-VI. Oxford University Press. 1987. 640 p.
8. Raaflaub K. War and Peace in the Ancient World. Blackwell Publishing Ltd, 2007. 385 p. URL: http://download.e-bookshelf.de/download/0000/5795/51/L-G-0000579551-0002344827.pdf
9. O'Connor D., Reid A. Ancient Egypt in Africa. Routledge, 2003. 234 p. URL: https://doi.org/10.4324/9781315435015
10. Kuhrt A, Sherwin-White S. Hellenism in the East: The Interaction of Greek and Non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia After Alexander (Hellenistic Culture and Society). University of California Press, 1988. 192 p.
11. Morris I. and Scheidel W. The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium. Oxford University Press, 2009. 381 p. URL: https://ens9004-infd.mendoza.edu.ar › upload PDF
12. Yoffee N, Cowgill G. The Collapse of Ancient States and Civilizations. University of Arizona Press, 1991. 351 p.
13. Hanson V. A War Like No Other: How the Athenians and Spartans Fought the Peloponnesian War. Random House, 2011. 422 p.
14. Kagan D. The Peloponnesian War. Penguin Books, 2004. 544 p.
15. Cosmo N, Maas M. Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750. Cambridge University Press, 2018. 538 p.
16. Heather Peter. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. Oxford University Press, 2005. 608 p.
17. Edward Gibbon. The Decline and Fall of the Roman Empire. Orion, 2005. 700 p.
18. Bloch M. La société féodale. Albin Michel, 1994. 702 p.
19. Bartlett R. The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350. Penguin Adult, 1994. 432 p
20. Epstein S. An Economic and Social History of Later Medieval Europe, 1000–1500. Cambridge University Press. 2009. 304 p.
21. Heather P. Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe. Oxford University Press, 2012. 734 p.
22. Luttwak E. The Grand Strategy of the Byzantine Empire. Harvard University Press, 2011. 512 p
23. Weatherford J. Genghis Khan and the Making of the Modern World. Crown, 2005. 312 p.

УДК 327:279.124

FEATURES OF THE DEVELOPMENT AND SPREAD OF ISLAMIC FUNDAMENTALISM IN THE STATES OF CENTRAL ASIA

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА ПОШИРЕННЯ ІСЛАМСЬКОГО ФУНДАМЕНТАЛІЗМУ В ДЕРЖАВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Zavada Ya.I.,
PhD in Political Science,
Associate Professor at the Department of Political Science and International Relations,
Lviv Polytechnic National University

Havrilova A.V.,
First-year master's student at the Faculty of International Relations
Lviv Polytechnic National University

The article analyzes the influence of Islamic fundamentalism on socio-political processes in Central Asia. The key factors that contributed to the development of this phenomenon, including economic, political and cultural changes, have been identified. In particular, it is noted that the collapse of the Soviet Union created new political and economic conditions faced by the countries of Central Asia, which contributed to the emergence of radical sentiments among the population.

One of the important events that influenced the development of Islamic fundamentalism was the Afghan war, which served as a catalyst for the radicalization of Islamic groups in the region. As many young people from Central Asia joined the Afghan mujahideen, returning home with new, radical beliefs. This was one of the reasons for the spread of Islamic fundamentalism, in particular in Tajikistan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Kazakhstan, which was perceived as a form of protest against authoritarian regimes and social injustice. The article also discusses the activities of organizations such as Hizb ut-Tahrir, the Islamic Jihad Union and other Islamic movements that actively promote the ideas of Islamic governance.

It is noted that these organizations use religious narratives to attract supporters, often in the context of repressive regimes that restrict freedom of speech and political rights. This pushes certain segments of society to search for alternative forms of self-expression, including religious fundamentalism. The geopolitical context of Islamic fundamentalism, in particular its influence on the foreign policy of Central Asian countries, is also studied. It is emphasized that effective counteraction to this phenomenon requires joint efforts, both on the part of governments, civil society and the international community.

Key words: Islam, radicalism, ideology, Central Asia, regional policy.

У статті проаналізовано вплив ісламського фундаменталізму на соціально-політичні процеси в Центральній Азії. Визначено ключові фактори, що сприяли розвитку цього явища, серед яких економічні, політичні та культурні зміни. Зокрема, відзначається, що розпад Радянського Союзу створив нові політичні та економічні умови з якими зіткнулись країни Центральної Азії, що сприяло виникненню радикальних настроїв серед населення.

Однією з важливих подій, що вплинули на розвиток ісламського фундаменталізму, стала афганська війна, яка послужила каталізатором радикалізації ісламських груп у регіоні. Оскільки, багато молодих людей з Центральної Азії приєдналися до афганських муджахедів, повернувшись додому з новими, радикальними переконаннями. Це стало однією з причин поширення ісламського фундаменталізму, зокрема в Таджикистані, Узбекистані, Туркменістані, Киргизстані, Казахстані, що сприймалось, як певна форма протесту проти авторитарних режимів і соціальної несправедливості. У статті також розглянуто діяльність таких організацій, як Хізб ут-Тахрір, Союзу Ісламського Джихаду та інших ісламських рухів, які активно пропагують ідеї ісламського управління.

Зазначається, що ці організації використовують релігійні наративи для залучення прихильників, часто в умовах репресивних режимів, що обмежують свободу слова та політичні права. Це підштовхує певні верстви суспільства до пошуку альтернативних форм самовираження, включаючи релігійний фундаменталізм. Досліджено, також геополітичний контекст ісламського фундаменталізму, зокрема його вплив на зовнішню політику країн Центральної Азії. Наголошується, що ефективна протидія цьому явищу вимагає спільних зусиль, як з боку урядів, громадянського суспільства так і міжнародної спільноти.

Ключові слова: іслам, радикалізм, ідеологія, Центральна Азія, регіональна політика.

Statement of the problem. Central Asia is a region that brings together different cultures, religions, and ethnic groups, contributing to the spread of Islamic fundamentalism. Particular attention should be paid to states such as Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan, and Kyrgyzstan, which, since declaring independence in the 1990s, have faced challenges related to national identity building, economic transformation, and the fight against political instability, and have become a hotbed of the rise of Islamic fundamentalism in recent decades. In this context, religious and ideological movements, especially Islamic fundamentalism, have become an important factor in determining the internal political situation and foreign relations of the states of the region. Thus, the study of the spread of Islamic fundamentalism in the Central Asian states is important for understanding the current challenges in the region.

Analysis of the latest research and publications. The article is based on studies of Islamic fundamentalism in Central Asia, in particular the works of authors such as Pikulicka A., Olcott M., Allison R. These studies are devoted to the analysis of the impact of the Islamic revival on the socio-political processes in the region after the collapse of the USSR, as well as the relationship between Islam and politics. Among the domestic researchers, it is worth noting Oleksandr Kozhukhar and his works that explore the influence of Islam on the formation of new identities in post-Soviet countries. Anastasia Brailo's work highlights the ideological foundations of Islamic fundamentalism and its implications for society.

Statement of the task. To carry out a comprehensive analysis of the peculiarities of the development and spread of Islamic fundamentalism in the states of Central Asia.

Presentation of the main material of the research. The beginning of the development of Islamic fundamentalism in Central Asia can be traced through the prism of various socio-economic, political and cultural factors that have influenced the development of the region in recent decades. The collapse of the Soviet Union in 1991 created new political and economic conditions in the region, with Central Asian states declaring independence, including Tajikistan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan and Kazakhstan, and facing significant challenges, such as economic reforms, corruption, and ethnic conflicts. This period was a transitional period for political transformations in the region and contributed to the growth of Islamic activity [7, p.252-253].

Historical factors that also contributed to the emergence and spread of Islamic fundamentalism in Central Asia were the events of the 1980s and 1990s. During this period, the region experienced significant changes that affected the political, economic and sociocultural situation. One of the key events of this period was the Afghan War (1979-1989), which involved Afghan mujahideen, supported by Western countries, including the United States. This war served as a catalyst for the radicalization of Islamic groups in the region, as well as contributed to the spread of Islamic fundamentalism. Many young people from Central Asia joined the Afghan mujahideen in the fight against the Soviet occupation and then returned home with radical beliefs. These difficulties contributed to the spread of Islamic fundamentalism, which often acted as a means of protesting against authoritarian regimes and socio-economic injustices [6, p.28-29]. A civil war between religious and non-religious groups in the 1990s in Tajikistan weakened the central government. President Emomali Rahmon as a leader established an authoritarian regime, thereby imposing strict rules and controls, namely restricting the activities of Islamic organizations and mosques. This helped to build support for radical Islamist movements, such as the Islamic Renaissance Party.

During the reign of President Saparmurat Niyazov, an extremely authoritarian regime was established in Turkmenistan. S. Niyazov pursued a policy of brutal suppression of any alternative centers of power and civil society. This also applied to Islamic organizations and mosques. S. Niyazov saw any manifestations of Islamic activity as a threat to his sole power. He tried in every possible way to limit and control the practice of Islam in the country, encouraging the cult of his own personality and Soviet secular traditions. Such a policy of harsh suppression of Islam in Turkmenistan created conditions for the gradual radicalization of part of the Muslim population. After Niyazov's death in 2006, the situation in Turkmenistan changed somewhat. The new president, Gurbanguly Berdymukhamedov, has begun a certain liberalization of the regime, including in the religious sphere. There is a gradual easing of restrictions on the activities of mosques and Islamic organizations.

It is worth emphasizing that in the 1990s, Islamic organizations and parties became more active in the Central Asian region, in particular Hizb ut-Tahrir, which promoted the idea of restoring the Islamic caliphate. It is worth noting that Hizb ut-Tahrir is one of the most well-known and influential organizations. Founded in 1953 in Jerusalem, the party quickly expanded its activities beyond the Middle East, particularly to Central Asian countries, where it advocated the restoration of Islamic governance through the establishment of a caliphate. Hizb ut-Tahrir promotes an ideology based on the restoration of the Islamic caliphate and the use of Sharia as the basis of legislation. Their rhetoric often includes criticism of modern authoritarian regimes in Central Asian countries, which members of the movement believe have betrayed Islamic values and are pursuing policies contrary to Islamic law. This movement not only opposes the existing governments, but also actively agitates for a revolutionary coup and the establishment of an Islamic state with the centralized power of the caliph. The activity of Hizb ut-Tahrir in Central Asia is characterized by the creation of a network of local centers that conducted active propaganda among the population, organized seminars, lectures and published literature, which contributed to the dissemination of their ideas. The movement has a significant impact among youth and students, which may indicate their high level of organizational capacity and strategic planning. The religious fundamentalism promoted by Hizb ut-Tahrir is a major concern in both regional and international authorities due to the potential threat of radicalization and terrorism. This calls into question stability and security in the region, emphasizing the need for effective measures to control and prevent extremism [8, p.28-30].

This period was also important for the formation of the Islamic Jihad Union and other Islamic movements.

The Islamic Jihad Union in the Central Asian region has actively promoted the ideas of Islamic fundamentalism among young people and advocates the establishment of an Islamic state. This movement is campaigning among young people and trying to attract new adherents to its ideology. Political parties and movements in Central Asia may be different in their ideology and approaches, but some of them, such as Hizb ut-Tahrir and Islamic Jihad in Kazakhstan, act as carriers of the ideas of Islamic fundamentalism [5, p.10].

In the context of the influence of religious leaders on the spread of radical interpretations of Islam, imams and other religious leaders have played a significant role in the formation of fundamentalist views. For example, in the 1990s in Sudan, leaders such as Hassan al-Turabi actively promoted political Islam, which led to the introduction of Sharia law at the state level. Also, in the 2000s in Pakistan, some imams used mosques to promote jihad against Western interference, fueling anti-Western sentiment among the population. These religious leaders used their authority and access to large audiences to spread conservative and radical interpretations of Islam, which included supporting extremist movements and justifying violence. Such influence of religious leaders underscores the need for religious and government institutions to monitor and regulate their activities to ensure stability and prevent radicalization.

The next decade, the 2000s, saw further expansion and influence from Islamic political organizations. For example, in 2005, Hizb ut-Tahrir and other Islamic groups were banned in Uzbekistan, which in turn led to explosions of violence and confrontation with the government [9].

In the 2010s, Islamic movements continued to actively influence the political situation in the region. For example, Islamic Jihad in Kazakhstan remains active, trying to attract young people and new adherents to its ideology [5, p. 7-8]. Thus, the above-mentioned organizations continue to influence the political situation in the region and play an important role in shaping socio-political processes in Central Asia during various historical periods. That is why an effective fight against Islamic fundamentalism in Central Asia requires a combination of various measures at the political, economic, social and cultural levels, as well as joint action by governments and civil society, both at the domestic and international levels

One of the main geopolitical consequences of the spread of Islamic fundamentalism is a change in the political landscape in the region itself. Movements and parties that support Islamic fundamentalism can gain significant political power and influence, leading to changes in government structures and the adoption of Islamic principles in law. For example, in Uzbekistan, the government views Islamic fundamentalism as a threat to its power and takes firm measures to suppress it, while in Tajikistan, Islamic parties have some support in society and parliament [4, p 187-188].

In addition, the spread of Islamic fundamentalism affects the foreign policy of Central Asian countries and their relations with their neighbors. On the one hand, this could lead to tensions with neighboring countries that are experiencing their own problems with Islamic fundamentalism [1, p. 99]. For example, Afghanistan, which borders Central Asia, is a hotspot for Islamic extremism, and the spread of fundamentalist ideas poses a threat to stability in the region. On the other hand, the spread of Islamic fundamentalism may also affect cooperation between Central Asian countries and their neighbors in the fight against terrorism and extremism. Strengthening cooperation and data exchange between developed countries and regional partners can help reduce the threat posed by Islamic fundamentalism, as well as contribute to the creation of common strategies to counter it [3, p. 122].

External factors such as geopolitical transformations, interference by other states, and the activities of international terrorist organizations also play a role in the spread of Islamic fundamentalism in Central Asia. The involvement of the local population in conflicts in neighboring countries and the interference of other states can lead to radicalization and the strengthening of Islamic fundamentalism in the region [2, p. 36-37].

Thus, Islamic fundamentalism in the region affects states in several key ways. First, movements like Hizb ut-Tahrir pose serious challenges to national security through their radical actions and attempts to destabilize existing government structures. Second, they contribute to rising social tensions by using religious divisions to foment sectarian conflicts. Third, Islamic fundamentalism influences political discourse, shifting it towards more radical and conservative interpretations of Islam, which complicates the process of democratization and modernization. Effectively countering Islamic fundamentalism in Central Asia requires a comprehensive approach that combines the efforts of national governments, civil society and the international community. Measures should include not only the fight against terrorism and radicalization, but also educational and social programs aimed at reducing the attractiveness of radical ideas. It is also important to work with young people and religious leaders to raise awareness of the dangers posed by radical Islamism. Only through joint efforts and a comprehensive approach can stability, development and peace be achieved in the region. Such measures can not only strengthen the state system, but also ensure a safer and more prosperous future for all the peoples of Central Asia.

Conclusions. In summary, we can see that Islamic fundamentalism has a significant impact on the socio-political life of Central Asian countries. Its presence is evident in various areas, including politics, culture, social order, and economics. This phenomenon

is driven by complex historical, economic, and sociocultural factors, including deep religious and ethnic traditions, as well as the influence of external forces. Islamic fundamentalism is reflected in the formation of political movements and parties, in the creation of the legal system, in social norms and values, and in the development of the economy. At the same time, it can cause conflicts and instability in the region, which threatens the peaceful coexistence of different ethnic and religious groups. Through the analysis of this phenomenon, it is possible to understand its complexity and depth, as well as to identify strategies to overcome the problems associated with the spread of Islamic fundamentalism. Joint action of governments and civil society, as well as international cooperation aimed at supporting democratic processes, developing civil society and ensuring peace and stability in the region, is important. In this context, attention should be paid to the importance of intercultural and interreligious dialogue, which can help reduce tensions and strengthen mutual understanding. The implementation of educational programs that promote tolerance and respect for diversity will be an important step in strengthening social cohesion in the region.

REFERENCES:

1. Браїло А. Ідеологічні основи ісламського фундаменталізму та екстремізму: історія та можливі наслідки. *Європейські політичні й правові дискурси.* 2018. V. 5, № 3. С. 95-100.

2. Аулін О.А. ІДІЛ як медіа вірус. Ісламська держава: генезис і нові тренди / за ред. Салаха З., Ауліна О.А. Львів : Манускрипт, 2015. С. 34–40.

3. Кожухар О. І. Політичний іслам в пострадянських країнах центральної Азії. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : "Історія та географія".* 2010. Вип. 39. С. 120-123.

4. Allison R. Virtual regionalism, regional structures and regime security in Central Asia. *Central Asian Survey*. 2008. Vol. 27(2). P. 185-202.

5. Beissembayev S. Religious Extremism in Kazakhstan: Criminal Networks and Jihad. *Central Asia Fellowship Papers*. 2016. № 15. P 21. URL: https://www.centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2016/02/CAF-Paper-15-Serik-Beissembayev.pdf (Last accessed: 17.09.2024).

6. Khalid A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia (1st ed.). USA: University of California Press, 2014. 260 p.

7. Muminov A. Fundamentalist Challenges to Local Islamic Traditions in Soviet and Post□Soviet Central Asia. *COE Publication Series*. 2005. P. 249-261. URL: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no14_ses/09_muminov.pdf (Last accessed: 17.09.2024).

8. Olcott M. The Roots of Radical Islam in Central Asia. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2007. №77. P. 44. URL: https://carnegie-production-assets.s3.amazonaws.com/static/files/cp_77_olcott_roots_final.pdf (Last accessed: 16.09.2024).

9. Pikulicka A. Islamic Fundamentalism in Central Asia: Evaluating Uzbekistan's Response. E-International Relations. 2011. 6 March . URL: https://www.e-ir.info/pdf/7421(Last accessed: 17.09.2024).

УДК 327.8(55+510)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КИТАЙСЬКО-ІРАНСЬКИХ ВІДНОСИН У XX-XXI СТОЛІТТІ

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF SINO-IRANIAN RELATIONS IN THE XX-XXI CENTURIES

Завада Я.І.,
доктор філософії,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті проаналізовано розвиток відносин між Іраном та Китаєм після Ісламської (шиїтської) революції 1979 р. Комплексний характер дослідження зумовив обрання відповідної методології, яка ґрунтується на загальних та спеціальних методах пізнання, зокрема використовувались історичний метод; індукція, дедукція для формулювання висновків дослідження; контент-аналіз та аналіз документів.

Серед чинників, які позитивно вплинули на розвиток відносин Китайської Народної Республіки з Ісламською Республікою Іран особливо виділяється підтримка Тегерану Пекіном в ірано-іракській війні 1980- 1988 рр., коли останній був одним із основних постачальників зброї для ІРІ, тоді як більшість держав підтримали Ірак.

Встановлено, що з обранням президентом в Ірані М. Ахмадінежада, співробітництво між КНР та ІРІ в різних сферах активізувалось. Що відповідало зовнішньополітичній концепції ІРІ «Політика погляду на Схід» та передбачало зміцнення її відносин з державами Азії. І навпаки, Китай доклав на міжнародній арені значних зусиль для скасування санкцій проти Ірану, активно підтримував переговори в рамках групи „Р 5+1" посприявши підписанню ядерної угоди з Іраном (СВПД).

Досліджено, що співробітництво Ірану та Китаю розвивається, перш за все, в економічні, військовій, політичній сферах. Важливим здобутком двосторонніх відносин стало підписання 27 березня 2021 р. у Тегерані 25-річної угоди "Про стратегічне партнерство" що позитивно вплинуло на розвиток співпраці між цими країнами. Участь у цьому договорі для Ірану в тому числі означає і участь у проекті КНР «Один пояс, один шлях», який поєднує «Економічний пояс шовкового шляху» та «Морський шовковий шлях XXI століття».

Однак, китайсько-іранські відносини складно назвати рівними, адже Китай має набагато вигідніше геополітичне становище у сучасному світі, тоді як Іран перебуває під жорсткими економічними санкціями держав Заходу, що негативно впливає на останній та обмежує його діяльність.

Ключові слова: Китайська Народна Республіка, Ісламська Республіка Іран, Близький Схід, міжнародні відносини, співробітництво.

The development of relations between Iran and China after the Islamic (Shiite) Revolution of 1979 is analyzed in the article. The complex nature of the study led to the choice of an appropriate methodology based on general and special methods of cognition; in particular, the following were used: the historical method; induction, deduction for formulating the conclusions of the study; content analysis; and document analysis.

Among the factors that had a positive impact on the development of relations between the People's Republic of China and the Islamic Republic of Iran, Beijing's support for Tehran in the Iran-Iraq war of 1980–1988, when the latter was one of the main suppliers of weapons to the IRI, while most states supported Iraq, stands out.

It has been established that with the election of M. Ahmadinejad as President of Iran, cooperation between the PRC and Iran in various spheres has intensified. This was in line with Iran's foreign policy concept of "Look East Policy" and provided for strengthening its relations with Asian countries. Conversely, China made significant efforts in the international arena to lift sanctions against Iran, actively supported negotiations within the P5+1 group, and contributed to the signing of the nuclear agreement with Iran (JCPOA).

It is shown that cooperation between Iran and China is developing primarily in the economic, military, and political spheres. An important achievement of bilateral relations was the signing of the 25-year Strategic Partnership Agreement in Tehran on March 27, 2021, which had a positive impact on the development of cooperation between these countries. For Iran, participation in this agreement also means participation in China's «One Belt, One Road» project, which combines the «Silk Road Economic Belt» and the «Maritime Silk Road of the 21st Century».

However, it is difficult to say that Sino-Iranian relations are equal, because China has a much more advantageous geopolitical position in the modern world, while Iran is under severe economic sanctions from Western countries, which negatively affects and limits its activities.

Key words: People's Republic of China, Islamic Republic of Iran, Middle East, international relations, cooperation.

Постановка проблеми. Особливості розвитку відносин між Китайською Народною Республікою та Ісламською Республікою Іран є актуальним науковим дослідженням. Після Ісламської революції в Ірані 1979 р., китайсько-іранські відносини постійно розвивались та розширювалися що було зумовлено, як зовнішньополітичними так і внутрішньополітичними чинниками, зокрема політичними, економічними. Сьогодні дві країни є стратегічними партнерами та співпрацю-

ють в різних сферах, переслідуючи власні цілі. Аналіз особливостей співробітництва КНР та ІРІ, які активно співпрацюють з Росією має важливе прикладне значення в умовах повномасштабної російсько-української війни, а також актуальне в контексті глобального китайсько-американського протистояння.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основними джерелами дослідження стали міжнародно правові документи та окремі нормативні акти на яких базується китайсько-іранське співробітництво. Зокрема, 25-річна угода "Про стратегічне партнерство" (Всеосяжна програма співробітництва між ІРІ та КНР) 2021 р.; Спільний всеосяжний план дій (СВПД) та інші. В світлі сучасних подій дослідження особливостей розвитку відносин між КНР та ІРІ викликає значний інтерес, як у вітчизняних, наприклад Бондаренко В., яка здійснила сучасний огляд на геополітичний трикутник Китай-Іран-Росія у контексті контрбалансу сили США у регіоні Близького Сходу, так і у закордонних дослідників таких як: Мартінез М., Паргу М. Хікі Д., Лію Дж., Ву Л., які досліджували динаміку розвитку китайсько-іранських відносин, зокрема військове, економічне співробітництво.

Постановка завдання є дослідження особливостей розвитку китайсько-іранських відносин у XX-XXI столітті, що зумовлює наступні завдання статті: 1) описати основні етапи розвитку відносин між державами 2) проаналізувати основні сфери співробітництва та їх особливості;

Виклад основного тексту. Іран та Китай мають давню історію відносин, зокрема їх дипломатичні відносини встановлені 1971 р., проте їх масштаб до Ісламської революції був обмеженим. Натомість, внаслідок Ісламської Революції 1979 р. постала Ісламська Республіка Іран очолена аятолою Рухоллою Хаменеї, який проводив радикальний курс зовнішньої політики, заснований на запереченні будь-якого панування над Іраном ззовні – «Ні Схід, ні Захід» та експорті ісламської революції. При цьому КНР стала однією з перших держав, які визнали зміну влади в Ірані, конституювання Ісламської республіки Іран та встановили з нею дипломатичні зв'язки.

Поштовхом до розвитку китайсько-іранських відносин стала ірано-іракська війна 1980-1988 рр., саме КНР підтримала ІРІ, ставши основним постачальником зброї для останньої, тоді як більшість країн підтримали та зайняли сторону Іраку. Зокрема, у 1984-1986 р. Китай продав зброї Ірану прибл. на 1-2 млрд дол. США, включаючи протикорабельні ракети «земля-земля», які дали можливість Ірану контролювати судноплавство через Ормузьку протоку та морську торгівлю арабських країн Перської затоки загалом [5, p.19-21]. Після ірано-іракської війни Іран зосередився на відбудові підірваної збройним протистоянням економіки країни. Саме в цей період двосторонні економічні, зокрема, торговельні відносини стрімко зросли (вдвічі). Щобільше, до 2001 р. їх торгівля зросла ще на 55%. Так поступово Іран став основним джерело енергії для Китаю та важливим ринком збуту для нього. У наступні десятиліття Пекін повільно, але впевнено утвердився як головний партнер Ірану в торгівлі, зовнішніх та військових справах [3].

На початку 2000-х рр. китайсько-іранські співробітництво в різних сферах стрімко зростало. Цьому сприяла, внутрішньо- і зовнішньополітична ситуація. Так, 2005 р. президентом Ірану став М. Ахмадінежад, який втілював зовнішньополітичну концепцію Ірану «Політика погляду на Схід», розширюючи його відносини з РФ, КНР та іншими країнами Азії. Також, за адміністрації М. Ахмадінежада активно розвивалась ядерна програма Ірану, що отримала глобальний негативний резонанс (особливо – у США, членів ЄС та держав Близького Сходу), адже накопичення запасів збагаченого збройного урану викликало занепокоєння щодо перспектив появи в ІРІ ядерної зброї. В результаті програма збагачення збройного урану в Ірані призвела до впровадження столицями Заходу жорстких санкцій щодо Ірану, скорочення об'ємів його глобальної торгівлі та інвестицій через його ядерну програму, проте дозволило Пекіну посилити торговельні відносини з Тегераном за рахунок держав, які вийшли з іранського ринку, інвестувати у енергетичні ресурси ІРІ [1, с. 115-116].

Станом на 2007 р. Китай став важливим торговельним партнером Ірану за показниками імпорту та експорту. Згодом, ІРІ сфокусувалась на імпорті з КНР передових озброєнь та технологій їх виробництва, особливо ракетних. Адже Китай розробив кілька нових типів тактичних керованих ракет для ракетних патрульних катерів і продав їх Ірану. Зростання економічних відносин двох країн в цей період пов'язане з дією ряду торгівельних та фінансових обмежень Заходу, які підірвали економіку країни та підштовхнули її до пошуку йому альтернатив: санкціями проти Тегерану; ембарго на продаж його нафти за кордон, замороженням активів ІРІ у міжнародних банках. Своєю чергою Китай користуючись міжнародною ізоляцією Ісламської Республіки на Заході збільшив присутність на внутрішньому ринку та в енергетичній сфері Ірану [10, p. 48-51].

Наприкінці президентства М. Ахмадінеджада (2011-2013 рр.) та за І каденції Х. Роухані (2013–2016 рр.) основні зусилля Тегерану спрямовувались на переговори із США, членами ЄС, КНР та РФ щодо ядерної програми Ірану для досягнення ядерної угоди з ними. Зокрема, Китай активно підтримував переговори в рамках групи

„Р 5+1" та всебічно сприяв підписанню ядерної угоди Ірану. Зокрема завдяки цим зусиллям 14 липня 2015 р. у Відні між ІРІ, з одного боку, та групою «Р5+1» (п'ять постійних членів РБ ООН і ФРН) та ЄС, – з іншого, підписано „Спільний всеосяжний план дій" (СВПД) щодо ядерної програми Ірану [9].

Що більше, Китай доклав значних зусиль на міжнародній арені для скасування санкцій, впроваджених у рамках ООН проти Ірану, в обмін на те, що Тегеран скоротить обсяг своєї ядерної програми. Міністерство закордонних справ КНР зазначило: «Китай цінує впевненість Ірану в тому, що останній не має наміру створювати ядерну зброю, підтримує Тегеран у захисті своїх законних прав та інтересів і повністю визнає внесок Ірану в підписання Спільного всеосяжного плану дій» [9]. Пекін посідає таку позицію щодо Тегерана передовсім з огляду на власні економічні інтереси, оскільки Іран є одним із найбільших постачальників нафти та газу до Китаю. Чиновники останнього характеризують взаємини з Іраном, як «20 століть співпраці». Також, розташування ІРІ на перехресті шляхів Близького Сходу, Південної та Центральної Азії і Європи, її доступ до Перської затоки та Ормузької протоки робить цю країну важливою для Китаю, адже вона здатна сприяти інтеграції цих важливих регіонів через інфраструктурні і транспортні проєкти, спрямовані на розширення китайського політичного і економічного впливу.

Лідер КНР, Сі Цзіньпінь став І главою держави, який відвідав Іран після зняття ініційованих державами Заходу міжнародних санкцій з Тегерана. Зустріч відбулась 22 січня 2016 р. Це був перший за 14 р. державний візит глави китайської держави до Ірану. Х. Роухані – екс-президент ІРІ назвав візит історичним, "початком нової ери" у розвитку двосторонніх відносин. У рамках візиту лідери двох держав підписали близько 17 угод щодо різних сфер двостороннього співробітництва. З них особливу увагу заслуговує Угода "Про всебічне стратегічне партнерство" та 25-річна Програма "З розвитку відносин і розширення торгівлі", фактично – основа підписання ірано-китайського договору "Про всебічне співробітництво" [11].

Підписання СВПД та зняття західних санкцій з ІРІ, позитивно вплинуло на розвиток її відносин не лише з КНР, але із країнами Заходу, зокрема членами ЄС. Проте, з приходом до влади у США президента Д. Трампа – противника СВПД, риторика офіційного Вашингтона щодо ядерної та ракетної програм ІРІ змінилась. Щобільше, 8 травня 2018 р. США в односторонньому порядку вийшли з СВПД та відновили дію своїх санкцій щодо Тегерану, оскільки, за словами Д. Трампа, іранська угода була «дефектною у своїй основі» і за її допомогою Вашингтон не може запобігти появі іранської ядерної зброї за чинної структури угоди [4].

На противагу до заяв республіканського президента США, Китай же закликав міжнародне співтовариство скоординувати заходи із забезпечення цілісності цієї угоди щодо Ірану і заявив, що продовжить співпрацю з останнім, незважаючи на можливість застосування санкцій США. Підстави такої заяви КНР пояснюються тим, що, як згадувалось вище, ще до підписання ядерної угоди 2015 р., коли Іран перебував під жорстокими санкціями США та ЄС, Пекін активно співпрацював з Тегераном в економічній та енергетичній сферах, а після часткового скасування санкцій проти останнього економічна присутність КНР в Ірані лише посилилася, Китай став найбільшим торговельним партнером Ірану, і обсяги їхньої двосторонньої торгівлі зростали. Зокрема, 2017 р. іранський експорт до Китаю збільшився приблизно на 25%, а експорт Китаю до Ірану - приблизно на 20% [8] .

Окрім цього, КНР активно реалізує в Ірані інфраструктурні проєкти, наприклад, будівництво доріг, мостів, об'єктів водної, транспортної інфраструктури, побудову суден для перевезення скрапленого природного газу. Заяви китайських чиновників підтверджують, що Китай посилює співпрацю з Іраном. Саме Китай для Ірану є альтернативним ринком продажу нафти і місцем реалізації фінансових операцій на тлі невизначеного майбутнього ядерної угоди. Проте, китайські підприємства не хотіли відкрито протистояти масштабним та жорстким санкціям США, через власну вразливість до тиску останніх. Тим більше, що Вашингтон не без вагань ухвалив рішення запровадити санкції щодо китайських компаній, таких як Huawei і ZTE за ведення бізнесу з Тегераном. Тим не менше, великі китайські компанії продовжують активно діяти в Ірані і готові змінити витіснені з цього ринку європейські підприємства [3].

2021 р. обрання І. Раїсі президентом Ірану ознаменувало новий етап китайсько-іранського співробітництва, відповідно до стратегії «Погляд на Схід». Його зовнішньополітичний курс базувався на переконаності в тому, що країни Сходу, зокрема КНР і РФ, надійніші партнери Ірану, аніж держави Заходу. За посередництва Китаю 10 березні 2023 р. у Пекіні укладено угоду "Про відновлення дипломатичних зносин" між Іраном і Саудівською Аравією та взаємне відкриття їх посольств [2]. Угода ознаменувала деескалацію напруження між двома державами, яке існувало з часів Ісламської революції в Ірані. Адже Ер-Ріяд, як основний економічний партнер Пекіна та найбільший постачальник йому нафти серед держав Близького Сходу, не міг не врахувати позицію КНР з цього приводу.

Важливим здобутком двосторонніх відносин стало підписання 27 березня 2021 р. у Тегерані 25-річної угоди "Про стратегічне партнерство"

(Всеосяжної програми співробітництва) між ІРІ та КНР, Міністрами закордонних справ КНР та ІРІ – Ван І та М. Заріфом. "Відносини між двома країнами зараз досягли рівня стратегічного партнерства, і Китай прагне всебічно покращити відносини з Іраном", – зазначив міністр закордонних справ Китаю Ван І [6]. У цьому документі важливе місце посідає співпраця у військовій та економічній сферах. Участь у цьому договорі для Ірану в тому числі означає і участь у програмі Китаю «Один пояс, один шлях», ініційованої у 2010-х рр.

Також, за сприяння Пекіну, 4 липня 2023 р. Іран став дев'ятим членом Шанхайської організації співробітництва (ШОС), до якої входять Індія, Казахстан, Киргизстан, Китай, Пакистан, Росія, Таджикистан та Узбекистан. У Спільній декларації ШОС її члени закликали до «багатополярного світового порядку», затвердили «Стратегію економічного розвитку до 2030 року» та підтримали китайську ініціативу «Один пояс, один шлях» [7].

Сьогодні співробітництво Ірану та Китаю активно розвивається, перш за все, в економічні, військовій, політичній сферах що позитивно впливає на обидві країни. Однак, їх відносини не можна назвати рівними, адже Китай має набагато вигідніше геополітичне становище у сучасному світі, тоді як Іран перебуває під жорсткими економічними санкціями держав Заходу, що негативно впливає на останній та обмежує його діяльність. Тому, співробітництво з Китаєм дає можливість Ірану покращити економічну ситуацію всередині держави, передовсім через продаж першому великих об'ємів енергоресурсів за юані, котрі використовуються для закупівлі китайських товарів [12]. Також, КНР активно інвестує в будівництво інфраструктури ІРІ – нафтових родовищ (наприклад, найбільшого газоконденсатного родовища країни "Південний Парс"), залізниць, автомагістралей, портів. Своєю чергою, географічне розташування ІРІ зумовлює її стратегічно важливу роль для розвитку проекту КНР «Один пояс, один шлях», який поєднує «Економічний пояс шовкового шляху» та «Морський шовковий шлях XXI століття». Також, значний вплив Тегерану (в країнах "шиїтського півмісяця" і країнах із значною шиїтською меншиною) на Близькому Сході дозволяє Пекіну просувати власні інтереси в регіоні через Іран.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, дослідивши розвиток китайсько-іранські відносини у XX-XXI ст., можна зробити висновок про те, що з моменту встановлення дипломатичних зносин між двома державами їх співробітництво безперервно зміцнювалось і врешті-решт переросло у стратегічне партнерство. Однак, викликає питання розвиток цього партнерства в умовах глобальної системної конкуренції США та КНР і їх вплив на китайсько-американські стосунки, що становить перспективи подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко В. Сучасний огляд на геополітичний трикутник Китай-Іран-Росія у контексті контрбалансу сили США у регіоні Близького Сходу. *Науковий журнал «ПОЛІТИКУС»*. 2023. Випуск 4. С. 113–120.
2. Alsmadi F. Opportunities And Challenges Along The Path Of Saudi-Iran Relations. *Middle East Council on Global Affairs.* 2024. 19 April. URL: https://mecouncil.org/publication_chapters/opportunities-and-challenges-along-the-path-of-saudi-iran-relations/ (Last accessed: 26.09.2024).
3. Esfandiary D., Tabatabai A. M. Will China Undermine Trump's Iran Strategy? *Foreign Affairs.* 2018. 20 July. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-07-20/will-china-undermine-trumps-iran-strategy (Last accessed: 20.09.2024).
4. Finnegan C. Trump announces US withdrawing from Iran nuclear deal. *ABC News.* 2018. 08 May. URL: https://abcnews.go.com/Politics/trump-announce-us-withdrawing-iran-nuclear-deal-sources/story?id=55017606 (Last accessed: 20.09.2024).
5. Hickey D. New Directions In China's Arms For Export Policy: An Analysis of China's Military Ties With Iran. *Asian Affairs: An American Review.* 1990. V. 17, no. 1. P. 15-29.
6. Iran and China sign 25-year cooperation agreement. *Reuters*. 2021. 29 March. URL: https://www.reuters.com/article/world/iran-and-china-sign-25-year-cooperation-agreement-idUSKBN2BJ0HG/ (Last accessed: 25.09.2024).
7. Iran Becomes Full Member of Shanghai Cooperation Organization. *Foundation for Defense of Democracies.* 2023. 6 July. URL: https://www.fdd.org/analysis/2023/07/06/iran-becomes-full-member-of-shanghai-cooperation-organization/ (Last accessed: 25.09.2024).
8. Iran Exports to China Rise 25% in 2017. *FINANCIAL TRIBUNE.* 2018. 05 February. URL: https://financialtribune.com/articles/economy-business-and-markets/81519/iran-exports-to-china-rise-25-in-2017 (Last accessed: 17.09.2024).
9. Joint Comprehensive Plan of Action, Vienna, 14 July 2015: Letter dated 16 July 2015 from the Permanent Representative of the United States of America to the United Nations addressed to the President of the Security Council. UN Security Council. URL: https://undocs.org/en/S/2015/544 (Last accessed: 16.09.2024).

10. Liu J., Wu L. Key Issues in China-Iran Relations. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*. 2010. Vol 4. № 1. P. 40–57.

11. Martinez M. Chinese President bolsters ties with Iran on his first Mideast tour. *CNN.* 2016. 23 January. URL: https://edition.cnn.com/2016/01/23/world/chinese-president-xi-jinping-iran-mideast-tour/index.html (Last accessed: 26.09.2024).

12. Pargoo M. What Does Iran Really Think of China? *The Diplomat.* 2018. 07 November. URL: https://thediplomat.com/2018/11/what-does-iran-really-think-of-china (Last accessed: 16.09.2024).

УДК 32.019.5(=411.21+569.4)

РОЛЬ МЕДІА-РЕСУРСІВ ЯК ІНСТРУМЕНТА ПРОПАГАНДИ В КОНТЕКСТІ ІЗРАЇЛЬСЬКО-ПАЛЕСТИНСЬКОГО КОНФЛІКТУ

THE ROLE OF MEDIA RESOURCES AS A PROPAGANDA TOOL IN THE CONTEXT OF THE ISRAELI-PALESTINIAN CONFLICT

Климчук І.І.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

Бойко В.М.,
студент ІІ курсу факультету міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

Пропаганда завжди відігравала важливу роль в арабо-ізраїльському конфлікті, але сьогодні її вплив посилився завдяки розвитку інформаційних технологій та соціальних медіа. Ізраїль та угрупування ХАМАС активно використовують медіа для формування громадської думки, поширюючи дезінформацію. Це ускладнює доступ до об'єктивних даних і перетворює пропаганду на потужний зовнішньополітичний інструмент, що виливається у свідоме маніпулювання цільовими аудиторіями у когнітивній сфері.

Мета статті полягає у визначенні ролі медіа-ресурсів як інструмента пропаганди у ізраїльсько-палестинському конфлікті 2023-2024 років та їхній вплив на міжнародну спільноту та громадську думку всередині країн. Проаналізовано сучасні методи пропаганди ХАМАСу та Ізраїлю. Встановлено, що угрупування використовувало соціальні медіа та тактику «живих щитів» для пропаганди, тоді як Ізраїль активно залучав ЗМІ та інфлюенсерів для покращення свого іміджу і демонстрації ХАМАСу як терористичної організації. Водночас виявлено, що в перші години після атак на Ізраїль, близько 90% інформації надходило від угрупування, що забезпечило йому значну інформаційну перевагу. Досліджено, що соціальні медіа, такі як Telegram, Facebook, Instagram та TikTok, стали основним джерелом інформаційної кампанії ХАМАСу. Також з'ясовано, що ХАМАС активно використовував ізраїльських дітей для поширення пропагандистських відео у соціальних мережах.

З іншого боку, встановлено, що Ізраїль організовував візити міжнародних журналістів до місць атак, щоб продемонструвати масштаби жорстокості ХАМАСу, а також активно висвітлював гуманітарні зусилля, такі як доставка допомоги та транспортування палестинських дітей до ізраїльських лікарень. Це сприяло створенню позитивного образу країни у міжнародному співтоваристві. Крім того, Ізраїль використовував соціальні мережі для поширення відео, які висвітлювали ХАМАС як терористичну організацію. Зокрема, виявлено, що Ізраїль вдавався до підкупу відомих інфлюенсерів для підтримки своєї позиції.

Ключові слова: пропаганда, ізраїльсько-палестинський конфлікт, соціальні-медіа, ХАМАС, Ізраїль, Палестина.

Propaganda has always played an important role in the Arab-Israeli conflict, but today its influence has been amplified by the development of information technology and social media. Israel and Hamas actively use the media to shape public opinion by spreading disinformation. This complicates access to objective data and turns propaganda into a powerful foreign policy tool that deliberately manipulates target audiences in the cognitive sphere.

The article aims to determine the role of media resources as a propaganda tool in the Israeli-Palestinian conflict of 2023-2024 and their impact on the international community and public opinion within countries. The author analyses modern methods of Hamas and Israeli propaganda. It is established that the group used social media and human shield tactics for propaganda, while Israel actively engaged the media and influencers to improve its image and demonstrate Hamas as a terrorist organization. At the same time, it was found that in the first hours after the attacks on Israel, about 90% of the information came from the group, which provided it with a significant information advantage. It has been shown that social media such as Telegram, Facebook, Instagram, and TikTok have become the main source of Hamas' information campaign. It was also found that Hamas actively used Israeli children to disseminate propaganda videos on social media.

On the other hand, it was found that Israel organized visits by international journalists to the sites of attacks to demonstrate the extent of Hamas's brutality, and actively covered humanitarian efforts, such as the delivery of aid and the transport of Palestinian children to Israeli hospitals. This helped to create a positive image of the country in the international community. In addition, Israel has used social media to disseminate videos that portray Hamas as a terrorist organization. In particular, it was found that Israel resorted to bribing well-known influencers to support its position.

Key words: propaganda, Israeli-Palestinian conflict, social media, Hamas, Israel, Palestine.

Постановка проблеми. Пропаганда завжди відігравала важливу роль в арабо-ізраїльському конфлікті, проте сьогодні її вплив посилився завдяки розвитку інформаційних технологій та соціальних медіа. Сучасні платформи, такі як Telegram, X та Tik Tok, дозволяють миттєво поширювати інформацію, часто без належної перевірки її достовірності. Це успішно використовують обидві сторони конфлікту у своїх пропагандистських кампаніях.

Початок нової фази конфлікту у 2023 році ще більше підкреслив важливість медіа-ресурсів у формуванні громадської думки. Ізраїль та ХАМАС активно використовують пропагандистські тактики, підсилюючи напруженість та ускладнюючи доступ до об'єктивної інформації. Численні протести за підтримку Палестини продемонстрували зміну наративів на користь ХАМАС та легкість проникнення дезінформації у суспільну свідомість.

Значення пропаганди в ізраїльсько-палестинському конфлікті вже вийшло далеко за межі внутрішньополітичних процесів. Вона стало потужним зовнішньополітичним інструментом інформаційного впливу, який сторони активно використовують для досягнення своїх цілей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опрацьовані нами наукова література та джерела складаються із публікацій інтернет видань, аналітичних центрів та мас-медіа, які висвітлюють роль медіа-ресурсів як інструмента пропаганди у ізраїльсько-палестинському конфлікті. Встановлено, що пропагандистське тло даного конфлікту викликає значний інтерес серед дослідників, однак більшість джерел походять з медіа-ресурсів, що вказує на недостатнє висвітлення даної тематики з наукової точки зору.

Постановка завдання. Дослідити роль медіаресурсів як інструмента пропаганди у ізраїльсько-палестинському конфлікті 2023-2024 років та їхній вплив на громадську думку.

Виклад основного матеріалу. За кілька годин після того, як палестинське бойове угруповання ХАМАС здійснило напад на Ізраїль 7 жовтня 2023 року, шквал дезінформації, пов'язаної з конфліктом, накрив соціальні мережі та веб-сайти, охопивши інформаційний простір. Вже з перших днів конфлікту було зрозуміло, що Ізраїль програє в інформаційному плані. Заголовки міжнародних ЗМІ демонстрували неоднозначну реакцію на інформаційну політику країни. Замість висвітлення співчуття ізраїльському народові, як цього очікував Ізраїль, звучали абсолютно протилежні погляди, які згодом вилилися у практичні дії.

Наприклад, протягом перших трьох тижнів бойових дій було зафіксовано близько 4200 демонстрацій, пов'язаних з конфліктом, у майже 100 країнах, що становить 38% від усіх демонстрацій, зареєстрованих у світі [7]. Так, в Італії тисячі прихильників Палестини пройшли маршем, вимагаючи припинення геноциду проти палестинців. Близько 4 000 людей зібралися в Римі, висловлюючи солідарність з гаслами, що засуджують Ізраїль, називаючи його «вбивцею» і «терористом». Деякі протестувальники також виступили проти прем'єр-міністра Джорджи Мелоні і правого коаліційного уряду, звинувачуючи їх у підтримці Ізраїлю [2].

Згідно з даними ACLED (Armed Conflict Location & Event Data, Дані про місця збройних конфліктів та події)[1], пропалестинські демонстрації за участю студентів у Сполучених Штатах зросли майже втричі з 1 по 26 квітня 2024 р. порівняно з березнем [5]. До того ж, у жовтні у Північній Африці відбулося понад 600 демонстрацій, пов'язаних з ізраїльсько-палестинським конфліктом. Численні політичні, студентські та релігійні групи мобілізувалися на підтримку Палестини і засудження дій Ізраїлю, часто збираючись у мечетях після п'ятничної молитви або біля посольств країн, які вважаються прихильними Ізраїлю. Демонстрації залишалися в переважній більшості мирними, і лише в менш ніж 2% випадків повідомлялося про насильство або пошкодження майна [10].

Чому міжнародна реакція на ізраїльсько-палестинським конфлікт виявилася негативною до Держави Ізраїль? У перші години після атаки, близько 90% інформації походила безпосередньо від ХАМАСу, а не від офіційних ізраїльських джерел. Ця терористична організація активно використовувала соціальні медіа для розповсюдження великої кількості відео та зображень з місця подій. Саме це і стало їх стратегічною перевагою. До того ж, протягом перших двох днів (7 і 8 жовтня) був проведений аналіз двох мільйонів дописів, пов'язаних із Газою, на платформах соціальних мереж, таких як Facebook, Instagram, TikTok і X. Виявилося, що кожен четвертий профіль був фальшивим. Із 162 000 проаналізованих профілів близько 40 000 були фіктивними прохамасівськими обліковими записами. Багато з цих облікових записів були неактивними протягом року, перш ніж їх було знову активовано 7 жовтня 2023 року [1].

Загалом ХАМАС заборонений у Facebook, Instagram, TikTok, YouTube і соціальній мережі X, раніше відомій як Twitter. Проте багато його відео було перепубліковано на X, який, на думку деяких експертів, не поспішає їх видаляти. Також угруповання публікує свої найжорстокіші відео та екстремістські повідомлення безпосередньо в Telegram, де воно мало турбується про те, що їх видалять, і де кількість його аудиторії стрімко зросла. Наприклад, кількість підписників військового крила бригади «Ізздедін аль-Кассам» зросла з 200 000 до понад 700 000 після нападу [4].

Стратегія ХАМАС у соціальних мережах почала діяти ще два роки тому під час 11-денної війни з Ізраїлем. На той час одним з п'яти найпопулярніших хештегів, що з'явилися у світі під час конфлікту, був #IsraeliCrimes. Цей хештег був розкручений розгалуженою мережею ботів і фейкових акаунтів. З того часу, ці акаунти продовжують розповсюджувати антисемітські повідомлення.

[1] Незалежна, неупереджена, міжнародна неприбуткова організація, що збирає дані про насильницькі конфлікти та протести в усіх країнах і територіях світу.

До того ж, ХАМАС має офіс зі зв'язків з громадськістю і керує медіа-групами, такими як Al-Aqsa TV - розважально-пропагандистською мережею, що базується в Газі і транслюється через супутник і Інтернет [4].

Після тижня шоку і обурення, викликаних вбивством понад 1400 ізраїльтян 7 жовтня, терористичному угрупованню необхідно було змінити тактику. Вибух в арабській лікарні Аль-Ахлі на півночі Гази дав можливість завоювати світову симпатію і підштовхнути союзників і прихильників ХАМАСу до нападу на Ізраїль словом і зброєю. Провідні новинні агентства по всьому світу розповсюджували повідомлення ХАМАС про ракетний удар Ізраїлю, в результаті якого загинули сотні палестинців у лікарні.

Завоювання симпатій західної громадськості стало ключовим елементом політичної стратегії ХАМАСу. Однак слід зазначити, що тактика тероризування ізраїльтян заплямувала репутацію ХАМАСу, ускладнивши його кампанію із завоювання симпатій іноземної громадськості.

Ще однією важливою частиною стратегії ХАМАС щодо завоювання симпатій було використання «живих щитів», що підтверджено у звіті НАТО за червень 2019 року [3]. Діючи в цивільних районах, ХАМАС змушувало Ізраїль ризикувати, вбиваючи палестинських некомбатантів, щоб захистити своїх громадян. Коли вбивали палестинців, ХАМАС отримував перевагу у своїй інформаційній війні проти Ізраїлю. Під час бойових дій, після ізраїльських попереджень залишити ті частини Гази, по яких Ізраїль мав намір завдати удару, ХАМАС заборонив палестинцям евакуюватися зі своїх домівок та перекрив дороги, щоб цивільні залишалися поблизу об'єктів ХАМАС.

Дезінформація та пропаганда відіграли важливу роль у стратегії ХАМАСу під час нападу 7 жовтня 2023 р. Терористичне угрупування використовувало зображення своїх успіхів, щоб залякати ізраїльтян і продемонструвати психологічну перевагу.

Втім, тактичний успіх ХАМАСу в його нападі на Ізраїль став піар-катастрофою для бренду терористичного угруповання. Відео та фотографії нападу спростували колишній імідж ХАМАС як поміркованої сили, що бореться за справедливість. Як наслідок, ця терористична організація розпочала скоординовану дезінформаційну операцію, щоб відновити свою репутацію. Одним із методів, який активно застосувався, було применшення варварства своїх нападів. Як повідомляє BBC, деякі користувачі соціальних мереж стверджували, що кадри, на яких ХАМАС захоплює заручників, були постановочними, щоб очорнити палестинську справу [11]. Деякі офіційні представники ХАМАСу категорично заперечували, що його бойовики вбивали цивільних, стверджуючи, що їхні дії були спрямовані виключно проти військових. Однак, наявні відеозаписи та захоплені документи організації свідчать, що саме це було їхнім наміром. ХАМАС також намагався пом'якшити свій імідж, поширюючи відео, на яких його бойовики звільняють жінок і дітей-заручників, або втішають і тримають на руках ізраїльських дітей.

Якою б непереконливою здавалася дана пропаганда на Заході, Гайт аль-Омарі - колишній радник Палестинської влади, яку підтримує Захід, і давній противник ХАМАСу вважає, що такі відеозаписи переконали багатьох арабів, що бійці угруповання, на відміну від ІДІЛ, «гуманні та поважають ісламські закони війни». Він додав: «Це викликало резонанс в усьому арабському світі. Тепер ви бачите ХАМАС не лише в ЗМІ, але й у більшості арабських ЗМІ в Йорданії, Єгипті та Північній Африці. Домінуючим наративом став наратив ХАМАСу» [6].

ХАМАС також намагався поширювати дезінформацію, стверджуючи, що він дбайливо ставиться до іноземних заручників. Однак під час своїх нападів ХАМАС вбив або захопив у полон людей з майже 30 країн світу [9].

Телеканал Al Jazeera, який є власністю катарської влади, відіграв ключову роль у розповсюдженні позитивної інформації про ХАМАС. При пошуку інформації про конфлікт між Ізраїлем та ХАМАСом, статті від Al Jazeera часто опинялися серед лідерів пошукових запитів. Телеканал, який має більше камер у Газі, ніж будь-яка інша новинна агенція, неодноразово транслював кадри з тілами, що опинилися під завалами, та зі скорботними батьками, які тримали на руках загорнутих у савани дітей. Ведучі та репортери телеканалу використовували лексику, якій надає перевагу ХАМАС, говорячи про «бійців опору», що воюють проти «окупаційної армії».

Ваель аль-Дахдух, керівник бюро Al Jazeera, транслював численні зіткнення між Ізраїлем та ХАМАС, при цьому його репортажі час від часу отримували схвалення від лідерів угруповання за висвітлення їхньої точки зору [6].

Таким чином, ХАМАС повністю усвідомлює, що інформація - це зброя, і буде продовжувати наносити удари по Ізраїлю в медіапросторі. Вкладаючи невеликі інвестиції в інформаційні операції, терористичне угрупування може забруднювати медіапростір простір суперечливими розповідями, поширюючи дезінформацію.

У сучасному світі, де інформаційні війни стають все більш актуальними, пропаганда перетворюється на важливий інструмент у міждержавних конфліктах. Враховуючи необхідність ведення боротьби не лише на фронті, але й у медіапросторі, Ізраїль розробив всебічну стратегію пропаганди, яка помітно відрізняється від методів, що

використовує ХАМАС. Терористичне угрупування переважно вдається до чорної пропаганди, яка полягає у розповсюдженні явно фальшивої інформації для дискредитації опонента. Ізраїль, у свою чергу, застосовує більш розгалужений підхід, який включає в себе чорну, сіру та білу пропаганду.

Через три дні після нападу 7 жовтня ізраїльські чиновники привезли групу міжнародних журналістів до кібуци Кфар-Аза, де бойовики ХАМАСу вбили понад 50 осіб. Це місце все ще було повсюди вкрите трупами. Військові офіцери завели репортерів у заплямовані кров'ю будинки, деякі з яких все ще були заповнені понівеченими тілами та обгорілими останками спалених жертв.

ЦАХАЛ ніколи раніше не дозволяв ЗМІ без обмежень досліджувати місце терористичної атаки, коли бої точилися лише за кілька миль від нього. Цей крок був частиною стратегії, спрямованої на створення підґрунтя для війни за допомогою «хасбара» - ізраїльського терміну для публічної адвокації. На івриті це означає «пояснювати». Ізраїль акцентував увагу світової спільноти на подіях, що відбулися 7 жовтня, як на ключовому аргументі для роз'яснення своєї військової стратегії перед все більш скептично налаштованою громадськістю. Через соціальні мережі, на проізраїльських мітингах солідарності та під час приватних зустрічей з політиками, журналістами та бізнес-лідерами, офіційні особи підкреслювали, що масове вбивство є незабутньою трагедією в єврейській історії. Вони наголошували, що чисте варварство, яке включало зґвалтування та каліцтво жінок і вбивство немовлят, є однією з причин рішучості Ізраїлю ліквідувати ХАМАС.

Зрозумівши, що графічні кадри з Гази випереджають різанину 7 жовтня, ЦАХАЛ почав показувати відеоматеріали нападу ХАМАСу, які були зафіксовані ізраїльськими системами безпеки, зокрема журналістам у Тель-Авіві, офіційним особам у посольствах і консульствах по всьому світу. Армія оборони Ізраїлю також ініціювала кампанію з популяризації своїх гуманітарних зусиль, таких як надання дозволу на доставку допомоги в Газу та транспортування хворих немовлят до ізраїльських лікарень.

Ізраїльські урядові та військові канали в соціальних мережах публікували відео, рекламу та графіку, які висвітлювали розповсюдження листівок арабською мовою, телефонних дзвінків і текстових повідомлень, що попереджали цивільних осіб покинути певні райони. В одному TikTok відео ЦАХАЛ опублікував необроблені кадри, на яких видно, як офіцери вирішили відкласти нанесення удару по цілі через велику кількість людей, у тому числі дітей, на місці. ЦАХАЛ найняв резервістів і медіа-експертів, подвоївши свою міжнародну прес-службу, яка спілкується 14 мовами. Інші підрозділи, такі як Директорат національної публічної дипломатії, залучили нових речників, щоб допомогти донести свою думку до світу.

Ізраїль прагнув здобути підтримку, вдаючись до різних стратегій, включно з підкупом. Так, у TikTok користувачеві YourFavoriteGuy (3,2 мільйона підписників) запропонували 5000 доларів за публічну підтримку Ізраїлю. Він відмовився і опублікував відео про спробу підкупу, але TikTok видалив цей пост. Він опублікував його знову, сказавши: «Я знаю, що я далеко не єдиний інфлюенсер, який зараз отримує подібні листи і пропозиції». Його оригінальне відео містило коментарі інших творців контенту, які отримали подібні пропозиції, іноді від тієї ж групи [1].

Ще однією складовою стратегії Ізраїлю було твердження, що у нього є законна потреба атакувати цивільні об'єкти. Найбільшого резонансу це набуло 15 листопада, коли Ізраїль здійснив атаку на лікарню Аль-Шіфа. Влада країни стверджувала, що кабінет міністрів воєнного часу провів кілька засідань, перш ніж дати зелене світло, адже він мав бути впевнений, що лікарня використовується як контрольний центр для терористів.

Після того, як ЦАХАЛ захопив лікарню, вони почали знімати відео в тунелях, де офіцери показували глядачам докази, зокрема зброю і вибухівку, які нібито залишили бойовики ХАМАС. Пізніше ЦАХАЛ виклав свою позицію в соціальних мережах, звернувшись безпосередньо до аудиторії, яку найбільше обурила ізраїльська військова кампанія. Американські чиновники погодилися, що тунелі використовувалися для командування і контролю ХАМАС. За результатами перевірки BBC Verify, виявилося, що відео, зроблене ЦАХАЛом, було відредаговано, що суперечило заявам. До того ж, запис був зроблений до прибуття журналістів, яким пізніше показали зброю. Також кількість зброї в сумці за МРТ-сканером подвоїлася до моменту прибуття кореспондента BBC [1].

Іншим аспектом стратегії була спроба змусити світ ідентифікувати себе з жертвами ХАМАСу. «Уявіть, що це вашу бабусю викрадають з дому і виставляють на парад терористів», - закликав ізраїльський акаунт у соціальних мережах у відеоролику, опублікованому 7 листопада. В іншому ролику, розіграному акторами, показано жінку, яка намагається повідомити про сексуальне насильство з боку бойовиків ХАМАС, проте міжнародне співтовариство зустрічає її з байдужістю. Міністерство закордонних справ Ізраїлю заплатило понад 2 мільйони доларів за рекламу в Інтернеті, що містила кадри нападу 7 жовтня [8].

Кампанії в соціальних мережах розпочалися невдовзі після того, як бойовики ХАМАС вбили

понад 1200 і викрали майже 200 осіб під час нападу на Ізраїль. Натомість ізраїльські військові відповіли облогою сектора Газа, в результаті чого загинуло понад 2330 палестинців [3].

У зв'язку з погіршенням ситуації в Газі, де понад два мільйони палестинців опинилися у складних умовах, західні держави почали збільшувати тиск на Ізраїль, закликаючи до стриманості та дотримання норм гуманітарного права.

Через тиждень Міністерство закордонних справ Ізраїлю розмістило 30 рекламних оголошень, які, згідно з даними платформи X, переглянули понад 4 мільйони разів. Платні відео та фото, які почали з'являтися 12 жовтня, були орієнтовані на дорослих старше 25 років у Брюсселі, Парижі, Мюнхені та Гаазі. Реклама зображувала ХАМАС як жорстоку терористичну групу, подібну до «Ісламської держави». В ній демонструвалися масштаби і види насильства до яких вдавалося угрупування. Інше платне відео, розміщене на X, з текстом, що чергується між ІДІЛ і ХАМАС, містило тривожні кадри, які поступово прискорювалися, поки назви двох терористичних організацій не зливалися в одне ціле. «Світ переміг ІДІЛ. Світ переможе ХАМАС», - такими словами закінчувалася реклама [8].

Міністерство закордонних справ Ізраїлю опублікувало на YouTube понад 75 різних рекламних роликів. Вони були спрямовані на глядачів у західних країнах, включаючи Францію, Німеччину, США і Великобританію. В одній рекламі під назвою «Немовлята не можуть прочитати текст у цьому відео, але їхні батьки можуть», на тлі веселки звучала колискова, а екраном пролітав єдиноріг. Реклама закликала глядачів поспівчувати тим, чиї діти загинули під час нападу на Ізраїль.

Ізраїль значною мірою орієнтується на Європу, намагаючись заручитися її підтримкою. Близько 50 відеороликів англійською мовою були спрямовані на країни ЄС, тоді як глядачам у США і Великобританії було показано 10/13 роликів відповідно [8].

Ізраїлю також довелося зіткнутися з власними помилками. 17 жовтня провідні новинні організації повірили ХАМАСу, що вибух біля лікарні стався внаслідок ізраїльського авіаудару. Згодом американська та ізраїльська розвідки почали стверджувати, що вибух стався від неправильно випущеної ракети палестинської організації «Ісламський джихад». Цей інцидент виправдав Ізраїль. Офіційні ізраїльські ЗМІ поширили відео, на якому видно, як ракета летить з Гази в бік Ізраїлю, а згодом різко падає в повітрі назад у місто Газа. Однак дане відео було знято в серпні 2022 року.

Аналітики вважають, що розміщення Ізраїлем неправдивого або спірного контенту підірвало довіру до поширюваної ним інформації. Відео, опубліковане арабським обліковим записом Ізраїлю, яке нібито показує палестинську медсестру, яка засуджує ХАМАС за захоплення лікарні Аль-Шіфа, було широко висміяно через дивний акцент, театральний реквізит і заздалегідь написані тези ЦАХАЛу. Незабаром його було видалено. Офіційні ізраїльські акаунти також розміщували фото і відео, на яких, як вони стверджували, палестинські актори симулювали поранення, а насправді це були кадри зі старого ліванського фільму.

На тлі падіння міжнародної підтримки Ізраїлю виникає важливе питання: яка сторона виграє битву за прихильність до себе з боку світової громадськості? Згідно з опитуванням, проведеним Університетом Меріленд та компанією Ipsos, кількість американців, які хочуть, щоб США стали на бік Ізраїлю, знизилася з 43% у жовтні до 37% у листопаді [3]. Після того, як десятки тисяч протестувальників вийшли на вулиці європейських столиць, деякі з найвидатніших лідерів думок відмовилися від повної підтримки ізраїльської кампанії, а президент Франції Еммануель Макрон закликав Ізраїль припинити бойові дії.

Висновки. Таким чином, нова фаза арабо-ізраїльського конфлікту продемонструвала потужний вплив пропаганди, зокрема через різні медійні майданчики. Встановлено, що угрупування ХАМАС активно використовує соціальні медіа та тактику «живих щитів» для пропаганди, тоді як Ізраїль залучає ЗМІ та інфлюенсерів для покращення свого іміджу і демонстрації палестинського руху опору як терористичної організації. Війна між Ізраїлем і ХАМАС привернула велику увагу в соціальних мережах, де користувачі таких платформ, як Twitter/X, Tik Tok та Instagram розпочали паралельно публікувати пости і відео про свої погляди на даний конфлікт. Ми переконалися, що обидві сторони однаково поширювали багато контенту в соціальних мережах, які вплинули на сприйняття громадськістю даного конфлікту. Це пов'язано з поєднанням алгоритмізованої курації контенту та дезінформацією. Також спостерігається зниження довіри до основних новинних агентств, що підштовхує людей до пошуку інформації в альтернативних інтернет-джерелах і соціальних мережах. Важливо наголосити, що велика кількість інформації, в тому числі дезінформації, на таких платформах, як X (раніше відома як Twitter), ускладнює користувачам можливість відрізнити факти від вигадок. Таким чином, свідоме маніпулювання цільовою аудиторією у когнітивній сфері в контексті даного конфлікту вилилося у чергову «гібридну» загрозу сьогодення. Адже існують певні верстви громадян, які вагаються у своїй позиції, самооцінці та здатності довіряти урядам, а - це найкращий спосіб послабити західні суспільства з точки зору національної ідентичності, патріотизму та стійкості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Akerman I. Misinformation, censorship, and propaganda: The information war on Gaza. *WIRED Middle East*. URL: https://wired.me/business/social-media/gaza-social-media-war-palestine/ (дата звернення: 14.05.2024).

2. Cetin Z. Pro-Palestinian protests continue across Europe. *Anadolu Ajansı*. URL: https://www.aa.com.tr/en/europe/pro-palestinian-protests-continue-across-europe/3216966 (дата звернення: 14.09.2024).

3. Cortellessa E., Bergengruen V. Inside the Israel-Hamas Information War. *TIME*. URL: https://time.com/6549544/israel-and-hamas-the-media-war/ (дата звернення: 16.09.2024).

4. Harwell D., Dwoskin E. Hamas turns to social media to get its message out – and to spread fear. *Washington Post*. URL: https://www.washingtonpost.com/technology/2023/10/18/hamas-social-media-terror/ (дата звернення: 16.09.2024).

5. Ho B., Doyle K. Pro-Palestine US Student protests nearly triple in April | ACLED Brief. ACLED. URL: https://acleddata.com/2024/05/02/pro-palestine-us-student-protests-nearly-triple-in-april-acled-brief/ (дата звернення: 14.09.2024).

6. Kirkpatrick D. D., Rasgon A. The Hamas propaganda war. *The New Yorker*. URL: https://www.newyorker.com/news/news-desk/the-hamas-propaganda-war (дата звернення: 14.09.2024).

7. Lay T., Murillo C. Infographic: global demonstrations in response to the Israel-Palestine conflict. *ACLED*. URL: https://acleddata.com/2023/11/07/infographic-global-demonstrations-in-response-to-the-israel-palestine-conflict/ (дата звернення: 14.05.2024).

8. Martin L., Goujard C., Fuchs H. Israel floods social media to shape opinion around the war. *POLITICO*. URL: https://www.politico.eu/article/israel-social-media-opinion-hamas-war/ (дата звернення: 19.09.2024).

9. May D., Stradner I. The Hamas disinformation campaign against Israel is also brutal. *FDD*. URL: https://www.fdd.org/analysis/2023/10/22/the-hamas-disinformation-campaign-against-israel-is-also-brutal/ (дата звернення: 16.09.2024).

10. Serwat L. Regional overview: Africa | October 2023. ACLED. URL: https://acleddata.com/2023/11/08/regional-overview-africa-october-2023/#graphic (дата звернення: 14.09.2024).

11. Spring M. Who's behind Israel-Gaza disinformation and hate online? *BBC Home - Breaking News, World News, US News, Sports, Business, Innovation, Climate, Culture, Travel, Video & Audio*. URL: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-67114313 (дата звернення: 14.09.2024).

УДК 327.5-047.44(4-6 ЄС)

МЕТОДОЛОГІЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО АНАЛІЗУ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

IINSTITUTIONAL ANALYSIS METHODOLOGY FOR CROSS-BORDER COOPERATION IN THE EUROPEAN UNION

Лендьел М.О.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

У статті проаналізовано методологічне підгрунття для аналізу діяльності інститутів транскордонного співробітництва на внутрішніх та зовнішніх кордонах Європейського Союзу. Опрацювання та систематизація оприлюднених, починаючи з 1950-х років досліджень про теоретико-методологічні аспекти дослідження транскордонної співпраці в Європі дає підстави для висновку про відсутність цілісного підходу до аналізу його інституційної складової, зокрема тої, яка на практиці сформувалися у ЄС станом на 2024 рік.

Зроблено висновок, що визначальними для інституційного дизайну структур транскордонного співробітництва є політичні фактори, оскільки саме адміністративно-територіальний устрій межуючих країн, політичні конфігурації владних інститутів, діючих вздовж кордону, .інші подібні чинники визначають інтенсивність та оформлення взаємодії у транскордонні. Систематизація політичних факторів була здійснена експертами Ради Європи, однак у статті були запропоновані новітні безпекові та політичні чинники, які є вагомими для транскордонного співробітництва.

Для інституційного аналізу сучасним дослідникам важливо використовувати методики, які розрізняють юридичні форми оформлення структур транскордонного співробітництва та організаційні формати. Даний підхід був запропонований експертною групою А. Ноферіні і доповнений у даній статті, враховуючи специфіку транскордонних процесів у Центральній Європі.

Для валідних досліджень важливо систематизувати чинники, які впливають на ефективність транскордонного співробітництва у розумінні результативності щодо досягнення визначених на політичному рівні завдань. Окрім типових критеріїв, оприлюднених А. Дура, А. Ноферіні, потрібно додати ті, що вважають факторами та/чи критеріями «успіху» спроможність залучати кошти з програм та фондів ЄС, формувати та реалізовувати стратегії розвитку, спільну ідентичність.

У подальших розвідках, зокрема реалізованих на підставі емпіричного матеріалу транскордоння у регіоні Центральної Європи необхідно апробувати та доповнити запропоновану у даній статті методологію інституційного аналізу.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, транскордоння, інститути транскордонного співробітництва, Єврорегіони, Європейські об'єднання територіального співробітництва. Європейський Союз

The article analyzes the methodological basis for analyzing the activity of institutions of cross-border cooperation on the internal and external borders of the European Union. Studies that have been written since the 1950s about the theoretical and methodological aspects of studying cross-border cooperation in Europe have been analyzed and put into groups. This systematization show that there is no comprehensive approach to studying the institutional part of this topic, especially the one that is being used in the EU as of 2024.

It was concluded that political factors are decisive for the institutional design of cross-border cooperation structures, since it is the administrative-territorial structure of bordering countries, political configurations of power institutions operating along the border, and other similar factors that determine the intensity and design of cross-border cooperation. Systematization of political factors was carried out by Council of Europe's experts, however, the article proposed the latest security and political factors that are important for cross-border cooperation.

For institutional analysis, it is important for modern researchers to use methods that distinguish legal forms of cross-border cooperation structures and organizational formats. Taking into account the particulars of cross-border processes in Central Europe, A. Noferini's expert group proposed this strategy and supplemented it in this article.

For valid research, it is imtoortant to systematize the factors that influence the effectiveness of cross-border cooperation in understanding the effectiveness of achieving the goals defined at the political level. In addition to the typical criteria published by A. Dura and A. Noferini, it is necessary to add those that consider the ability to attract funds from EU programs and funds, form and implement development strategies, and common identity as factors and/or criteria of "success".

It is important to test and add to the institutional analysis method suggested in this article in future research, especially when using cross-border data from the Central Europe region.

Key words: cross-border cooperation, borderland, cross-border cooperation institutions, Euregions, European Groupings of Territorial Cooperation,

Постановка проблеми. Транскордонне співробітництво є одним з основних інструментів сприяння інтеграції країн-кандидатів на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС), місцевій та регіональній демократії, збалансованому соціально-економічному розвитку прилеглих до кор-

дону території та гарантування регіональної безпеки. Незважаючи на виникнення цього явища ще у 1950-х роках та його присутність у відносинах між майже усіма країнами континенту – не лише членами ЄС, але й учасницями Ради Європи (далі – РЄ), – його інституційна типологізація не є достатньо виробленою. Ця ситуація, що склалася в *state of art* є частково виправданою. Інститути та практики транскордонного співробітництва, що сформувалися за відмінних історико-політичних умов є такими, що також враховують політико-правові, соціально-економічні, етнокультурні відмінності між різними територіальними ареалами Європи, включно особистих (ідеологічних, технократичних, ментальних) характеристик політичних лідерів, залучених у ці процеси, а, отже, можуть сприйматися як унікальні. З іншого ракурсу – відсутність узагальненого у форматі термінології, концепцій, типологізацій, критеріїв та інших методологічних інструментів багаторічного досвіду транскордонного співробітництва заважає підвищенню рівня його ефективності. Адже, незважаючи на унікальність кожного прикладу чи інституалізованої форми транскордонного співробітництва, за умови існування належної методологічної основи є можливим виділити інституційні ознаки та моделі діяльності, які підвищують шанси досягнення бажаного результату у різних політико-адміністративних та просторових умовах.

Ще більше такий методологічний інструментарій має прикладну значущість для країн-кандидатів на вступ до ЄС – представниць Західних Балкан, Молдови та України, – які у контексті переговорів та інтеграції в рамках діючих угод про асоціацію є зацікавленими в ефективному територіальному співробітництві для залучення ресурсів з європейських програм та фондів. Подекуди регіональні та місцеві органи влади, інші учасники співпраці по різні боки кордону не мають чітких орієнтирів – оптимальних інституційних форм, переліку доцільних сфер докладення спільних зусиль, доступних ресурсів – для налагодження співпраці, що веде до втрати часу, подекуди повторення помилок, допущених раніше учасниками транскордонного співробітництва в інших регіонах ЄС і. на жаль, подекуди до розчаруванні в його потенціалі.

Одним із теоретичних викликів, реагування на який би мало позитивну значущість і для практиків транскордонної співпраці є з'ясування підходів, за допомогою яких можна систематизувати інституційні форми транскордонного співробітництва у Європі та оцінити їх ефективність у досягненні задач, які ставлять перед собою ініціатори співпраці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці XX століття популярності у науковій літературі набули поняття "*пограниччя, прикордоння", "транскордоння*», що пояснюється переходом від парадигми розвитку в контексті функціонування національних держав до моделей детериторіалізації, денаціоналізації та глобалізації. Не зосереджуючись на систематизації змісту усіх згаданих вище термінів, обираємо як найбільш відповідний для потреб даного дослідження концепт «*транскордоння*» *(*англ. *borderland).* яке позначаємо як контактну зону між прикордонними сусідніх держав, ареал формування спільних інститутів та соціально-політичні практики. При тім, погоджуємося з С. Коч, що транскордоння є соціально-політичною та ментальною конструкцією, яка виходить за межі класичного концепту *«держава – нація – територія"* [4].

Знову ж таки не концентруючи дослідницькі зусилля навколо аналізу та систематизації всього різноманіття концепцій транскордонного співробітництва використаємо запропоноване РЄ як таке, що є ефективним інструментом для аналізу його політичних аспектів. Отже, термін «*транскордонне співробітництво»* (англ. *cross-border cooperation)* використовуємо для означення процесу побудови і розвитку добросусідських відносин між владними інститутами та іншими зацікавленими акторами по різні боки кордону з метою подолання і попередження спільних проблем та стимулювання гармонійного розвитку межуючих громад, районів і регіонів [10]**.**

Експерти РЄ, яка є творцем міжнародно-правових рамок для розвитку транскордонного співробітництва, систематизатором успішних інституційних форм та практик вважають, що цей процес *per se* є позбавленим владної політики, оскільки не має на меті стимулювати передачу повноважень від загальнонаціональних до місцевих/регіональних владних інститутів, функціонуючих біля кордону [1; 2; 6; 7]. Його місією є краще виконання субнаціональними рівнями влади своїх повноважень щодо соціально-економічного розвитку транскордоння, надання якісних послуг громадянам та задоволення їх культурних запитів, зокрема у міжетнічному контексті, а загальною метою діяльності – подолання ефекту *периферійності (*англ. *peripherality)*. Периферійність має серед інших негативних ефектів також низький рівень демократичної участі громадян, зумовлений в тому числі і низькою інституційною ефективністю владних інститутів [10].

Починаючи з 1990-х років до вивчення інституційної системи транскордонного співробітництва, яка є у фокусі нашої уваги, почали застосовувати концепцію *багаторівневого врядування (*англ. *multilevel governance).* Відповідно до неї – це мережа врядування, що діє поза юрисдикцією національних держав для того, щоб реалізовувати спільні транскордонні ініціативи, враховуючи інтереси

різних акторів, а також інших неформальних вертикальних та горизонтальних мереж [12; 16].

"*Політика кордонів" (*англ. *border politics)* після входження в ЄС центральноєвропейських країн, що відбулося у 2004-2007 роках, почала сприйматися як складова Європейської політики сусідства з межуючими країнами, на кшталт України та Молдови, тому до теоретичної перспективи було долучено концепцію *"розмежування" (*англ. *bodering).* Кордони сприймаються як соціально-політичний феномен, функцією якого є розмежовувати громади, інші територіальні ареали у прикордонні через ідеологію, дискурси, відмінні політичні інститути та норми. Тому завданням транскордонного співробітництва є *"усунення меж" (*англ. *debodering)* тобто нейтралізація цих відмінностей та розбіжностей [24]. "*Усунення меж»* є сумарним результатом зусиль акторів місцевого та регіонального рівня, що скористалися новоствореними у результаті поглиблення європейської інтеграції нормативними, інституційними рамками та фінансовими можливостями [8].

У цьому контексті актуальним для аналізу інституційної системи транскордонного співробітництва є визначення його *акторів***,** діяльність та вплив яких формує соціально-політичний фон та спрямування розвитку європейського прикордоння. Сучасні дослідники класифікують їх за критерієм географічного масштабу та правової сутності, виділяючи:

1. *владні інститути національного та субнаціонального рівнів, включно місцевого (рівень громад) та районного;*

2. *урядові та неурядові міжнародні організації;*

3. *організації громадянського суспільства, що діють в межах однієї національної частини транскордоння;*

4. *бізнес*, як правило, малий та середній;

5. *університети, інші освітні, наукові, інноваційні інститути.*

У регіонах, на кшталт Центральної Європи, де існує багато латентних міжетнічних конфліктів, зокрема між сусідніми країнами, кордон між якими розділяє «материнську державу» та певну етнічну меншинну спільноту до переліку акторів транскордонної співпраці відносять також:

6. *етнічні рухи/товариства чи інші організації.*

Цікаво, що в транскордонних ареалах, які розташовані на зовнішніх кордонах ЄС або між країнами, що недавно долучилися до співтовариств до переліку акторів також відносять

7. *спільноти експертів, які формують публічну політику та/чи надають технічну експертизу в рамках реалізації міжнародних проєктів* [5].

Водночас, у 2015 році група науковців з Франції, зробили обгрунтований висновок про відсутність впорядкованої термінології для цілісного аналізу інституційних аспектів транскордонного співробітництва. Незважаючи на те, що стала увага до цієї проблематики сформувалася ще у 1970-х роках, чіткої теоретичної концептуалізації та методологічної визначеності досягнуто не було. Більшість досліджень стосувалися одного – декількох випадків або ж транскордонні процеси аналізувалися відособлено від процесів європейської інтеграції. Тому існує суттєва теоретична прогалина щодо генералізації моделей транскордонного співробітництва, зокрема у масштабі всіх держав-членів ЄС та/чи учасниць системи РЄ [23].

Таким чином, незважаючи на напрацьовані упродовж останніх десятиліть чи років теоретико-методологічні підходи до аналізу транскордонного співробітництва все ще невирішеним є питання оптимальної методики їх інституційного аналізу тобто систематизації можливих інститутів та/чи, що спрямовують цю співпрацю, а також оцінки їх ефективності щодо досягнення визначених завдань.

Постановка дослідницького завдання. Визначаємо метою цього дослідження *систематизацію та вдосконалення методології інституційного аналізу транскордонного співробітництва на внутрішніх та зовнішніх кордонах Європейського Союзу*. Зокрема не є вирішеними – з теоретичної та прикладної точки зору – такі дослідницькі завдання:

1. систематизація політичних факторів, які впливають на вибір тієї чи іншої інституційної форми транскордонного співробітництва;

2. з'ясування оптимальної методології інституційного аналізу транскордонного співробітництва, яку можна застосувати в країнах-членах ЄС та РЄ;

3. визначення критеріїв, за якими можна оцінити ефективність певної інституційної форми транскордонної співпраці.

Виклад основного матеріалу. Позаяк мета нашого дослідження стосується інституційних взірців функціонування транскордонного співробітництва на зовнішніх та внутрішніх кордонах ЄС, то основний матеріал буде концентрований навколо цього вузького питання.

Перш за все, варто зупинитися на *факторах*, які впливають на вибір інституційної форми транскордонного співробітництва. Експерти РЄ визнають, шо, незважаючи на спрямованість транскордонного співробітництва на задоволення соціально-економічних та національно-культурних запитів мешканців прикордоння, воно має політичний вимір, позаяк реалізовується політичними акторами – владними інститутами субнаціонального, включного місцевого рівнів.. Саме тому ці фахівці запровадили в науковий обіг цілісний набір факторів впливу на політичний вимір тран-

скордонного співробітництва. Ми наважилися його розширити, зокрема за рахунок нових сфер, а саме *сфери безпеки та новітніх політичних факторів,* які виникають у контексті транскордонної взаємодії різних акторів (*Табл. 1).*

Частина дослідників вважає, що основним політичним чинником, що обумовлює дизайн інституцій та політико-управлінських практик транскордонного співробітництва у країнах Центральної Європи – під час підготовки до вступу в ЄС і вже після входження територій до єдиного європейського простору – є *умови отримання та менеджменту фінансування з програм та фондів Європейського Союзу,* зокрема в рамках його політики згуртування. Ця підтримка розглядається місцевими акторами транскордонного співробітництва як чи не єдина можливість зменшити ефект периферійності щодо національних центрів, які отримують більше публічних інвестицій з бюджету та є привабливішими для приватних інвесторів. Таким чином, подекуди місцеві актори є зацікавлені більше співпрацювати з партнерами "по інший бік кордону" аніж з національними урядами, що водночас викликає занепокоєння в останніх, зокрема якщо мова йде про центральноєвропейський контекст [8]**.** При тім умови отримання європейського фінансування (10-20-40 % вартості транскордонного проєкту повинна співфінансуватися отримувачем гранту або ж його місцевими/регіональними/національними партнерами чи бенефіціарами) зумовлюють формування *місцевих, рідше - регіональних партнерств*. На рівні громад це є чи не єдина інституційна форма, яка може забезпечити співфінансування, зокрема якщо долучаються підприємства чи установи, які проводять економічну діяльність. Водночас інституційна залежність організацій, створених з метою сприяння розвитку прикордоння – регіональні та місцеві агенції розвитку, центри підтримки підприємництва, інновацій, бізнес/інноваційні центри – від фінансування з програм та/чи фондів ЄС має наслідком "нішевість" їх діяльності, потребу зміни пріоритетів залежно від змін у політиці європейських інститутів. Таким чином, функціонування місцевих/регіональних партнерств, основним пріоритетом яких є залучення грантової та технічної підтримки від ЄС є соціальним процесом адаптації до європейських пріоритетів з метою залучення ресурсів для зменшення ефекту периферійності європейського транскордоння [8].

Другим завданням даного дослідження є систематизація та оновлення присутніх у літературі підходів щодо дієвих в сучасних умовах інститутів транскордонного співробітництва. Відповідно до підходу, запропонованому А. Ноферіні, М. Берзі, Ф. Камоніта, А. Дура та адаптованому нами основними *інституційними формами* транскордонного співробітництва на кордонах ЄС є:

1. *офіційні контакти* між владними інститутами громад/районів/регіонів як субнаціональними рівнями володарювання;

2. *неформальні контакти* між вказаними вище владними інститутами та іншими акторами транскордонного співробітництва;

3. *спільні для акторів транскордонного співробітництва заходи*: конференції, семінари, круглі столи, ярмарки, інші презентаційні івенти;

4. *дво- чи багатосторонні угоди* щодо основних напрямів співробітництва між владними інститутами прикордонних територій сусідніх держав чи/та створення спільних управлінських структур;

5. *інституалізовані форми – організації – транскордонного співробітництва між публічними інститутами*: Єврорегіони, Європейські об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС – англ. *European groupings of territorial cooperation (EGTC)),* Об'єднання єврорегіонального співробітництва (ОЄС – англ. *Euroregional Cooperation Grouping (ECG));*

6. інституалізовані форми транскордонного співробітництва (організації) між приватними акторами або державно-приватними партнерствами: транскордонні кластери, індустріальні парки, габи, транскордонні функціональні території, спеціальні економічні зони, території пріоритетного розвитку [18]. Окреме місце займають Європейські об'єднання економічних інтересів (ЄОЕІ – англ. *European Economic Interest Grouping (EEIG)),* які є формою асоціації між підприємницькими структурами чи іншими юридичними особами з сусідніх держав, що діють на основі приватного права і мають наміри проводити спільну економічну діяльність. Ці організації виконують завдання, визначені спільно власниками юридичних осіб-засновниць.

Зупинимося більш детально на характеристиці угод між владними інститутами субнаціонального рівня та організаціями транскордонного співробітництва різного типу. З юридичної точки зору *угоди про транскордонне співробітництво* можна типологізувати у три групи:

1. не зобов'язуючі юридичні угоди про співробітництво (англ. *non-binding cooperation agreements*), позаяк вони не передбачають формування юридичної особи чи декількох «дзеркальних» юридичних осіб. Метою угоди є реалізація транскордонної ініціативи; її результативність, як правило, залежить від політичної волі підписантів, неформальних відносин між ними;

2. асоціації, створені на основі норм приватного права *(*англ. *private law asscoiations),* і тому оформлені як неурядові організації або як інший тип неприбуткової організації. На кожній націо-

Таблиця 1

Основні фактори впливу на політичний вимір транскордонного співробітництва [10]; авторські напрацювання].

Сфера	Фактор
Історія	Тривалість існування міждержавного кордону
	Трактування історії між межуючими суспільствами (сумісне чи конфліктуюче)
	Територіальність (суцільна чи фрагментований)
Етнічність та культура	Етнічні меншини та етнічність меншканців загалом
	Мова
	Релігія
Економіка	Рівень соціально-економічного розвитку
	Співпраця чи конкуренція між бізнесом, що проводить діяльність у прикордонні
	Доступ до державної фінансової підтримки чи її відсутність
	Переваги від близькості кордону: прикордонна торгівля та економіка
	Інвестиції у розвиток інфраструктури чи їх відсутність
Актори транскордонного співробітництва	Соціально-політичні, соціально-культурні актори
	Економічні актори
	Адміністративно-управлінські актори
	Інтеграційні об'єднання, міжнародні урядові та неурядові організації
	Схильність акторів «по різні сторони» кордону до співпраці
	Координація діяльності різних акторів
Право	Рівень (де)централізації у державі
	Владні повноваження та компетенції місцевого самоврядування
	Угоди із громадами, районами, регіонами сусідніх держав
	Членство чи інші договірні відносини з Європейським Союзом
	Стан договірних відносин між сусідніми державами
	Правові рамки функціонування державного кордону
Безпека	Нелегальна міграція, торгівля людьми, шукачі захисту/біженці
	Контрабанда, наркотрафік, інші форми транскордонної злочинності
	Етнополітична стабільність
	Екологічні загрози
	Тероризм
Політика	Пріоритети національних урядів, місцевих/регіональних владних інститутів
	Спадкоємність політики після місцевих/регіональних виборів
	Присутність партій етнічних меншин, політизованих етнічних представництв
	Геополітична ситуація у регіоні

нальній території (рівень «громада/район/регіон») створюється окремішня організація, між якими складаються "дзеркальні" стосунки. Як правило, асоціації створюються для реалізації однотипних проєктних ініціатив;

3. створення юридичних осіб відповідно до норм публічного права як автономних структур, що можуть реалізовувати різні типи транскордонних ініціатив. Незважаючи на різноманітність форм функціонування юридичних осіб, починаючи з 2006 року найбільшого поширення набули ЄОТС.

Примітно, що у науковій літературі, починаючи з останньої чверті XX століття переважає позиція, що найбільш розвинутою інституційною формою транскордонного співробітництва між владними інститутами субнаціонального рівня, які мають юрисдикцію на територіях уздовж державного кордону є *єврорегіони*. Вони сприймаються як альтернатива монополії держави на ведення зовнішньополітичної діяльності, а також прояв реорганізації соціальних, економічних та політичних процесів з національного рівня на субнаціональні, переосмислення концепту територіальності загалом. З практичної точки зору, єврорегіони – це інструменти сприяння територіальної інтеграції в ЄС [21]. Водночас, М. Перкманн, який першим спробував концептуалізувати цей досвід, вказав, що вони не створюють додатковий рівень наднаціонального управління і не несуть загрози суверенітету держав [19].

Водночас у Центральній Європі, де з падінням авторитарних режимів вочевидь набули візуалізації латентні етнополітичні конфлікти та наративи про територіальні претензії між межуючими країнами, єврорегіони вже наприкінці 1990-х років стали елементом зовнішньої і навіть геополітики. Цьому сприяла філософія їх створення, запозичена

від перших європейських єврорегіонів, створених на кордонах Німеччини, а саме як інструменту налагодження порозуміння та добросусідства у повоєнній Європі [21].

Попри відсутність узгодженого операційного розуміння сутності єврорегіону вже згадувана дослідницька група А. Ноферіні пропонують означати цим терміном усі організації, які:

1. функціонують на транскордонній території;
2. засновані на підставі намірів про співпрацю, що надалі набувають інституційного виміру у формі угоди між суб'єктами публічного права;
3. здійснюють спільну трнаскордонну діяльність у сферах взаємного інтересу, зокрема реалізовують спільну стратегію та/чи політики;
4. залучають фінансування завдяки спільним проєктам.

Враховуючи такий широкий підхід до розуміння сутності єврорегіонів, згадані вище автори об'єднують цим терміном класичні єврорегіони (англ. *Euroregions*), а також єврорайони (англ. *Eurodistricts*). євроміста (англ. *Eurocities*), а також інші сталі організації. Погоджуємося також з позицією, що незважаючи на поширення практики функціонування ЄОТС, починаючи з 2006 року, коли був прийнята відповідний Регламент Європейського Парламенту та Ради Європи, вони за інституційно-організаційним критерієм можуть вважатися однією з юридичних форм функціонування єврорегіонів [22]. Відповідно до даних Європейського комітету регіонів станом на березень 2024 року в офіційному реєстрі ЄОТС нараховувалися 89 подібних утворень. Перша структура *(Eurometropool Lille-Kortrijk-Tournai)* була зареєстрована у січні 2008 року, остання з діючих *(Euro Contrôle Route)* у серпні 2023 року. З цього переліку два ЄОТС на франко-іспанському кордоні припинили своє функціонування у 2020-2021 роках [17[.,

В цілому прийнято виділяти декілька основних етапів створення та розширення мережі єврорегіонів, зокрема:

1. 1950-1979 роки: підписання міждержавних угод про підтримку транскордонного співробітництва, вироблення перших рекомендації Ради Європи щодо їх інституційного оформлення;

2. 1980-1990 роки: зростання політичної та інституційної підтримки транскордонної співробітництва, зокрема після прийняття вже згадуваної Рамкової конвенції про транскордонне співробітництво (1980 рік), Європейської хартії місцевого самоврядування (1985 рік), відповідних рекомендацій Асоціації європейських прикордонних регіонів (АЄБР, англ. *Association of European Border Regions*) [3; 20];

3. 1990-2006 роки: стимулювання транскордонної співпраці завдяки програмам ЄС, зокрема INTERREG, насамперед у зв'язку з розширенням ЄС на Схід, становленням Європейської політики сусідства [14];

4. з 2006-2013 років: остаточна інституалізація транскордонної політики у форматі Європейського територіального співробітництва *(*англ. *European Territorial Cooperation),* запровадження нових правових інструментів, зокрема ЄОТС, ОЄС для юридичної консолідації існуючих єврорегіонів, підтримки створення нових транскордонних інституцій [7; 11; 22].

АЄБР визначила декілька *моделей інституціоналізації* єврорегіонів, а саме *асамблеї, постійні секретаріати, угоди про заснування організацій на основі норм публічного чи приватного права, зокрема використовуючи юридичний механізм ЄОТС, ОЄС чи ЄОЕІ* [20].

Не ставимо перед собою завдання детально аналізувати різні юридичні форми функціонування інститутів транскордонного співробітництва. Вкажемо лише, що організації, зареєстровані як ЄОТС є юридичними особами публічного права, що діють відповідно до законодавства держави, на території якої легалізований основний офіс. Перевагами такого типу організацій є стабільність функціонування, зокрема політична, дієздатність щодо підписання угод із третіми сторонами, зокрема з програмами та фондами ЄС, що означає відсутність потреби пошуку партнерів в різних національних частинах транскордоння. Окрім того ЄОТС як юридична особа може розвивати різні форми територіального співробітництва – транскордонне, міжрегіональне та транснаціональне.

Організації у форматі ОЄС, запропонованому у 2009 році Протоколом № 3 до Рамкової конвенції про транскордонне співробітництво є іншим варіантом створення юридичної особи, яка скеровує транскордонні ініціативи [7]. Однак ця юридична форма не набула поширення через малу кількість країн, які ратифікували цей документ, а також фінансові стимули для ЄОТС, запропоновані програмами ЄС.

Інструмент ЄОЕІ використовується для спрямування транскордонного економічного співробітництва господарюючих суб'єктів, що діють на підставі норм приватного права і потребують створення юридичної особи.

Основним завданням нашої дослідницької розвідки є систематизація існуючої *методології інституційного аналізу травнскордонного співробітництва,* тому суттєва увага була приділена підходу, запропонованому вже згадуваними вище дослідниками з Франції у 2015 році.

Засадничими параметрами для аналізу були оприлюднені для наукової та експертної спільноти такі:

1. *адміністративно-територіальний масштаб транскордонної співпраці: локальний, регіональний, надрегіональний* (статистична номенклатура NUTS 2);

2. *характер території, де розгортається транскордонне співробітництво: урбанізований, сільський.*

Окремо пояснимо специфіку надрегіонального масштабу транскордонного співробітництва. Такий тип не тільки виходить за межі адміністративно-територіальних одиниць регіонального рівня, але й характеризується відсутністю однієї пари чи тріади великих міст (агломерацій) з різних боків кордону, різноманітністю акторів, зацікавлених у співпраці. У певних випадках, цей масштаб охоплює декілька транскордонних регіонів, які мають окремі інституційні структури співпраці (наприклад, Карпатський Єврорегіон, який включає різні ЄОТС, території функціональної співпраці, дво- чи багатосторонні угоди, мережі взаємодії, інше*).*

Відповідно до другого параметру можливо розрізняти:

1. *на локальному рівні: співробітництво у форматі взаємодії між містами або ж сільськими громадами;*

2. *на регіональному рівні: між територіями, які мають характер транскордонної агломерації або між територіями масштабу NUTS 3 (регіон) чи локальними адміністративними одиницями,* які не мають одного виразного урбаністичного центру;

3. *у випадку надрегіонального масштабу: варіації полягають у присутності чи відсутності транскордонної агломераці* [23].

Окрім того, вже згадувана група дослідників А. Ноферіні запропонувала систематизувати лише ті інституційні форми співпраці, які мають сталі інституційні структури тобто є організаціями, а відповідно до вже означеного підходу – єврорегіонами у різних територіальних (єврорегіони, єврорайони, євроміста) та юридичних форматах (ЄОТС, ОЄС, асоціації), – оминувши взаємодію на основі угод між публічними інститутами та інші «м'які формати».

Працюючи над третім завданням у сфері систематизації методології інституційного аналізу транскордонного співробітництва, а саме оцінки ефективності різних єврорегіонів, варто скористатися базовою методологією дослідницької групи А. Дура, А. Ноферіні та інших. Підхід був апробований у 2018 році на підставі систематизації інституційної природи та діяльності 61 подібного утворення з 214-х, які зафіксовані як діючі з юридичної точки зору [11]. Зауважимо, що під терміном «ефективність» розуміємо спроможність транскордонної інституції досягати визначених в установчих документах, стратегічних/програмових документах завдань функціонування.

Дослідницький виклик полягав в тому, щоб ідентифікувати ті моделі інституціоналізації єврорегонів, які є ефективними, незважаючи на юридичні складнощі їх діяльності, політико-адміністративні перешкоди. Останні пов'язані насамперед з асинхронністю зміни складу керівних органів єврорегіонів (асамблей) у результатів асинхронних виборів владних інститутів на відмінних територіальних рівнях (громади/райони/регіони) у їх різних національних частинах. Це формує ситуацію постійного уточнення пріоритетів діяльності цих організацій, які залежать від політичної конфігурації асамблеї.

Когорта єврорегіонів для аналізу була сформована за допомогою широкого критерію *активності,* ознаками якої є присутність діючого офіційного вебсайту з актуальною інформацією про діяльність організації. Таким чином, формальна кількість задекларованих інституцій транскордонного співробітництва була зменшена з 261 до 158 одиниць.

Остаточне формування когорти для подальшого дослідження відбулося на підставі критерію *суперактивності.* Відповідно у фокусі залишився 61 єврорегіон, який має сталі керівні структури (структуру) на кшталт технічного секретаріату, асамблеї, узгоджену стратегію діяльності та досвід реалізації щонайменше 3-5 проєктів упродовж останнього програмового періоду.

Основними критеріями для систематизації та порівняння ефективності різних єврорегіонів були обрані такі:

1. *територіальна юрисдикція владних інститутів, які є засновниками єврорегіону,*

2. кількість засновників;

3. *правові інструменти інституалізації єврорегіону;*

4. пріоритети функціонування.

Відповідно до критерію *територіальної юрисдикції* можна виділити єврорегіони, які засновані:

1. владними інститутами громад (англ. *local governments)*;

2. владними інститутами проміжного (районного) рівня (англ. *local intermediate governments);*

3. владними інститутами субнаціонального (регіонального) рівня (англ. *subnational governments);*

4. є багаторівневими єврорегіонами тобто їх засновниками є владні інститути різного територіального рівня.

5. в асамблеї представлені національні уряди (як правило, у статусі спостерігача);

6. мають серед засновників інші – невладні – інститути, зокрема торгово-промислові палати, агенції регіонального/ місцевого розвитку, тощо [11].

У розрізі другого критерію єврорегіони можна класифікувати за показником *інституційної щільності, т*обто кількості його засновників у співвідношенні до площі його території.

Відповідно до критерію обраних *правових інструментів інституціоналізації,* єврорегіони можна класифікувати на:

1. створені на основі дво- чи багатосторонніх угод;
2. у формі ЄОТС, ОЄС;
3. у формі неурядової організації (асоціації);
4. в інших формах: ЄОЕІ, локальні угруповування територіального співробітництва, тощо.

Щодо першого типу, то варто зазначити, що не існує стандартизованого варіанту угоди про транскордонне співробітництво. Обсяг домовленостей та спрямованість цього документу, рівень узгодженості діяльності підписантів залежить від політичного контексту, який склався у момент досягнення консенсусу та особистих відносин.

За критерієм *пріоритетів діяльності,* варто відмітити, що єврорегіони, як правило, фокусують свою діяльність в одній чи декількох із означених сфер:

1. місцевий (регіональний) економічний розвиток;
2. транспорт та доступність території;
3. довкілля;
4. освіта та культура;
5. соціальне згуртування;
6. здоров'я;
7. просторове планування;
8. дослідження та інновації;
9. врядування;
10. різні аспекти безпеки [18].

Водночас ці описові критерії типологізації не є достатнім для розуміння мотивації засновників єврорегіонів, усіх факторів ефективності чи неефективності їх діяльності у різні хронологічні періоди. Варто допустити, що подекуди ці організації могли бути створеними насамперед для залучення коштів з програм та фондів ЄС. Тому ще одним критерієм ефективності функціонування єврорегіонів можна вважати спроможність сформувати середньо- чи довгострокову стратегію діяльності та спільні політики для усіх тнаціональних територій, що входять до його складу [12].

У 2000-х роках також набула популярності дослідницька позиція, що більш ефективними є інституції, які сформувалися у прикордоннні, жителі якого поділяють або мають схожу ідентичність (етнічну, культурну, спільну історію державотворення). Однак лише цей фактор є недостатній для забезпечення сталості розвитку транскордонного співробітництва [9].

При тім оновлення пріоритетів ЄС для програмового періоду 2021-2027 року сприяло поширенню функціонального підходу до аналізу ефективності транскордонного співробітництва. Результативною вважається взаємодія у транскордонні, де сформувалося більше зв'язків, які сприяють вільному руху товарів, послуг, капіталу та людей через міждержавний кордон. Інституційним відображенням цього підходу стало формування *транскордонних функціональних територій (*англ. *cross-border functional areas)* які можна визначити як специфічні територіальні комплекси, які охоплюють ареали по різні боки державного кордону із інтенсивними функціональними зв'язками. Ці території не обов'язково і, як правило, не співпадають з межами адміністративно-територіальних одиниць. Водночас для підтримки співробітництва ці території формують спільні управлінські структури тобто їх можна вважати новітнім типом єврорегіонів [15].

Систематизовану вище методологію інституційного аналізу транскордонного співробітництва потрібно розширити за допомогою додаткових *методів збору емпіричних даних*, зокрема тих, які допоможуть оцінити ефективність діяльності різних організацій.

Варто скористатися *методологією антропології кордонів,* зокрема етнографічним методом, який передбачає вивчення оцінки місцевих акторів (державних службовців, представників місцевого самоврядування, громадянського суспільства, бізнесу, тощо) ефективності різних форм та практик транскордонного співробітництва. Подібне дослідження може доповнити більш традиційний метод визначення ефективних інституцій, а саме "зверху–вниз" – представниками інститутів ЄС, національних урядів [8].

В цілому, *методи збору даних* про діяльність різних організацій транскордонного співробітництва, насамперед, єврорегіонів можуть включати:

1. вивчення офіційних вебсайтів єврорегіонів та інших інституцій транскордонного співробітництва, зокрема їх установчих документів, стратегій функціоування, звітів про діяльність;
2. вивчення оприлюдненої літератури про функціонування організацій;
3. дослідження інформації про їх діяльність у ЗМІ, соціальних мережах;
4. запит додаткової інформації від співробітників засобом електронної пошти;
5. проведення фокус-груп із залученням представників керівних структур єврорегіонів, різних акторів співробітництва, жителів транскордоння;
6. проведення особистих глибинних інтерв'ю з представниками керівних структур єврорегіонів, різних акторів, жителів транскордоння:
7. використання експертного методу Дельфі тобто опитування представників структур єврорегіонів, різних акторів співробітництва, експертів [23].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, на підставі опрацювання та систематизації доступної літератури про теоретико-

методологічні аспекти дослідження транскордонної співпраці в Європі можемо зробити висновок про відсутність цілісного підходу до аналізу його інституційної складової.

Перш за все, важливо узагальнити політичні фактори, які є визначальними для процесів, що відбуваються у транскордонні, оскільки вони є вирішальними для інституційного дизайну співробітництва. Відповідна робота була здійснена експертами РЄ, однак нами були додані новітні безпекові та політичні чинники, які є вагомими для взаємодії на кордонах.

По друге, для інституційного аналізу сучасним дослідникам важливо використовувати методики, які розрізняють юридичні форми оформлення структур транскордонного співробітництва та організаційні формати. Даний підхід був запропонований експертною групою А. Ноферіні і доповнений нами, враховуючи специфіку транскордонних процесів у Центральній Європі.

По третє, важливо систематизувати чинники, які впливають на ефективність транскордонного співробітництва у розумінні результативності щодо досягнення визначених на політичному рівні завдань. Окрім типових критеріїв, оприлюднених А. Дура, А. Ноферіні, потрібно додати ті, що вважають факторами та/чи критеріями «успіху»: спроможність залучати кошти з програм та фондів ЄС, реалізовувати стратегії розвитку, спільну ідентичність.

У подальших розвідках, зокрема реалізованих на підставі емпіричного матеріалу транскордоння у регіоні Центральної Європи необхідно апробувати та доповнити запропоновану методологію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями від 09.11.1995. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/994_099 (дата звернення: 5.07.2024).
2. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями від 21.05.1980. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106. (дата звернення: 5.07.2024).
3. Європейська Хартія Місцевого Самоврядування від 15.10.1985. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення: 5.07.2024).
4. Коч С. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії: монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 357 с.
5. Лендьел М Політичний вимір транскордонного співробітництва в Центральній Європіна сучасному етапі. *Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть*: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; Каф. політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2023. С. 133-166.
6. Протокол N 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, який стосується міжтериторіального співробітництва від 05.05.1998. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_520 (дата звернення: 5.07.2024).
7. Протокол N 3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями стосовно об'єднань єврорегіонального співробітництва (ОЄС) *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_947#Text (дата звернення: 5.07.2024).
8. Bajuk Senčar, T. Cross-Border Cooperation and the Europeanization of the Slovenian-Hungarian Border Region. *Traditiones*, 2019. *48*(1), P. 213–231. https://doi.org/10.3986/Traditio2019480109.
9. Boman J., Berg E. Identity and Institutions Shaping Cross-border Co-operation at the Margins of the European Union. *Regional & Federal Studies*, 2007. 17(2). P. 195–215. https://doi.org/10.1080/13597560701318516.
10. Cross-border Cooperation Toolkit Prepared by Centre of Expertise for Local Government Reform, Council of Europe URL: https://rm.coe.int/cbc-cross-border-co-operation/1680747160 (дата звернення: 1.07.2024).
11. Durà A., Camonita F., Berzi M. Noferini A. Euroregions, Excellence and Innovation across EU borders. A Catalogue of Good Practices. Barcelona, Department of Geography, UAB, 2018. 254 p. URL: https://ddd.uab.cat/pub/llibres/2018/189399/RECOT_CRII_Catalogue.pdf (дата звернення: 28.06.2024).
12. Hooghe, L., Keating, M. The politics of European Union regional policy. *Journal of European Public Policy*, 1994. № 1. P. 367–393. doi:10.1080/1350176940840696.
13. Hooper, B., Kramsch, O. (Eds.). Cross-Border Governance in the European Union, 1st ed.. Routledge, 2004. 256 p. https://doi.org/10.4324/9780203563380.
14. Interrreg 2021-2027: Fostering Cooperation for a Stronger Europe URL: https://interreg.eu/about-interreg/ (дата звернення: 28.06.2024).
15. Jakubowski A., Trykacz K., Studzieniecki T., Skibiński, J. Identifying cross-border functional areas: conceptual background and empirical findings from Polish borderlands. *European Planning Studies*, 2021. Vol. 30(12), P. 2433–2455. https://doi.org/10.1080/09654313.2021.1958760

16. Keating, M. The new regionalism in Western Europe: Territorial restructuring and political change. Cheltenham: E. Elgar, 1998. 256 p. URL: https: doi:10.1017/S000842390001711X.

17. List of European Groupings of Territorial Cooperation, European Commitee of the Regions, 19/03/2024. URL: https://cor.europa.eu/en/our-work/Documents/Official_List_of_the_EGTCs.pdf (дата звернення: 29.06.2024).

18. Noferini, A., Berzi, M., Camonita, F., & Durà, A. Cross-border cooperation in the EU: Euroregions amid multilevel governance and re-territorialization. *European Planning Studies*. Vol. 28(1), 2019. P. 35–56. https://doi.org/10.1080/09654313.2019.1623973

19. Perkmann, M. Building Governance Institutions Across European Borders. *Regional Studies*, 1999. Vol. 33(7). P. 657–667. https://doi.org/10.1080/00343409950078693

20. Practical Guide to Cross-border Cooperation / 3rd edition 2000 .216 p. *AEBR. Oficial site*. URL: http://www.aebr.eu/

УДК 327.7;321.8;323.172

ЧИННИКИ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ УГОДИ СТРАСНОЇ П'ЯТНИЦІ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ МИРУ В ПІВНІЧНІЙ ІРЛАНДІЇ

FACTORS IN ACHIEVING THE GOALS OF THE GOOD FRIDAY AGREEMENT AND ESTABLISHING PEACE IN NORTHERN IRELAND

Марусинець М.М.,
кандидат філологічних наук, доцент, старший дослідник,
доцент кафедри історії та суспільних дисциплін, старший науковий співробітник
Науково-дослідного центру імені Тіводора Легоцькі
Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II

У статті автор аналізує рушійні чинники конфлікту у Північній Ірландії та досягнення цілей Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. Проаналізовано основні чинники, що вплинули на розвиток конфлікту у Північній Ірландії, а також встановлення миру з підписанням Угоди Страсної п'ятниці у Північній Ірландії. Показано, що через 26 років відколи Угода Страсної п'ятниці офіційно поклала кінець періоду в Північній Ірландії, відомому, як «Смута» угода зіштовхується з новими викликами. Тридцятирічний конфлікт протиставив протестантських юніоністів, які хотіли зберегти статус Північної Ірландії як частини Великобританії, католицьким республіканцям, які прагнули вийти зі складу Великобританії та приєднатися до Республіки Ірландія.

Обґрунтовано, що з підписанням мирної угоди – Угоди Страсної п'ятниці 10 квітня 1998 р. відбулися суттєві зміни. Згідно з Угодою Страсної п'ятниці міжконфесійне насильство на острові Ірландія значно зменшилося, суспільні стосунки між юніоністами та республіканцями покращилися, а кордон між Північною Ірландією та Республікою Ірландія, колись укріплений військовими контрольно-пропускними пунктами й сторожовими вежами, став майже відсутнім.

Аргументовано, що Угода Страсної п'ятниці 1998 р. була підписана під час значного оптимізму після закінчення холодної війни щодо перспектив вирішення давніх політичних конфліктів. З часом ці надії стрималися, оскільки багато конфліктів виявилися такими, що не піддаються врегулюванню, і навіть ті угоди, які залишилися недоторканими, значною мірою розчарували у досягненні справжнього примирення. Показано, що Угода Страсної п'ятниці, безумовно, підпадає під цю категорію, але жорстоке насильство не відродилося, оскільки мирний процес у Північній Ірландії продовжує підносити важливі уроки як науковцям, так і практикам.

Проаналізовано численні кризи, яких зазнавала Угода Страсної п'ятниці та, зокрема, її керівні інститути. Доведено, що Угода Страсної п'ятниці містила низку структурних суперечностей, які були як передумовою для її підписання, так і перешкодою для його повного виконання. Сама Угода та її структурні суперечності віддзеркалювали політичний баланс сил того часу, і було неминуче, що, щойно цей баланс політичних сил почав змінюватись, ці суперечності проявились би в кризах.

Ключові слова: Угода Страсної п'ятниці, мирний процес, Північна Ірландія, Республіка Ірландія, Великобританія, Брекзіт, протестанти, католики, юніоністи, республіканці.

In the article, the author analyzes the driving factors of the conflict in Northern Ireland and the achievement of the goals of the 1998 Good Friday Agreement. The main factors that influenced the development of the conflict in Northern Ireland, as well as the establishment of peace, with the signing of the Good Friday Agreement, in Northern Ireland are analyzed. It is shown that 26 years after the Good Friday Agreement officially ended the period in Northern Ireland known as the "Troubles", the agreement is facing new challenges. The three-decade conflict contrasted Protestant Unionists, who wanted to preserve Northern Ireland's status as part of Great Britain, against Catholic Republicans, who sought to secede from Great Britain and join the Republic of Ireland.

It is proved that significant changes took place with the signing of the peace agreement – the Good Friday Agreement on April 10, 1998. Under the Good Friday Agreement, sectarian violence on the island of Ireland has largely decreased; public relations between Unionists and Republicans have improved; and the north-south border, once fortified with military checkpoints and watchtowers, has become almost invisible.

It is argued that the 1998 Good Friday Agreement was signed at the time of considerable optimism after the end of the Cold War regarding the prospects for resolving long-standing political conflicts. Over time, these hopes have been tempered, as many conflicts have proved intractable, and even those agreements that have remained intact have largely disappointed in achieving genuine reconciliation. It is shown that the Good Friday Agreement certainly falls into this category, but brutal violence has not been revived as the Northern Ireland peace process continues to teach important lessons to both academics and practitioners.

The numerous crises to which the Good Friday Agreement and, in particular, its governing institutions were subjected are analyzed. It has been proven that the Good Friday Agreement contained a number of structural contradictions that were both a prerequisite for its signing and an obstacle to its full implementation. The Agreement itself and its structural contradictions reflected the political balance of power at that time, and it was inevitable that as soon as this balance of political powers began to change, these contradictions would manifest themselves in crises.

Key words: the Good Friday Agreement, peace process, Northern Ireland, Republic of Ireland, United Kingdom, Brexit, Protestants, Catholics, Unionists, Republicans.

Постановка проблеми. Угода Страсної п'ятниці була досягнута 10 квітня 1998 р. – угода між урядами Великої Британії, Республіки Ірландії та більшістю політичних партій Північної Ірландії [1]. Угода стосувалася принципів управління Північною Ірландією і стала сигналом до припинення політичного насильства. Незважаючи на міжнародне визнання як моделі розв'язання конфліктів у сучасній системі міжнародних відносин, Північну Ірландію, все ж таки, розглядають як «постконфліктне» суспільство, що не змогло впоратися зі спадщиною і травмами свого минулого.

Угоду Страсної п'ятниці 1998 р. було підписано під час значного оптимізму після закінчення холодної війни щодо перспектив вирішення давніх політичних конфліктів, від Близького Сходу до Балкан і Колумбії. З плином часу ці надії зменшилися, оскільки багато конфліктів виявилися такими, що не піддаються врегулюванню, і навіть ті угоди, які залишилися недоторканими, значною мірою розчарували у досягненні справжнього примирення. Угода Страсної п'ятниці 1998 р., безумовно, підпадає під цю категорію, але жорстоке насильство не відродилося. Сьогодні мирний процес у Північній Ірландії продовжує підносити важливі уроки як ученим, так і практикам [2]

У 2023 р. відзначалася двадцять п'ята річниця Угоди Страсної п'ятниці. З моменту її підписання Північна Ірландія пережила період відносного миру і стала прикладом того, як нерозв'язні та жорстокі конфлікти можуть бути вирішені. Однак для багатьох був досягнутий крихкий мир, а Північна Ірландія досі є нестабільною постконфліктною територією. Хоча сумніви щодо майбутньої Угоди Страсної п'ятниці, що виникли внаслідок перемовин щодо Брекзіту (виходу Великої Британії зі складу ЄС), а також вуличного насильства, що спалахнуло у 2021 р., є нещодавніми та найгучнішими показниками її проблем. Культурні війни і розбіжності, що тривають між юніоністами і республіканцями, а також періоди урядового паралічу за останні два з половиною десятиліття підкреслюють, що процес встановлення миру в Північній Ірландії довгий час був і залишається проблематичним [3].

Угода Страсної п'ятниці, була спробою зменшити відмінності між двома основними етнонаціональними громадами регіону, які традиційно поділяються на католицьку та протестантську відповідно за їх релігійною приналежністю, ірландську та британську за їх культурною орієнтацією, а також націоналістичну (за об'єднану Ірландію) та юніоністську (за Великобританію) за їхніми політичними прагненнями. Мирна угода передбачала створення нової автономної Асамблеї, розташованої на місці старого центру влади у Стормонті, в східному Белфасті, яку очолювала б виконавча влада, що складається з представників кожної з «двох громад», і в якій ключові рішення могли прийматися тільки з одночасної згоди політиків-націоналістів і юніоністів.

За чверть століття, що минула з моменту підписання Угоди Страсної п'ятниці неодноразово наголошувалося, безліччю світових політичних діячів, її унікальність та суперечливість. Політична угода, що укладена між усіма партіями Північної Ірландії, крім однієї – Демократичної юніоністської партії (ДЮП) широко розглядається як модель поділу влади та вирішення розбіжностей у суспільствах із гострими етнонаціональними конфліктами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика війни та миру є ключовою у міжнародних відносинах, як на теоретичному так і на практичному рівнях. Унікальність ситуації військового протистояння в Північній Ірландії та дипломатичне вирішення конфлікту з підписанням Угоди Страсної п'ятниці, а також шляхи її реалізації та проблеми, що виникли під час виконання умов угоди, є актуальним наочним прикладом для теоретиків та практиків.

Враховуючи важливість та актуальність теми, констатуємо, що цій проблематиці присвячено досить велику кількість наукових праць, проте ця тема становить інтерес переважно для західних учених, а в українській політичній науці вона є недостатньо розробленою. Пройшло трохи більше чверті століття з моменту підписання Угоди Страсної п'ятниці і за цей час на політичній арені світу відбулися суттєві трансформації, такі, наприклад, як Брекзіт, які породжують нові виклики для реалізації Угоди Страсної п'ятниці та мирного процесу у Північній Ірландії. З цього погляду констатується недостатня кількість досліджень, які не встигають за стрімкими міжнародно-політичними трансформаціями.

Серед дослідників, які вивчають проблеми та перспективи реалізації Угоди Страсної п'ятниці та мирного процесу в Північній Ірландії у контексті нових викликів та глобальних політичних трансформацій виділяється: Коултер К., Ширлоу П., Д'Арсі М., Грандл А., Грем К., Кірні Дж., Мурта Би., Макдональд Х., Боукотт О., Стейнберг Дж., Хедлі Дж., Тан Л., Розато Е., Ланді П., Розато Е., Ролі Ч., Томлінсон М., Кніпселс С ., Ландоу Ч., Макбрайд Дж., Роуз Р.

Важливим науковим доробком стало дослідження північноірландських дослідників Е. Розато і П. Лунді. У науковій статті «Зрушення пам'яті: місце і внутрішньогромадська боротьба через 25 років після Угоди Страсної п'ятниці» автори критично розглядають пам'ять на місцевому рівні, спираючись на велике якісне дослідження, яке проводилося протягом двох десятиліть у громаді Ардойн у Північному Белфасті. Цей лонгітюдний

підхід (тривале і систематичне вивчення одного й того самого об'єкта) дало змогу авторам простежити роботу зі збереження пам'яті в одній громаді після політичного насильства. Дослідження показує, що «постконфліктна меморіалізація» в Ардойні зазнала змін, унаслідок чого менше уваги приділяли проблемам жертв і невирішеним питанням правосуддя, а більше – власності загиблих республіканських активістів і зустрічним претензіям політичних суперників щодо пам'яті. Лонгітюдний аналіз дає змогу зрозуміти, як розвиваються внутрішньогромадські суперечності, пов'язані з пам'яттю, як борються активісти за пам'ять і що є рушійною силою заперечування пам'яті після Угоди Страсної п'ятниці [4].

Ірландський дослідник К. Релей у фундаментальному дослідженні «Від конструктивної двозначності до структурних протиріч: сутінки Угоди Страсної п'ятниці?» доводить, що Угода Страсної п'ятниці містила низку конструктивних двозначностей, які мали вирішальне значення для забезпечення широкої міжполітичної підтримки. Ця двозначність віддзеркалювала баланс політичних сил на той час. Будучи інституціоналізованими, вони містили у собі іманентний потенціал трансформуватися у структурні суперечності у міру того, як відновлення балансу демографічної та політичної влади в Ірландії переходило від латентного до явного статусу. Автор виділяє три структурні суперечності, спричинені Брекзітом та повторним введенням «ірландського питання» у ірландсько-британські відносини. Конституційний статус Північної Ірландії, сенс існування держави та нездатність урядових інституцій функціонувати представницькі або ефективно поєднувалися з новим балансом політичних сил, що сприяє ірландському націоналізму, а не ольстерському юніонізму. На думку вченого «занепад» Угоди Страсної п'ятниці, залежатиме від короткострокових політичних рішень ключових політичних гравців, насамперед, ольстерського юніоністського руху. Трьома ймовірними майбутніми подіями можуть стати: «подальший застій, інституційна реформа або (р)еволюційні конституційні зміни» [5].

Північноірландський дослідник М. Томілсон у науковій статті «Ризикувати світом у «війні проти бідних»? Соціальна ізоляція та наслідки конфлікту в Північній Ірландії» розмірковує про бідність, залежність та жорстку економію, які набувають особливої форми відносно Північної Ірландії, яка, як вважається, «дозріла для перебалансування» економіки та скорочення державного сектору. Автором робиться висновок про те, що наслідки насильницьких конфліктів накладають відбиток на населення у вигляді високих показників депривації, поганого фізичного та психічного здоров'я та значних відмінностей між тими, хто практично не відчуває конфліктів, і тими, хто має «високий» досвід. Ігноруючи ці наслідки конфлікту, уряд Великобританії ризикує миром у своїй «війні проти бідних» [6].

Значний внесок у вивчення рушійних чинників мирного процесу та аналіз Угоди Страсної п'ятниці зробили британські дослідники К. Коултер та П. Ширлоу. У спеціальному випуску видання «Space and Polit», присвяченому 25-річним роковинам підписання Угоди Страсної п'ятниці, автори приходять до висновку, що є два домінантні підходи до аналізу північноірландського мирного процесу – один «ліберальний», а інший «націоналістичний». Однак, відповідно до двох підходів Північна Ірландія й Республіка Ірландія перебувають в процесі перетворення на мультикультурну неоліберальну демократію, хоч і в різних конституційних умовах. К. Коултер та П. Ширлоу переконані, що «телеологічна природа цих перспектив, означає, однак, що вони не здатні зрозуміти те, що є, можливо, найсуттєвішою характеристикою сучасного північноірландського суспільства, а саме її «лімінальність» (обмеженість)». К. Коултер і П. Ширлоу підсумовують, що «якщо ми хочемо зрозуміти справжню природу постконфліктної Північної Ірландії, необхідно, усвідомити її квінтесенцію «проміжності» [7].

Формулювання цілей статті. Основною метою статті є аналіз рушійних чинників конфлікту в Північній Ірландії, ролі Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. у встановленні миру, а також виявленні основних проблем, викликів і суперечностей під час реалізації цієї угоди.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2021 р. виповнилося сто років відтоді, як уряди Сполученого Королівства та Ірландії розділили «Смарагдовий острів» на два самоврядних політичних утворення – Північну Ірландію та Південну Ірландію – відповідно до Закону про уряд Ірландії. Закон про уряд Ірландії був тимчасовим рішенням, спрямованим на усунення заворушень, насильства і заколотів, хоча він все ще функціонує століття потому, як Північна Ірландія і Республіка Ірландія.

Для розуміння складності всієї ситуації, яка пов'язана з історією острова Ірландія та мирного процесу, необхідно нагадати, що Південна Ірландія – адміністративно-політична частина Сполученого Королівства Великобританії та Ірландії, створена за Актом про Уряд Ірландії 1920 р. (англ. Home Rule Act) разом із Північною Ірландією. Південну Ірландію утворено 3 травня 1921 р. і ліквідовано 6 грудня 1922 р., коли було укладено Англо-ірландський договір, згідно з яким Ірландія була визнана Великобританією як домініон і була створена Ірландська Вільна держава. На момент створення Ірландська Вільна держава включала всю територію острова Ірландія, але Північна

Ірландія вже наступного дня скористалася закріпленим у договорі правом на відокремлення та звернулася до короля з проханням зробити так, щоб повноваження парламенту та уряду Ірландської Вільної держави більше не поширювалися на Північну Ірландію. 8 грудня 1937 р. Північна Ірландія офіційно відокремилася від решти Ірландії. Ірландська Вільна держава офіційно припинила існування 29 грудня 1937 р. після прийняття нової конституції, яка стала кардинальним етапом перетворення домініону в сучасну Ірландію [8].

У нашому дослідженні важливо враховувати той факт, що Перша світова війна відіграла істотну роль у розвитку північноірландської проблеми, сильно ускладнивши ситуацію. Повстання ірландських націоналістів проти британського правління тоді, коли Великобританія перебувала у важкій облозі, підготувало ґрунт для поділу Ірландії. Більшість Ірландії до початку війни у 1914 р. залишалася вірною Сполученому Королівству. Дійсно, британська армія успішно сформувала ірландські полки для участі у війні на Західному фронті у Європі. Переломним моментом стало Великоднє повстання – знаменитий момент 1916 р., коли найнепримиренніші, найвідданіші своїй справі, найкультурніші республіканці та католицькі націоналісти вирішили повстати у Дубліні проти британського правління.

Головне поштове відділення у Дубліні – штаб-квартира ірландських націоналістів з Ірландського республіканського братства під час Великоднього повстання 1916 р. – було розгромлено британськими військами внаслідок швидкої військової відповіді на повстання. Їхня подальша страта і мученицька смерть сильно ускладнили ситуацію. На півдні колись непопулярні великодні повстанці відразу стали національними героями. Проте на півночі їхнє повстання було сприйнято як акт глибокої зради Великобританії у найскладніший час, і це зміцнило рішучість протестантів – які, були глибоко лояльними до Сполученого Королівства під час Першої світової війни – не бути втягнутими в об'єднану і незалежну Ірландію. Перша світова війна викликала гостре обурення ірландським республіканізмом як у Великобританії, так і в Ольстері, і зробила неможливим примирення між католицькою та протестантською громадами в Ірландії після війни. Не випадково, що розділення відбулося одразу після війни [8].

Одним із поворотних моментів, які зіграли негативну роль у подальшій ескалації конфлікту стало те, що Ірландські націоналісти не визнали Акт про Уряд Ірландії 1920 р. про встановлення автономії, проте зберегли Ірландію у складі Сполученого Королівства. Акт про уряд Ірландії був покликаний створити дві окремі території з внутрішнім управлінням, що залишилися б у складі Великобританії, – Північну Ірландію та Південну Ірландію, які стали б квазіавтономними, самоврядними утвореннями Об'єднаного Королівства. Але ірландські націоналісти в односторонньому порядку проголосили незалежну Ірландію і розпочали партизанську кампанію – Ірландську війну за незалежність, або Англо-ірландську війну (1919-1921 рр.), та відмовилися визнати цей Акт про уряд Ірландії, а також примиритися з тим, що залишаться у складі Сполученого Королівства.

У грудні 1921 р. британці примирилися з вимогами націоналістів і створили Ірландську Вільну державу на території 26 південних графств. Ці графства ще не були Республікою Ірландія, а були домініоном у складі Британської імперії, але вже не входили до складу Сполученого Королівства. Ірландська Вільна держава пішла своїм шляхом і у 1949 р. стала Республікою Ірландія. Отже, це був один з найважливіших аспектів, в якому поділ пішов не так, як планували британці.

З-за кордону в Північній Ірландії залишилася численна католицька меншість, керована дискримінаційною Ольстерською юніоністською партією, яка одразу зіткнулася з неприємностями через те, як було проведено кордон. На той час очікувалося, що Північна Ірландія залишиться з протестантською більшістю в Ольстері, де було лише чотири з дев'яти традиційних графств. Передбачалося, що цей регіон просто буде надто маленькою державою, щоб бути життєздатною, і тому Північній Ірландії, зрештою, доведеться змиритися із включенням до складу Ірландської Вільної держави. Але Ірландська прикордонна комісія, створена відповідно до договору, що поклав край Англо-ірландській війні, зрештою включила шість із дев'яти графств Ольстера до складу Північної Ірландії, і це призвело до того, що багато націоналістичних районів, таких як Тайрон, Фермана та Ома, всі з яких були районами з католицькою більшістю, опинилися у скрутному становищі у Північній Ірландії [8].

Цей факт зробив Північну Ірландію більшим утворенням, ніж будь-хто очікував, а також посилив ворожість з обох сторін і що в свою чергу призвело до появи незадоволеної католицької меншини в Північній Ірландії. У контексті сказаного вище багато хто помиляється вважаючи, що Північна Ірландія – це частина Ірландії, в якій більшість становлять протестанти. І хоча в Ірландії більшість населення становлять протестанти, на момент поділу близько третини північних ірландців були католиками.

Таким чином, у той час як Північна Ірландія на момент свого заснування мала явну протестантську більшість в ній також була значна католицька меншість. Відповіддю Північної Ірландії на наявність у її середовищі непримиренної, незадоволеної, численної католицької меншини було, по суті, створення протестантської однопартій-

ної юніоністської держави, яка на законодавчому рівні запровадила нестримну дискримінацію католиків – у сфері житла, працевлаштування, освіти та можливостей просування по службі. Тим часом, Республіка Ірландія також була фактично однопартійною державою, твердо прихильною до культурного націоналізму, з великим впливом Римо-католицької церкви та католицизму. Це не могло не посилити опір ольстерських протестантів проти включення до чогось на кшталт об'єднаної Ірландії. Це була справді ситуація, яка в якийсь момент мала вибухнути. І дійсно, коли у 1960-х рр. почався рух за громадянські права, це призвело до 30-річного періоду насильства, тобто до Смути [8].

Сучасний період конфлікту у Північній Ірландії розпочався наприкінці 1960-х рр. і тривав понад три десятиліття і відомий як період Смути. Те, що починалося як рух за громадянські права – католики протестували проти того, що вони вважали дискримінацією з боку уряду Північної Ірландії, в якому домінували протестанти, – переросло в насильство за участю воєнізованих формувань з обох боків та прибуттям у 1969 р. британської армії. У конфлікті брали участь переважно протестанти-лоялісти, які хотіли залишитися у складі Великобританії, і республіканці-католики, які хотіли об'єднатися з Ірландською Республікою. Протестантські юніоністи та католицькі націоналісти поділяли цілі своїх громад, але, як правило, уникали насильства [9].

Досягнута у 1998 р. угода Страсної п'ятниці заклала основу для політичного врегулювання в Північній Ірландії, заснованого на розподілі влади між юніоністами та націоналістами. Угода була підписана урядами Великої Британії та Ірландії, а також чотирма найбільшими політичними партіями Північної Ірландії: Шинн Фейн, Ольстерською юніоністською партією, Соціал-демократичною та лейбористською партією та партією Альянсу. З великих партій утрималася лише Демократична юніоністська партія (ДЮП). Хоча угода підтверджувала, що Північна Ірландія є частиною Великобританії, в ній зазначалося, що Ірландія могла б об'єднатися, якби це було підтримано більшістю голосів як у Північній Ірландії, так і в Республіці Ірландія. Угода передбачала передачу повноважень у певних сферах політики від парламенту Великобританії нещодавно створеної Асамблеї в Белфасті, і це дало можливість воєнізованим угрупованням скласти зброю та приєднатися до політичного процесу. Це сприяло різкому зниженню рівня насильства і загиблих внаслідок конфліктів [9].

В Англо-ірландській угоді 1985 р., Декларації Даунінг-стріт 1993 р. та Рамкових документах 1995 р. уряд Великобританії визнав, що прагнення націоналістів до єдиної Ірландії є законним і має бути підтримано, якщо його схвалить більшість громадян Північної Ірландії. Тим самим вестмінстерський політичний істеблішмент більш явно, ніж раніше, розкрив свою давню переконаність у тому, що Північна Ірландія є «частиною території Великобританії» [10]. Іншими словами, вони визнали, що їм дуже складно уявити майбутнє Північної Ірландії за межами Великобританії, так само як і у випадку Шотландії чи Уельсу. Ця формальна байдужість до конституційного статусу Північної Ірландії надалі знайшла своє втілення в Угоді Страсної п'ятниці 1998 р.

Одна з головних проблем, з якою зіткнулася Північна Ірландія на початку мирного процесу, полягала в тому, як упоратися зі своєю власною недавньою історією, повною насильства. Однак Угода Страсної п'ятниці не дає вказівок щодо цього конкретного відношення. Текст мирної угоди починається з прямого визнання того, що «Смута» (англ. Troubles) спричинила безліч «трагедій» і «залишила глибоку і сумну спадщину страждань» [1]. Однак незабаром стає очевидним, що ті, хто підписав Угоду Страсної п'ятниці, не бажали або принаймні не могли впоратися з численними травмами, спричиненими трьома десятиліттями політичного насильства.

Численні звірства та смертельні випадки, якими був відзначений період Смути, віднесені в Угоді Страсної п'ятниці до «минулого», окремого історичного періоду від того, що будується в суспільстві, що прагне «почати все спочатку». Ініціатори Угоди Страсної п'ятниці, очевидно, прагнули домогтися «припікання» нещодавньої жорстокої історії Північної Ірландії і, тим самим, дозволити її народу «рухатися далі» до більш стабільного та мирного майбутнього. Це означає, що в регіоні може ніколи не буде всеосяжного процесу «встановлення істини та примирення» [11, с. 568].

Звичайно, було кілька відомих державних трибуналів з «великих злочинів», що мали місце під час конфлікту, насамперед щодо тих, які були скоєні силовими структурами. Найважливішим прикладом стало розслідування Севілла у справі про загибель чотирнадцяти цивільних осіб-націоналістів у Деррі у січні 1972 р. від рук британських десантників. Це розслідування подій «Кривавої неділі» спонукало тодішнього прем'єр-міністра Великобританії Д. Кемерона вибачитися за дії держави, які були, як він заявив у Палаті громад у червні 2010 р., «невиправданими» [12].

Було проведено низку подальших громадських розслідувань трагічних подій під час Смути, проте ще належить зробити більш систематичні спроби розібратися зі складною спадщиною того жахливого періоду. Найближче Північна Ірландія підійшла до такого процесу «встановлення істини та примирення» у січні 2009 р., коли у звіті, складеному єпископальним архієпископом Р. Імсом

і колишнім католицьким священиком Д. Бредлі, рекомендувалися виплати близьким родичам тих, хто був убитий під час конфлікту [13].

Сьогодні важливим етапом у мирному процесі є «Законопроект про проблеми Північної Ірландії (спадщина та примирення)», який схвалений у Палаті громад та на середину 2024 р. перебуває на розгляді у Палаті Лордів. Законопроект передбачає амністію для засуджених за злочини під час конфлікту, які співпрацюють із уповноваженим органом з відновлення істини та мотивовані насамперед бажанням захистити колишніх британських військовослужбовців від судового переслідування. Хоча стриманість попередніх британських урядів щодо минулого, безумовно, посилила «травми» періоду Смути, рішучіший підхід нинішнього втілення законопроекту виявився ще більш руйнівним. Законопроект, наразі, викликав резонанс серед усіх політичних сил у Північній Ірландії, які обурені перспективою того, що ті, хто вчинив акти насильства, ніколи не постануть перед судом. Суперечки навколо цього законопроекту уряду Великобританії свідчать про те, що «Північна Ірландія дуже міцно залишається в тіні своєї власної похмурої недавньої історії» [7].

С самого початку історії Північної Ірландії була властива певна обмеженість. Політичне утворення,що було створено століття тому, була історичною випадковістю, невдалою спробою британського політичного істеблішменту згладити суперечливі вимоги ірландських націоналістів та юліоністів Ольстера. Було мало надій на те, що небажане утворення – Північна Ірландія проіснує на стільки довго, і цей умовний статус відбився у явно маргінальному становищі, яке Північній Ірландії було дозволено зайняти у складі тепер усіченого Сполученого Королівства. Не дивлячись на те, що історично високоцентралізована британська держава завжди глибоко чинила опір передачі законодавчих повноважень своїм складовим частинам, вона швидко зробила це у разі регіону, що найменш підходить для здійснення передачі влади – Північної Ірландії. Протягом півстоліття після поділу Ірландії, державні ресурси, вкладені у новостворений парламент у Стормонті – Асамблею Північної Ірландії, були монополізовані юніоністською партією Ольстера, яка використовувала їх винятково в інтересах того, що тоді становила значна протестантська більшість [14].

Підписавши мирну угоду – Угоду Страсної п'ятниці, британський уряд зобов'язався розглядати будь-яке майбутнє голосування більшості за возз'єднання Ірландії як «зобов'язання, що має обов'язкову силу», яке буде реалізовано на законодавчому рівні для сприяння цій демократичній ініціативі. Однак незацікавленість у реалізації конституційного права Північної Ірландії з боку Великобританії доводиться тим фактом, що остання старанно боролася за перемогу над силами, які виступали за незалежність Шотландії, під час референдуму 2014 р. і це підкреслює те, що Північна Ірландія не може самостійно визначати своє майбутнє [7].

Маргінальний конституційний статус Північної Ірландії, звісно, лише посилився через Брекзіт. Брекзіт має особливо серйозні наслідки для Північної Ірландії як єдиного регіону Великобританії, який має спільний сухопутний кордон із державою-членом ЄС. Як наслідок, тривалі переговори Великобританії з ЄС щодо Брекзіту були обумовлені дискусією про те, як торгувати між двома юрисдикціями на острові Ірландія. Ці обговорення призвели до укладання двох Угод. Протокол Північної Ірландії дозволив регіону де-факто залишатися частиною Єдиного ринку ЄС та Митного союзу щодо товарів, але не послуг. У той час як північноірландські компанії, що торгують з Республікою Ірландією, не оподатковуватимуться тарифами, підприємства Великобританії, що відправляють свої товари до Північної Ірландії, будуть піддаватися митним перевіркам у Ларні та Белфасті, якщо їх товари виявляться на ринку Республіки Ірландії [15].

Незгодні з торговельними угодами після Брекзіту незмінно наполягають на тому, що Північна Ірландія є «особливим» регіоном у складі Сполученого Королівства. З моменту свого створення Північна Ірландія фактично існувала у стані конституційної невизначеності, формально будучи частиною Сполученого Королівства. Цей особливий маргінальний стан зберігається і донині. Хоча переговори щодо Брекзіту знову надали їй особливого тимчасового статусу, Північна Ірландія продовжує існувати між Великобританією та Республікою Ірландією. Ця обмеженість, зрозуміло, лише посилюється торговими угодами, розробленими під час переговорів про Брекзіт [7].

Протокол Північної Ірландії [15] та Віндзорська рамкова угода [16] означають, що Північна Ірландія має унікальний статус частини як внутрішнього ринку Великобританії, так і єдиного ринку ЄС. Це двозначне становище породило занепокоєння та нестабільність у регіоні. Також вважається, що особливий статус Північної Ірландії як єдиної частини світу, яка може вільно торгувати як із Великобританією, так і з ЄС, зрештою стане джерелом довгоочікуваного процвітання [17]. Час, звісно, покаже, чи стане Віндзорська рамкова угода джерелом нових економічних можливостей.

Недовіра між угрупованнями зберігалася протягом багатьох років після підписання Угоди Страсної п'ятниці. Політична боротьба за передачу повноважень – передачу поліцейських, судових та інших повноважень із Лондона в Белфаст, а також виведення з експлуатації зброї воєнізованих груп перешкоджали виконанню Угоди Страс-

ної п'ятниці. Хоча Лондон передав місцеві повноваження наприкінці 1999 р., політичні потрясіння в Північній Ірландії змусили Великобританію відновити пряме правління у 2000 і 2002 рр. Лондон відновив децентралізований уряд лише у 2007 р., коли було підписано проривну Сент-Ендрюську угоду між урядами Великої Британії та Ірландії, а також основними партіями Північної Ірландії. На той час ДЮП була найбільшою юніоністською партією, а Шинн Фейн – найбільшою серед націоналістів і республіканців. Іншою важливою подією стало підписання у 2010 р. угоди в Хіллсборо, в якій Шинн Фейн та ДЮП нарешті погодили умови передачі функцій поліції та правосуддя, а також план дій щодо організації релігійних рухів. До середини 2010-х рр. політичні інститути, передбачені Угодою Страсної п'ятниці, загалом функціонували добре, оскільки партії з різко відмінними поглядами спільно працювали в уряді [9].

Відносна політична стабільність у Белфасті почала порушуватися у 2017 р., коли енергетичний скандал призвів до відставки М. Макгіннеса із Шинн Фейн з посади заступника першого міністра. Це призвело до краху виконавчої влади та нових виборів до Асамблеї у березні 2017 р. ДЮП залишалася найбільшою партією, але її перевага перед Шинн Фейн скоротилася всього до одного місця, що свідчить про демографічні зміни в Північній Ірландії: перепис населення 2021 р. показав, що католики за походженням вперше перевищили кількість протестантів, склавши 46% та 44% населення відповідно. Констатуються також глибокі розбіжності з приводу Брекзіту, за який виступала юніоністська партія ДЮП, а Шинн Фейн (поряд з іншими великими партіями) виступала проти [9].

ДЮП і Шин Фейн не могли врегулювати свої розбіжності протягом майже трьох років. Північна Ірландія залишалася без місцевого самоврядування до січня 2020 р., коли обидві сторони домовилися про поновлення роботи Стормонту. Як важливий компроміс домовленість включала угоду про просування місцевих ірландських та ольстерсько-шотландських мов. Це також стало першим випадком, коли новий уряд очолили дві жінки: перший міністр А. Фостер (ДЮП) та заступник першого міністра М. О'Ніл (Шинн Фейн).

Революційні зміни відбулися в травні 2022 р., коли Шинн Фейн вперше в історії здобула перемогу на виборах до Асамблеї Північної Ірландії, тоді як юніоністи показали лише другий результат. Рік потому партія отримала більшість мандатів на виборах до місцевих органів влади, що також сталося вперше. Однак понад півтора року коаліційний уряд регіону не вдавалося сформувати через позицію ДЮП, яка відмовлялася від співпраці з Шинн Фейн на знак протесту проти положень Протоколу щодо Північної Ірландії, підписаного Лондоном і Брюсселем у рамках угоди про Брекзіт [15]. У січні 2024 р. Лондон представив план із відновлення роботи північноірландського уряду – Віндзорську рамкову угоду, що згадувалася вище [16]. Угода передбачала припинення митних перевірок товарів, які поставляються в Північну Ірландію з інших частин Великобританії. Таким чином, М.О'Ніл, з 2017 р є лідером фракції Шинн Фейн в Асамблеї Північної Ірланді, заступник першого міністра Північної Ірландії з 2020 по 2022 р. і Перший міністр Північної Ірландії з 2024 р.

Сьогодні розбіжності на релігійному ґрунті залишаються помітними. Менш ніж 10% учнів у Північній Ірландії відвідують школи з релігійною орієнтацією або ті, які не пов'язані з якоюсь однією релігією. Соціальна взаємодія між двома основними релігійними громадами залишається обмеженою. Протестантські та католицькі квартали розділені десятками так званих «стін миру».

Інші давні проблеми також продовжують викликати тертя. Паради та акції, які проводяться в основному, але не виключно протестантськими групами, часто мають яскраво виражений релігійний відтінок. Те саме стосується прапорів і емблем, які всі сторони вивішують на ліхтарних стовпах і будинках. Більше того, лідери Північної Ірландії так і не виробили всеосяжного підходу до спадщини минулого насильства, як це зробили інші постконфліктні суспільства. Зусилля щодо притягнення до відповідальності винних у вбивствах та реалізації інших ініціатив були нерівномірними, що, на думку аналітиків, перешкоджало примиренню [9].

У контексті моделювання можливих подальших трансформацій в Угоді Страсної п'ятниці ірландський дослідник особливостей мирного процесу в Північній Ірландії К. Релей наголошує, що за останні 25 років виокремлюється три доволі чітко виражені періоди: у 1998-2007 рр. констатувалася «зупинка управління» у Північній Ірландії, у 2007-2017 рр. – «безперервне управління», а у 2017-2023 рр. – «безперервне управління», а в 2017-2023 рр.. – «повернення до зупинки управління». У цьому контексті додамо, що з 2024 р. враховуючи зазначене раніше можна виокремити черговий період – «повернення до управління». Отже, замість того, щоб ідентифікувати період 2007-2017 рр. як «нормальність», К. Релей ідентифікує його як «аномалію», тому, що управління підтримувалася лише ДЮП, яка зберігала електоральну більшість. Сьогодні порядок денний встановлює Шинн Фейн і ДЮП належить ухвалити рішення, що має довгострокове екзистенціальне значення: або повернутися в основне політичне життя, або продовжити шлях ізоляціонізму. Це, своєю чергою, визначить, який із трьох подальших шляхів чекає на Угоду Страсної п'ятниці: «застій», «реформа» чи «революція» [5].

Висновки. Угода Страсної п'ятниці 1998 р. містила низку структурних протиріч, які були як пере-

думовою для її підписання, так і перешкодою для її повного виконання. Сама Угода та її структурні протиріччя віддзеркалювали політичний баланс сил на той час, і було неминуче, що, як тільки цей баланс політичних сил почав змінюватися, ці протиріччя проявилися б у кризах. Сьогодні констатуються численні кризи, яких зазнавала Угода Страсної п'ятниці і, зокрема, її керівні інститути. Єдиний період безперервного управління підтримувався тільки завдяки тому, що юніонізм зберігав своє історично домінуюче політичне становище.

З підписання Угоди Страсної п'ятниці у 1998 р. відбулися суттєві політичні трансформації, які торкнулися Республіки Ірландія, Північної Ірландії, Великої Британії та ЄС. Сьогодні юніонізм значно ослаблений, ірландський націоналізм і республіканізм структурно та інституційно сильніший, виник альтернативний політичний проект – «Об'єднана Ірландія», тоді як ширший ірландсько-британський баланс сил зазнав деякого розбалансування внаслідок Брекзіту.

Саме це прискорило сучасну кризу, спричинену наслідками Брекзіту. У сукупності політичні та демографічні трансформації призвели до зростаючих закликів до перегляду Угоди Страсної п'ятниці. У цьому контексті можна припустити, що відбудуться зміни в архітектурі угоди. Будь-які зміни в Угоді Страсної п'ятниці, безсумнівно, матимуть низку двозначностей та суперечностей, які призведуть до майбутніх криз. Хоча майбутнє Угоди залежить від низки випадковостей, деякі з яких будуть виявлені тільки в ході повторних переговорів, найбільш очевидним шляхом вперед є ітеративний процес, в якому період застою, що триває, поступається місцем нестримним вимогам реформ, які, у свою чергу, створюють основу для потенційного революційного або еволюційного руху до деякої форми унітарної ірландської держави та заключного акту Угоди Страсної п'ятниці. Майбутнє цих ітеративних рухів важко передбачити, хоча факти свідчать про те, що зараз, коли Угода Страсної п'ятниці у 2023 р. відзначила 25-ту річницю, їй буде складно функціонувати ще 25 років без істотних трансформацій.

Північна Ірландія повільно, але неминуче рухається до свого ідеалу стабільної, багатокультурної держави та процвітаючої неоліберальної економіки. Сьогодні посилюється альтернативна точка зору, згідно з якою майбутнє регіону матиме зовсім інший конституційний контекст. Витоки альтернативної інтерпретації майбутнього Північної Ірландії можуть бути простежені з моменту історичного рішення Великобританії вийти зі складу ЄС, що має на багато серйозніші наслідки для Північної Ірландії, ніж для будь-якого іншого регіону Великобританії. Результати референдуму щодо Брекзіту у червні 2016 р. порушили питання про повернення до «жорсткого» кордону на острові Ірландія та про евентуальне возз'єднання Північної Ірландії з Республікою Ірландія.

Таким чином, в основних дискусіях про курс, якого Північна Ірландія дотримувалася під час мирного процесу, домінували два підходи – один «ліберальний», а інший «націоналістичний», які бачать рух Північної Ірландії до багато в чому схожого, з їх точок зору, майбутнього, хоча й за різних конституційних умов. Обидва підходи припускають, що Північна Ірландія розвиватиметься в напрямі становлення стабільної, багатокультурної неоліберальної демократії. В основних дебатах про шлях, яким Північна Ірландія пішла після підписання Угоди Страсної п'ятниці націоналістичний підхід виник при народженні історичної мирної угоди, а ліберальний підхід з'явився зовсім нещодавно в момент ідеологічного зсуву, викликаного референдумом щодо Брекзіту. Хоча обидва підходи поділяють загальне бачення регіону, націоналістичний підхід бачить, що Північна Ірландія залишається у складі Великобританії, а ліберальний підхід передбачає аналогічну долю Північної Ірландії, проте у складі возз'єднаної Ірландії.

У контексті мирного процесу та трансформації Угоди Страсної п'ятниці не можна констатувати, що жоден з цих підходів не дає справді переконливого уявлення про майбутнє постконфліктної Північної Ірландії. Обидва підходи не здатні ґрунтовно проаналізувати усі проблеми регіону. Для того, щоб зрозуміти справжній характер сучасного північноірландського суспільства, необхідно визнати, що воно не обов'язково рухається між двома державами – Великобританією та Республікою Ірландія, а скоріше залишається у певній мірі між ними. За всіх численних здобутків, яких Північна Ірландія досягла за останні чверть століття, вона все ще перебуває між жахливим минулим, яке ніколи не відступає, і привабливим майбутнім, яке ніколи не матеріалізується, між «подвійною етнократією», якою вона є, та мультикультурною демократією, якою вона може стати, між двома державами та двома союзами, між протестантською більшістю, яка колись існувала, і католицькою більшістю, яка може існувати у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Northern Ireland Act. *World Intellectual Property Organization*. 1998. URL: https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/gb/gb443en.pdf

2. Steinberg J. The Good Friday Agreement: Ending War and Ending Conflict in Northern Ireland. *The Strategist*. 2019. Volume 2, Issue 3, May. P. 78–102. URL: https://tnsr.org/2019/05/the-good-friday-agreement-ending-war-and-ending-conflict-in-northern-ireland/

3. Headley J., Tan L. Encounters, Institutions & Lessons: 25 Years after the Good Friday Agreement. 2023. *Peace Review.* Volume 35, Issue 3. P. 401-403. https://doi.org/10.1080/10402659.2023.2224249 URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10402659.2023.2224249

4. Rosato E., Lundy, P. Shifting memory: place and intra-community struggle 25 years after the Good Friday Agreement. *Space and Polity.* 2023. Volume 27, Issue 1. P 35-56.URL: https://doi.org/10.1080/13562576.2023.2260152

5. Rálaigh Ch. From Constructive Ambiguities to Structural Contradictions: The Twilight of the Good Friday Agreement? *A Journal of Social Justice.* 2023. Volume 35, Issue 3. P. 404-421.URL: https://doi.org/10.1080/10402659.2023.2218812

6. Tomlinson M. Risking peace in the 'war against the poor'? Social exclusion and the legacies of the Northern Ireland conflict. *Critical Social Policy*. 2016. Volume 36, Issue 1. P. 104-23. URL: https://doi.org/10.1177/0261018315609047

7. Coulter C., Shirlow P. Northern Ireland 25 years after the Good Friday Agreement: an introduction to the special issue. *Space and Polit.* 2023. Volume 27, Issue 1. URL: https://doi.org/10.1080/13562576.2023.2248009

8. Knipsel S. 100 years on: The partition of Ireland explained. *University of Rochester News Centre.* May 10, 2021. URL: https://www.rochester.edu/newscenter/partition-of-ireland-explained-477342/

9. Landow Ch., McBride J. Moving Past the Troubles: The Future of Northern Ireland Peace. *Council on Foreign Relations.* February 16, 2024. URL: https://www.cfr.org/backgrounder/moving-past-troubles-future-northern-ireland-peace

10. Rose R. Is the UK a state? Northern Ireland as a test case / In P. Madgwick, R. Rose (Eds.). *The territorial dimension in UK politics*. New-York : Macmillan, 1982.P. 100-136.

11. Graham C. "Every passer-by a culprit?" archive fever, photography and the peace in Belfast. *Third Text*. Volume 19, Issue 5. P. 567-80. URL: https://doi.org/10.1080/09528820500232520

12. McDonald H., Bowcott O., Mulholland H. Bloody Sunday report: David Cameron apologises for 'unjustifiable' shootings. *The Guardian*. 2010, June 15. URL: https://www.theguardian.com/uk/2010/jun/15/bloody-sunday-report-saville-inquiry

13. The Report of the Consultative Group on the Past in Northern Ireland. *Parliament of the UK*. 2009. URL: https://publications.parliament.uk/pa/cm200910/cmselect/cmniaf/171/17106.htm

14. Coulter C., Shirlow, P. Northern Ireland's future(s) / In E. Maher, E. O'Brien (Eds.). *Reimagining Irish studies for the twenty-first century.* 2021. P. 209-228.

15. Northern Ireland Protocol Bill. 2022, June 14. *Institute for Government*. URL: https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainer/northern-ireland-protocol-bill

16. The Windsor Framework. *Government of the UK*. 2023, September 29. URL: https://www.gov.uk/government/collections/the-windsor-framework-further-detail-and-publications

17. Shirlow P., D'Arcy M., Grundle A., Kearney, J., Murtagh, B. The Ireland/Northern Ireland protocol: Responding to tensions or enacting opportunity? *Institute of Irish Studies*. 2021. URL: https://www.liverpool.ac.uk/media/livacuk/humanitiesampsocialsciences/documents/The,Ireland-Northern,Ireland,Protocol,-,Responding,to,Tensions,or,Enacting,Opportunity.pdf

УДК 321:35174 (477)«2004/2014»

РОЗШИРЕННЯ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (2004-2014)

EXPANSION OF RUSSIA'S «HYBRID WAR» AGAINST UKRAINE (2004-2014)

Олійник М.П.,
доктор історичних наук, доцент,доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Хмельницького національного університету

В статті, на основі аналізу з'ясовано, що зазначена проблема ще не стала предметом самостійного дослідження як у вітчизняній та і в зарубіжній історіографії. Встановлено, що переломним моментом в розвитку «гібридної війни» росії проти України стала Помаранчева революція, яку російське керівництво сприйняло як особисту образу та втручання Заходу у внутрішні справи росії. Звернуто увагу, що в ході дискусії проведеної журналом «Національна безпека і оборона» з проблем «гібридна війна» росії викристалізувалися дві провідні точки зору на основні цілі росії в цій війні. Прихильники однієї вважають, що вона полягає в перетворенні України в маріонеткову державу, а інші – в ліквідації української державності.

Встановлено, що пріоритетним фронтом зазначеної війни став економічний. Застосуванням різноманітних торговельних обмежень і блокади на український експорт, проникненням російського промислового капіталу в українську економіку та банківський сектор, проведенням «газових воєн» в 2006 і 2009 роках росія фактично вела проти України економічну війну з метою руйнування підприємств, які були конкурентами російських та повного підпорядкування української економіки москві. Звернуто увагу, що новацією даного етапу «гібридної війни» було звернення до ідеї «південно-східного сепаратизму». В рамках її реалізації було проведено два з'їзди в м. Сєвєродонецьк депутатів місцевих рад переважно південних і східних регіонів. Зазначено, що на пропаганду проросійських і сепаратистських ідей активно працювали різноманітні проросійські партії, громадські організації та рухи, особливо партія регіонів та «Український вибір» в. медведчука.

Доведено, що в період президенства в. януковича відбувалася стрімка здача українських національних інтересів, особливо в сфері обороноздатності. Зроблено висновок, що на осінь 2014 року росія майже реалізувала плани «гібридної війни». Але на перешкоді стала Революція Гідності. Тому росія перейшла до реалізації плану Б – нападу на Україну в 2014 році.

Ключові слова: «гібридна війна», Помаранчева революція, економічна війна, сепаратизм.

In the article, based on the analysis, it is found that the specified problem has not yet become the subject of independent research in both domestic and foreign historiography. It has been established that the turning point in the development of russia's «hybrid war» against Ukraine was the Orange Revolution, which the кussian leadership perceived as a personal form and intervention of the West in кussia's internal affairs. Attention was drawn to the fact that in the course of the discussion held by the magazine «National Security and Defense» on the problems of russia's «hybrid war», two leading points of view on the main goals of russia in this war crystallized. Supporters of one believe that it consists in turning Ukraine into a puppet state, while others believe that it consists in the elimination of Ukrainian statehood.

It was established that the priority front of the specified war was the economic one. By applying various trade restrictions and a blockade on Ukrainian exports, by penetrating russian industrial capital into the Ukrainian economy and banking sector, by conducting «gas wars» in 2006 and 2009, russia actually waged an economic war against Ukraine with the aim of destroying enterprises that were russian competitors and completely subjugating them. of the Ukrainian economy to moscow. It was noted that the innovation of this stage of the «hybrid war» was the appeal to the idea of «southeastern separatism». As part of its implementation, two congresses of deputies of local councils, mainly from the southern and eastern regions, were held in the city of Severodonetsk. It was noted that various pro-russian parties, public organizations and movements, especially the party of regions and «Ukrainian Choice» in v. medvedchuka.

It has been proven that during the presidency of yanukovych, there was a rapid surrender of Ukrainian national interests, especially in the field of defense capability.

It was concluded that by the fall of 2014, russia had almost implemented the plans for «hybrid war». But the Revolution of Dignity stood in the way. Therefore, russia moved to the implementation of plan B - an attack on Ukraine in 2014.

Key words: «hybrid war», Orange Revolution, economic war, separatism.

Постановка проблеми. Несприйняття росією незалежності України призвело до проведення кремлем підривні операції проти нашої держави з метою повернути непокірну колонію в імперське стійло. Масштаб проведення таких операцій впродовж 1991-2003 років дає підстави вважати їх авангардними боями «гібридної війни» росії проти України [1]. Перемога Помаранчевої революції призвела до її розширення та переростання в «активну фазу» [2]. Відтак, доцільно проаналізувати розвиток «гібридної війни» росії проти України в 2004-2014 роках, в ході якої вона здійснила підготовку до безпосереднього вторгнення в Україну, в 2014 році «гібридно», прикриваючись «зельонимі чєлавєчкамі» та «апалчєнцамі», а в 2024 – повномасштабно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти даної проблеми розглядалися в колективній монографії аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень за редак-

ції Володимира Горбуліна [3], роботах Михайла Гончара [4], Валентина Горовенка [5], Олександра Литвиненка [6], Євгена Магди [7], Лесі Коцур [8] та інших. В іноземній історіографії зазначена проблема ще не досліджувалася.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проведений історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок, що досьогодні відсутні узагальнюючі наукові роботи із зазначеної проблеми.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є науковий аналіз причин розширення, основних напрямків і наслідків «гібридної війни» росії проти України в 2004-2014 роках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переломним моментом у розгортанні «гібридної війни» росії проти України стала перемога Помаранчевої революції в 2004 р. [8]. Помаранчеву революцію в. путін сприйняв як особисту образу та, як згадував другий президент України Леонід Кучма, «владімір путін натякав йому, що він має жорстко діяти щодо опозиції… Але в лоб: «Давай танки на площу» – він не казав» [9].

Характерно, що в переломний момент революції на Майдані поширилася чутка про висадку російських десантників на аеродромі в Гостомелі. Реакцією на неї став вірш невідомого автора:

В очах крижана недовіра,
Як глобус, блищить голова.
Давно не гуляла сокира
По вулицях міста москва [10].

В провалі спроби посадити в крісло президента України свого ставленика, наголошував науковий співробітник Atlantic Council, видавець журналів Business Ukraine і Lviv Today Пітер Дікінсон, москва звинуватила «підступний Захід» та «фашистів» і «екстремістів-русофобів» [11; 12]. Щоб підкреслити, що Україна не суверенна держава, а бунтівна провінція, в росії замість терміну «в Україні» почали вживати словосполучення «на Україні». Відтак і органи масової інформації, точніше – пропаганди, розпочали «ліпити» з українців образ ворога.

Одночасно були уточнено цілі «гібридної війни» проти України з метою «формування системи політичного, економічного, енергетичного, інформаційного впливу. У загальних рисах, – наголошував Олександр Литвиненко, – ця система була сформована до 2008 р.» [6, с. 62]. Зазначимо, що серед дослідників існують різні погляди на суть цілей даної війни. Найпоширеніші з них були сформульовані в ході широкої фахової дискусії проведеної журналом «Національна безпека і оборона» в рамках міжнародного Круглого столу «Гібридна війна» росії – виклик і загроза для Європи» 14 грудня 2016 р. Зокрема, експерт Українського незалежного центру політичних досліджень Віталій Мартинюк* вважав, що «Цілями «гібридної» війни росії проти України є: 1. підрив проєвропейського курсу України та недопущення її інтеграції до ЄС і НАТО; 2. створення та утримання під управлінням РФ внутрішньополітичної кризи в Україні на фоні послаблення економіки; 3. повернення України під вплив РФ з метою її поступової реінтеграції до російських пострадянських структур; 4. перешкоджання поширенню в російському суспільстві ліберальних і демократичних настроїв, притаманних українському суспільству» [13, с. 24]. Натомість, на думку Володимира Огризка, Міністра закордонних справ України в 2007-2008 рр., керівника Центру дослідження Росії, її метою «є знищення української державності» оскільки «успішна Україна – це екзистенційна загроза для теперішнього кремлівського режиму» [13, с. 28]. Його точку зору поділяв голова Експертної ради Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння Леонід Поляков, підкреслюючи, що мета росії «підготовка реального аншлюсу України» [13, с. 29]. Заперечував їм виконавчий директор Центру суспільних відносин Євген Магда. На його думку «головна мета росії в Україні – не її приєднання до рф, а встановлення в Україні лояльного москві політичного режиму, нівелювання фактора України як конкурента росії на пострадянському просторі, знищення позитивного досвіду демократичних перетворень в Україні. Кремль не зацікавлений в існуванні незалежної від його впливу України та її інтеграції до ЄС та НАТО» [13, с. 32].

Зазначимо, що аналогічні альтернативні точки зору щодо цілей повномасштабної війни росії проти України домінують серед вітчизняних і зарубіжних дослідників. На нашу думку, метою росії є не лише знищення української держави, а й ліквідація самого українського етносу.

Одним з головних завдань російських спецслужб стала дискредитація «помаранчевої» влади на чолі з президентом Віктором Ющенком. Їхнє завдання полегшувала шалена гризня вчорашніх соратників між собою. Цим вони відкрили шлях для перемоги на президентських виборах 2010 р. віктора януковича. Проте даний аспект «гібридної війни» доцільно розглянути в окремому дослідженні. Як і на попередньому етапі зазначеної війни, пріоритетним її фронтом був економічний. Одним з дієвих її інструментів стали різноманітні торговельні обмеження. Зокрема «20 січня 2006 р. рф без попередження заборонила ввезення всіх видів української продукції тваринництва, нібито за її низьку якість». Затим, в червні 2011 р. Митний союз, під тиском москви запровадив «мита на широкий спектр українських товарів і повну заборону експорту солодощів» [14, с. 12].

Кульмінацією економічної війни стала запроваджена 14 серпня 2013р. рішенням федеральної

митної служби росії блокада практично всіх українських товарів. Ні в Україна, ні демократичні держави Заходу не сумнівалися в політичному підґрунті цього рішення – змусити Київ відмовитися від участі у Вільнюському саміті східного партнерства та укладення Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [15]. Як звернув увагу Валентин Горовенко «факт існування такої мети підтвердив радник президента російської федерації сергій глазьєв, який заявив, що «ця перевірка мала разовий характер… але ми про всяк випадок готуємося до жорсткішого митного адміністрування, якщо раптом Україна зробить цей самовбивчий крок, підписавши Угоду про асоціацію з ЄС» [5, с. 10]. Блокада боляче вдарила по економіці України. Попри сподівання Федерації роботодавців України, що вона призведе до «скорочення загальних обсягів експорту в 2013 році на 3–4%, в «2013р. обсяги торгівлі між Україною та РФ скоротилися на 15%» [15; 14, с. 12].

Складовою економічної війни стали «газові війни» 2006 та 2009 років. Використовуючи абсолютну залежність України від поставок російського газу, росія вдалася до невпинного підняття ціни на газ – «з $50 в 2005 р. за 1000 м^3 до $420 за 1000 м^3 у 2012 р.» [14, с. 13]. Паралельно з цим, за свідченнями колишній віцепрезидента Газпромбанку Ігоря Волобуєва, кремль через Газпром «вклав у дискредитацію України у Європі мільйони доларів» з метою показати, що «українська ГТС аварійна, труби гнилі, що реконструювати систему надто дорого та простіше – від неї відмовитися», а також, що «Україна – несумлінний транзитер російського газу, злодій» [16]. В поєднанні з корумпуванням низки європейських політиків, такі зусилля дозволили росії в 2010-2012 роках збудувати за участі зарубіжних фірм і банків газогін через Балтійське море до Німеччини «Північний потік», що скоротило транзит російського газу українською газотранспортною мережею.

Звернімо увагу, що крім прямого шантажу України в період «газових війн», росія вдало впровадила в систему постачання газу в Україну свою «прокладку» – спільне підприємство «РосУкрЕнерго» українського олігарха Дмитра Фірташа та «Газпрому». Як зазначав журналіст Сергій Руденко: «У розмові з послом США в Україні (за даними WikiLeaks) він нібито навіть визнавав, що на початку його газового бізнесу дозвіл на це в росії йому давав кримінальний авторитет семен могилевич, якого розшукують американці» » [17].

Ще одним аспектом «гібридної війни», який негативно вплинув на економічну безпеку України, стало, як наголошував Володимир Горбулін, встановлення російським капіталом «повного або часткового контролю над галуззю зв'язку і телекомунікацій, паливно-енергетичним комплексом, частиною банківського сектору тощо» [18]. Загалом, за даними Йосифа Ситника, «станом на липень 2014 року громадяни росії володіли кожною десятою компанією з рейтингу 200 найбільших компаній в Україні» [19, с. 304]. В світовій практиці така ситуація свідчила б про значний обсяг іноземних інвестицій та суттєвий розвиток економіки. Однак в нашому випадку все було навпаки – підприємства викуплені росіянами «як мінімум не розвивалися, а як максимум – закривалися в інтересах російських конкурентів й шли на металобрухт» [20]. Зокрема, така доля спіткала Львівський автобусний завод…

На наш погляд, особливо небезпечним була експансія російських банків. До 2014 ріку, за даними Назара Галайка, 14 таких банків вже контролювали «приблизно 15,5% активів банківської системи України». Небезпека полягала в тому, що через кредитування «юридичних осіб стратегічного значення» вони могли «здійснювати політичний вплив» чи «сприяти їх переходу під контроль російського капіталу або навіть держави (через російські державні банки)» [21].

Новацією даного етапу «гібридної війни» було звернення до ідеї «південно-східного сепаратизму». Так, ще під час Помаранчевої революції, російські спецслужби підштовхнули депутатів з і Луганської обласної ради, яка була під контролем голови обласної державної адмістрації, одного з чільних діячів партії регіонів олександра єфремова, ініціювати проведення Всеукраїнського з'їзду депутатів усіх рівнів. Він зібрався 28 листопада 2004 р. в Сєвєродонецьку за участі 4 тис. представників 17 регіонів, переважно півдня та сходу, України за участі мера москви юрія лужкова. Делегати обговорювали ідею створення «південно-східної української держави» та проведення референдуму щодо цього. Особливо активним на з'їзді був голова Харківської облдержадміністрації Євген Кушнарьов [18; 22, с. 134-135].

Невдовзі після з'їзду провідні йогу учасники всіляко відхрестилися від своїх заяв і уникли покарання за сепаратистські заклики. Лише проти Є. Кушнарьова (чи не тому, що його найбільше показували по телебаченню?) в серпні 2005 р. Генеральна прокуратура порушила кримінальну справу за звинуваченням у сепаратизмі. Проте через тиждень її закрили, а Є. Кушнарьова звільнили з-під варти. Проте непокаране зло нахабніє і множиться. Так, 1 березня 2008 р. у Сєвєродонецьку проросійські сили зібрали другий Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів за участі 3,6 тис. делегатів, які ухвалили резолюцію проти членства України в НАТО [22, с. 135]. Можливо й вона відіграла певну роль у тому, що Україні відмовили в наданні Плану дій щодо членства в НАТО на Бухарестському саміті в квітні 2008 р.

Дієвим інструментом просування російських інтересів стала створена російськими спецслуж-

бами широка мережа різноманітних старих і нових проросійських партій, громадських організацій та рухів: комуністичної партії України, комуністичної партії робітників і селян, партії регіонів, прогресивної соціалістичної партії України, русь єдина, руська єдність, республіканської партії Криму тощо. Зловживаючи свободою слова та бездіяльністю правоохоронних органів України вони розгорнули активну антиукраїнську діяльність спрямовану на демонтаж української державності. Особливо активною та винахідливою була громадська організація «Всеукраїнський громадський рух «Український вибір – право народу» віктора медведчука. Серед численних провокацій, які вона влаштовувала, доцільно виділити створення альтернативних органів самоврядування, зокрема в Хмельницькому. Прикро, що правоохоронні органи звернули увагу на антидержавну діяльність цих структур лише під тиском небайдужої громадськості.

Особливо активно підривна діяльність проти України проводилася за президенства в. януковича. Вже 21 квітня 2010 р. в Харкові він підписав з президентом росії дмітрієм мєдвєдєвим Угоду щодо оренди російським чорноморським флотом баз в Криму. Нею вона продовжувалася з 2017 до 2042 року. 24 квітня, попри шалений опір опозиції, парламентська більшість ратифікувала її. Зазначена угода була використана росією для підготовки інтервенції проти України в 2014 році [23]. Вже в липні Верховна Рада ухвалила зміни до чинного законодавства, якими скасувала євроатлантичний вектор зовнішньої політики України й запровадила так званий «позаблоковий статус» України. Крім того було розформовано Об'єднане оперативне командування та «реформовано» систему військкоматів чим дезорганізували систему управління та мобілізації Збройних Сил. Зрадницькими були призначення російських агентів оборони дмитра саламатіна та павла лебедєва на посаду Міністра оборони України, олександра якименка – на посаду Голови СБУ (з початком російсько-української війни в 2914 р. вони втекли до росії. Генеральна прокуратура висунула їм звинувачення в державній зраді). За їхньої активної участі було «завдано нищівного удару обороноздатності України. Фінансування потреб оборони здійснювалося у критично обмежених обсягах на рівні 1 % від ВВП… Розвиток Збройних Сил фактично не фінансувався. Прискорилися розпродаж найбільш сучасних зразків озброєння та його утилізація. На цьому фоні в 2013 році ухвалили рішення про скорочення чисельності Збройних Сил, скасування призову з 2017 р. і перехід до комплектування на добровільній основі, що при тотальному недофінансуванні мало призвести до фактичної ліквідації в Україні армії [18; 24]. Переведення ж комплектування Збройних Сил за територіальним принципом, що аргументувалося потребою скорочення бюджетних витрат, призвело до того, що «після Революції Гідності, за словами в. о. президента України в 2014 році Олександра Турчинова, понад 70% військовослужбовців Збройних Сил України на Кримському півострові «перейшли на бік агресора» [24].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, в результаті проведеного дослідження встановлено, що «гібридна війна» росії проти України була спрямована на поступову мирну анексію України шляхом контролю нашої економіки російським капіталом, перетворення Збройних Сил у небоєздатне формування голодних і погано озброєних військовослужбовців, розмивання в людей почуття громадянства й перетворення його в населення готове до повного обрусіння. Однак на перешкоді цим майже реалізованим планам стала Революція Гідності. Тому росія перейшла до реалізації плану Б – нападу на України з метою знищення не лише державності, а й українського етносу. В подальших дослідженнях доцільно проаналізувати «гібридну війну» росії проти української культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Олійник М. П. Авангардні бої «гібридної війни» росії проти України (1991–2003 рр.). *Регіональні студії*. Наук. журнал. Ужгород. 2024. № 36. С. 89-93. URL: http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/36/16.pdf.

2. Гончаров К. Гібридна війна Росії проти України почалася не 2014 року – РНБО. *УНІАН.* 2020. 6 листопада. URL: https://www.unian.ua/politics/viyna-rosiji-proti-ukrajini-aktivna-gibridna-viyna-pochalas-pislya-2004-roku-novini-ukrajina-11209445.html?_ga=2.254798152.1368757395.1604593780-698124722. 1591686555.

3. Світова гібридна війна: український фронт: монографія. / За заг. ред. В. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

4. Гончар М. Від «величі росії» до «великої євразії»: війна гібридного типу як механізм геополітичної експансії рф. *Національна безпека і оборона.* 2016. № 9-10 (167-168). С. 72-80. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/ NSD167-168_2016_ukr.pdf.

5. Горовенко В. К. Боротьба в економічній сфері як складова гібридної війни. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 1919 червень. 13 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-07/Економічна%20боротьба.pdf.

6. Литвиненко О. Тотальна війна по-путінські: «гібридна» війна рф проти України. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 9-10 (167-168). С. 60-63. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD167-168_2016_ukr.pdf.

7. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.

8. Коцур Л. Комеморативний вимір гібридної війни росії проти України: 1991–2022. *Проблеми гуманітарних наук*: зб. наук. праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія. 2024. Спецвипуск. С. 18–34. URL: file:///D:/_%20DOC_/Наука/Статті_тексти/авангард_2004-2014/305155-Текст%20статті-704894-1-10-20240530%20(1).pdf.

9. Путін був готовий зупинити «помаранчеву революцію» силою. *BBC news Україна*. 2012. 27 січня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/ 2012/01/120127_putin_and_orange_revolution_ag.

10. З домашнього архіву автора.

11. Дікінсон П. Путін і Помаранчева революція. *NV new voice.* 2017. 14 березня. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/putin-i-pomarancheva-revoljutsija-802368.html.

12. Димань Л. Atlantic Council: Революція в Україні сформувала всю геополітику 21-го століття. *УНІАН*. 2023. 14 лютого. URL: https://www.unian.ua/politics/revolyuciya-v-ukrajini-pomarancheva-revolyuciya-zminila-hid-istoriji-shidnoji-yevropi-novini-ukrajina-11229752.html.

13. Російська «гібридна» агресія: цілі і наслідки, засоби протистояння. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 9-10 (167-168). С. 17-37. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD167-168_2016_ukr.pdf.

14. «Гібридна» війна росії – виклик і загроза для Європи. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 9-10 (167-168). С. 2-16. URL: https://razumkov.org.ua/ uploads/journal/ukr/ NSD167-168_2016_ukr.pdf.

15. Крамар О. Без оголошення війни. Втрати України від російської торговельної блокади не перевищать 1% ВВП. *Український тиждень*. 2013. 14 серпня. URL: https://tyzhden.ua/bez-oholoshennia-vijny-vtraty-ukrainy-vid-rosijskoi-torhovelnoi-blokady-ne-perevyshchat-1-vvp/.

16. Про газові війни росії проти України розповів колишній топменеджер Газпрому. *Укрінформ.* 2022. 27 квітня. https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/ 3469077-pro-gazovi-vijni-rosii-proti-ukraini-rozpoviv-kolisnij-topmenedzer- gazpromu.html.

17. Руденко С. Кінець епохи Дмитра Фірташа. *DW Україна*. 2019. 26 червня. URL: https://www.dw.com/uk/коментар-кінець-епохи-дмитра-фірташа/a-49360267.

18. Крим. Війна: передумови російської агресії. Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали. *Рада національної безпеки і оборони України.* 2016. 18 лютого. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html?PRINT.

19. Ситник Й. С. Національна економіка України в умовах російсько-української війни: тенденції, виклики та завдання. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. С. 301-312. URL: https://www.academia.edu/88861123/The_Russian_ Ukrainian_war_2014_2022_historical_political_cultural_educational_religious_economic_and_legal_aspects_Scientific_monograph_Riga_Latvia_Baltija_Publishing_2022_1421_p.

20. Ільїн А. Від поглинання до різанини на металобрухт. Як путінські олігархи намагалися захопити українську промисловість і що в них вийшло. *NV new voice.* 2023.12 січня. URL: https://biz.nv.ua/ukr/economics/rosiyskiy-biznes-v-ukrajini-yak-oligarhi-iz-rf-ruynuvali-ekonomiku-ukrajini-50295840.html

21. Галайко Н. Р. Присутність іноземного та російського капіталу в банківській системі України. *Ефективна економіка*. Електронний журнал. 2015. № 4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3956.

22. Головко В. В. Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів. Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2021. С. 134-136 URL: http://www.history.org.ua/?termin= vseukrajinskyj_z'jizd_deputativ_ usikh_rivniv.

23. Тараненко В. Таємниця Харківських угод. Чому Україна досі визнає законність російського флоту у Криму? Главком. 2024.8 квітня.URL: https://glavcom.ua/publications/tajemnitsja-kharkivskikh-uhod-chomu-ukrajina-dosi-viznaje-zakonnist-perebuvannja-rosijskoho-flotu-u-krimu-994317.html.

24. Дак П. Як в 2014 вже не буде: як змінились ЗСУ та чим українська армія буде знищувати ворога? *Вголос*. 2022. 01 лютого. URL: https://vgolos.ua/news/yak-v-2014-vzhe-ne-viyde-chim-ukrayinska-armiya-bude-znishchuvati-voroga_1414351.html|

УДК 327.5(510:529.1)"20":341.218

ОСОБЛИВОСТІ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ СТОРІН ТАЙВАНСЬКОЇ ПРОТОКИ В «НОВУ ЕПОХУ»

PECULIARITIES OF TAIWAN STRAIT UNIFICATION IN THE «NEW ERA»

Присяжнюк Ю.І.,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби
Львівського національного університету імені Івана Франка

Чередніченко А.Г.,
аспірант кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби
Львівського національного університету імені Івана Франка

Проаналізовано особливості возз'єднання сторін Тайванської протоки в «нову епоху». Зазначено про «Китайську мрію», невід'ємною частиною якої є Тайвань. Звернено увагу на часові рамки утворення Китайської Республіки та Китайської Народної Республіки. Зауважено, що Тайвань ніколи не перебував під владою КНР де-факто. Вказано на діаметрально протилежні погляди сторін на майбутнє. Описано причини, через які вони не можуть відмовитися від своїх позицій. Охарактеризовано поняття «Консенсус 1992 року» та «тайванський консенсус». Згадано про принцип «одна країна, дві системи» як фундаментальний у підході Китайської Народної Республіки до вирішення «тайванського питання». Звернено увагу на результати застосування принципу на прикладі Гонконгу, зокрема зазначено про «Революцію парасольок», протести у 2019-2020 роках та зміни до закону про національну безпеку Гонконгу в 2020 та 2024 роках. Розглянуто ймовірність возз'єднання мирним шляхом та з застосуванням сили. Вказано про відсутність офіційно оголошених термінів «возз'єднання» з Тайванем. Звернено увагу на використання офіційним Пекіном слова «возз'єднання» замість «об'єднання». Наголошено на можливості силового сценарію та бажанні кожної зі сторін бути готовою до цього. Охарактеризовано відносини між берегами протоки за часів перебування при владі Ма Їнцзю та Сі Цзіньпіна в Китайській Республіці та Китайській Народній Республіці відповідно. Звернено увагу на їхню зустріч 2015 року, яка відбулася між сторонами вперше з 1945 року. Також розглянуто другу зустріч 2024 року.

Підкреслено, що Тайвань є лідером з виробництва напівпровідників та чипів, а блокада чи повномасштабне вторгнення змінять ланцюги постачань, що матиме наслідки для всього світу. Зазначено про можливий рівень падіння світового валового внутрішнього продукту (ВВП).

Ключові слова: Тайвань, Китайська Республіка, Республіка Китай, Китайська Народна Республіка, возз'єднання, об'єднання, Тайванська протока.

The article analyzes the peculiarities of the reunification of both sides of the Taiwan Strait in the "new era". It is mentioned about the "Chinese Dream", which includes Taiwan as an integral part. Attention is drawn to the historical timeline of the formation of the Republic of China and the People's Republic of China. It is noted that Taiwan has never been under the de facto rule of the People's Republic of China. The diametrically opposed views of both parties on the future are highlighted, and the reasons why they cannot abandon their respective positions are described. The concepts of the "1992 Consensus" and the "Taiwan consensus" are characterized. The "one country, two systems" principle is mentioned as a fundamental approach of the People's Republic of China to resolving the "Taiwan question". Attention is drawn to the outcomes of this principle's implementation, using Hong Kong as an example. In particular, the "Umbrella Movement", the 2019-2020 protests, and the changes to Hong Kong national security law in 2020 and 2024 are mentioned. The possibility of both peaceful reunification and the use of force is explored. It is noted that no officially defined time frame for "reunification" with Taiwan exists. Attention is drawn to Beijing's use of the term "reunification" rather than "unification". The possibility of a military scenario and each party's desire to be prepared for it are emphasized. Relations between the sides of the strait during the leadership of Ma Ying-jeou in the Republic of China and Xi Jinping in the People's Republic of China are examined. Their 2015 meeting, the first between the two sides since 1945, is highlighted, along with a second one in 2024.

It is emphasized that Taiwan is a leader in semiconductor and chip production and that a blockade or full-scale invasion would disrupt global supply chains, impacting the entire world. It is noted that such a scenario could result in global gross domestic product (GDP) losses.

Key words: Taiwan, Republic of China, People's Republic of China, reunification, unification, Taiwan Strait.

Постановка проблеми. «Тайванське питання» залишається одним із найбільш складних геополітичних конфліктів сучасних міжнародних відносин. Китайська Народна Республіка вважає Тайвань своєю провінцією і виступає за мирне возз'єднання за принципом «одна країна, дві системи», та водночас не виключає застосування сили в разі необхідності. Натомість Китайська Республіка або Республіка Китай (Тайвань), що має обмежене міжнародне визнання, не підтримує таку позицію, та вживає заходів для захисту власного суверенітету. Тема є актуальною з огляду на посилення риторики офіційного Пекіна про неминучість возз'єднання з островом з приходом

Сі Цзіньпіна до влади та збільшення ризиків переходу конфлікту з локального рівня на глобальний. У назві роботи використано словосполучення «нова епоха», під яким мається на увазі період перебування Сі Цзіньпіна при владі – з 2012 року. Хоча систематичне застосування «нової епохи» на офіційному рівні розпочалося з XIX з'їзду Комуністичної партії Китаю у 2017 році, термін заднім числом застосовувався Пекіном для характеристики періоду з 2012 року [1]. Аналіз особливостей возз'єднання двох берегів протоки є невід'ємною частиною дослідження «тайванського питання».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання об'єднання Тайваню з КНР різною мірою розглянуто у роботах як українських науковців (О. Теленко, Я. Завади та Г. Данчука, А. Грубінько та І. Федоріва та інших), так і закордонних (Р. Буша, Ї. Вонга, Цз. Юаня, Д. Ліна та інших).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте в українському науковому доробку питання особливостей возз'єднання сторін Тайванської протоки зазвичай розглядалося опосередковано, що зумовлює потребу його комплексного дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідити та проаналізувати особливості возз'єднання сторін Тайванської протоки. Для досягнення мети поставлено такі завдання:

1) визначити позиції Китайської Народної Республіки та Китайської Республіки щодо возз'єднання сторін Тайванської протоки;

2) виявити різницю між застосуванням формулювань «возз'єднання» та «об'єднання»;

3) охарактеризувати погляди сторін на «Консенсус 1992 року»;

4) розглянути можливі сценарії возз'єднання.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Тайванське питання» виникло в 1949 році внаслідок громадянської війни в Китаї (1927-1949). Майже весь період боротьби між Комуністичною партією Китаю та Націоналістичною партією Китаю (Гоміндан) острів перебував під владою Японської імперії (1895-1945). Тайвань возз'єднався з Китайською Республікою у 1945 році. У 1949 році, після того як Мао Цзедун отримав контроль над материковим Китаєм, Чан Кайші разом з урядом переїхали на Тайвань. Того ж року комуністи проголосили створення Китайської Народної Республіки (КНР). Відтоді кожна зі сторін вважає себе єдиним законним урядом усього Китаю. Китайська Республіка має обмежене визнання на міжнародній арені. Кількість держав, що встановили з нею дипломатичні відносини, значно зменшилася. Наприклад, у 2016 році вона сягала 23-х, у той час як у 2024 вже 11.

Влада Китайської Народної Республіки постійно наголошує, що возз'єднання двох сторін Тайванської протоки неминуче. Як вказує Ї. Вонг (Y. Wong), об'єднання Китаю є «одним з компонентів «Китайської мрії», про який часто говорив Сі Цзіньпін з того часу, як став Генеральним секретарем у 2012 році» [2, с. 102]. Цз. Юань (J. Yuan) зазначає, що «возз'єднання Тайваню представлено як реалізація кінцевої мети Китайської мрії» [3, с. 81].

Важливим фактом є те, що КНР була утворена в 1949 році, тоді як Китайська Республіка (або Республіка Китай) вже існувала з 1911 року. Відтак КНР ніколи не здійснювала владу над Тайванем де-факто. Однак офіційний Пекін використовує слово «возз'єднання» замість «об'єднання». Остання і єдина за понад 2 останніх десятиліття «Біла книга» – «Тайванське питання та возз'єднання Китаю в нову епоху» – містить слово «возз'єднання» в різних формах понад 100 разів, тоді як «об'єднання» – лише 6 [4]. Символічним є те, що документ був оприлюднений 10 серпня 2022 року – через тиждень після того як Ненсі Пелосі з членами Демократичної партії США відвідали острів. Варто зауважити, що КНР та США звинувачували один одного у провокуванні кризи в Тайванській протоці [5, с. 119]. Таким чином, можна виокремити першу особливість – Тайвань не був частиною КНР, а тому використання словосполучення «возз'єднання з Китаєм» замість «об'єднання з Китаєм» зміщує акценти в бік нівелювання цього факту.

Об'єднання сторін Тайванської протоки може бути досягнуто мирним шляхом або силою. Якщо перший варіант є найбільш бажаним для офіційного Пекіна, то другий теж не виключається. Д. Лін (D. Lin) звертає увагу на твердження КНР щодо неможливості відмовитися «від сили, тому що в іншому випадку мирне об'єднання стане неможливим» [6, с. 1112]. Наприклад, Тайбей не зможе відкинути ідею офіційного проголошення незалежності через страх втратити важелі стримування КНР. Так само Пекін не може відкинути застосування сили, оскільки це є запобіжником від офіційного проголошення Тайванем незалежності [6, с. 1113]. Отже, друга особливість – сторони не можуть відмовитися від своїх позицій, оскільки в такому разі це призведе до відсутності фактору стримування.

Офіційний Вашингтон дотримується політики «стратегічної невизначеності» і конкретно не зазначає про заходи, які вживатимуться в разі нападу КНР на Тайвань. Президент США Джозеф Байден у червні 2024 року в інтерв'ю «Тайм» (Time) сказав, що «не виключає застосування військової сили США. Існує різниця між розгортанням наземних сил, військово-повітряних сил, військово-морських сил тощо» [7].

КНР вважає принцип «одна країна, дві системи» основоположним у питанні мирного возз'єднання з Тайванем. З. Бжезінський (Z. Brzez-

inski) зазначав, що «якщо поглинення Китаєм Гонконгу не стане репресивним, формула Дена для Тайваню “одна країна, дві системи” зможе бути замінена формулою “одна країна, кілька систем”» [8, с. 220]. Проте втілення принципу на прикладі Гонконгу, зокрема «Революція парасольок», протести в 2019-2020 роках, жорсткі зміни до закону про національну безпеку Гонконгу в 2020 та 2024 роках, відповідно до яких значно розширено кваліфікацію державної зради (включаючи несанкціоновані мітинги), а покарання може передбачати довічне ув’язнення, збільшують скептицизм у Тайвані [9].

У 2019 році чинний на той час президент Китайської Республіки Цай Інвень заявила, що «переважна більшість тайванців також рішуче виступає проти “однієї країни, двох систем”, і ця опозиція також є “тайванським консенсусом”» [10]. Використання «тайванським консенсусом» є противагою «Консенсусу 1992 року», який офіційний Пекін використовує як один з аргументів для мирного возз’єднання. КНР трактує «Консенсус 1992 року» як втілення принципу «єдиного Китаю», з яким сторони Тайванської протоки погодились у 1992 році [4, с. 9]. Третя особливість – це діаметрально протилежні погляди берегів Тайванської протоки на питання об’єднання.

За часів адміністрації Ма Їнцзю (2008-2016), сторони розглядали «Консенсус 1992 року» як політичну основу для розбудови відносин, хоча і з різними інтерпретаціями. Пекін трактував консенсус виключно як згоду сторін з існуванням «єдиного Китаю», у той час як Тайбей акцентував увагу на різних інтерпретаціях сторін: для Гоміндану «єдиний Китай» – це Китайська Республіка, а для Комуністичної партії Китаю – це Китайська Народна Республіка. Важливою особливістю було те, що сторони Тайванської протоки публічно не критикували позиції одна одної [11, с. 284].

Окрім того, у 2015 році між Ма Їнцзю та Сі Цзіньпіном була проведена перша з 1945 року зустріч лідерів обох сторін протоки. Минулого разу вона відбулася між очільниками Гоміндану та КПК – Мао Цзедуном та Чан Кайші. У своїх словах Сі Цзіньпін зазначав, що обидві сторони Тайванської протоки – це «одна велика щаслива родина, і розбіжності минулого не заперечують цього факту» [12].

Вдруге Ма Їнцзю, проте вже не в статусі президента, зустрівся з главою КНР у квітні 2024 року. Сі Цзіньпін цього разу також використовував слова про родину та заявляв, що «зовнішнє втручання не може зупинити історичну тенденцію возз’єднання країни та родини». Важливою особливістю є те, що лідер КНР вживав звертання «містер Ма Їнцзю», уникаючи посилань на посаду, яку той обіймав. Ма Їнцзю, навпаки, називав Сі Цзіньпіна «Генеральним секретарем» [13].

Таким чином, КНР розглядає Гоміндан як партію, з якою можна вести діалог. Натомість Демократичну прогресивну партію в офіційному Пекіні вважають сепаратистською та такою, що «подвоїла свої зусилля з розділення країни» [4, с. 2].

Ще однією особливістю возз’єднання сторін Тайванської протоки є економічний вимір. Контроль КНР над Тайванем, а відповідно і виробництвом абсолютно більшої частини напівпровідників та чипів від загальної кількості поставить під загрозу безпеку не лише в регіоні, але і в усьому світі. Так само блокада Тайваню або навіть повномасштабна війна змінять ланцюги постачання чипів, що вплине на світовий валовий внутрішній продукт (ВВП). Наприклад, якщо в результаті економічної кризи, поштовхом до якої була коронавірусна пандемія, світовий ВВП зменшився на 5,9%, то збитки від вторгнення КНР на Тайвань можуть призвести до падіння цього показника вже на 10% [14].

Часовий вимір є також особливістю в питанні об’єднання, оскільки Китайська Народна Республіка не зазначає про конкретні терміни для «возз’єднання» з Тайванем, аби не обмежувати себе в часі та діях.

Під час розгляду питання возз’єднання сторін Тайванської протоки варто взяти до уваги опитування Центру стратегічних і міжнародних досліджень (Center for Strategic and International Studies), проведене спільно з тайванським Інститутом досліджень національної оборони та безпеки (Institute for National Defense and Security Research) у 2023 році за участі американських та тайванських експертів. Автори розглядають три основні можливі варіанти силового розвитку ситуації – «карантин», блокада та вторгнення на Тайвань.

Абсолютна більшість експертів (90% американських та 62% тайванських) погодилася з тим, що офіційний Пекін має ресурси для запровадження морського «карантину, який передбачатиме перевірку морських суден у Тайванській протоці. Експерти (80% американських та 60% тайванських) також вважають, що КНР має сили і для блокади Тайваню. Значно скептичніше ставляться до можливостей КНР для десантного вторгнення на Тайвань – 27% американських та 17% тайванських експертів погодилися з реальністю втілення таких намірів [15, с. 5-6; 15, с. 32].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, у статті досліджено особливості возз’єднання сторін Тайванської протоки, яке може відбутися мирним шляхом або з використанням сили. КНР розглядає принцип «одна країна, дві системи» як основу для мирного об’єднання з Тайванем, проте останній не поспішає погоджуватися з цим. Результати реалізації принципу на прикладі Гонконгу значно зменшу-

ють шанси на досягнення спільного знаменника в цьому питанні. Демократична прогресивна партія відкидає існування «Консенсусу 1992 року» та просуває свій порядок денний, який полягає в недопущенні порушень суверенітету Тайваню.

Застосування формулювання «возз'єднання з КНР» замість «об'єднання з КНР» підштовхує до думки, що Тайвань був частиною Китайської Народної Республіки, хоча насправді остання ніколи не мала контролю над ним.

Силовий варіант розвитку подій є цілком можливим, і кожна зі сторін Тайванської протоки хоче бути готовою до нього. Він може проявлятися як у так званих «карантинних заходах», так і в десантному вторгненні. Безумовно, застосування сили призведе до економічних збитків не лише для Східної Азії, зокрема самої КНР, але і для всього світу. Проте це лише збільшує ціну використання сили та спонукає до більш ретельного аналізу дій, але аж ніяк не змушує офіційний Пекін відмовитися від своїх намірів возз'єднатися з островом.

Загалом отримані висновки можуть слугувати основою для більш детального аналізу теми в майбутніх дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Jones H. Forging the 'New Era': The Temporal Politics of Xi Jinping. *The Diplomat*. URL: https://thediplomat.com/2022/09/forging-the-new-era-the-temporal-politics-of-xi-jinping/.

2. Wong Y. C. Independence or Reunification? The Evolving PRC–Taiwan Relations. *TalTech Journal of European Studies*. 2019. Vol. 9, no. 2. P. 98–122. URL: https://doi.org/10.1515/bjes-2019-0016.

3. Yuan J. The United States and stability in the Taiwan Strait. *Bulletin of the Atomic Scientists*. 2023. No. 79. P. 80–86. URL: https://doi.org/10.1080/00963402.2023.2178176.

4. China releases white paper on Taiwan question, reunification in new era. *The State Council of the People's Republic of China*. URL: https://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/202208/10/content_WS62f34f46c6d02e533532f0ac.html.

5. Завада Я., Данчук Г. Особливе становище Тайваню на міжнародній арені та його роль у протистоянні США та Китаю. *Політикус*. 2022. № 5. С. 116–121. URL: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-5.17.

6. Lin, D. «One China» and the Cross-Taiwan Strait commitment problem. *The China Quarterly*, 2022, 252, 1094–1116. URL: https://doi.org/10.1017/s0305741022001369.

7. Read the Full Transcript of Joe Biden's Interview With TIME. *Time*. URL: https://time.com/6984968/joe-biden-transcript-2024-interview/.

8. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів - Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 236 с.

9. Ng K. HK security law is final nail in coffin, say critics. *BBC News*. URL: https://www.bbc.com/news/world-asia-china-68613249.

10. President Tsai issues statement on China's President Xi's "Message to Compatriots in Taiwan". *Office of the President, ROC (Taiwan)*. URL: https://english.president.gov.tw/News/5621.

11. China-US Competition / ed. by S. A. Grano, D. W. F. Huang. Cham : Springer International Publishing, 2023. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-15389-1.

12. Bush R. C. What the historic Ma-Xi meeting could mean for cross-Strait relations. *Brookings Institution*. URL: https://www.brookings.edu/articles/what-the-historic-ma-xi-meeting-could-mean-for-cross-strait-relations.

13. China's Xi says nobody can stop 'family reunion' with Taiwan. *Reuters*. URL: https://www.reuters.com/world/asia-pacific/chinese-president-xi-meets-former-taiwan-president-ma-beijing-2024-04-10/.

14. Xi, Biden and the $10 Trillion Cost of War Over Taiwan / J. Welch et al. *Bloomberg*. URL: https://www.bloomberg.com/news/features/2024-01-09/if-china-invades-taiwan-it-would-cost-world-economy-10-trillion.

15. Surveying the Experts - U.S. and Taiwan Views on China's Approach to Taiwan in 2024 and Beyond / B. Lin et al. CSIS China Power Project, 2024. 46 p. URL: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/2024-01/240122_Lin_Surveying_Experts.pdf?VersionId=pJzrvRFBnaGyDta3wrU9nXIDpj1Gdk5j.

УДК 165.725

ТРАНСАКЦІОНАЛІЗМ: МІСЦЕ І РОЛЬ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

TRANSACTIONALISM: PLACE AND ROLE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION THEORIES

Савка В.Я.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародної політики
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена аналізу місця та ролі трансакціоналізму у системі теорій європейської інтеграції. Розглянуто основні теоретичні положення трансакціоналізму; його відмінні риси у порівнянні з іншими євроінтеграційними теоріями; визначено внесок К. Дойча як головного представника трансакціоналізму; проаналізовано основні критичні зауваження щодо теоретичних положень трансакціоналізму з боку його опонентів. Головний методологічний здобуток теоретичного підходу К. Дойча полягає в проведенні більш емпірично орієнтованого аналізу. Трансакціоналізм намагається вловити домінантний характер взаємовідносин між міжнародною інтеграцією (у широкому розумінні – як процес формування співтовариства) і соціальною комунікацією (зміни у комунікативних моделях), зосереджуючи увагу на умови, які можуть призвести до виникнення широкого співтовариства. Європейський інтеграційний процес подається як один з багатьох подібних інтеграційних проектів, яких історія людства знала велику кількість. Його головною метою було на основі вивчення історичного розвитку різноманітних суспільств проаналізувати та узагальнити теоретичні припущення, які призведуть до створення необхідного співтовариства безпеки, де війни вже не будуть засобом вирішення конфліктів. Одним з найбільших теоретичних здобутків трансакціоналізму для теорії європейської інтеграції, який був пізніше перейнятий деякими іншими теоретиками, є виокремлення т. зв. неформальної і формальної фаз створення співтовариства безпеки. Розвиток функціональних зв'язків з допомогою неформальних економічних і соціальних комунікацій між окремими західноєвропейськими суспільствами утворює протягом часу соціо-психологічні тенденції і процес навчання, який призводить до асиміляції та інтеграції західноєвропейських народів. Цей процес у кінцевому рахунку змушує політичні еліти окремих країн інституціоналізувати і формалізувати функціональні зв'язки. Така формальна інституційна побудова є засобом охорони суспільства, в якому відбувається інтенсифікація різноманітних моделей комунікації і подальше поглиблення інтеграції, результатом чого стає створення об'єднаного співтовариства.

Ключові слова: трансакціоналізм, теорія комунікацій, теорії європейської інтеграції, європейська інтеграція, співтовариство безпеки.

The article is devoted to the analysis of the place and role of transactionalism in the system of European integration theories. The main theoretical principles of transactionalism are examined; its distinctive features in comparison with other European integration theories are highlighted; the contribution of K. Deutsch, as the main representative of transactionalism, is defined; and the main critical remarks regarding the theoretical principles of transactionalism from its opponents are analyzed. The key methodological achievement of K. Deutsch's theoretical approach lies in conducting a more empirically oriented analysis. Transactionalism attempts to capture the dominant nature of the relationship between international integration (in a broad sense – as the process of forming a community) and social communication (changes in communication models), focusing on the conditions that may lead to the emergence of a broader community. The European integration process is presented as one of many similar integration projects, of which human history has known a great number. Its main goal was, based on the study of the historical development of various societies, to analyze and summarize the theoretical assumptions that would lead to the creation of a necessary security community, where wars would no longer be a means of resolving conflicts. One of the greatest theoretical achievements of transactionalism for the theory of European integration, which was later adopted by some other theorists, is the distinction between the so-called informal and formal phases of creating a security community. The development of functional ties through informal economic and social communications between individual Western European societies over time generates socio-psychological tendencies and a learning process that leads to the assimilation and integration of Western European peoples. This process ultimately forces the political elites of individual countries to institutionalize and formalize functional ties. Such formal institutional construction is a means of safeguarding a society in which various communication models are intensified and integration deepens further, resulting in the creation of a unified community.

Key words: transactionalism, communication theory, theories of European integration, European integration, security community.

Постановка проблеми. З початку процесу європейської інтеграції можна прослідкувати постійну зацікавленість академічної спільноти у теоретичному обґрунтуванні та науковому узагальненні цього процесу. Велика кількість вчених, особливо фахівців з теорії міжнародних відносин та політології, намагається не лише проаналізувати і пояснити миліші події та узагальнити їх в наукові теорії, а також і сформулювати теоретичні гіпотези та теорії щодо майбутнього влаштування Європи. На основі цих досліджень виникають нові теорії або застосовуються різноманітні

існуючі теорії міжнародних відносин, економічні й політологічні теорії, метою яких є глибше пізнання європейського інтеграційного процесу.

Поряд із т. зв. великими теоріями європейської інтеграції (федералізм, функціоналізм, комунікативна теорія та ін.) існує також ряд інших теорій чи концепцій, які допомагають зрозуміти процес європейської інтеграції та прийняття рішень на різних рівнях ЄС.

До них зокрема належить і теорія трансакціоналізму (або комунікативна теорія). Представники комунікативної теорії вважали, що зростаюча інтенсивність комунікації між державами сприяє миру та співпраці. На особливу увагу, в цьому контексті, заслуговує головний представник цієї теорії Карл Дойч, котрий у своїй праці «Політична спільнота і Північно-Атлантичний простір» розуміє інтеграцію насамперед як побудову співтовариства безпеки, в рамках якого конфлікти вирішуються без застосування сили. [6]

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Місце трансакціоналізму серед концепцій європейської інтеграції досліджували Л. Ліндберг і С. Шайнгольд, які у праці «Регіональна інтеграція: теорія та дослідження» провели порівняння її з іншими теоріями, такими як функціоналізм і неофункціоналізм. Б. Розамонд у праці «Теорії європейської інтеграції» аналізує місце трансакціоналізму Карла Дойча серед інших підходів. А. Вінер та Т. Діез аналізують вплив трансакціоналізму на розвиток європейських інституцій. У своїй роботі «За межами національної держави: функціоналізм і міжнародна організація» Ернст Гаас критикує трансакціоналізм та порівнює його із функціоналістським підходом до європейської інтеграції. Критичні зауваження стосовно положень трансакціоналізму висловлював також Д. Пучала, який у своїй праці «Міжнародні комунікації та регіональна інтеграція» стверджував, що дана теорія нездатна однозначно довести, що комунікативні потоки є головною причиною інтеграції. С. Гоффман та Е. Гаас акцентували увагу на тому, що наразі ще не є доведеним факт існування причинної залежності між соціальною асиміляцією і політичною інтеграцією. В контексті даного дослідження особлива увага приділялася роботі К. Дойча, автора концепції трансакціоналізму (теорії комунікацій) для аналізу європейської інтеграції.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблематика значення теорії трансакціоналізму у дослідження європейської інтеграції, її місця серед інших теоретичних підходів у цій сфері, аналізу критики її основних положень стосовно особливостей євроінтеграційних процесів у вітчизняній політичній науці досліджена не достатньо та вимагає більш ґрунтовного вивчення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження місця та ролі трансакціоналізму у системі теорій європейської інтеграції. Основними завданнями дослідження є: проаналізувати основні теоретичні положення трансакціоналізму, його відмінні риси у порівнянні з іншими євроінтеграційними теоріями, визначити внесок К. Дойча як головного представника трансакціоналізму, проаналізувати основні критичні зауваження щодо теоретичних положень трансакціоналізму з боку його опонентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Первинні теорії європейської інтеграції, які інколи позначаються як пратеорії чи прототеорії, представлені передусім федералізмом, функціоналізмом і неофункціоналізмом, доповнила протягом 50-х років т. зв. комунікативна теорія, яка сьогодні більш відома під назвою трансакціоналізм. Основою цієї теорії є переконання, що комунікація між окремими державами (торговий обмін, військова співпраця, міграція, інформаційні потоки та ін.) сприяють миру та співпраці. У центрі інтересів трансакціоналізму було передусім дослідження людських комунікацій, яке спиралося на використання соціологічної теорії функціоналізму. Головною метою трансакціоналізму було довести, що широкий діапазон комунікації збільшує рівень взаємної матеріальної залежності країн і сприяє розвитку економічної і політичної інтеграції. [5; 6]

Від функціоналізму трансакціоналізм відрізнявся відсутністю інтересу до задоволення практичних суспільно корисних потреб, увага приділялася більше умовам, за яких можна створити і досягти відчуття єдиної спільноти між мешканцями різних країн. На відміну від федералізму трансакціоналізм для своєї успішної реалізації не вимагав ніяких специфічних правових та інституціональних рамок. [11, с. 29]

Головні положення теорії трансакціоналізму вперше розробила група американських вчених під керівництвом Карла Дойча. [6; 7] Ця група виходила з концепції Річарда Ван Ваґенена – концепції міжнародного співтовариства безпеки. Деякі тези своєї теорії трансакціоналізму К. Дойч розробив вже у першій половині 50-х років, [5; 10, с. 168-196; 8, с. 143-160] і в наступні роки він постійно повертався до цієї теорії. [3; 9; 4]

К. Дойч дійшов висновку, що комунікація є ключовим механізмом соціальної мобілізації суспільства, тоді як соціальна мобілізація відповідає за історичний процес національного розвитку. Подібні процеси мали б характеризувати і міжнародну сферу у випадках, коли держави спільно вибудовують співтовариство безпеки. Спираючись на цю тезу К. Дойч загалом визначив міжнародну інтеграцію як досягнення безпеки між групами держав. Успішна інтеграція полягає у радикаль-

ному зменшенні можливості застосування державами насильницьких засобів вирішення своїх конфліктів. [19, с. 42-43]

Спочатку трансакціоналізм належав до менш значних теорій міжнародної інтеграції, тим не менше у наступні два десятиліття він здобув популярність щонайменше серед американських політологів, які робили спробу шляхом емпіричних досліджень перевірити його базові теоретичні положення. Серед них слід назвати Брюса Рассета, Теодора Каплова і Курта Фінстербуша у 60-ті та 70-ті роки.

У 60-х роках ця теорія була застосована і до проблематики європейської інтеграції. Серед інших цим займався у 60-х роках Ернст Гаас. [14] На базі емпіричних досліджень європейського інтеграційного процесу були засновані у 70-х роках трансакціоналістські студії Брюса Русе, Гелен Фелдстайн і Дональда Пучала. У другій половині 70-х років Роберт О. Кеогейн і Джозеф С. Най у праці «Влада і взаємозалежність» (1977) повернулися до дискусії про міжнародні комунікації та їх вплив на міжнародну інтеграцію.

У базовій праці трансакціоналізму «Політична спільнота і Північноатлантичний регіон» (1957) К. Дойч зі своїми співробітниками зробив спробу аналізу процесу побудови політичних співтовариств безпеки у північноатлантичному регіоні на основі аналізу історичних прикладів інтеграції за період з XVIII по XX ст. Головною метою дослідження було вивчення можливих засобів, з допомогою яких можна було б у майбутньому усунути загрозу війни. [6, с. 3]

К. Дойч при визначенні співтовариства безпеки виходив зі своєї власної концепції інтеграції, згідно якої співтовариствами безпеки є інтегровані групи людей. Інтеграцію як таку він визначав в рамках певної території як досягнення достатньо сильного і розширеного відчуття ототожнення її мешканців зі співтовариством, інституціями та діями, головним завданням яких є надійно на довгий строк забезпечити мир серед населення. [5, с. 5]

Результати даного емпіричного дослідження показали, що формування співтовариства не залежить сильно від формальних структур, які приймають політичні рішення. На думку К. Дойча і його співпрацівників взаємна симпатія, віра і лояльність окремих суб'єктів відіграють набагато важливішу роль у створенні таких співтовариств. Автори цієї публікації на конкретних прикладах показали, взаємодоповнюючі системи цінностей та високий рівень взаємосприйняття мають більший вплив на виникнення політичних співтовариств, ніж геополітичні фактори (як наприклад спільна зовнішня загроза). [6]

Серед фахівців міжнародних відносин трансакціоналізм був популярним особливо за його емпіричний підхід і можливість застосовувати найновіші наукові процедури з використанням широких фактичних матеріалів та аналізу. Сам К. Дойч неодноразово підкреслював необхідність перевіряти усі теоретичні гіпотези емпіричним дослідженням.

Численні дослідження, засновані на цьому теоретичному підході, виходили з утворення т. зв. комунікативних мап, які включали потоки матеріальних благ та передачу знань і думок, пов'язаних з участю у прийнятті рішень. Чим густішими є ці комунікативні мережі, чим більше ці мапи перекриваються, тим кращими є передумови успішного функціонування міжнародного (європейського) угрупування. Густота комунікацій і процес сприйняття суб'єктів ставали основними показниками, якими можна емпірично виміряти інтенсивність інтеграції.

Трансакціоналізм розуміє європейську інтеграцію як процес культурної асиміляції, що призводить до створення міжнародного співтовариства безпеки, в якому люди пов'язані взаємною довірою та ідентифікацією, завдяки чому практично виключається можливість військового вирішення будь-яких конфліктів. К. Дойч вважав, що створення співтовариства безпеки базується на реалізації численних міжнародних комунікацій, як наприклад транспорт, міграція, взаємні послуги, військова співпраця, туризм, які дають поштовх процесам соціально-психологічного навчання, що призводить до виникнення спільної ідентичності, лояльності і довіри між соціальними суб'єктами. [11, с. 29]

К. Дойч вирізняв декілька базових форм співтовариств безпеки. У своїй праці від 1957 року він оперує поняттями «об'єднане співтовариство безпеки» і «плюралістичне співтовариство безпеки».

Плюралістичне співтовариство він визначив як об'єднання (спільноту), в якій уряди окремих країн зберігають свою юридичну незалежність, при цьому в рамках інтеграційного процесу не відбувається створення найвищих інституційних наднаціональних органів влади. [19, с. 43] Плюралістичне співтовариство вимагає три умови свого існування: дотримання суб'єктами основних цінностей, здатність політично відповідальних груп без насильства реагувати на будь-які виклики, взаємна передбачуваність важливих аспектів політичної, економічної і соціальної поведінки всіх учасників. [9, с. 195]

Об'єднане співтовариство безпеки визначено як процес політичної інтеграції, у ході якого відбувається формальне об'єднання окремих частин (зазвичай держав) у більшу структуру шляхом певного інституційного злиття. Як приклад наводяться США або Швейцарія, де шляхом об'єднання окремих американських штатів і швейцарських кантонів утворилася федеративна

держава, в якій вже була відсутня загроза військових конфліктів. Тим не менш К. Дойч вважав, що політичне об'єднання не є вкрай необхідним для досягнення бажаних наслідків інтеграції. На його думку плюралістичне співтовариство безпеки ймовірно є більш життєздатним, ніж політичний союз, а завдяки більшій стабільності – набагато ефективнішим для встановлення міжнародного миру. [4, с. 122]

К. Дойч попереджав, що зусилля по передчасному створенню єдиної влади (об'єднаного співтовариства безпеки) без досягнення необхідного високого рівня соціальної інтеграції можуть бути деструктивними і в своєму результаті можуть скоріше збільшити, ніж знизити небезпеку конфлікту. На його думку кожне співтовариство володіє велику кількість дестабілізуючих факторів. Серед них – підвищення військового навантаження, відносно швидкі зміни соціальних відмінностей, зниження адміністративних здібностей, закриття політичних еліт, дисгармонія між діями влади і суспільними очікуваннями. [9, с. 195-196]

Передчасне створення централізованих політичних федерацій може бути небезпечним, оскільки, як показують історичні факти, наступний розпад федерацій часто призводить до громадянських війн. Згідно К. Дойча політична уніфікація нерівнозначних партнерів може інституціоналізувати нерівність і легітимувати використання слабких суб'єктів сильними. [17, с. 1-21]

Базовою гіпотезою трансакціоналістських праць про інтеграцію було те, що сутністю співтовариства між багатьма державами буде функція комунікативного рівня між двома державами. Шлях до такого співтовариства йде через створення мережі взаємних комунікацій. Головним емпіричним завданням є вимірювання як темпу зміни комунікативних потоків, так і ступеня взаємної сприйнятливості окремих суб'єктів в рамках даної системи. Відповідний потенціал міжнародної інтеграції, причому Б. Розамонд акцентує увагу на слові «потенціал», з'явиться лише у тому разі, коли справа дійде до інтенсивних міжнародних комунікацій. [19, с. 44]

Актуальність інтеграції зросте також в ситуаціях, де переважає взаємна сприйнятливість (mutual responsiveness), яка визначається як «здатність отримати адекватні відповіді в рамках прийнятного терміну». [2, с. 69] Тим не менше сприйнятливість не є, на думку К. Дойча, лише результатом бажання суб'єктів взаємно реагувати один на одного. Важливою є передусім їх реальна здатність на таку реакцію, яка пов'язана не лише з наявністю технологій, що сприяють комунікації, а й з вимогами, що існують в системі взаємного впливу на даний час. Вимоги реагують на потреби, викликані промисловими, економічними і технологічними змінами, міграціями, змінами у повединці споживачів, довгостроковою культурною динамікою, міжнародними викликами. [2, с. 71]

Істотним є акцент на потребах, що пов'язує його з функціоналізмом. Проте К. Дойч критично ставився до деяких аспектів цієї теорії. Передусім він вважав, що окремі рівні комунікації, які беруть на себе функціональні міжнародні організації, є недостатніми для створення необхідної лояльності у середовищі широкої громадськості, завдяки чому мав бути забезпечений тривалий мир.

Далі так само Дойч звертав увагу на реальність того, що працівники міжнародних організацій поступово відчужуються і віддають більшу перевагу комунікаціям з урядами, ніж з громадськістю, перед якою вони відповідальні. наслідком цього відчуження є їхня неспроможність йти на прямі контакти з громадськістю і піклуватися про їх потреби. За таких умов лояльність людей до міжнародних агенцій не може у жодному разі зростати, навпаки, широкий простір для застосування отримують націоналістичні заклики. [9, с. 167]

Згідно К. Дойча успішна політична інтеграція залежить від «історичного процесу соціального навчання, на протязі якого окремі особи, зазвичай протягом декількох поколінь, вчяться бути народом». [5, с. 174]

Подібно до федералізму чи функціоналізму трансакціоналізм теж не був підданий гострій критиці з боку своїх противників. Перші критики звертали увагу на те, що результати порівняльних зіставлень суспільства з XVIII по XX століття не можуть бути надійними внаслідок недостатньої кількості відповідної інформації про попередній період. Крім цього, якщо навіть ця інформація отримується і опрацьовується, залишається невідомим, як вона може розкрити вплив цих комунікацій на ідентичність і взаємну ідентифікацію між людьми. [19, с. 47]

Слабкість цієї теорії виявляється, як вважає Д. Пучала, у нездатності однозначно довести, що комунікативні потоки є головною причиною інтеграції, оскільки навпаки, ці потоки можуть бути викликані самою інтеграцією. [18, с. 762] Крім цього дуже важко теоретично зафіксувати зв'язок між комунікативними потоками і соціальною асиміляцією з одного боку, та між комунікативними потоками і політичними змінами – з іншого боку. [11, с. 32] Також неможливо науково довести, що чимдалі більша кількість комунікацій має безпосередній вплив на інтеграційний процес, оскільки неможливо науково виміряти відповідне зростання (поглиблення) інтеграційного процесу. Неможливо також створити гіпотези, які б піддавалися науковій перевірці, про те, яким чином завдяки збільшенню кількості комунікацій у суспільстві відбуваються відповідні зміни, яким чином змінюється і розвивається ставлення суспільства до інтеграції. [19, с. 48]

Згідно теорії трансакціоналізму процес соціальної асиміляції може за певних умов призвести до інтеграції. Проте ряд авторів наголошували на тому, що не є доведеним науково той факт, що між соціальною асиміляцією і політичною інтеграцією існує причинна залежність. [15, с. 526; 13, с. 626] На думку Вільяма Фішера соціальна асиміляція є змінною психологічною величиною, яка застосовується до громадської думки, тоді як політичну інтеграцію можна описати як змінну, котра стосується первинної поведінки політичних еліт. [12, с. 254-290] Як констатує М. Айлструп-Санджованні, більшість трансакціоналістських досліджень спрямована лише на міру взаємозв'язку між соціальною асиміляцією на рівні широких мас населення і зміцненням політичного співтовариства. На його думку відкритим залишається питання про те, яким чином громадська думка впливає на урядову політику. [Chryssochoou, Dimitris N. Theorizing European Integration. – London, 2001. – P. 49.]

Висновки. Трансакціоналізм став однією з можливостей дослідження процесу європейської інтеграції. К. Дойч не визнавав концепцію злиття ідеї національності (ідентичності) і державності (влади) через національні інтереси. На основі цієї концепції таким шляхом, згідно представників реалізму, створюються т. зв. національні держави (nation-state). Тоді як країни можуть характеризуватися своїми відмінностями, для представників реалізму спільним для цих країн є наявність національних інтересів, які зазвичай визначаються урядами. К. Дойч займав іншу позицію, згідно якої спільні ідентичності є наслідком інтенсивних комунікацій, причому чим більшою є густота цих комунікацій між людьми, тим більше зростає взаєморозуміння, і таким чином посилюється відчуття безпеки. [19, с. 46]

Головний методологічний здобуток теоретичного підходу К. Дойча полягає в проведенні більш емпірично орієнтованого аналізу. Трансакціоналізм представляє систематичну спробу вловити домінантний характер взаємовідносин між міжнародною інтеграцією (у широкому розумінні – як процес формування співтовариства) і соціальною комунікацією (зміни у комунікативних моделях), зосереджуючи увагу на умови, які призводять до виникнення широкого співтовариства. [1, с. 49]

К. Дойч, віддаючи перевагу т. зв. плюралістичній моделі співтовариства безпеки, був переконаний у ефективності інтеграційної моделі, де національні держави є суб'єктами прийняття рішень у міжнародній політиці замість того, щоб позбавлятися свого національного суверенітету. Основним і вирішальним впливом цього інтеграційного процесу мала стати повна ліквідація загроз військового вирішення конфліктів між окремими суб'єктами. К. Дойч зробив спробу оптимального поєднання елементів національного самовизначення з одного боку та міжнародного миру і безпеки – з іншого.

Європейський інтеграційний процес був для К. Дойча одним з багатьох подібних інтеграційних проектів, яких історія людства знала велику кількість. Його головною метою було на основі вивчення історичного розвитку різноманітних суспільств проаналізувати та узагальнити теоретичні припущення, які призводять до створення необхідного співтовариства безпеки, де війни вже не будуть засобом вирішення конфліктів.

Одним з найбільших теоретичних здобутків трансакціоналізму для теорії європейської інтеграції, який був пізніше перейнятий деякими теоретиками, є виокремлення т. зв. неформальної і формальної фаз створення співтовариства безпеки. Розвиток функціональних зв'язків з допомогою неформальних економічних і соціальних комунікацій між окремими західноєвропейськими суспільствами утворює протягом часу соціо-психологічні тенденції і процес навчання, який призводить до асиміляції та інтеграції західноєвропейських народів. Цей процес у кінцевому рахунку змусить політичні еліти окремих країн інституціоналізувати і формалізувати функціональні зв'язки. Така формальна інституційна побудова є засобом охорони суспільства, в якому відбувається інтенсифікація різноманітних моделей комунікації і подальше поглиблення інтеграції, результатом чого стає створення об'єднаного співтовариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Chryssochoou, Dimitris N. Theorizing European Integration. London, 2001. 240 p.
2. Deutsch, Karl W. Communication Theory and Political Integration. *The Integration of Political Communities.* Eds. P. E. Jacob, V. Toscano. Philadelphia, 1964. 314 p.
3. Deutsch, Karl W. France, Germany and the Western Alliance. New York, 1967. 324 p.
4. Deutsch, Karl W. Nationalism and its Alternatives. New York, 1969. 200 p.
5. Deutsch, Karl W. Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundation of Nationality. Boston, 1966. 358 p.
6. Deutsch, Karl W. Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience. Princeton, NJ, 1957. 228 p.
7. Deutsch, Karl W. Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement. Garden City, NY, 1954. 70 p.

8. Deutsch, Karl W. Shifts in the Balance of Communication Flows: A Problem of Measurement in International Relations. *Public Opinion Quarterly*. 1956, №1. P. 143-160.

9. Deutsch, Karl W. The Analysis of International Relations. Englewood Cliffs, NJ, 1968. 214 p.

10. Deutsch, Karl W. The Growth of Nations: Some Recurrent Patterns of Political and Social Integration. *World Politics.* Volume 5, Issue 2, January 1953. P. 168-195.

11. Eilstrup-Sangiovanni, Mette. Interwar and Postwar Ideas of Europe. *Debates on European Integration. A Reader.* Houndmills, Basingstoke. 2006. P. 32.

12. Fisher, William E. An Analysis of the Deutsch Sociocausal Paradigm of Political Integration. *International Organization.* 1969, №2. P. 254-290.

13. Haas, Ernst B. The Study of Regional Integration: Reflections on the Joy and Anguish of Pretheorizing. *International Organization.* 1970, №4. P. 626.

14. Haas, Ernst. Beyond the Nation State: Functionalism and International Organization. Stanford, CA, 1964. 595 p.

15. Hoffmann, Stanley. Discord in Community: The North Atlantic Area as a Partial International System. *International Organization.* 1963, №3. P. 526.

16. Keohane, Robert O., Nye, Joseph S. Power and Interdependence. New York, 1977. 273 p.

17. Merritt, Richard L., Russett, Bruce M. Karl W. Deutsch and the Scientific Analysis of World Politics. *From National Development to Global Community: Essays in Honour of Karl W. Deutsch.* Eds. R. L. Merritt, B. M. Russett. London, 1981. P. 1-21.

18. Puchala, Donald. International Transactions and Regional Integration. *International Organization.* 1970, №4. P. 762.

19. Rosamond, Ben. Theories of European Integration. Houndmills, Basingstoke. 2000. 240 p.

УДК 327.5

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ ТУРЕЧЧИНИ: ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ ПРИЄДНАННЯ/НЕПРИЄДНАННЯ

EUROPEAN INTEGRATION OF TURKEY: POSITIVE AND NEGATIVE CONSEQUENCES OF JOINING/NON-JOINING

Садовий О.С.,
аспірант кафедри журналістики і міжнародних відносин
Київського університету культури

З урахування виконання усіх вимог 3 жовтня 2005 р. розпочалися переговори про вступ Туреччини до Європейського Союзу. Утім, у червні 2018 р. Європейська Рада вперше відзначила, що Туреччина віддаляється від ЄС. Поза офіційними висновками Європейської Ради щодо порушення прав людини і принципів демократії, які перешкоджають вступу Туреччини до ЄС, можна прослідкувати низку дискусій, у контексті яких чітко вимальовуються справжні аргументи як за, так і проти членства країни.

У статті досліджуються позитивні та негативні наслідки як приєднання, так і неприєднання Туреччини до Європейського Союзу. Особливо вони будуть помітні в світлі останніх подій, які відбуваються на міжнародній арені та дедалі більше «розтягують» країни до різних полюсів, навколо яких у майбутньому формуватимуться нові об'єднання з відцентровими векторами впливу на всі міждержавні стосунки.

Зроблено висновки, що негативні наслідки неприєднання та позитивні наслідки приєднання Туреччини до ЄС суттєво переважають над всіма аргументами проти приєднання. Також відмова Туреччині в євроінтеграції матиме наслідки не лише для Європи, а й для країни та всього світового порядку, зокрема на Близькому Сході, Південному Кавказі та ін. Крім того, більшість аргументів у дискусіях проти приєднання Туреччини до ЄС частково можуть бути спростовані: у сфері прав людини Туреччина досягла певного прогресу шляхом ратифікації міжнародних документів, внесення змін до Конституції та кодексів; парламент схвалив реформи, які стосуються питань прав курдів; Греція підтримує приєднання Туреччини до ЄС; перші роки після приєднання міграцію з країни можна буде контролювати, тим більше, що досвід 2016 р. свідчить: Туреччина стала своєрідним форпостом для мігрантів у ЄС з Африки та Близького Сходу, призупинивши східний міграційний маршрут; економічний потенціал Туреччини величезний з огляду на ринкові можливості, транзитне положення для руху енергоресурсів, активне населення тощо.

Ключові слова: Туреччина, Європейський Союз, країна-кандидат, реформи, міжнародні відносини.

Taking into account the fulfillment of all requirements, negotiations on Turkey's accession to the European Union began on October 3, 2005. In 2018, the European Council noted for the first time that Turkey is moving away from the EU. Apart from the official conclusions of the European Council regarding the violation of human rights and the principles of democracy, which prevent Turkey's accession to the EU, one can follow a series of discussions in the context of which the real arguments both for and against the country's membership are clearly outlined. The article examines the positive and negative consequences of both Turkey's accession and non-accession to the European Union. This will be especially noticeable in the light of recent events that are taking place on the international arena and are increasingly "stretching" countries to different poles, around which new associations with centrifugal vectors of influence on all interstate relations will form in the future. It was concluded that the negative consequences of non-accession and the positive consequences of Turkey's accession to the EU significantly outweigh all arguments against accession. Also, the refusal of Turkey to join the European Union will have consequences not only for Europe, but also for the country and the entire world order, in particular in the Middle East, the South Caucasus, etc. In addition, most of the arguments in the discussions against Turkey's accession to the EU can be partially refuted: in the field of human rights, Turkey has made some progress by ratifying international documents, amending the Constitution and codes; the parliament approved reforms related to Kurdish rights issues; Greece supports Turkey's accession to the EU; in the first years after accession, migration will be able to be controlled, especially since the experience of 2016 shows that Turkey has become a kind of outpost for migrants to the EU from Africa and the Middle East, stopping the eastern migration route; Turkey's economic potential is huge in terms of market opportunities, transit position for energy resources, active population, etc.

Key words: Turkey, European Union, candidate country, reforms, international relations.

Постановка проблеми. Туреччина отримала статус країни-кандидата на членство в ЄС у грудні 1999 р. На зустрічі 16-17 грудня 2004 р. Європейська Рада визнала, що Туреччина достатньою мірою дотримується вимог Копенгагенських політичних критеріїв для початку переговорів про вступ, які розпочалися 3 жовтня 2005 р. Утім, у червні 2018 р. Рада вперше відзначила, що Туреччина віддаляється від ЄС: постійно відступає від демократії, верховенства права та основних прав людини. У результаті переговори про вступ фактично зайшли в глухий кут, і жодні нові розділи не можуть бути розглянуті для відкриття або закриття [16]. Проте поза офіційними висновками Європейської Ради, можна прослідкувати низку дискусій, у контексті яких чітко вимальовуються справжні аргументи як за, так і проти вступу Туреччини до ЄС.

У світлі початку переговорів щодо інтеграції України в ЄС важливо звернути увагу на досвід

інших країн на цьому шляху, тим більше тих країн, які почасти позиціонуються як «не свої» у європейській спільноті. Водночас, як зазначає Д. Кулеба, «важливо обговорити більш широке історичне значення розширення ЄС, а також деякі практичні переваги, які членство України дасть Євросоюзу» [1]. Так і у випадку з Туреччиною – актуально подивитися на проблему більш широко: які можливі наслідки переважатимуть після приєднання/неприєднання країни до ЄС: негативні чи позитивні? Така постановка питання актуалізує дослідження наслідків приєднання/неприєднання Туреччини до ЄС, зокрема в контексті можливих аргументів, які можуть стати в пригоді й нашій країні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед зарубіжних досліджень європейських прагнень Туреччини можна виокремити публікації С. Ідіз [12], Ф.-А. Алонсо [10], В. Чізлета [13], монографію «Вступ Туреччини до Європейського Союзу» іспанських дослідників (Р. Калдуч Сервера, В. Гаррідо Реболледо, Б. Фернандес Гарсія, Ж.-Ж. Белтран Бенгоечеа, К. Ечеверріа Хесус) [14] та інші.

Відносини Туреччини з ЄС – не нова тема досліджень в українській науці, про що свідчить низка статей: В. Галан та І. Маринів вивчають вплив принципу недискримінації на набуття Туреччиною членства в ЄС [3], О. Палагнюк – взаємозв'язки між ЄС та Туреччиною, проблеми міграції сирійських біженців з Туреччини до ЄС та ін. [8], М. Червінка – особливості курдської проблеми, у тому числі чинники, які ускладнюють врегулювання конфлікту, а також перспективи вирішення курдського питання у контексті вступу Туреччини до ЄС [9], а Г. Єрмакова – вплив релігійного чинника на проблеми інтеграції Туреччини в ЄС [6]. Організаційно-правовим аспектам інтеграції Туреччини до ЄС присвячена стаття О. Куріло [7]. Н. Дугієнко і Р. Флоренцев порівнюють основні проблеми України та Туреччини на шляху до євроінтеграційних прагнень [4].

Мета статті – проаналізувати позитивні та негативні наслідки як приєднання, так і неприєднання Туреччини до Європейського Союзу у світлі останніх подій, які відбуваються на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фактичні обставини та перешкоди на шляху вступу Туреччини до ЄС українські дослідники поділяють на політичні та релігійні [4]. На нашу думку, серед них можна виокремити також історичні та фактичні.

Більшість аргументів проти вступу Туреччини до ЄС мають глибоке історичне підґрунтя, а тому з'явилися не сьогодні. Так, колишній президент Франції Валері Жискар д'Естен наголошував, що Туреччина не європейська країна, а її приєднання – це кінець Європи. Зокрема, на тлі загострення ісламського тероризму, яке викликає певні застереження щодо інтеграції мусульманської країни, адже може призвести до нових конфліктів.

Туреччина має традиційні культурні особливості у ставленні до жінок, які суперечать європейським цінностям щодо прав людини.

Невирішеність питання курдської меншини, ситуація з розділеним Кіпром та можливі територіальні конфлікти в Егейському морі з Грецією також заважають інкорпорації Туреччини в ЄС.

Незважаючи на те, що саме військові свого часу виступили гарантом секуляризації держави, певне занепокоєння викликає і сильний вплив армії у політичній сфері Туреччини. Зокрема, спроба державного перевороту в 2016 р., коли військові намагалися захопити владу в країні [4].

Окрім історичних, Туреччина має і низку фактичних переваг, які розцінюються як недоліки, позаяк можуть поставити ЄС перед серйозними викликами. Так, велика кількість населення (близько 75 млн) може стати неконтрольованою міграційною загрозою. Особливе занепокоєння вступ країни до ЄС викликає з боку громадськості й політиків країн, які мають почасти негативний досвід інтеграції турецьких іммігрантів (Німеччина, Франція, Австрія, Нідерланди та Бельгія) [10].

Чисельні переваги у кількості населення, за яких Туреччина стає одним з найбільших представників у Європарламенті, також дадуть країні більшу вагу в європейських рішеннях, що може викликати невизначеність у певних голосуваннях [4], зокрема завдяки сильному впливу і значним інтересам країни у Середній Азії, на Південному Кавказі та Близькому Сході. Це, у свою чергу, становить певні ризики для політичної єдності Європи.

При цьому така кількість населення та негаразди в економічному становищі країни вимагатимуть значної європейської допомоги та фінансування, почасти на шкоду потребам інших країн.

Утім, з моменту першої (1959 р.) і другої заявки (1987 р.), а також набуття статусу кандидата ЄС (1999 р.) в Туреччині, з одного боку, багато чого змінилося, а з іншого – деякі чинники залишилися стабільними в силу об'єктивних обставин. Так, у звіті незалежної комісії 2004 р. визнається, що Туреччина є євразійською країною, її культура та історія тісно пов'язані з Європою, вона має сильну європейську орієнтацію. Відтак, висновки Копенгагенської Європейської Ради 2002 р. щодо переговорів про вступ не були б прийняті без знання та усвідомлення усіх цих обставин.

Однак саме вступ Туреччини чомусь має провокувати бажання вступити до ЄС з боку інших «не-європейських» країн. Хоча з огляду на важ-

кий шлях України та Молдови, можна подумати, що саме ці країни дійсно знаходяться не в центрі Європі, а десь ближче до Анкари, як, наприклад, член ЄС з 2003 р. – Кіпр. Тому такий аргумент навряд чи відповідає справжньому рівню небезпеки, спричиненому приєднанням Туреччини.

У сфері прав людини Туреччина також досягла певного прогресу шляхом ратифікації міжнародних конвенцій, міжнародних та європейських договорів. У 2001 р. та 2004 р. було проведено дві конституційні реформи, а з лютого 2002 р. по липень 2004 р. парламент країни прийняв вісім законодавчих пакетів щодо впровадження політичного критерію членства в ЄС, також було прийнято нові кодекси, зокрема Цивільний та Кримінальний. Відповідно до Протоколу № 13 до Європейської конвенції з прав людини, підписаного Туреччиною в січні 2004 р., була скасована смертна кара [3, с. 357]. Звіт про прогрес, досягнутий Туреччиною, розроблений Європейською Комісією в 2004 р., констатує, що катування перестали бути систематичними, хоча ще відбуваються випадки жорстокої поведінки із затриманими.

Щоправда, у Туреччині ще зустрічаються традиційні практики щодо жінок і дівчат, які включають домашнє насильство, шлюби за домовленістю, недостатню підтримку шкільної освіти, що призводить до негараздів з освіченістю та якісним рівнем роботи для жінок тощо. Проте потрібно визнати очевидний факт, що Туреччина суттєво просунулася у вирішенні цих проблем, парламент скасував і прийняв декілька правових положення на користь зменшення впливу соціокультурних традицій. У Цивільному кодексі та в Конституції закріплений принцип гендерної рівності та недискримінації. «Відповідно до нового Кримінального кодексу, злочинці з «вбивств честі» мають бути засуджені до довічного ув'язнення, тести на незайманість будуть заборонені без постанови суду, а сексуальне насильство в шлюбі буде кваліфікуватися як кримінальний злочин» [3, с. 357].

Також парламент Туреччини схвалив реформи, які стосуються питань культурних прав курдів: було підготовлено спеціальний план врегулювання «Демократичне відкриття» («Demokratik Açılım»), з'явився державний курдський телеканал, відкрили школи з навчанням курдською мовою, були помилувані відомі курдські активісти, проведені заходи з подолання відсталості південно-східних регіонів тощо [9, с. 125]. При цьому дослідниця М. Червінка наголошує на низці проблем, які заважають вирішенню курдського питання: територія Курдистану знаходиться під владою чотирьох держав (Туреччини, Іраку, Ірану і Сирії); територія, на яку претендують курди, багата на нафту, тому для держав економічно невигідно втрачати цей регіон [9, с.124–125].

Щодо політичної ролі ісламу та світського характеру країни. У Туреччині секуляризм означає витіснення релігійних вірувань у приватну сферу та позбавлення впливу заповідей Корану на громадське життя.

Турецький уряд має достатньо важелів контролю над армією, при цьому саме збройні сили Туреччини більш популярні, ніж дискредитований корупцією політичний клас. І саме вони слугують своєрідним світським бастіоном проти ісламського фундаменталізму.

Що стосується проблем з Кіпром, то туркикіпріоти підтримали референдум про возз'єднання Кіпру в 2004 р., на відміну від південних греківкіпріотів. Тому до ЄС увійшла тільки південна частина острова.

Утім, наразі Греція підтримує приєднання Туреччини до Європейського Союзу. Тривають заходи щодо вирішення суперечок в Егейському морі. Тому відкриття переговорів щодо приєднання Туреччини може значно полегшити вирішення цих питань. Матиме наближення Туреччини до Європейського Союзу позитивний вплив і на відносини з іншими сусідніми державами. Наприклад, щодо Вірменії можна очікувати відкриття кордонів і покращення двосторонніх відносин, включаючи визнання Туреччиною геноциду в інтересах європейського примирення [10].

Рівень міграції з країни залежатиме від таких факторів, як демографічний розвиток Туреччини та Європейського Союзу, перспективи працевлаштування та економічні можливості у країні, попит європейських країн на робочі руки, зміни в міграційній політиці різних країн тощо. Тому існує багато невизначеності щодо цього питання. Міграція із Туреччини в невеликих масштабах може навіть мати позитивний економічний вплив на країни ЄС. При цьому свобода пересування працівників, ймовірно, буде застосована лише після перехідного періоду, дозволяючи урядам контролювати міграцію. Також не варто забувати, що у 2016 р. ЄС перерахував Туреччині 5,6 млрд євро за закриття кордонів країни для мігрантів у ЄС з Африки та Близького Сходу. Це дало змогу призупинити східний міграційний маршрут: через Туреччину, Грецію, Балканські країни. При цьому західний маршрут (через Лівію і Середземне море до Італії) діє і до сьогодні [5].

Щодо побоювань, викликаних більшою кількістю голосів, то Туреччина не може самостійно блокувати будь-яке рішення. Щоб досягти прохідного порогу, потрібна підтримка інших густонаселених країн.

Немає сумніву, що Туреччина потребуватиме фінансової допомоги від ЄС. Але економічний потенціал Туреччини величезний, з огляду на географічне положення та молоде і активне населення. Крім того, зазвичай з відкриттям переговорів про

вступ відбувається економічне відродження, що спонукає турецький уряд продовжувати інституційні та структурні реформи, які підтримають економічний режим у тісній співпраці з Європейським Союзом. Важливо підкреслити також, що становище Туреччини не гірше інших країн на початку інтеграції до ЄС.

Також варто наголосити на позитивних наслідках приєднання Туреччини до ЄС: підтверджує толерантність Європи та її орієнтацію на етнічне, культурне, релігійне розмаїття; геостратегічне положення Туреччини означало б новий вимір зовнішньополітичних зусиль західних політиків у всьому світі, зокрема у таких важливих регіонах, як Близький Схід, Середземномор'я, Центральна Азія, Південний Кавказ; значний військовий потенціал та чітка орієнтація Туреччини на європейську політику безпеки та оборони дали б останній новий імпульс; країна збільшила б економічний потенціал ЄС завдяки своїм ресурсам, ринковим можливостям та молодій робочій силі, а також завдяки своєму положенню як транзитної країни для енергетичних ресурсів.

Окрім негативних і позитивних наслідків вступу Туреччини, відмова у приєднанні країни також несе низку викликів для ЄС.

Незважаючи ще на заяви Ататюрка, шо Туреччина орієнтована на світський Захід, відмова в інтеграції з його боку може спровокувати у пошуках стабільності та інтеграції радикальний розворот країни на Схід, до союзів з причорноморськими та середньоазіатськими країнами, особливо тюркомовного походження, шо позбавило б Захід стратегічного майданчика в Чорному морі, Середній Азії та на Близькому Сході [10].

Отже, наразі Туреччину можна вважати своєрідною посередницькою ланкою між Заходом і Сходом, між християнством та ісламом. Як зазначав З. Бжежинський, Туреччина, виключена з Європи, стане більш ісламською, більш схильною накладати вето на розширення НАТО через невдоволення позицією Заходу [11].

Однак через почуття зневаги з боку Заходу турецьке населення може стати більш радикальним, що може загрожувати навіть ісламізацією політичної системи [10]. Г. Єрмакова справедливо наголошує, що превалюючою релігією в країні все ж таки є іслам сунітського типу, який не поділяє християнські цінності та фактично є ворожим до будь-якого релігійного вчення. Утім, феномен єдиної Європи виник саме під впливом ідей панування Папства над світською владою [6, с. 11–13].

Наприклад, наразі вже можна спостерігати тенденції щодо відмови населення від підтримки євроінтеграційних прагнень. За даними Європейського фонду Туреччини з освіти і наукових досліджень (Tavak), вступ країни до ЄС у 2011 р. підтримало 34% населення, а у 2012 р. лише 17%. Майже 80% не вірять, що Туреччина взагалі приєднається до ЄС [13]. Прикметно, що до цього часу не скасовано візовий режим з ЄС, позаяк Туреччина не виконала всі 72 вимоги [6].

Економіка Туреччини також постраждає, країна стане бідною та нестабільнішою з негативними наслідками для Європи, Азії та Близького Сходу, перешкоджаючи відбудові та інтеграції Південно-Східної Європи [10]. Як ніколи актуально звучать слова З. Бжежинського, який вважає Євразію основним ігровим полем планети: Туреччина на ньому, безсумнівно, один із головних гравців, без якого Європа програє матч [11].

«Глобальний міжнародний супровід має ґрунтуватися не на відстані, розмірах та відмінностях, а на об'єднанні з метою зосередження на спільному розумінні важливості солідарності та мирного співіснування» [2, с.15], - констатують українські вчені. Тим більше в умовах військових дій на території Європи, загрози світової війни, коли держави повинні гуртуватися навколо пошуку ненасильницьких альтернатив урегулювання конфліктів.

Висновки. Загалом негативні наслідки неприєднання та позитивні наслідки приєднання Туреччини до ЄС суттєво переважають над усіма аргументами проти приєднання. Також відмова Туреччині в євроінтеграції матиме наслідки не лише для Європи, а й для країни та всього світового порядку, зокрема на Близькому Сході, Південному Кавказі та ін. Крім того, більшість аргументів у дискусіях проти приєднання Туреччини до ЄС почасти можуть бути спростовані: у сфері прав людини Туреччина досягла певного прогресу шляхом ратифікації міжнародних документів, внесення змін до Конституції та кодексів; парламент схвалив реформи, які стосуються питань прав курдів; Греція підтримує приєднання Туреччини до ЄС; перші роки після приєднання міграцію у ЄС можна буде контролювати, тим більше, що досвід 2016 р. свідчить: Туреччина стала своєрідним форпостом для мігрантів у ЄС з Африки та Близького Сходу, призупинивши східний міграційний маршрут; економічний потенціал країни суттєвий з огляду на ринкові можливості, транзитне положення, активне населення тощо.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі вбачаються у більш ґрунтовному розгляді кожного з наслідків приєднання/неприєднання Туреччини до ЄС з урахуванням вагомої ролі країни на світовій арені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авторська стаття Дмитра Кулеби «Вступ України до ЄС як додана вартість та історична справедливість» для The Robert Schuman Foundation. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/avtorska (дата звернення: 12. 07. 2024)

2. Вільчинська І., Биркович Т. Геополітика: еволюція ідей у контексті збереження мирних взаємовідносин між державами. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2022. №9. С. 7–19.

3. Галан В.О., Маринів І.І. Вплив принципу недискримінації на набуття членства в ЄС: довгий шлях Туреччини. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 3. С. 354–360.

4. Дугієнко Н., Флоренцев Р. Україна та Туреччина на шляху до ЄС: основні проблеми євроінтеграційного процесу. *Економіка та суспільство*. 2022. № 44.

5. ЕС перечислил Турции почти шесть миллиардов евро за закрытие границ для мигрантов. *Сегодня.ua.* 2019. URL: https://www.segodnya.ua/world/europe/es (дата звернення: 17.04.2024)

6. Єрмакова Г.С. Релігійний фактор і питання інтеграції Туреччини в ЄС: організаційно-правовий і теоретико-методологічний аспекти. *Держава та регіони*. 2018. № 3. С. 11–15.

7. Куріло О. Інтеграція Туреччини до Європейського Союзу: організаційно-правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 12. С. 357–360.

8. Палагнюк О. Туреччина: Форпост для мігрантів чи «відкриті двері» до Європи? *Травневі студії: історія, міжнародні відносини*: зб. матер. Міжн. наук. конф. Вінниця, 2020. Вип. 5. С. 103–105.

9. Червінка І. М. Перспективи врегулювання курдського питання в контексті інтеграції Туреччини до ЄС. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури.* 2013. Вип. 6(2). С. 122–126.

10. Alonsol F. A. Ingreso de Turquía en la Unión Europea. *Boletín de Información.* 2005. № 291. P. 82–94.

11. Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives. Basic Books, 1998. 240 p.

12. Chislett W. EU-Turkey Membership Deal, Subject to de facto Recognition of Greek Cyprus. URL: https://www.realinstitutoelcano (date of access: 15.04.2024)

13. Idiz S. The EU did you say? Hürriyet Daily News. URL: http://www.hurriyetdailynews (date of access: 15.05.2024)

14. La adhesión de Turquía a la Unión Europea Monografías del CESEDEN. Ministerio de Defensa, Instituto Español de Estudios Estratégicos, 2007. 244 p.

15. Turquía. URL: https://www.consilium.europa.eu/es/policies (date of access: 25.04.2024)

УДК 327.82(510)

КОМЕРЦІЙНА ДИПЛОМАТІЯ КНР В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНІЦІАТИВИ «ОДИН ПОЯС – ОДИН ШЛЯХ»

CHINA'S COMMERCIAL DIPLOMACY IN THE CONTEXT OF ITS "ONE BELT - ONE ROAD" INITIATIVE

Сапсай А.П.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин та стратегічних студій
Національного авіаційного університету

Мороз А.С.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин та стратегічних студій
Національного авіаційного університету

Пропонована праця стосується дослідження сучасних засобів реалізації зовнішньоекономічної політики КНР в рамках геополітичного проекту Ініціатива «Один пояс – один шлях». Безпосередньою метою є вивчення концептуально-теоретичних і практичних аспектів комерційної дипломатії КНР, її структурних рівнів і робочих механізмів. Серед ключових завдань автори ставлять: 1) розкриття особливостей концептуального наповнення китайської економічної та комерційної дипломатії; 2) з'ясування місця комерційної дипломатії в сучасній геополітичній стратегії КНР на прикладі Ініціативи ОПОШ; 3) розгляд практичних інструментів комерційної дипломатії КНР у субрегіональних (Східна Європа, Південна та Південно-Східна Азія) вимірах зазначеної Ініціативи. Головним висновком дослідження виступає твердження про достатньо високий рівень адаптивності та гнучкості сучасної зовнішньоекономічної політики та комерційної дипломатії КНР. Автори вказують на не лише впровадження китайськими науковцями в обіг терміну дипломатія електронної комерції, але і поступове оформлення її чітких рис і принципів у практичному вимірі, серед яких: універсалізм, взаємовигідність, чіткість та безпечність. Розгляд сучасних дипломатичних засобів КНР з розширення електронної комерції в рамках Ініціативи ОПОШ засвідчив високий рівень їх гнучкості та адаптивності, широкоформатність та багаторівневість, здатність реалізовуватися не лише на офіційному рівні держави, її органів центральної влади, але також і на субнаціональному рівні у вигляді парадипломатії, що передбачає залучення до роботи китайські провінції та окремі міста. Водночас використання Китаєм в рамках Ініціативи ОПОШ неурядових організацій та бізнес компаній для досягнення власних зовнішньоекономічних цілей і торговельних завдань, свідчить про фактичний поділ його комерційної дипломатії на офіційну та неофіційну.

Ключові слова: КНР, економічна дипломатія, комерційна дипломатія, електронна торгівля, інформаційно-комунікативні технології, Ініціатива «Один пояс – один шлях».

The proposed work concerns the modern means of China's foreign economic policy within its geopolitical project One Belt One Road Initiative. The immediate goal is to study the conceptual, theoretical and practical aspects of commercial diplomacy of China, as well as its structural levels and working mechanisms. Among the key tasks, the authors set: 1) revealing the features of the conceptual content of China's economic and commercial diplomacy; 2) clarification the place of commercial diplomacy in the modern geopolitical strategy of China using the example of the OBOR Initiative; 3) consideration of the practical tools of China's commercial diplomacy in the subregional (Eastern Europe, South and Southeast Asia) dimensions of the Initiative. The main conclusion of the study is the statement about a high level of adaptability and flexibility of the foreign economic policy and commercial diplomacy of the PRC. The authors point out not only the introduction of the term 'e-commerce diplomacy' by Chinese scientists, but also the gradual design of its clear features and principles in the practical dimensions, including: universalism, mutual benefit, clarity and safety. A review of the modern diplomatic means of the PRC for expansion its electronic commerce within the framework of the OBOR Initiative demonstrated their high level of flexibility and adaptability, multi-level format, the ability to be implemented not only at the official level of the state through the work of its central authorities, but also at the subnational level in the form of paradiplomacy, which involves Chinese provinces and cities activities. The use of non-governmental organizations and business companies within the framework of the OBOR Initiative indicates the division of China's commercial diplomacy into official and unofficial one.

Key words: PRC, economic diplomacy, commercial diplomacy, e-commerce, information and communication technologies, One Belt One Road Initiative.

Постановка проблеми. Пропоноване дослідження торкається проблеми взаємоперехресних тенденцій сучасних міжнародних відносин і світової політики, а саме: стрімкого розвитку нових галузей економічної діяльності, що трансформують наповнення міжнародного економічного і політичного співробітництва, як і самих механізмів їх регулювання, та одночасної зміни геополітичних центрів сили, якості впливу останніх на поточні тенденції регіонального і глобального розвитку, можливості розв'язання міждисциплінарних проблем і завдань XXI ст.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. Безпосередньо наукова розвідка стосується дослідження сучасних засобів реалізації зовнішньоекономічної політики КНР в рамках її геополітичного проекту Ініціатива «Один пояс – один шлях» (Ініціатива ОПОШ). **Метою** дослідження при цьому є вивчення концептуально-теоретичних і практичних аспектів комерційної дипломатії КНР, її структурних рівнів і робочих механізмів. Серед ключових **завдань** для досягнення кінцевої мети автори ставлять: 1) розкриття особливостей концептуального наповнення китайської економічної та комерційної дипломатії; 2) з'ясування місця комерційної дипломатії в сучасній геополітичній стратегії КНР на прикладі Ініціативи ОПОШ; 3) розгляд практичних інструментів комерційної дипломатії КНР у субрегіональних (Східна Європа, Південна та Південно-Східна Азія) вимірах зазначеної Ініціативи.

Аналіз останніх досліджень з даної проблеми. Поняття економічної та комерційної дипломатії розглядаються у працях: Крчал А. [1], Юншен Чж. [2], Лі Д. [3–5], Чжан Жуй та Цянь Ліньлян [6], Норріс В. [7], Салсабіла Дж. та Кусумаварджана І. [8]. Проблеми становлення і розвитку цифрової економіки та електронної торгівлі КНР розглядаються у працях: Андонг Л. [9], Забара І. та Данильченко О. [10]. Питання реалізації концепції «Цифрового шовкового шляху» висвітлені у працях: Гордон Д. та Ноувенс М. [11], Кім Й. [12], Тріоло П., Аллісон К., Браун К. та Бреодерік К. [13], Українець Л. [14].

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи дипломатичний потенціал КНР в рамках Ініціативи ОПОШ відзначимо насамперед наявність концептуальної неузгодженості щодо тлумачення самих понять «економічна дипломатія» та «комерційна дипломатія». З цього приводу деякі дослідники (зокрема, Крчал А., Салсабіла Дж. та Кусумаварджана І.) вважають концепцію економічної дипломатії недостатньо чіткою в західній політико-економічній науковій думці. Остання передбачає різнорідну економічну діяльність для досягнення національної безпеки та політичних інтересів держави і може відображати собою або переговори, або формулювання політики з обміну товарами, послугами, робочою силою, виробництвом та інвестиціями в інших країнах [1; 8, с. 156]. Окремі азійські дослідники (зокрема, Юншен Чж.) вказують на те, що економічні інтереси є невід'ємним компонентом зовнішньої політики держави, особливо держав західного світу, враховуючи їх комерційну та капіталістичну природу, що, як наслідок, зменшує потребу в концептуалізації терміну «економічна дипломатія» взагалі [2, с. 40].

Іншою проблемою є ототожнення економічної дипломатії з комерційною діяльністю держави або недержавних суб'єктів у різного роду їх зовнішніх зв'язках чи взаємодіях. У цьому розрізі автори даного дослідження розглядають комерційну діяльність держави як окремий і вужчий за економічну дипломатію вид діяльності, оперуючи терміном «комерційна дипломатія». Під комерційною дипломатією розуміється діяльність, яка передбачає збір інформації, лобіювання, захист та представництво інтересів у переговорах, що ведуться навколо комерційних угод. Така діяльність може супроводжуватися залученням багатьох зацікавлених сторін – державних і приватних суб'єктів, які ведуть переговори щодо торговельних угод і, відповідно, пов'язана з просуванням як державних, так і приватних комерційних інтересів [4, с. 15].

Згідно з визначенням британської дослідниці Д. Лі комерційна дипломатія – це «робота мережі державних і приватних акторів, які керують комерційними відносинами за допомогою дипломатичних каналів і процесів» [3, с. 51]. Комерційна дипломатія зосереджується на розбудові мереж дипломатичних і бізнесових груп, що працюють в закордонних місіях, для сприяння торгівлі та інвестицій, а також захисту інтересів держави і її бізнесу. Наявні сьогодні дослідження з комерційної дипломатії вказують на її складні організаційні структури і мережі, що можуть включати міністерства торгівлі, торгівлі та фінансів, а часом і міністерства закордонних справ. Бізнес-групи також є ключовими гравцями в цих мережах і в багатьох випадках офіційно можуть бути у складі закордонних місій чи консульств через спеціалізовані програми відряджень. Залучення бізнесу здійснюється через різні державні установи, а також через формування зв'язків з національними і місцевими торговельними палатами [5, с. xv].

Виходячи з пояснень сутності комерційної дипломатії, торкнемося й поняття *електронна торгівля*. З цього приводу можна відзначити, що хоча наразі немає єдиного загальноприйнятого визначення електронної торгівлі, зростає консенсус, що така діяльність являє собою цифрові торгові транзакції товарами та послугами, які можуть бути доставлені цифровим або фізичним способом [15]. У цьому сенсі електронна торгівля є торговельною діяльністю, що реалізується завдяки цифровим технологіям, хоча практично може забезпечуватися як цифровим, так і фізичним способом. Інший підхід зводиться до визначення електронної торгівлі як «охоплення не лише продажу споживчих товарів в мережі Інтернет та постачання онлайн-послуг, але й потоки даних, які забезпечують формування глобальних ланцюжків зі створення вартості та послуг, що забезпечують

розумне виробництво, а також й інші платформи і програми» [16].

Звертаючись до концептуальних підходів КНР, відзначимо, що у китайській мові термін «економічна дипломатія» (jingji waijiao 经济外交) використовується переважно у двох значеннях. По-перше, як використання дипломатії для досягнення економічних цілей і вигод. [7, с. 20]. По-друге, (що більше пов'язується з питаннями держуправління), використання економічних засобів для досягнення політичних цілей держави [17].

Водночас свого поширення набув і термін «комерційна дипломатія». Окремі китайські дослідники (зокрема, науковці Південно-Східного університету КНР, Чжан Жуй та Цянь Ліньлян) безпосередньо оперують поняттям *«дипломатія електронної комерції»*, під яким вони розуміють результат поєднання транскордонної електронної комерції з дипломатичною діяльністю держави. Таку діяльність можна розуміти як дипломатичну дію, яку вживає держава для сприяння транскордонній електронній комерції та пов'язаній з нею міжнародній співпраці [6]. Конкретні форми дипломатії електронної комерції подібним чином до традиційної дипломатії передбачають собою переговори між урядом однієї держави з урядами інших держав, підписання між ними угод про спрощення торгівлі, допомогу національним компаніям електронної комерції в дослідженні закордонних ринків, участь у формулюванні правил міжнародної торгівлі, просування бажаних бізнес-моделей та розв'язання можливих міжнаціональних торгових суперечок.

Наразі можна говорити і про наявність неофіційних принципів китайської дипломатії електронної комерції. Виходячи із спостережень та оцінок тих ключових позицій, які китайські дипломати відстоюють у ході міжнародних переговорів щодо встановлення глобальних правил ведення і регулювання електронної торгівлі, до них відносяться наступні: 1) *універсалізм* як вираз того, що відповідна комерційна діяльність повинна чітко ґрунтуватися на існуючих угодах і правилах, що функціонують в рамках Світової організації торгівлі; 2) *взаємовигідність* як вираз зручного торгового середовища, у якому забезпечується дотримання інтересів і вимог усіх його учасників; 3) *концептуальність* як вираз зрозумілого і чіткого в технічному плані процесу торгівлі товарами та супутніми послугами, гарантування надійної логістики та оплати послуг; 4) *безпечність* як гарантування безпеки національної мережі, особистої безпеки та конфіденційності усіх учасників відповідної торгівлі [6].

У практичному плані, на відміну від Європейського Союзу та Сполучених Штатів, Китай обережно ставиться до електронної комерції у власній зовнішньоекономічній політиці та стратегії. До недавнього часу він не включав розділи про електронну комерцію в свої міжнародні торгові угоди. Ситуація змінилася лише завдяки торговим угодам про вільну торгівлю з Австралією та Південною Кореєю, які були підписані в 2015 році. Разом з тим, положення і цих двох угод, що стосуються електронної комерції також є неповними, оскільки здебільшого стосуються питань, що пов'язані лише зі спрощенням торгівлі, а саме: мораторію на митні збори на електронну передачу, визнання електронної аутентифікації та електронного підпису, захисту персональної інформації в електронній комерції, безпаперової торгівлі, національних законодавчих рамок, що регулюють електронні транзакції, а також можливості надання споживачам які використовують електронну комерцію захисту, що еквівалентний рівню захисту у традиційних формах торгівлі [18; 19].

Значний прорив було зроблено в Угоді про всеосяжне регіональне економічне партнерство (ВРЕП), яку Китай підписав разом із 14 іншими країнами АТР у листопаді 2020 року. Відповідно до Розділу про електронну комерцію даної Угоди Китай, як і всі інші члени ВРЕП, погодився «не вимагати від причетних [до торгівлі] осіб використання або розташування обчислювальних засобів на території Сторони Угоди як чітку умову для ведення бізнесу на території цієї Сторони» та «не запобігати транскордонній передачі інформації електронними засобами, якщо така діяльність призначена для ведення бізнесу причетною особою» [20]. Тим не менш, через занепокоєння Китаю «безпекою даних», для цього розділу Угоди ВРЕП застосовуються численні винятки з міркувань національної безпеки та державної політики.

Наразі розвиток електронної торгівлі з певними застереженнями з боку китайського уряду все ж визнається як важливий засіб сприяння сталому економічному розвитку КНР. У 2022 році обсяг торгівлі китайських експортних гравців транскордонної електронної комерції становив 12,3 трлн юанів, порівняно з 11 трлн юанів у попередньому році [21].

Найбільш перспективним середовищем для розвитку транскордонної електронної торгівлі КНР сьогодні виступає її стратегічний проект Ініціатива «Один пояс – один шлях». У минулому (період 2010-х рр.) більшість ключових цілей і завдань Ініціативи були пов'язані з сухопутними та морськими питаннями (традиційна інфраструктура, дороги, залізниці та порти, морські маршрути) економічного поясу Шовкового шляху. В останні роки Китай розширив свої амбіції, запровадивши концепцію Цифрового шовкового шляху.

Цифровий шовковий шлях (ЦШШ) – це технологічний вимір китайської Ініціативи ОПОШ, що спрямований на покращення цифрового зв'язку в країнах, які охоплені Ініціативою. Концепція була схвалена офіційною владою Китаю в 2015 році та розвинута на другому Форумі «Один пояс – один шлях» у 2019 році. Першочергово назва ЦШШ вказувала на включення передових технологій у практичну реалізацію Ініціативи ОПОШ. Також вона пов'язувалася виключно з пам'яттю про розвиток у минулому розвиненої мережі торгових шляхів, які до 16 століття з'єднували Європу та Китай через регіони Центральної та Південної Азії. Хоча спочатку кіберпростір згадувався в Ініціативі ОПОШ лише в контексті боротьби з кіберзлочинністю, вже до 2017 року ЦШШ став центральною частиною китайської стратегії ОПОШ, а в 2019 році отримав подальший свій розвиток, коли на другому Форумі «Один пояс – один шлях» його було проголошено самостійною ініціативою [11]. Вже до 2020 року концепція ЦШШ стала стрижневим елементом зовнішньої політики КНР.

За останні роки ЦШШ привертає все більше уваги. Основними передумовами цьому послужили: стрімкий розвиток нових цифрових технологій, зростання напруженості у відносинах і технологічному співробітництві між США та Китаєм, поширення пандемії COVID-19 та її негативні наслідки для процесів сталого розвитку людства. Наразі Китай підписав вже понад 200 документів про співпрацю в рамках Ініціативи ОПОШ зі 151 державою та 32 міжнародними організаціями [22]. При цьому станом на початок 2020 року саме з питань співробітництва в галузі електронної торгівлі вздовж Шовкового шляху КНР підписала меморандуми про взаєморозуміння з 22 країнами. На території 80 країн уздовж Шовкового шляху в транскордонних експериментальних зонах електронної торгівлі було збудовано понад 200 закордонних складів [23].

Сьогодні специфічність та переваги Ініціативи ОПОШ пояснюються тим, що вона формує підґрунтя для мультирегіонального формату дипломатії КНР. Зокрема, особливо помітною дипломатична активність КНР у просуванні транскордонної електронної торгівлі в межах ЦШШ спостерігається в субрегіонах Центральної і Східної Європи, а також субрегіоні Південно-Східної Азії.

Ще у 2015 році ЄС і КНР підписали Декларацію про стратегічне співробітництво у галузі мобільних мереж 5G в рамках економічного та торговельного діалогу на високому рівні між Європою і Китаєм [24]. Відповідно до цієї Декларації сторони зобов'язалися досягти порозуміння щодо загальної концепції, основних функцій, ключових технологій і часового плану у впровадженні 5G. Було також домовлено забезпечити взаємність і відкритість щодо доступу до фінансування досліджень мереж 5G, доступу до ринку, а також членства в спільних асоціаціях 5G Китаю та ЄС. Окремо зазначалося про вивчення можливості співпраці та реалізації спільних дослідницьких проектів у сфері 5G на рівні підприємств КНР та держав-членів ЄС [25, с. 6]. Як результат, електронна комерція стає дедалі поширенішою у торговельних відносинах країн Європи і Китаю. Наразі список європейських держав, які приєдналися до ЦШШ та підписали Меморандум про взаєморозуміння з Китаєм включає такі, як: Польща, Угорщина, Чехія, Естонія, Сербія та Великобританія [13].

З країнами Центральної та Східної Європи двостороння цифрова економічна співпраця КНР зосереджена на сприянні зростанню загальних обсягів торгівлі. Завдяки цьому підприємства Центральної та Східної Європи не лише беруть участь у китайських торгових ярмарках, таких, як «CIIE» або «China-CEEC Investment and Trade Expo», а й активно виходять на китайську платформу електронної комерції. У такий спосіб країни Центральної та Східної Європи знаходили нові канали для вивчення китайського ринку в умовах пандемії COVID-19. У червні 2021 року було офіційно запущено механізм діалогу між Китаєм і країнами ЦСЄ щодо співпраці в галузі електронної комерції [26].

У свою чергу, в регіоні Східної Азії Китай почав розвивати багатосторонні формати співробітництва з електронної торгівлі. Зокрема, у 2016 році на тристоронній Китайсько-Монгольсько-Російській конференції з електронної комерції та у рамках Глобального логістичного форуму було підписано «Меморандум про міжнародне логістичне співробітництво», що започаткувало розвиток багатосторонньої транскордонної електронної комерційної співпраці між трьома державами. У цьому форматі Пекін також запровадив механізм регулярних зустрічей сторін, що має сприяти малим та середнім підприємствам зазначених держав у покращенні їх логістичних каналів електронної торгівлі [9, с. 23]. У 2017 році на засіданні Ради голів урядів Шанхайської організації співробітництва китайський прем'єр-міністр Лі Кецян запропонував заснувати міжнародний бізнес-альянс з електронної комерції.

За останні роки, з метою сприяння транскордонному співробітництву в галузі електронної комерції, Китай також підписав меморандуми про взаєморозуміння з кількома державами-членами АСЕАН, зокрема з В'єтнамом, Камбоджею та Малайзією. У рамках загальнорегіональних заходів у травні 2018 року в Джакарті, китайською стороною були організовані та проведені діалоги

про співпрацю в галузі електронної комерції Шовкового шляху з країнами АСЕАН.

З іншого боку, необхідно відзначити і наявні проблеми та вузькі місця у розвитку електронної торгівлі Китаю як з країнами Європи, так і країнами Азії. Зокрема, вже починаючи з середини 2018 року, позиція ЄС щодо зміцнення європейського цифрового діалогу з Китаєм стала більш стриманою. Наприклад, у «Стратегічній перспективі ЄС – Китай» Європейського Союзу (за 2019 р.) Китай згадувався не лише як партнер, але вперше і як «системний суперник» [27]. Така позиція пояснюється прагненнями офіційної влади КНР поширити власну ідею «інтернет-суверенітету», а саме управління Інтернетом у китайському стилі, що суперечить принципам і розумінню всесвітньої мережі як відкритого форуму, яких дотримуються у країнах Заходу. Одночасно серед держав-членів ЄС зростають побоювання, що китайські цифрові компанії використовують свою інфраструктуру для допомоги розвідувальним зусиллям китайського уряду [12].

Іншою проблемою є рівень економічної та технологічної взаємозалежностей ЄС з США та КНР. Наразі європейські торгові, економічні та виробничі ланцюжки нерозривно пов'язані не лише з американськими, але також з китайськими технологіями [28]. У цьому сенсі дилема перед ЄС полягає у стратегічному виборі між тісною співпрацею у сфері безпеки з США та торгово-економічною кооперацією з Китаєм.

В Азії незважаючи на значний розвиток міжнародної електронної торгівлі за останні роки, багато азійських країн, що розвиваються залишаються проти включення транскордонної електронної комерції в рамки багатосторонньої торгівлі (особливо на переговорах в рамках СОТ), вважаючи, що це зашкодить їхній слабкій економіці та безпеці національної мережі Інтернет. Деякі країни також посилили свої власні вимоги до міждержавних або регіональних правил шляхом переговорів про угоди про зону вільної торгівлі.

Вагомою проблемою є відсутність належної цифрової інфраструктури, що є особливо актуальним для субрегіону Південної Азії. У першу чергу це стосується невеликих або малорозвинених держав, таких як Непал, Шрі-Ланка та Афганістан. Загалом, темпи технологічного зростання в окремих країнах цього регіону значно різняться. Індія з її передовими технологіями, більшим і більш зрілим ринком змогла швидко розвинутися у цифровій галузі, тоді як інші держави залишаються далеко позаду [29].

Окремі держави регіону взагалі залишаються на початковому етапі в розвитку електронної торгівлі. Ті ж самі Непал, Шрі-Ланка та Афганістан до сьогоднішнього дня так і не розвинули власну культуру онлайн-торгівлі. Це пов'язано з недостатньо розвиненою інфраструктурою цифрових платежів і слабкою системою логістики. Через відповідні цифрові та логістичні недоліки в непальському та шрі-ланкійському онлайн-просторі присутні лише кілька вітчизняних брендів електронної комерції, зокрема Daraz. Однак глобальні гравці електронної комерції, такі як Amazon або Alibaba продовжують бути відсутніми [30].

Швидкість Інтернету є ще однією проблемою для країн Південної Азії. Багато сільських районів цих країн (Афганістан, Бангладеш, Індія та Пакистан) взагалі не мають доступу до Інтернету, що є основною перешкодою для зростання цифрової торгівлі з КНР. Так, опитування, проведене дослідницькою компанією Lirne Asia та дослідницькою компанією ІКТ, показало, що розрив між сільською та міською бідністю у володінні мобільними телефонами в Пакистані становить 5 %, в Індії – 22 %, у Непалі – 15 % та у Бангладеш – 7 %. Тим часом гендерний розрив у використанні Інтернету становить 14 % у містах Індії та 27 % у сільській місцевості [31].

Загалом, незважаючи на високий потенціал зростання електронної комерції у регіоні Південної Азії, її потенціал все ж залишається набагато нижчим потенціалу в інших регіонах, а особливо порівняно з регіоном Європи. У 2018 році в опитуванні понад 2200 підключених до Інтернету компаній у Південній Азії більше третини учасників вибірки повідомили, що не продають і не купують онлайн [32]. Це свідчить про те, що деякі країни цього регіону все ще знаходяться на стадії лише зародження електронної комерції.

З огляду на окреслені вище специфіку та проблеми розвитку цифрового простору в межах Ініціативи ОПОШ, викликають інтерес безпосередні дипломатичні зусилля КНР щодо досягнення належного функціонування ЦШШ. З цього приводу сьогодні можна говорити про використання різних як рівнів, так і самих методів дипломатичної роботи, що використовуються китайською стороною в охоплених проектом субрегіонах Європи та Азії.

Основним для Китаю традиційно залишається урядовий вимір дипломатії, у якому ключовими суб'єктами виступають уряд, міністерство закордонних справ та, головним чином, міністерство торгівлі КНР. Зокрема, у 2019 році Міністерство торгівлі КНР спільно з китайськими державними аналітичними центрами та підприємствами провело понад 10 семінарів з електронної комерції, забезпечивши тим самим навчання для понад 500 урядовців і бізнес-персоналу з країн-партнерів в рамках проекту «Електронна комерція Шовкового шляху» [33]. На додаток до цього китайські посольства за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних платформ оприлюднюють поточ-

ний стан і тенденції розвитку транскордонної електронної комерції Китаю. Паралельно надається підтримка китайським підприємствам та компаніям для покращення їх інформованості щодо розширення закордонних ринків збуту товарів, стикування внутрішніх транскордонних комплексних тестових зон електронної комерції із закордонними економічними і торговельними парками. Здійснюється і так звана підтримка «підбору партнерів». Наприклад, посольства Китаю в Нідерландах, Франції, Ісландії та інших країнах проводять двосторонні електронні бізнес-зустрічі або форуми з питань розвитку торгівлі та популяризації китайських компаній електронної комерції, створення транснаціональних промислових альянсів або досягнення конкретних намірів торговельної співпраці [6, с. 34].

На основі потреб розвитку електронної комерції місцеві органи влади в Китаї також сформували практику роботи з місцевими особливостями. Наприклад, вже тривалий час уряд провінції Хенань активно реалізує місцеву дипломатію, надсилаючи політичні та ділові делегації до Люксембургу, Бельгії, Росії та інших країн, що охоплені китайською Ініціативою ОПОШ та просуваючи власну лінійну модель логістики [34]. З 2017 року місто Чженчжоу провело чотири глобальні конференції з транскордонної електронної комерції, запросивши іноземних політичних лідерів, представників міжнародних організацій, представників китайських та іноземних компаній у галузі електронної комерції для ведення ділових переговорів. Головною метою було підвищення іміджу провінції Хенань та її підприємств в глобальній промисловій системі. У свою чергу китайське місто Нінбо (провінція Чжецзян) будучи основним місцем декларування транскордонної електронної комерції в країнах Центральної та Східної Європи досягнуло обсягу транзакцій транскордонного імпорту електронної комерції із зазначеними країнами на суму 720 млн юанів [35, с. 13].

Іншим прикладом служить дипломатія електронної комерції на рівні Гуансі-Чжуанського автономного району КНР, що межує з північними провінціями В'єтнаму. Останній має чітку цільову орієнтацію, а саме створення транскордонної бази електронної комерції між Китаєм і АСЕАН, де зазначений китайський район відіграє роль основного каналу онлайн-продажів товарів між Китаєм та АСЕАН. Через запроваджений робочий механізм Спільного комітету Гуансі-Чжуанського автономного району та чотирьох прикордонних провінцій В'єтнаму (Хазянг, Каобанг, Лангшон та Куангнінь) забезпечується співробітництво між Китаєм і В'єтнамом у сфері прикордонної митної адміністративної взаємодопомоги та інновацій транскордонного фінансового бізнесу [36].

Розвиваючи власну комерційну дипломатію електронними засобами з країнами Європи китайська влада активно використовує потенціал і різного роду недержавних організацій, що підтримуються та підпорядковуються у своїй діяльності китайському уряду або його галузевим міністерствам. Зокрема, однією з таких організацій у сучасних китайсько-європейських торгово-економічних відносинах є Китайсько-європейська асоціація технічного та економічного співробітництва (CEATEC). Наразі вона фактично є єдиною некомерційною структурою в Китаї, яка займається сприянням торгівлі та розвитку комерційних зв'язків між Китаєм і Європою. При цьому вся діяльність CEATEC контролюється Міністерством торгівлі КНР, при якому вона акредитована починаючи з 2000 року. В рамках дипломатичного напряму роботи одним з ключових завдань організації є встановлення зв'язків з китайськими та європейськими урядовими установами, посольствами та дипломатичними представництвами, торговельними асоціаціями, торговими палатами та іншими недержавними організаціями. Організація надає своїм членам своєчасну інформацію та консультації щодо перспективних торгівлі, інвестицій, економічного та технічного співробітництва [37].

Особливу увагу привертають і китайські інтернет-компанії, які активно залучаються сьогодні у зовнішньоекономічну та дипломатичну діяльність. Серед них найбільша китайська інтернет-компанія - Alibaba Group, основними видами діяльності якої є торгові операції між компаніями (B2B) і ритейл-торгівля. Компанії належать кілька інтернет-майданчиків, націлених на різних покупців (Alibaba, Taobao, Tmall, AliExpess). Вона також має власну електронну платіжну систему Alipay. Більш того, Alibaba відкрила споживчий ринок для багатьох міжнародних компаній, наприклад, Apple та Nike.

З 2016 року Alibaba співпрацює з урядами Малайзії, Руанди, Бельгії та Ефіопії, завдяки чому вдалося укласти угоди про допомогу зазначеним державам у створенні локалізованих електронних майданчиків. Серед них співпраця між Alibaba та Малайзією досягла найбільшого ефекту і масштабів. Обидві сторони змогли побудувати перший у світі цифровий центр електронної торговельної платформи – Малайзійську цифрову зону вільної торгівлі [38]. У 2017 році у регіоні Південної Азії відбулося підписання угоди про співпрацю між Пакистанським агентством з торгівлі та розвитку та Alibaba. Метою підписання було покращення експортних можливостей пакистанських продуктів малого та середнього бізнесу [39].

Поточна робота компанії зосереджена на побудові Всесвітньої платформи електронної

торгівлі як платформи для міжнародної співпраці під управлінням зацікавлених приватних підприємств різних країн світу. Така платформа, за задумами Джека Ма, має обговорювати тенденції розвитку та просувати ділову практику в масштабах глобальної електронної торгівлі, а також інтегрувати державні стандарти електронної комерції з універсальними [40].

Висновки та перспективи подальших досліджень проблеми. Головним висновком даного дослідження виступає твердження про достатньо високий рівень адаптивності та гнучкості сучасної зовнішньоекономічної політики та комерційної дипломатії КНР в цілому.

Розглядаючи концептуально-теоретичні аспекти економічної дипломатії КНР, з одного боку, можна говорити про стриманий інтерес китайських академічних кіл до її виокремлення як особливого інструменту зовнішньої політики держави. Така діяльність оцінюється переважно як звичайні економічні засоби у досягненні політичних цілей. З іншого боку, показовим є інтерес китайської сторони до розробки та впровадження в обіг терміну комерційна дипломатія або навіть її більш вужче визначення – дипломатія електронної комерції. Поточні багатосторонні переговори держав щодо проблем лібералізації торгівлі за участю КНР демонструють сьогодні поступове оформлення чітких рис та настанов відповідної дипломатії у вигляді послідовного дотримання і захисту з боку китайських дипломатів таких ключових принципів, як: універсалізм, взаємовигідність, чіткість та безпечність.

В китайських геополітичних стратегіях та практичних проектах з їх реалізації, зокрема, в Ініціативі «Один пояс – один шлях», розвиток електронної торгівлі можна оцінювати як важливий засіб у досягненні сталого економічного розвитку держави. Дипломатична підтримка розвитку електронної торгівлі в межах проекту «Цифровий шовковий шлях» надає можливості КНР розширювати власні економічну та комерційну присутність і вплив одночасно в декількох пов'язаних проектом субрегіонах Європи та Азії, забезпечуючи у міжнародному вимірі здатність переходу держави від регіонального до глобального лідерства. На Європейському континенті поширення КНР власних платформ електронної комерції за принципом субрегіонального зосередження (зокрема, країни Центральної та Східної Європи) формує підвалини для покращення позицій КНР у торговельних переговорах з ЄС, нівелює значення комунітарних рамок спільної торговельної політики останнього, створює передумови для запуску альтернативних ЄС і підконтрольних собі інтеграційних проектів. В субрегіоні Південно-Східної Азії розвиток і дипломатична підтримка з боку КНР електронної комерції сприяє поглибленню інтеграції з АСЕАН, відтісняє в поточних інтеграційних процесах інші позарегіональні держави та об'єднання, як то США та ЄС.

Безпосередній розгляд сучасних дипломатичних засобів КНР з розширення електронної комерції як в європейському, так і в азійському територіальних просторах Ініціативи ОПОШ в практичному плані засвідчив досить високий рівень їх гнучкості та адаптивності. Наявна сьогодні практика китайської дипломатії електронної комерції демонструє насамперед її широкоформатність та багаторівневість, а саме здатність реалізовуватися не лише на офіційному рівні держави, органів центральної влади, але також і на субнаціональному рівні у вигляді парадипломатії, що передбачає залучення до роботи китайські провінції або окремі міста. У свою чергу, використання сьогодні Китаєм в рамках Ініціативи ОПОШ різного роду недержавних суб'єктів у вигляді неурядових організацій та бізнес компаній для досягненні власних зовнішньоекономічних цілей і торговельних завдань, не лише свідчить про фактичний поділ його комерційної дипломатії на офіційну та неофіційну, але й формує підстави для подальшого поглибленого дослідження китайської дипломатії електронної комерції з точки зору концепції багатотрекової дипломатії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Krčál A. Theoretical Introduction to the Economic Diplomacy. *Trends in International Business*. 2012. P. 96–107.
2. 周永生．经济外交面临的机遇和挑战－经济外交概念研究[J]．世界经济与政治, 2003 (7): 39-44.
3. Lee D. The growing influence of business in U.K. diplomacy. *International Studies Perspectives*. 2004. Vol. 5. P. 50-54.
4. Ruël H., Lee D., & Visser R. Commercial diplomacy and international business: inseparable twins? *AIB Insights.* 2013. Vol. 13. No.1. P. 14-17.
5. Donna Lee, Huub Ruël. Introduction: Commercial Diplomacy and International Business: Merging International Business and International Relations. *Commercial Diplomacy and International Business: A Conceptual and Empirical Exploration* (Advanced Series in Management, Volume 9), Emerald Group Publishing Limited. 2012. P. XIII–XIX.
6. 张锐，&钱霖亮．″电商外交：概念界定与中国实践．″国际关系研究, 2020 (6): 20-40.
7. Norris William J. Chinese economic statecraft: Commercial actors, grand strategy, and state control. London: Cornell University Press. 2016. 303 p.

8. Salsabila Ghina and Kusumawardhana Indra. Cave! Hic Dragones: Understanding Neocolonialism in China's Economic Diplomacy towards Angola. *Global: Jurnal Politik Internasional*. 2021. Vol. 23. No. 2. P. 153–191.

9. Andong L. Research on the Impact of Cross-Border E-Commerce on Trade Between China and Mongolia. *Financial Forum*. Vol. 11. No. 1. 2022. P. 22–25.

10. Забара І. та Данильченко О. Політико-правові аспекти формування цифрової економіки та електронної торгівлі КНР. *Інформація і право*. 2022. № 3(42). С. 40-48.

11. Gordon D., Nouwens M. The Digital Silk Road: Introduction. *The Digital Silk Road: China's Technological Rise and the Geopolitics of Cyberspace*. Ed. by David Gordon & Nouwens Meia. URL: https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis/2022/12/digital-silk-road-introduction/ (дата звернення: 20.05.2024).

12. Kim Younkyoo. Digital Infrastructure Development along the Digital Silk Road: How to Balance Digital Trade and its Security Risks. *Digitalisation, Trade, and Geopolitics in Asia*. Konrad-Adenauer-Stiftung Japan Office. 2020. P. 139–156.

13. Triolo P., Allison K., Brown C., & Broderick K. The digital silk road: expanding China's digital footprint. *Eurasia Group.* 2020. No. 8. 13 p.

14. Українець Л. А. Ініціатива «Пояс і Шлях» як основа нарощування економічної експансії Китаю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 24. Ч. 3. С. 109–113.

15. The impact of digitalisation on trade. *OECD. Digital trade*. URL: http://www.oecd.org/trade/topics/digital-trade/ (дата звернення: 20.05.2024).

16. Jeannie Salo & Trevor Rudolph. Digital Trade: Framing the Global Rule Book. November 8, 2019. URL: https://blog.se.com/government-regulations/2019/11/08/digital-tradeframing-the-global-rule-book-for-our-connected-future/ (дата звернення: 21.05.2024).

17. 李巍，and 孙忆．″理解中国经济外交．″外交评论：外交学院学报．2014 (4): 1-24.

18. Free Trade Agreement Between the Government of Australia and the Government of the People's Republic of China. *Australian Government. Department of Foreign Affairs and Trade*. URL: https://www.dfat.gov.au/sites/default/files/chafta-agreement-text.pdf. (дата звернення: 22.05.2024).

19. Free Trade Agreement Between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Republic of Korea. *China Free Trade Zone Service Network.* URL: http://fta.mofcom.gov.cn/korea/annex/xdzw_en.pdf. (дата звернення: 22.05.2024).

20. RCEP text. *Australian Government. Department of Foreign Affairs and Trade*. URL: https://www.dfat.gov.au/trade/agreements/in-force/rcep/rcep-text. (дата звернення: 23.05.2024).

21. Yihan Ma. Trade volume of China's export cross-border e-commerce players 2012-2022. *Statista*. URL: https://www.statista.com/statistics/722936/china-export-cross-border-e-commerce-players-trading-volume/#statisticContainer. (дата звернення: 23.05.2024).

22. Zhao Lei. China's economic diplomacy pursues mutual benefit, win-win results. *People's Daily*. January 30, 2023. URL: http://en.people.cn/n3/2023/0130/c90000-10200911.html. (дата звернення: 24.05.2024).

23. 中国与“一带一路”相关国家的跨境电商交易额增速超20%[电子资料] 一带一路网. - 2019. 访问网址. URL: https://www.yidaiyilu.gov.cn/xwzx/gnxw/113704.htm. (дата звернення: 24.05.2024).

24. EU and China signed a key partnership on 5G, our tomorrow's communication networks (press release). *European Commission*. September 28, 2015. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_15_5715. (дата звернення: 24.05.2024).

25. Mogni A., Goethals A. Perspectives on an EU Dialogue with China on Digitalization. *EIAS Policy Brief.* 06/2020. 9 p.

26. The second China-CEEC Expo was concluded in Ningbo on June 11. *Press Conference Homepage of the Ministry of Commerce People's Republic of China*. June 20, 2021. URL: http://english.mofcom.gov.cn/article/pressconferencehomepage/biandmultirelations/202108/20210803189277.shtml. (дата звернення: 25.05.2024).

27. 'EU–China – A Strategic Outlook', Joint Communication to the European Parliament, the European Council and the Council, JOIN(2019) 5 final, Strasbourg, 12 March 2019. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-eu-china-a-strategic-outlook.pdf. (дата звернення: 25.05.2024).

28. Annegret Bendiek, Nadine Godehardt, and David Schulze, The Age of Digital Geopolitics & Proxy War Between US and China. *Inter Press Service*. September 10, 2020. URL: http://www.ipsnews.net/2019/07/age-digital-geopolitics-proxy-war-us-china/. (дата звернення: 25.05.2024).

29. Choudhury R. E-commerce and Developing Countries: The South Asian Experience. *eTrade for all*. February 11, 2020. URL: https://etradeforall.org/ecommerce-and-developing-countries-the-south-asian-experience/. (дата звернення: 26.05.2024).

30. Huang Y. How is digitalization changing Asia? *eTrade for all*. August 22, 2017. URL: https://etradeforall.org/digitalization-changing-asia/. (дата звернення: 26.05.2024).

31. ICT survey stresses need to promote internet usage in Pakistan. *Pt Profit*. November 09, 2018. URL: https://profit.pakistantoday.com.pk/2018/11/09/ict-survey-stresses-need-to-promote-internetusage-in-pakistan/. (дата звернення: 26.05.2024).

32. Perego V., Kathuria S., Grover A., & Matto A. Can e-commerce drive trade in South Asia? *World Bank Blogs*. December, 2019. URL: https://blogs.worldbank.org/endpovertyinsouthasia/can-e-commerce-drive-tradesouth-asia. (дата звернення: 27.05.2024).

33. 丝路电商成为“一带一路”贸易畅通重要引擎》. URL: http: //tradeinservices.mofcom.gov.cn/article/ydyl/sedly/syfw/202001/97223.html. (дата звернення: 27.05.2024).

34. 吴力:《以跨境电商撬动外贸转型发展》. URL: http: //www. comnews.cn/article/swrd/202001/20200100032257.shtml. (дата звернення: 28.05.2024).

35. The Status and Prospects of China-CEECs Digital Economy Cooperation. *China Institute of International Studies-CIIS (China). Institute for Foreign Affairs and Trade-IFAT (Hungary)*. 2022. 20 p.

36. Vietnamese, Chinese localities eye stronger border trade. *VietnamPlus*. March 31, 2023. URL: https://en.vietnamplus.vn/vietnamese-chinese-localities-eye-stronger-border-trade/250781.vnp. (дата звернення: 28.05.2024).

37. Introduction of CEATEC. China-Europe Association for Technical & Economic Cooperation Constitution. *CEATEC.* URL: http://www.ceatec.org.cn/website-English/channels/514.html. (дата звернення: 28.05.2024).

38. Tham Siew Yean. The Digital Free Trade Zone (DFTZ): Putting Malaysia’s SMEs onto the Digital Silk Road. *Yusof Ishak Institute Analyse Current Events*. Issue: 2018 No. 17. 9 p.

39. Alibaba : Signs MoU with Trade Development Authority of Pakistan to Support E-commerce. *Marketscreener*. May 16, 2017. URL: https://www.marketscreener.com/quote/stock/ALIBABA-GROUP-HOLDING-LIM-17916677/news/Alibaba-Signs-MoU-with-Trade-Development-Authority-of-Pakistan-to-Support-E-commerce--24446456/. (дата звернення: 29.05.2024).

40. Johnston Lauren A. World Trade, E-Commerce, and COVID-19: Role of and Implications for China’s Electronic World Trade Platform (EWTP). *China Review*. 2021. Vol. 21. No. 2. P. 65–86.

УДК 327.8, 328, 321, 304, 329

ДИСКУРСИВНИЙ ВИМІР ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛІТ У МІЖНАРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

DISCURSIVE DIMENSION OF THE FUNCTIONING OF ELITES IN THE INTERNATIONAL ENVIRONMENT

Сенета А.Я.,
аспірантка факультету міжнародних відносин
Львівського національного університету імені Івана Франка

Романюк Н.А.,
кандидатка політичних наук,
доцентка кафедри європейських та регіональних студій
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті розкрито роль еліт як акторів міжнародних відносин крізь призму теорії політичних еліт Вільфредо Парето та Гаетано Моски. Від доби Античності аристократія, формуючи політичну еліту, контролювала процес прийняття рішень у державі. У XXI ст., через глобалізацію та поширення демократичних засад у політичних системах більшості держав, підходи до розуміння еліти значно трансформувалися, однак визначальні риси еліт залишились незмінними: високий інтелект, моральні якості, доступ до матеріальних ресурсів.

Згідно з теорією елітизму, суспільство поділене на дві категорії: тих, що правлять (еліти), та тих, ким правлять. Політична еліта не є статичною, вона здатна трансформуватись під тиском зовнішніх чинників, як от зміни тенденцій у міжнародному середовищі, ескалація та деескалація війн, загострення економічних проблем, а також вплив контреліт на суспільну думку. З часом теорія була доповнена політологами сучасності, що втілилося в оновленій типологізації еліт та їхньому поділі на еліти знань, бізнесу та управлінські еліти. Науковці стверджують, що з розмиттям кордонів, появою соціальних мереж, розширенням доступу до освіти та науки еліту неможливо класифікувати лише як політичного актора. Відтак, сьогодні важливості набувають політичні лідери окремих держав та міжнародних організацій, лідери громадської думки, бізнесмени та науковці.

У статті висвітлено проблематику дискурсу політичних еліт, його залежності від типу ідентичності. Досліджено три дискурсивні стратегії: «пафос», «логос» та «етос» та їхній вплив на формування популістської риторики політичних лідерів. Як відомо, саме послуговуючись риторикою, лідери мають змогу формувати ставлення суспільства до окремих проблем чи політик, що робить дискурсивні практики критично важливим об'єктом дослідження, коли йдеться про політичні еліти.

Ключові слова: політична еліта, теорія елітизму, дискурс, риторика, міжнародні відносини.

The article reveals the role of elites as actors in international relations through the prism of the theory of political elites by Vilfredo Pareto and Gaetano Mosca. Since ancient times, the aristocracy, forming the political elite, has controlled the decision-making process in the state. In the XXI century, due to globalization and the spread of democratic principles in the political systems of most countries, approaches to understanding the elite have been significantly transformed, but the defining features of elites have remained unchanged: high intelligence, moral qualities, and access to material resources.

According to the theory of elitism, society is divided into two categories: those who rule (elites) and those who are ruled. The political elite is not static; it is able to transform under the pressure of external factors, such as changes in trends in the international environment, escalation and de-escalation of wars, aggravation of economic problems, and the influence of counter-elites on public opinion. Over time, the theory was supplemented by contemporary political scientists, which was embodied in an updated typology of elites and their division into knowledge, business, and managerial elites. Scholars argue that with the blurring of borders, the emergence of social networks, and increased access to education and science, elites cannot be classified as political actors alone. Therefore, political leaders of individual states and international organizations, opinion leaders, businessmen, and scientists are gaining importance today.

The article highlights the issues of discourse of political elites and its dependence on the type of identity. The author analyzes three discursive strategies: «pathos», 'logos' and 'ethos' and their influence on the formation of populist rhetoric of political leaders. As is well known, it is through rhetoric that leaders are able to shape public attitudes toward certain issues or policies, which makes discursive practices a critical object of study when it comes to political elites.

Key words: political elite, theory of elitism, discourse, rhetoric, international relations.

Постановка проблеми: Серед акторів міжнародних відносин, державних і недержавних, виділяють політичні еліти, які здійснюють діяльність на національному та наднаціональному рівнях. Виклик полягає у тому, щоби зрозуміти, чи політична еліта репрезентує лише державні/наднаціональні інтереси, чи йдеться також і про особистий інтерес її членів. Для кращого розуміння діяльності еліт варто аналізувати дискурсивні стратегії, якими послуговуються її лідери. Найчастіше саме дискурс репрезентує ідентичність та ідеологію політичних

партій. Риторика лідерів орієнтована, насамперед, на суспільство, яке є електоратом та основною рушійною силою у підтримці еліти на політичному ринку.

Аналіз досліджень та публікацій: Проблематика теоретизування еліт згадується ще у працях Платона та Ф. Ніцше. Однак особливої популярності концепція набуває на початку ХХ ст., коли представники італійської школи міжнародних відносин паралельно розробляли теорії елітизму. В той час з'являється термін «еліта» у його сучасному розумінні.

Під час написання статті було використано праці засновників теорії еліт: італійського економіста і соціолога В. Парето та журналіста і соціолога Г. Моски. Із напрацювань вищезгаданих науковців було запозичено визначення та ключові риси еліт. Розширена типологія еліт, включаючи еліту знань, підприємницьку та політичну еліти, подана у працях італійських економістів Д. Авансіні та А. Солімано. Дискурсивні стратегії, що базуються на вченнях Аристотеля про «риторичну тріаду», детально структуровані польським психологом Ш. Врубелем. Професор міжнародних відносин Кембриджського університету К. Гілл у своїх книгах описував суспільство згідно з поділом на mass opinion і attentive opinion, що дало змогу дослідити вплив дискурсивних практик політичних еліт на обидві категорії громадян.

Метою статті є дослідити концепцію еліти у теорії елітизму та проаналізувати типологію і дискурси політичних еліт як акторів міжнародних відносин.

Дефініція еліт за В. Парето та Г. Моска. Теорія політичних еліт еманується з італійської школи міжнародних відносин, в межах якої В. Парето та Г. Моска запропонували новий підхід до розуміння еліти, що ґрунтується на ідеї поділу суспільства на маси. Еліта, згідно з міркуваннями соціологів, це невелика соціальна група, що здатна здійснювати управлінські процеси у державі. Розроблена теорія стала поштовхом для подальших досліджень у галузі елітизму. Предметом аналізу науковці-елітисти визначають саму еліту, її структуру, основні принципи функціонування та здатність до мобільності і трансформацій.

Термін «еліта» є широким, тому передбачає множинність трактувань. Так, В. Парето розглядав еліту, як групу осіб, що наділені найвищим індексом у сфері своєї професійної діяльності. Така позиція детермінується кар'єрним бекграундом науковця, оскільки він відомий у науковій спільноті саме як економіст та соціолог. Вектор його дослідження визначив також вибір методології, зокрема пріоритетність математичних та статистичних методів. Останні використовувалися В. Парето для ідентифікації та виокремлення групи людей, що має належати до еліти. Таким чином, окремому індивіду присвоювався індекс, що слугував критерієм оцінки якостей та здібностей досліджуваного об'єкта. Вчений виокремлював різні категорії еліт та на основі їхньої залученості в ключові процеси у конкретній сфері розглядав процеси ієрархізації. Він ділив суспільство на дві великі групи: неелiту та еліту. Еліту, в свою чергу, науковець поділяв на правлячу та неправлячу. Обмеженість підходу виявляється у повному відкиданні «неелiт», оскільки В. Парето не вважав доцільним аналізувати маси й основну увагу приділяв лише вищому прошарку суспільства – елітам. Управлінська еліта є тією групою осіб, що має доступ до процесів управління суспільством та володіє необхідним для цього політичним ресурсом. Неуправлінська еліта є синонімом до контреліти, що наділена притаманними для еліти якостями (за Г. Моска основними з них є організаторські здібності, матеріальна, моральна та інтелектуальна переваги), однак, через вплив неконтрольованих, часто визначених заздалегідь чинників (соціальний статус, суспільні упередження тощо), не має доступу до процесу прийняття рішень. Водночас, контреліта керується прагненням замінити собою правлячу еліту.

Г. Моска дотримувався схожих поглядів на визначення концепції еліти, тому вихідним положенням його теорії є поділ суспільства на меншість – політичну еліту, та більшість – політично залежну масу, якою керує перша. Цікавим є те, що автор синонімізував поняття «правлячого класу» та «політичного класу». Ця класифікація наштовхує на думку, що для Г. Моски політична еліта є чи не єдиною універсальною категорією, що здійснює управління масами. Еліта завжди характеризується селективністю та малочисельністю, її члени наділені найкращими особистими якостями. Ця група суспільства має повноваження монополізувати владу, контролювати політично залежну масу, однак при цьому її ключовим завданням є забезпечення функціонування політичного апарату.

Еліта здобуває владу переважно трьома способами: через успадкування, виборчі процеси та шляхом кооптації. Останній розуміють як включення нових членів до політичних осередків. Примітно те, що, за Г. Моска еліта не є статичною, а, навпаки, набуває рис мобільності та здатна трансформуватись відповідно до нових умов у середовищі, в яке вона вбудована. Інтеграція нових індивідів до політичної еліти є превентивним методом для довгострокової узурпації влади в руках єдиного правлячого класу. Таким чином, відкритість – це запорука оновлення, що стає можливою лише із залученням «кращих» вихідців із мас. [1]

Визначальні риси еліт. Г. Моска вважає, що правлячий клас має складатись із людей, що володіють трьома характеристиками: матеріальними перевагами, відкритістю та розумовими здібнос-

тями. Дані риси виступають також «категоріями відбору» нових учасників та технічно є запорукою правильної «політичної формули». Еліта повинна також забезпечувати інтеграційні процеси, а її здатність до інтеграції на національному рівні є критерієм становлення в окремих суспільствах. Слід зазначити, що виокремлення еліти у кожній національній площині, чи у певних прошарках суспільства – це стадія розвитку, уникнути котрої неможливо.

У поглядах В. Парето переважаючими критеріями відбору до політичної еліти є високі інтелектуальні показники, моральні якості та, певною мірою, фізичні показники (коли мова йде про привабливу зовнішність). Однак, вчений не вважає привілеєм приналежність до еліти та наголошує на безлічі кейсів, коли ці особливі групи знаходили місце не лише в політичній, культурній, економічній, але й аморальних сферах. Тому розум і талант вважаються ключовими індексами привілейованих груп, які при цьому обов'язково повинні керуватись етичними та психологічно здоровими принципами. [2]

Типологія еліт. У теорії міжнародних відносин виокремлюють декілька принципів класифікації еліт, одним із найповніших серед яких є класифікація еліт за їхнім залученням в окрему сферу діяльності.

А. Дікапріо, Д. Аванзіні та А. Солімано пропонують виділяти три типи еліт, що домінують кожна у своїй професійній площині. Цей підхід значно відрізняється від згаданої концепції Г. Моски, який розглядав в основному політичні еліти. Вчені виокремлюють «еліту знань», «підприємницьку еліту» та «політичну еліту».

Через вплив глобалізаційних процесів еліта знань домінує у сучасному світі. До цієї категорії зараховують обдарованих особистостей, а А. Солімано наголошує на чотирьох типах талантів, які сприяють міжнародній мобільності та циркуляції еліт: технічні й управлінські таланти, науковці, медики і митці та соціально активні індивіди.

До підприємницької еліти належать особи, що здатні генерувати та мобілізовувати капітали, ресурси та інновації. Від попереднього типу їх відрізняє відсутність наукового спрямування, однак саме вони є критично важливими суб'єктами розвитку. Ці дві категорії еліт часто співпрацюють та доповнюють одна одну. Підприємницьку еліту часто поділяють на підприємців можливостей та підприємців необхідностей. Перша група завжди бачить можливості для бізнесу і здатна мобілізовувати ресурси для їхньої реалізації. До другої групи зараховують особистостей, які обирають підприємництво за відсутності альтернативних економічних можливостей.

Політична еліта включає партії та їхніх лідерів, глав держав та їхні офіси, лідерів громадських рухів, що пов'язані з політичними партіями. Цей тип еліти включає також представників опозиційних рухів. Роль політичної еліти очевидна – вона формує політичне середовище й утворює владні інститути. Однак трапляється, що обрані еліти не в змозі забезпечити політичну та соціальну стабільність, оскільки саме вони стають причиною довгострокової концентрації влади в руках окремої партії. Серед найбільш очевидних наслідків – процвітання корупції, централізація засобів масової інформації, провладна освіта. Варто зазначити, що цей тип еліт характеризують найнижчим рівнем міжнародної мобільності, бо вона керується політичними обставинами та соціальними умовами держави. Однак інтернаціоналізація все ж властива таким групам і вона найчастіше втілюється у поширенні ідеологій окремих партій, як от ліберальних, комуністичних чи соціал-демократичних. [3]

Цікавим підходом до типології еліт є ідея її поділу на «лисиць» та «левів», яку запропонував В. Парето. Еліта «левів» схильна до рішучих дій, безпосереднього артикулювання власних інтересів (що повинні збігатись із державними) через промови, ухвалені рішення чи інші форми комунікації з громадськістю. Часто наявність цих характеристик в окремих індивідів сприяє їхній інтеграції до раніше сформованої політичної еліти. «Лисиці» ж обирають протилежні методи, такі як дипломатичні маніпуляції чи закулісну торгівлю. Як наслідок, особистості, що зараховують себе до керівного прошарку функціонерів демонструють риси, що дають змогу класифікувати їх як «лисиць» або як «левів».

Міжнародному середовищу притаманний процес постійної циркуляції еліт, оскільки статична еліта піддається дегенерації, з часом стаючи законсервованою та втрачаючи зацікавленість політичними процесами. Це призводить до необхідності прийняття «левами» до своїх лав «лисиць», що дає змогу компенсувати брак винахідливості. Тоді «лисиці» поступово насичують еліту та змінюють характер її діяльності. Пізніше знову наростає потреба залучати «левів», які часто становлять меншість в елітах, бо владні групи потребують рішучих особистостей, які необхідні для утримання престижу і владних повноважень. Як демонструє історія, циркуляція еліт є безперервним процесом, оскільки еліта повинна складатись із обох типів особистостей, щоби бути успішною. Еліта, що побудована на принципах «левів» веде до утвердження тоталітаризму, тоді як еліта «лисиць» − занадто м'яка і демократична. Саме тому, В. Парето вбачає ідеал еліт у балансі і постійній трансформації. [4]

Дискурси еліт. Дискурсивний аналіз дає змогу проаналізувати риторику політичних еліт, а також визначити ставлення громадськості до наративів,

що артикулюються у межах окремого політичного дискурсу. Еліті притаманна множинність дискурсів, адже кожен дискурс існує для окреслення окремої проблеми та її сприйняття комунікатором. Крім того, дискурс ніколи не виступає однобоко – він включає реакцію реципієнтів (суспільств) на тези, прокомуніковані елітою.

Елітарний дискурс залежить, насамперед, від типу ідентичності еліти. Ідентичність формує ідеологію партійних груп, тоді як партійна ідеологія панівної владної партії визначає політичні пріоритети держави чи наднаціонального об'єднання. Науковці виокремлюють низку ідентичностей, однак загалом вони належатимуть до однієї з наступних категорій: національної чи наднаціональної. Для прикладу, глава окремої держави може ідентифікувати себе або лише громадянином держави, вихідцем якої він/вона є, або ж його/її ідентичність міститиме певні риси космополітизму, як от проєвропейська орієнтованість. Аналогічно, глава інституції наднаціонального об'єднання, для прикладу Європейського Союзу, може належати до загальної категорії «європейця», однак при цьому набувати рис національної ідентичності держави свого походження. Відтак, політик неусвідомлено на наднаціональному рівні сприятиме включенню до порядку денного проблем, що становлять стратегічний інтерес його держави.

Зазначимо, що дискурс та ідентичність не можуть існувати відокремлено. Це два тісно пов'язаних поняття. Адже актор із його ідентичністю не має значення поза дискурсом. З іншого боку, риси ідентичності окремого індивіда чи еліти, з якою він себе асоціює, втілюються саме через риторику особистості, яка, у підсумку, комплексно формує дискурс частини суспільства – еліти.

Політичні еліти використовують три стратегії риторики, для того, щоби вплинути на реципієнта. Ці стратегії найчастіше використовуються авторами книг чи інших матеріалів з метою переконати читача у правильності суджень, однак притаманні вони і для політичних еліт.

Перша стратегія – ***«пафос»***, передбачає маніпуляції емоціями аудиторії. Пафосні риторичні стратегії мають на меті переконати осіб проникнутися темою розмови. Реципієнти стають вразливими, що надалі дає змогу через аргументи, особисті приклади та емоційну лексику маніпулювати ставленням об'єкта до предмету дискусії. Прикладом є жорсткі висловлювання прем'єр міністра Угорщини Віктора Орбана, що стосуються міграційної політики Європейського Союзу. На спільній прес конференції з канцлером Австрії у 2016 році політик заявив, що міграція – це «отрута», та його країна «не потребує жодного мігранта, щоби економіка була дієздатною». Такі популістичні заяви спрямовані, насамперед, на угорське суспільство і мають на меті змусити угорський народ переоцінити власний внесок в економіку держави. [5] Іншим прикладом може слугувати елемент передвиборчої кампанії Дональда Трампа, що переріс у нативістський політичний рух – «Make America Great Again» [6]. Слоган та сповідувані цінності в межах руху є відверто екстремістськими, однак кількість прихильників, які відчувають свою важливість завдяки персоналізованим закликам («Америка відрізняється від інших країн своїми принципами лібералізму, егалітаризму та демократії») постійно зростає.

Друга стратегія – ***«етос»*** містить два аспекти: суспільні цінності та довіру до комунікатора. Політики, в основному через публічні заклики чи письмові політичні стратегії звертаються до суспільства з етичним закликом, який має на меті зачепити спільні цінності та ідеології. Часто цю стратегію пов'язують із попередньою, однак вони містять суттєву відмінність: якщо емоційність простежується на особистому рівні, то цінності є категорією, яка властива суспільству загалом. Реципієнти зазвичай класифікують риторику політичної еліти як «правильну», або навпаки «неправильну», відтак політичні особи вдало користуються цінностями, щоби виправдати власні аргументи чи дії. Як приклад, виділимо стратегію Президентки Європейської Комісії Урсули фон дер Ляєн щодо просування «європейського способу життя». Дана стратегія є не просто закликом, а знаходить комплексне втілення у шести політиках Європейського Союзу: міграційній, безпековій, освітній, політиці інтеграції нових членів та ін. Політикиня у своїх промовах апелює до верховенства права, європейських цінностей та спільного відчуття безпеки для європейських громадян [8].

Останню стратегію – ***«логос»*** часто пов'язують із такими поняттями, як логіка та раціональність. У цьому випадку політик посилається на об'єктивні деталі та неупереджені аргументи, продумує структуру розмови. У межах стратегії залучаються такі підходи, як порівняння, послідовне та причинно-наслідкове мислення і детальні пояснення та уточнення. Політичні особи застосовують цей метод для обґрунтування прогнозів, наданих раніше. У сучасному світі рідко трапляються кейси використання політиками стратегії «логос», оскільки жодна промова політичних діячів не позбавлена популістських заяв та емоційності.

Стратегії «пафос» та «етос» втілюються у дискурсивну політичну стратегію – «силу популістської риторики», яка передбачає використання мови для провокування емоцій у суспільстві. У політичній площині еліта вдається до популізму для отримання підтримки визначеного порядку денного, просування непопулярних політичних

рішень та потрібна для зміцнення почуття єдності у суспільстві. З-поміж негативних рис такого підходу виділяють спотворення фактів, спрощення проблем і як результат – введення громадськості в оману. У сучасних диктаторських режимах домінує саме популістська стратегія, оскільки завдяки їй з'являється шанс придушити інакомислення, дискредитувати ліберальних опонентів і у підсумку – сконцентрувати й утримувати владу в руках однієї політичної еліти. Ключовими наративами в межах популістського дискурсу є націоналізм, економічна нерівність та імміграція. [8]

Вчені-політологи виокремлюють дві частини суспільства, на яких орієнтований політичний дискурс: масову думку (mass opinion) і уважну думку (attentive opinion). У підсумку, стратегія «логос» вдало працює саме для «уважної» громадськості, оскільки цей прошарок складається з освічених осіб, котрі володіють широким знанням про предмет дискусії. Однак, «уважна думка» поступається чисельністю «масовій думці», що зумовлено браком освіченості, досвіду та залученості до процесів прийняття рішень у політичному середовищі. З іншого боку, політична еліта часто вдало користується переважною більшістю «масової думки», при цьому звертаючись до стратегій «етос» і «пафос» та спекулюючи популістськими лозунгами. [10]

Висновки. Представники теорії елітизму внесли вагомий внесок у дослідження акторів міжнародних відносин, виокремивши нову категорію – політичні еліти. Пізніше, завдяки появі постпозитивістських теорій міжнародних відносин з'явилась можливість досліджувати ідентичності та риторику не лише політичної еліти, а й окремих її лідерів.

Дослідження демонструють зростання чисельності еліт у міжнародному та національному середовищах через глобалізаційні процеси, відтак відбувається поділ зон впливу: еліта знань здійснює діяльність у науковій та освітній сферах, підприємницька еліта – в економічних колах тощо. Однак, найвпливовішою все ж залишається еліта функціонерів, оскільки її представники ухвалюють рішення, що стають початком змін у всіх сферах суспільного життя. Проблемою є те, що не завжди національні еліти здатні оновлюватись та переобиратись, як часто відбувається в тоталітарних державах чи рудиментарних міжнародних організаціях. Тому ключовою характеристикою успішної еліти є мобільність та здатність до трансформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Толкач А. М. Теорія еліт В. Парето та Г. Моски: порівняльний аналіз. *Порівняльно-аналітичне право.* №2. 2015. DOI: http://ir.stu.cn.ua/handle/123456789/11229.

2. Keshishyan G. Elitism in Gaetano Mosca's Treatment. *International Journal of Political Science.* 2017. DOI: https://www.academia.edu/64050782/Elitism_in_Gaetano_Mosca_s_Treatment

3. Amsden A., Robinson J., Dicaprio A., Solimano A., Avanzini D. The International Circulation of Elites: Knowledge, Entrepreneurial and Political. *World Institute for Development Economics Research.* №110. 2010. DOI: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199659036.003.0004.

4. Circulation of Elites. *Sociology Plus:* website. URL: https://sociology.plus/glossary/circulation-of-elites/. (Last accessed: 16.09.2024).

5. Kroet C. Viktor Orbán: Migrants are 'a poison'. *Politico*: website. URL: https://www.politico.eu/article/viktor-orban-migrants-are-a-poison-hungarian-prime-minister-europe-refugee-crisis/. (Last accessed: 14.09.2024).

6. Volle A. MAGA movement. United States political movement. *Britannica:* website. URL: https://www.britannica.com/topic/MAGA-movement. (Last accessed: 16.09.2024).

7. Bassot E. The six policy priorities of the von der Leyen Commission. *European Parliamentary Research Service.* 2022. DOI: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2022/729351/EPRS_IDA(2022)729351_EN.pdf.

8. Voleti K. Populist Rhetoric as a Political Strategy. *Political Marketer:* website. URL: https://politicalmarketer.com/populist-rhetoric-as-a-political-strategy/. (Last accessed: 16.09.2024).

9. Wróbel S. Logos, Ethos, Pathos or a Politics of Errors. *Traces of Violence and Freedom of Thought* / Szymon Wróbel. 2017. P. 35-55. DOI: 10.1057/978-1-137-57502-9_.

10. Hill C. The Constituencies of Foreign Policy. *The Changing Politics of Foreign Policy*. New York: Palgrave Macmillan. 2003. P. 262-268.

РОЗДІЛ 5
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 001(477)(092):355.48(100)"1939/1945"

В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ ПРО ПРИРОДУ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

V. I. VERNADSKY ON THE NATURE OF STALIN'S TOTALITARIAN REGIME

Бортніков В.І.,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Бортнікова А.В.,
доктор політичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Метою статті є політологічний аналіз записів щоденника академіка В. І. Вернадського 1941 р. на предмет з'ясування оціночних суджень вченого щодо природи сталінського тоталітарного режиму. Матеріали щоденника під назвою «В. І. Вернадський: "Корінні зміни неминучі…". З щоденників 1941 року» оприлюднено в березні 1988 р. в Літературній газеті. Нотатки щоденника, попри їх невеликий обсяг, дають змогу з'ясувати декілька принципових питань щодо світоглядних позицій мислителя. Це стало можливим завдяки оцінці вченим діяльності державного та партійного апарату СРСР, вади та недоліки яких далися взнаки на початковому етапі війни з фашистською Німеччиною. Показано, що події Другої світової війни та участь у ній Радянського Союзу розглядаються вченим у контексті глобальних зрушень, що визначальним чином впливають на зміни політичного ландшафту планети та формування ноосфери. З'ясовано, що В. Вернадський загалом позитивно оцінював роль більшовиків на чолі з Леніним і Сталіним в історії Росії. Глибокий аналіз природи сталінського політичного режиму дає підстави мислителю визначати його як тоталітарний, а Сталіна, як диктатора. Головну увагу в статті приділено висвітленню вад радянського політичного ладу, на які вказував мислитель. Ідеться про масові репресії в середовищі інтелігенції з відповідним зниженням морально-інтелектуального потенціалу комуністичної партії, некомпетентність військового керівництва, захоплення влади в партії службою державної безпеки тощо. Нищівній критиці піддається діяльність засобів масової інформації в особі ТАРС. Показано негативну роль, яку грав в історії КПРС номенклатурний принцип підбору і розстановки кадрів.

Ключові слова: В. І. Вернадський, ноосфера, Друга світова війна, фашизм, Сталін, комуністична партія, тоталітарний режим.

The purpose of the article is a political analysis of the diary entries of academician V. I. Vernadsky in 1941 in order to clarify the scientist's evaluative judgments on the nature of Stalin's totalitarian regime. The materials of the diary entitled «V. I. Vernadskyi: "Fundamental changes are inevitable...". From the 1941 year». Diaries published in March 1988 in the Literary Gazette. The diary notes, despite their small volume, allow us to clarify several fundamental questions about the thinker's worldview. This became possible owing to the scholarly assessment of the activities of the state and party apparatus of the USSR, whose flaws and shortcomings became apparent at the initial stage of the war with Nazi Germany. It has been shown that the events of the Second World War and the participation of the Soviet Union in it are considered by scientists in the context of global shifts that have a decisive impact on changes in the political landscape of the planet and the formation of the noosphere. It has been found that V. Vernadskyi generally positively assessed the role of the Bolsheviks led by Lenin and Stalin in the history of Russia. An in-depth analysis of the nature of the Stalinist political regime allows the thinker to define it as totalitarian one and Stalin as a dictator. The main focus of the article is on highlighting the shortcomings of the Soviet political system, which the thinker pointed out. This refers to mass repression of the intelligentsia with a corresponding decline in the moral and intellectual potential of the Communist party, incompetence of the military leadership, seizure of power in the party by the state security service, etc. The activities of the mass media, represented by TASS, are subjected to devastating criticism. The negative role played in the history of the CPSU by the nomenclature principle of recruitment and placement of personnel has been shown.

Key words: V. I. Vernadskyi, noosphere, World War II, fascism, Stalin, Communist party, totalitarian regime.

Постановка проблеми. Гібридна війна, а згодом і широкомасштабна агресія РФ проти України, з необхідністю ставлять питання про з'ясування витоків імперіалістичної, загарбницької політики нашого північного сусіда. Її спрямування вочевидь випливає з природи путінського

політичного режиму, який не безпідставно визначають як різновид сучасного фашизму (рашизм), що неухильно еволюціонує до тоталітарної моделі суспільного устрою. Не випадково масові засоби російської пропаганди імплементують у масову свідомість громадян зразки тоталітарної ідеології, в карикатурній формі зображують цінності ліберальної демократії, водночас реабілітуючи і героїзуючи спадщину сталінізму. Як відомо, «вождь народів» спирався на розгалужений репресивний апарат, природа якого в процесі т. зв. соціалістичного будівництва радикальним чином трансформувалася – від захисту надбань революції, до інструменту боротьби за владу та похідної від неї – масових репресій. Дещо подібне ми спостерігаємо й в сучасній політичній історії Російської Федерації.

Аналіз останніх досліджень. Збройна агресія РФ проти України актуалізувала науковий інтерес до витоків ідеології й тоталітарних практик ХХ ст., унаочненням яких є сучасний «рашизм» – політичний режим в РФ, що за багатьма ознаками співставний з фашизмом [1; 2; 3; 4] та ін. Зокрема, комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики підтримав ініціативу українських науковців, експертів, журналістів, політологів, громадськості щодо введення до наукового, фахового і розмовного дискурсів терміну «рашизм» як визначення ідеології, вибудуваної в Росії, що сьогодні виявляє себе у військових діях армії РФ в Україні та ставленні російського суспільства до цієї війни [5]. Попри існування великої кількості публікацій, що так чи інакше визначають ідеологію путінського політичного режиму, єдиного трактування цього феномену немає, оскільки він включає еклектичну суміш різних світоглядних позицій та ідейних напрямів агресивного антидемократичного, великодержавного та шовіністичного спрямування.

На влучне твердження вітчизняного політолога П. Гай-Нижника, базові засади рашизму складає «схрещення відроджуваних радянських пропагандистських кліше, глорифікація імперської історичної спадщини й патріотична істерія…., що міксувався в Москві у незбагненну суміш з елементів сталінізму, фашизму, гітлеризму та царецезаризму й який згодом набуде ємкої дефініції – рашизм, однією з засадничих складових якого стала авторитарна диктатура та ідеологія путінізму в Російській Федерації» [1, с. 113].

Реінкарнація сталінізму як ідейного підґрунтя путінського режиму потребує уважного ставлення до оцінки ролі КПРС та її вождів в історії людства видатними постатями того часу, включно академіка В. Вернадського. Під час перебудови та гласності, що передували розпаду СРСР, почали масово оприлюднювати архівні матеріали та відомості з інших джерел, що в силу зрозумілих причин радянська влада вважала за потрібне приховувати від широкого загалу. До таких матеріалів відносяться й фрагменти щоденників В. Вернадського різних років. Предметом аналізу статті є публікація в Літературній газеті: «В. І. Вернадський: “Корінні зміни неминучі…”. З щоденників 1941 року», яка побачила світ у березні 1988 р. [6].

Метою статті є політологічний аналіз нотаток щоденника В. І. Вернадського 1941 р. на предмет з’ясування оціночних суджень вченого щодо природи сталінського тоталітарного режиму.

Виклад основного матеріалу. Видатний український мислитель, засновник низки нових наукових напрямів, перший президент Української академії наук Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) залишив інтелектуальну спадщину, осягнення якої потребує зусиль не одного покоління дослідників. Його вчення про перетворення біосфери в ноосферу (сферу розуму), що виникає завдяки діяльності людей у всіх її формах і проявах, так чи інакше передбачало рефлексію на глобальні зміни політичного ландшафту планети, що виникли в ході Другої світової війни, місце західних демократій й сталінського політичного режиму в протистоянні з «гітлеризмом» тощо. Як зазначав вчений, ноосфера, в якій ми живемо – «є головним регулятором мого розуміння довкружжя». «Сьогодні я наочно відчуваю “світовий” стихійний процес – **зарождения** в бурі і грозі **ноосфери**» – констатував філософ [6].

Лейтмотивом відомостей щоденника цього періоду, став напад фашистської Німеччини на Радянський Союз з відповідною реакцією вченого на дії радянського уряду та його керівництва на чолі зі Сталіним. У записі від 23 червня 1941 р. невдачі на фронті В. Вернадський пояснював стратегічними прорахунками та некомпетентністю військово-політичного керівництва, яке «знову, як <у війні> з Фінляндією, влада проґавила. Багато хто думав, що Англія за наш рахунок змовиться з Німеччиною <…>. Я вважав це неможливим». Така позиція академіка зумовлена ознайомленням ним із змістом промови У. Черчилля в англійському парламенті 13 травня 1940 р., де Прем’єр-міністр Великобританії рішуче виступив проти союзу з Гітлером.

16 жовтня 1941 р. В. Вернадський фіксує погіршення масових настроїв у зв’язку з поразками радянської армії на фронті. Він зазначає, що вочевидь «проявляється слабкість вождів нашої армії і реально допускається можливість взяття Москви і розгрому».

Вчений об’єктивно оцінював місце Сталіна в партійній ієрархії, коли писав: «Мені здається, з 1930 року в партійному середовищі усвідомили силу **Сталіна – він стає диктатором**». Підтвердженням цієї тези є запис, де йдеться про утворення 1 липня 1941 р. у складі Сталіна, Молотова,

Ворошилова, Маленкова, Берія Державного комітету оборони, що на думку В. Вернадського є уособленням «ідейної диктатури Сталіна». Наведені цитати записів щоденника показують, що поняття «диктатура Сталіна» у висловленні вченого є констатацією реального стану справ в радянському суспільстві і зовсім не передбачає ціннісної конотації, тим більше негативної.

Як засвідчують матеріали щоденника, В. Вернадський загалом позитивно оцінював роль більшовиків, зокрема Леніна і Сталіна, в історії Росії. Так у серпні 1941 р. він писав, «історично зрозуміло, що не дивлячись на багато гріхів …, у середньому вони <більшовики> вивели Росію на новий рівень. … історично Ленін і Сталін стояли на правильному шляху».

В. Вернадський не мав однозначно негативного ставлення до міжнародної політики Сталіна й очолюваної ним комуністичної партії, водночас намагаючись осягнути масштаби протистояння ворогуючих сторін: «Вірогідно, несподівано для всіх з'явилося величезного значення світове явище: перемога красного інтернаціоналу – нашої Комуністичної партії – як історичного явища євразійської держави».

Щодо оцінки особи Сталіна, то складається враження, що В. Вернадський відносився до нього з пієтетом – відверто схвальні відгуки перемежаються поміркованою критикою. Наприклад, виступ Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. він характеризував як «дуже гарний і розумний». Інша відома промова російського керманича 7 листопада 1941 р. на параді на Красній площі, на твердження вченого, «здійснила величезне враження» і вона є промовою «неодмінно дуже розумної людини». Масові страти «найкращих людей своєї партії», що відбувалися за наказом російського диктатора, В. Вернадський схильний класифікувати як «головну помилку», що зроблена ним «під впливом помсти або страху».

Викликає інтерес оцінка тогочасної інформаційної політики радянського уряду, що зводилася до замовчування, брехні і загалом до суцільної пропаганди, природа та зміст якої в тоталітарних режимах залишається незмінною. Вчений піддав нищівній критиці діяльність головного органу ретрансляції радянської пропаганди – ТАРС (Телеграфна агенція Радянського Союзу). 23 червня, тобто на другий день після нападу фашистської Німеччини, він занотував, що «бездарна ТАРС» зі своєю інформацію, «повідомляє бридню і зовсім не задовольняє. Ще ніколи це не було так яскраво, як зараз». На його переконання, на чолі інформаційної служби стоять «бездарні, обмежені люди <…>, це видно з їх статей та їх виступів». У жовтні 1941 р., після втрати Києва і Полтави, вчений відмічає зміни в настроях у суспільстві, оскільки багато хто перестав вірити офіційним новинам: «радіо – бездарне і часто нерозумне – <повідомляє> про дрібниці, коли чекають достовірних даних, його починають менше слухати». Згодом, 25 листопада 1941 р., ми натрапляємо на запис, який знову негативно характеризує інформаційну політику влади: «Надгидке бездарне радіо вочевидь малює відрив влади від населення».

Головним напрямом історіософських роздумів академіка було не лише розуміння вад тогочасного державного устрою і політики комуністів, що потребують «корінних змін», а й визнання базових засадах ліберальної демократі: права вільно розпоряджатися «засобами виробництва» та свободи думки, «без яких жодна рівність є неможливою». «Наш лад це яскраво засвідчує, коли мільйони людей перетворені – "тимчасово" – у в'язнів: свого роду рабство» – констатував він. Розкриваючи тоталітарну сутність тогочасного політичного режиму мислитель писав: «У світовому зіткненні ми тоталітарна держава – попри тим принципам, які спрямовували нашу революцію… Три <чотири> факти кидаються в очі, що різко суперечать словам та ідеям комунізму».

1. Подвійний на словах уряд – Ц <ентральний> К <комітет> П <партії> <більшовиків> і Совнарком (Рада народних комісарів – *В. Б.*). Справжня влада – Ц <ентрального> К <комітету> і навіть диктатура Сталіна).

2. Держава в державі: влада – реальна – ДПУ (Державне політичне управління – відомство державної безпеки при НКВС – *авт.*) та її багаторічних перетворень. Це – наріст, гангрена, що роз'їдає партію – але без неї у реальному житті вона не може обійтись. У результаті – мільйони ув'язнених-рабів… .

3. Діяльність Єжова – вірогідно давно божевільного або зрадника, що винищив еліту партії… .

4. Винищення ДПУ і партією власної інтелігенції – людей, які здійснили революцію… ».

Формування якісного складу керівного апарату органів державної влади та управління в СРСР визначав номенклатурний принцип підбору та призначення кадрів. Сутність номенклатурної системи полягала в способах та механізмах відбору вищої керівної верстви суспільства, коли призначення осіб на всі більш-менш значимі керівні посади здійснювалося лише за згодою та рекомендацією відповідних вищих партійних органів. Чим вище державна посада – тим вищий орган партії затверджував працівника: від районних і міських партійних бюро до центрального комітету партії. Запровадження номенклатурного принципу призначення керівників підприємств, установ та організацій, у тому числі в системі місцевого самоврядування, ставало водночас ефективним засобом забезпечення панування та контролю комуністичної партії над усіма сферами життєдіяльності радянського суспільства. Наприклад,

номенклатура Волинського обкому КПУ в березні 1945 р. нараховувала 1997 працівників різних галузей та сфер суспільства [7, с. 260].

Крім масових репресій найкращих представників інтелігенції у 1930– 1940-х рр., саме номенклатурний принцип відбору кадрів став однією з причин погіршення якісного складу керівництва партії. Це сталося тому, що корпус таких працівників поступово перетворювався в замкнену корпорацію, членами якої могли бути люди лише з відповідними характеристиками. Вони, за незначним винятком, повинні були бути членами КПРС, мати відповідне соціальне походження і національність. Особливе, а часто й вирішальне значення мало явище непотизму – протекція або родинні зв'язки. Ввід якості партійної номенклатури значної мірою залежали успіхи та невдачі будівництва нового ладу, зокрема перемога над фашистською Німеччиною.

У цьому контексті надзвичайний інтерес викликають міркування вченого щодо якісного складу комуністичної партії. У листопаді 1941 р., коли німці стояли на порозі Москви, Володимир Іванович занотував: «Великі невдачі нашої влади – результат послаблення її культурності: середній рівень комуністів – і морально і інтелектуально – нижче середнього рівня безпартійних. Він сильно впав в останні роки – у в'язницях, засланні і стрчені кращі люди партії, що робили революцію, і кращі люди країни. Це позначилося дуже виразно в перших сутичках у Фінляндській війні, і зараз проявляється катастрофічно». Ця тенденція на думку академіка посилюється проникненням до партії елементу злодіїв і т. п. «буржуазними за звичками» елементів.

Роздуми про моральну та інтелектуальну деградацію комуністичної партії більшовиків перегукуються з міркуваннями іншого видатного вченого сучасності, лауреата Нобелевської премії Фридриха А. фон Ґайєка, викладених ним у широко відомій праці «Шлях до рабства». Вчений зазначав, що ідею політичної партії, яка охоплює всю діяльність людини, від колиски до могили, претендуючи на визначення її поглядів на все, і яка захоплено перетворює всі проблеми на питання партійної ідеології, вперше втілили в життя соціалісти [8, с. 102].

За висновками Ф. А. фон Ґайєка, існують три причини, чому таку достатньо численну і потужну групу з відносно однорідними поглядами, найімовірніше, створять не кращі, а, навпаки, гірші представники суспільства.

По-перше, чим вищий інтелектуальний рівень та чим кращу освіту мають люди, то різноманітніші в них погляди та смаки, а отже вони, вочевидь, не будуть готові одностайно підтримувати єдину систему цінностей. Найбільша група людей з однаковими цінностями – це водночас люди з нижчими моральними стандартами. Інакше кажучи, це найчисленніша група людей, яких поєднує найменший спільний моральний знаменник.

По-друге, простіше заручитися підтримкою людей легковірних і слухняних, які не мають жодних власних переконань і готові прийняти будь-яку готову систему цінностей, яку лише потрібно вбити їм в голову, часто й гучно повторюючи те саме.

По-третє, людині за її природою простіше дійти згоди з іншими на підставі негативної програми – ненависті до спільного ворога, заздрості до тих, хто кращий за нас, – ніж для реалізації якогось позитивного завдання. Протиставлення «ми» і «вони», спільна боротьба з тими, хто не з нами, – ключові складники будь-якого вірування, яке міцно пов'язує людей, готових до спільних дій. Вони переконані, що таким чином вони отримують значно більшу свободу дій, ніж за будь-якої позитивної програми. Ворог – чи то внутрішній, як «єврей» або «куркуль», чи то зовнішній – завжди залишається обов'язковим інструментом будь-якого диктатора [Там само, с. 121].

Попри те, що В. Вернадський вважав, що кардинальні зміни є «непідсильними для влади», він накреслив низку заходів, спрямованих на виправлення ситуації. На думку мислителя єдиним виходом для влади є: 1) реорганізація – корінна – ДПУ та його традицій: чи можливо це <?> і 2) повна невдача постачання населення потрібними предметами вжитку після 24 років <Радянської влади> – тобто неправильна організація, коштовна і така, що призводить до голоду і зубожіння, – торгівлі. …у майбутньому неминучі корінні зміни, – особливо на тлі перемоги нашої і англосаксонських демократій…».

Між іншим, Володимир Іванович критично ставився до таких ідеологічних новацій радянської влади як перейменування історичних назв топонімів на честь керівників та видатних діячів держави. «Жахливо неприємне враження в мене, – писав він у липні 1941 р., – від заміни історичних назв міст – Горький (Н <ижній> Новгород). Молотов (Пермь), Калінін (Тверь)».

В. Вернадський висловлював надію на те, що близьке майбутнє принесе багато несподіваного і «корінні зміни умов нашого життя». Проте він задавався питанням «Чи знайдуться люди для цього?». Водночас вчений висловлював сподівання, що після перемоги над фашистами, «великі демократичні ідеї позбавляться від тимчасових наростів, як ДПУ, яке фактично розкладає партію більшовиків».

Висновки. Отже, оприлюднені матеріали щоденника В. Вернадського, попри їх невеликий обсяг, дають змогу з'ясувати декілька принципових питань щодо світоглядних позицій мислителя.

Їх унаочнення стало можливим завдяки оцінці вченим діяльності державного та партійного апарату Радянського Союзу, тоталітарна природа якого яскраво проявилася в ході Другою світової війни.

По-перше, усі глобальні події, що відбувалися в світі напередодні та в ході Другої світової війни, включно утворення «євразійської держави», вписуються в контекст «ноосфери», зміст якої визначає не лише діяльність людей, а й політичних партій;

По-друге, В. Вернадський загалом позитивно оцінював революційно-перетворюючу місію більшовиків на чолі з Леніним і Сталіним;

По-третє, вчений засуджував існуючу модель державного устрою з «подвійним урядом», коли ЦК партії панує над урядом – Радою Народних Комісарів;

По-четверте, масові репресії, що визначали сутність сталінського тоталітарного режиму, В. Вернадський схильний відносити до «помилок» Сталіна;

По-п'яте, В. Вернадський звернув увагу на головну рису, що характеризувала тогочасний злочинний репресивний політичний режим в СРСР – панування органів державної безпеки (ДПУ) над партійним апаратом. У такий спосіб він мимоволі виправдовує «архітектора» цієї системи – Сталіна.

Це висновки, так би мовити «лежать на поверхні». Насправді, більш ґрунтовний аналіз творчості В. Вернадського потребує значно більшого емпіричного матеріалу, що містить багатотомна спадщина мислителя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гай-Нижник П. «Неонацизм» у публічній риториці В. Путіна: динаміка сенсових змін (2004 – початок 2022 рр.). *Політичні дослідження.* 2024. № 1 (7). С. 110–134.

2. Коваль І., Кисляк Л. Рашизм як ґенеза путинизму. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2022. Вип. 42. С. 239–245.

3. Рябчук М. Називаючи речі своїми іменами. Російська пропагандистська риторика як вірогідний доказ геноцидних намірів. *Політичні дослідження.* 2023. № 2 (6). С. 146–161.

4. Чупрій Л., Льовкіна О., Далекорей А. Ідеологія «рашизму» як основа інформаційно-психологічних операції РФ проти України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2024. Вип. 53. С. 212–219.

5. Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики закликає журналістів та медіаорганізації до повноцінного і частого вживання слова «рашизм» та похідних від нього. *Інформаційне управління Верховної Ради України.* 12 травня 2022 р. URL: https://www.rada.gov.ua/print/222804.html (дата звернення: 21.08.2024).

6. В. І. Вернадський: "Корінні зміни неминучі…". З щоденників 1941 року. *Литературная газета.* 1988. 16 марта. С. 13.

7. Бортніков В. І., Пархом'юк А. І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009 рр.): монографія. Луцьк: Волин. нац. університет, 2009. 349 с.

8. Гаєк Ф. Шлях до рабства / пер. з англ. Сергій Рачинський. Київ: Наш формат, 2022. 208 с.

УДК 321 (477.8)

INTERNATIONAL ANALYTICS OF MYROSLAV PROKOP AND MYKHAYLO PALIDOVYCH IN THE CONTEXT OF FOREIGN POLICY ORIENTATIONS OF UKRAINIAN NATIONALISM IN THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR

МІЖНАРОДНА АНАЛІТИКА МИРОСЛАВА ПРОКОПА ТА МИХАЙЛА ПАЛІДОВИЧА У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТИРІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ЧАСІВ 2-Ї СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Demchyshak R.B.,
Candidate of Political Sciences,
Associate Professor at the Departament of Political Science and International Relations
National University "Lviv Polytechnic"

Starodub T.P.,
PhD in Political Science,
Assistant Professor at the of Departament of Political Science and International Relations
National University "Lviv Polytechnic"

The views of the representatives of Ukrainian nationalist political thought M. Prokop (pseudonym V. Sadovyi) and M. Palidovych (pseudonym Yu. Moryak) on the analysis of the international situation in different periods of the Second World War are studied. The author assesses the current state and prospects of foreign policy of both the great powers – the leading actors in international relations, and regional ones from the standpoint of potential support for the Ukrainian national liberation movement, made by the above-mentioned theorists. The international analytics of M. Prokop and M. Palidovych are considered in the context of the development of foreign policy orientations of Ukrainian nationalism during the period of the Second World War.

It is stated that M. Prokop and M. Palidovych in their analysis separately identified Germany and the USSR as occupiers, countries with allied obligations to them, while simultaneously modelling the situation when these obligations would disappear, the position of the United States and Great Britain, Western and Eastern Europe, especially Poland, and the potential of the enslaved peoples of the USSR. According to nationalist theorists, since none of the states has yet openly declared support for Ukrainian statehood, the Ukrainian national liberation movement has no specific foreign policy orientation. At the same time, an international situation was modelled in which the Ukrainian issue is being actualised. A thesis characteristic of Ukrainian nationalism at the time of the end of the Second World War and the postwar period was proclaimed that it was in the foreign policy interest of Western countries to support the national liberation struggle of the peoples of the USSR. The article considers options for Poland's behaviour in the event of a war between the West and the USSR. The gradation of countries – potential allies of Ukraine in the international arena – was derived.

Key words: Myroslav Prokop, Mykhailo Palidovych, Ukrainian nationalism, foreign policy orientations, the Second World War.

Досліджено погляди представників української політичної думки націоналістичного спрямування М. Прокопа (псевдо В. Садовий) та М. Палідовича (псевдо Ю. Моряк) на предмет аналізу міжнародної ситуації у різні періоди 2-ї світової війни. З'ясовано оцінку сучасного стану та перспектив зовнішньої політики як великих держав – провідних суб'єктів міжнародних відносин, так і регіональних з позицій потенційної підтримки українського національно-визвольного руху, здійснену вищеназваними теоретиками. Міжнародну аналітику М. Прокопа та М. Палідовича розглянуто в контексті розвитку зовнішньополітичних орієнтирів українського націоналізму періоду 2-ї світової війни.

Констатовано, що М. Прокоп та М. Палідович у своїй аналітиці виділяли окремо Німеччину і СРСР як окупантів, країни, що мають союзницькі зобов'язання перед ними, моделюючи водночас ситуацію, коли ці зобов'язання зникнуть, окремо позицію США і Великобританії, країн Західної та Східної Європи, передусім Польщі, а також потенціал поневолених народів СРСР. На переконання теоретиків націоналізму, оскільки жодна з держав ще відкрито не заявила про підтримку української державності, тому в українського національно-визвольного руху немає конкретного зовнішньополітичного орієнтиру. Водночас моделювалася міжнародна ситуація, за якої українське питання актуалізується. Проголошувалася характерна для українського націоналізму часу завершення 2-ї світової війни та повоєнного періоду теза щодо відповідності зовнішньополітичному інтересові країн Заходу підтримки національно-визвольної боротьби народів СРСР. Розглядалися варіанти поведінки Польщі у випадку війни Заходу з СРСР. Виводилася градація країн – потенційних союзників України на міжнародній арені.

Ключові слова: Мирослав Прокоп, Михайло Палідович, український націоналізм, зовнішньополітичні орієнтири, 2-а світова війна.

Introduction. The current international realities associated with the events of the Russian-Ukrainian war, and especially since the full-scale invasion of Ukraine by Russian troops on 24 February 2022, have maximised the relevance of the legacy of Ukrainian nationalist theorists. The ideas and concepts of nationalist representatives of Ukrainian political thought, in particular regarding Ukraine's geopolitical

importance in the West-East confrontation, in deterring Moscow's aggression, and in establishing cooperation between the countries of Central and Eastern Europe and the Baltic-Black Sea region to prevent the implementation of Russia's imperial plans, are gaining new relevance and development today as never before.

Recent literature review. The works of M. Pokop and M. Palidovych on international issues of the Second World War have not yet been the subject of separate scientific studies. Therefore, there is a need for: 1) a multidimensional analysis of M. Prokop's and M. Palidovych's works of the Second World War; 2) a study of the works of the above-mentioned theorists in the context of the development of the ideology of Ukrainian nationalism and its adaptation to the international challenges of the wartime period.

The article main goal. The aim of the proposed study is to carry out a comprehensive analysis of the international analytics of M. Prokop and M. Palidovych in the context of adaptation of foreign policy guidelines of the ideology of Ukrainian nationalism to the transformation processes of the international system in different periods of the Second World War.

The main research material. In addition to the programme documents and resolutions of OUN conferences, the works and articles of individual nationalist leaders play an important role in shaping the foreign policy orientations of the Ukrainian liberation movement. The published works of Ukrainian nationalist theorists of the Second World War period demonstrate the foresight and professionalism of their international analytics.

First, let us consider the views of M. Prokop and M. Palidovych on the state and prospects of the Ukrainian national liberation movement in the middle phase of the Second World War. In his article «To the Basics of Our International Tactics», V. Sadovyi (the literary pseudonym of a prominent figure in the liberation movement, member of the OUN leadership, scholar and publicist Myroslav Prokop) analyses possible options for the Ukrainian liberation movement to seek external allies among the main actors in international relations in the military realities of the time.He considers Germany first. The author of the article, which was published in the second issue of 1943 of the central organ of the OUN leadership, the journal «Idea and Chyn», argues that Ukrainians took a decisive step towards equal cooperation with the Germans in 1941, which they brutally rejected, using their ideological mania for the superiority of their race and their mission in Eastern Europe. As for cooperation with the Great Britain, Sadovyi argues that at that time there was no place for the Ukrainian issue in British politics. According to the author of the article, it can be actualised under two conditions: «1) when the Bolshevyks lose, and the British look for new heirs to the East; 2) when the Germans lose, and the Bolshevyks advance into Europe» [1, p. 23]. V. Sadovyi notes that England has never sought to consolidate the European continent. In its policy, it has always been guided by real European forces, which were also not interested in the unification and consolidation of Europe. Under such circumstances, could Ukrainian policy have been focused exclusively on England? No. But the Ukrainian liberation movement had to adhere to the fait accompli – to «seek a way out into the wider world». For the essence of the international policy of a stateless people is «to find consonant forces that are also interested in changing the existing state and to link them with common interests to their struggle for statehood» [1, p. 24].

The author of the article «One Front Towards the Future», which was published in the fifth issue of the magazine «Ideya and Chyn» in 1943, Y. Moryak (this was the pseudonym used by Mykhaylo Palidovych, an OUN ideologue, close associate of General Roman Shukhevych, editor-in-chief of the magazine «Ideya and Chyn») argues that in order to create an independent Ukrainian state, two main prerequisites must be fulfilled: 1) Ukrainians must create a national force that, under favourable conditions, will be able to implement this national idea – the creation of an independent Ukraine; 2) the appropriate international environment must be created [2, p. 11]. The author of the article also provides arguments that would contribute to the creation of an appropriate international environment favourable to the realisation of the main goal of the Ukrainian liberation movement. This situation, according to Yu. Moryak, will consist of two main elements. The first element is the exhaustion of the two main imperialist forces fighting for the occupation of Ukraine. First of all, this concerns Hitler's Germany. The Soviet army is also experiencing a certain amount of exhaustion. The second element is the growing contradictions between the United Kingdom and the United States, on the one hand, and Bolshevyk Russia, on the other. The source of contradictions between them is the ultimate military goals. Soviet Russia seeks to conquer and finally secure five-sixths of the globe through «revolutions and armed aggressions», while the United Kingdom is trying to «preserve and extend its colonial influence in world politics». On the other hand, American President F. Roosevelt sought to gain «political and economic supremacy of the United States in the world and the creation of a new security system» [2, pp. 11-12].

From the perspective of a modern researcher who knows the development of the international situation in the period after the Second World War, one cannot help but admire the insightful international analytics of the theorists of Ukrainian organised nationalism, little known to political science. After

all, the transformation processes of the international system were taking place at a kaleidoscopic speed, and any analysis of them required a deep knowledge of the trends in international relations and high professionalism to predict them.

Representatives of the Ukrainian national liberation movement were primarily interested in the trends in Anglo-Soviet relations. If we analyse the history of England, it has been trying for centuries to prevent the hegemony of any European state. The British government tried to maintain the so-called balance of power on the European continent and act as a kind of arbiter in European affairs. Therefore, it is obvious that «England would clearly not be interested in the emergence of the Kremlin leader Stalin on the European continent in Hitler's place.» [2, pp. 11-12]. In this context, it is worth quoting one of the quotes from the speech of the British Foreign Secretary during the Second World War, Anthony Eden, in the British Parliament, during which he spoke about the age-old principles of England's European policy, «which has never allowed any state in Europe to become hegemonic, even if it meant war» [3, p. 129].

Despite the pessimism of the international position on the Ukrainian issue as of 1943, further developments in international events, particularly on the military fronts, concealed, according to theorists of Ukrainian nationalism, certain prospects for creating more favourable foreign policy preconditions for the proclamation of an independent Ukrainian state. At the same time, it should be noted that it was the interpretation of the USSR and Germany as invaders and disappointment with the pro-Russian position of the UK and the US that prompted S. Bandera's OUN to convene the Conference of the Enslaved Peoples of Eastern Europe and Asia (November 1943) and to create the Anti-Bolshevyk Bloc of Peoples (ABN).

Even more interesting is the international analytics of the considered theorists of Ukrainian nationalism on the prospects of the Ukrainian national liberation movement at the final stage of the German-Soviet and the Second World War. After the obvious facts of Germany's imminent defeat in the war emerged, the Ukrainian liberation movement was most interested in how relations between the main actors of world politics – the United States, Great Britain, and the USSR – would develop in the future. Each of these states pursued its own interests, which gave rise to serious contradictions in relations between them. The contradictions between the USSR, on the one hand, and the UK and the US, on the other, were particularly acute.

In the new political confrontation (this time – diplomatic), which had all the prospects of escalating into the Third World War, the decisive factor, according to the author of the article «What's Next?» Yuriy Moryak, the decisive factor was to ensure that the ideas and concepts put forward by the United Kingdom and the United States were in line with the interests of European peoples, in particular those of Eastern Europe. «It is clear that without the participation of the peoples enslaved by Red Moscow, each new war with Russia will end in the same way as Napoleon's campaign, the Entente intervention of the 1918-1920s, and the current German-Bolshevyk campaign», Yuriy Moryak wrote in his article in the «Ideya and Chyn» magazine [4, p. 80]. In this statement, we can observe a thesis characteristic of Ukrainian nationalism at the time of the end of the Second World War and the postwar period that it was in the foreign policy interest of Western countries to support the national liberation struggle of the peoples of the USSR.

In his political report, delivered at the First Grand Assembly of the Ukrainian Main Liberation Council (hereinafter UMLC) in July 1944, M. Prokop tried to outline the geopolitical situation in which Ukraine found itself on the eve of the end of the Second World War. He argued that Ukraine was not recognised as a subject of international relations, and its struggle for independence was not interpreted as a national liberation struggle of the Ukrainian people for their own state. It all boiled down to the fact that officially recognising the right of the Ukrainian people to fight for their statehood meant for any European country to violate its alliance commitments to one of the two main enemies of Ukrainian statehood during the Second World War – the USSR or Nazi Germany. Even those countries that suffered from the German occupation did not recognise the struggle of Ukrainians against the German occupiers to please the Soviet leadership, which was also engaged in an armed struggle against the Ukrainian liberation movement on Ukrainian territories.

However, according to M. Prokop, the international community had some interest in the struggle of the Ukrainian people for their independence, based on the national interests of some individual countries. Based on the analysis of the foreign policy situation of the time, the author of the political report identifies five groups of countries in their attitude to the Ukrainian issue.

The first group is the USSR and Germany. Both actors in international relations are interested in maintaining their control over Ukrainian territories and seek to speak on behalf of the Ukrainian nation in the international arena. Therefore, the main task for Ukrainians abroad should be to objectively inform the world community about the actual state of affairs in the occupied Ukrainian territories and the desperate struggle of the Ukrainian nation for its statehood.

The second group is the occupied peoples of the East and West, who are more or less interested in the existence of the Ukrainian state. M. Prokop notes that we share a common goal with the occupied countries of Eastern Europe and Asia – the collapse of the Soviet

Union. And these countries should be as interested as possible in the emergence of an independent Ukraine, which could become the main actor in Central and Eastern Europe, around which all the peoples occupied by the USSR would unite and fight against the «encroachments of northern imperialism» [5, pp. 249-250].

In turn, we are united with the countries of Western Europe occupied by Germany in the anti-German struggle, and in the future we may be united in the anti-Bolshevyk struggle. At the same time, M. Prokop identifies the main problems that hinder the proper cooperation of the Ukrainian national liberation movement with Western countries in the anti-German direction: First, the West's lack of awareness of the Ukrainian people's struggle for their statehood; second, Polish, Soviet, and German propaganda, which made European countries consider Ukrainians to be servants of Nazi Germany; third, the alliance obligations of European states with the USSR, which warns them against any contact with the Ukrainian liberation movement, let alone «its official recognition as one that fights for its statehood» [5, p. 250].

Within this second group of states, M. Prokop pays special attention to Germany's Balkan allies – Hungary and Romania, which are favourably disposed towards the Ukrainian liberation struggle. For Ukraine, these countries are of particular geopolitical importance. After all, Russian influence in the Balkans can cause serious problems for the Ukrainian state, especially in the time of active armed struggle for independence and recognition of its international legal personality. Therefore, these countries could easily fall under the sphere of political influence of the USSR due to their internal social problems, as well as their favourable attitude to Orthodox Russia.

M. Prokop includes Poland in the third group of states, which, like the Ukrainian people, was occupied by Nazi Germany. The Polish government in exile has launched extensive anti-Ukrainian propaganda among Western countries, and in Western Ukraine, according to the theorist of Ukrainian nationalism, it is actively fighting not against the Russian and German occupiers, but against the Ukrainian people. M. Prokop does not have high hopes for Polish-Ukrainian understanding, as Poles do not perceive Ukrainian statehood at the mental level. Therefore, as long as Poland makes its territorial claims to Ukrainian lands, it will be considered an enemy of Ukraine at the level of the USSR and Hitler's Germany. However, in the process of potentially forming an anti-Bolshevik bloc among European states, Poland will also join it and will be forced to recognise the independence of the Ukrainian state.

The fourth group of nations, according to M. Prokop, includes neutral states – Turkey and Finland – that are interested in creating an independent Ukraine. Turkey is interested in jointly opposing Russia's expansion to the Black Sea and in the complete elimination of Russian influence in the Black Sea area. At the same time, according to M. Prokop, Turkey sees an independent Ukraine as a reliable deterrent to Russian aggression in the Caucasus and the Caspian Sea. Finland and Ukraine share common interests in «the collapse of the Russian Empire and the friendly traditions of the recent past» [5, p. 251].

The fifth group of states, according to M. Prokop, includes the USSR's allies in the anti-Hitler coalition, in particular the United Kingdom, which, like the United States, shares a common anti-Hitler front with the USSR. Therefore, as long as J. Stalin continues the struggle against A. Hitler, the European group of states of the anti-Hitler coalition will be interested in cooperation with the USSR, and it will not be interested in any national liberation movements in the Soviet Union, including the Ukrainian issue. But as soon as J. Stalin changed his policy towards Hitler's Germany, the Allied powers, in particular Great Britain, would be interested in the collapse of the USSR and support for the Ukrainian liberation movement. M. Prokop argues that the UK will be extremely interested in Ukraine because of the latter's geopolitical position. After all, in addition to its human potential, the Ukrainian nation has an established powerful armed force in the form of the UPA. It is also worth paying special attention to the strategic importance of Ukrainian lands, from which it is best to attack Russia. M. Prokop emphasises that «the economic annexation of Ukraine is a big blow to Russia, and military-strategically, Ukrainian lands are the most favourable side from which to strike and deal a decisive blow to the Bolshevyk empire» [5, pp. 251-253].

M. Prokop identifies three important factors that will influence the level of British support for Ukraine: the UK's cooperation with the White Guards, the Poles, and the German military [5, p. 254]. As for the White Guards, Britain's geopolitical interests in destroying all its imperialist rivals in Europe would prevail over its interests in cooperation with the latter. The issue of British cooperation with the Poles is more complicated. In the event of a war with the USSR, Poland's position among the Allies would be strengthened. Given the anti-Ukrainian position of Poland's ruling circles, it can be assumed that the Poles will be guided not by the national interests of their nation, but by «blind hatred» of the Ukrainian people and will promote the concept of Poland and Russia as the main and decisive actors in Eastern Europe at the cost of the Ukrainian issue. In other words, it will look like a new Andrusov Treaty. In this case, the Ukrainian issue could again become an internal affair between the historical enemies of the Ukrainian nation – Poland and Russia. And such a development should be considered very dangerous «given the poor knowledge of geography among the British and Americans» [5, p. 254].

In this case, Ukraine's position is further complicated by joint statements by Poles and Russians regarding Ukrainian «Germanophilia». Therefore, the Ukrainian liberation movement should make serious statements in this regard and inform the world community about the struggle of the Ukrainian people against the German occupiers. The most important task of Ukrainian diplomacy in the event of a war between the Western Allies and the USSR was to «free ourselves from the PolishRussian «tutelage» and represent the will of the Ukrainian people» [5, p. 255].

Germany could again take a separate position in the event of a joint war with the Western coalition against the Soviet Union. M. Prokop suggests that claims to German influence in Eastern Europe could be renewed. In such a political scenario, the interests of the UK, Russia, Germany, Poland, and the United States of America would be intertwined in Ukraine.

Analysing the above-mentioned geopolitical situation, M. Prokop concludes that the Ukrainian people are in a situation where none of the states has yet openly declared support for Ukrainian statehood, so there is no specific foreign policy orientation.

Having studied the international situation of Ukraine at the end of the Second World War and the attitude of individual countries to the Ukrainian issue, M. Prokop draws the following conclusions:

1. All currently occupied European nations and great powers, with the exception of Germany, the USSR and Poland, are interested in the national liberation struggle of the Ukrainian people against German and Soviet imperialism;

2. The main obstacle to the recognition of the national liberation struggle of the Ukrainian people by other states is their allied obligations to Germany, and most importantly, to the USSR. Once such obligations are terminated, any obstacles to international recognition of Ukrainian statehood by other states and peoples will disappear;

3. Ukraine played a decisive role in the preparation and conduct of the revolution of the occupied peoples in the USSR, which would lead to the collapse of the Soviet Union and the establishment of a new order in Eastern Europe, given its crucial geopolitical position, high revolutionary readiness and organised armed forces;

4. Further development of current military and political events will lead to the actualisation of the Ukrainian issue in the international environment. But in any case, regardless of the foreign policy circumstances, the revolutionary forces, in particular the armed forces of the Ukrainian nation, will become «a decisive factor for gaining independent positions of Ukrainians in international relations and restoring Ukrainian statehood» [5, pp. 255-256].

Conclusion. Thus, M. Palidovych and M. Prokop assessed the current state and prospects of the foreign policy of both major powers – the leading actors in international relations, and regional ones from the perspective of potential support for the Ukrainian national liberation movement. They separately identified Germany and the USSR as occupiers, countries with allied obligations to them, while simulating a situation where these obligations would disappear, and the position of the United States and the United Kingdom, as well as Western and Eastern European countries. As a problem, the lack of awareness of Western countries and societies about the struggle of the Ukrainian people for their statehood was noted.

It is difficult to refrain from admiring the professionalism and exhaustiveness of the scientific analysis of the status and possibilities of the Ukrainian issue in a specific, extremely complex and controversial international political situation, carried out by representatives of Ukrainian nationalist political thought. The views of the above-mentioned theorists demonstrate the multidimensionality of the ideology of Ukrainian nationalism in terms of foreign policy orientations, and at the same time its flexibility and ability to adapt to the rapid transformation processes of the international system since the Second World War.

REFERENCES:

1. Садовий В. До основ нашої міжнародної тактики. *Ідея і чин*. 1943. №2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 20. Арк. 21-24.

2. Моряк Ю. Одним фронтом назустріч майбутньому. *Ідея і чин.* 1943. Ч. 5. Архів Центру досліджень визвольного руху. Ф. 9. Т. 50. Арк. 11-15.

3. СРСР напередодні війни (1 серпня 1945 р.). Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 83. Арк. 124-132.

4. Моряк Ю. Що далі? *Ідея і Чин*. 1944. №1 (6).Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 20. Арк. 80-81.

5. Прокоп М. Політична доповідь (червень, 1944). Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 6. Арк. 228-264.

Наукове видання

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 38

Коректура • *Наталія Пирог*

Комп’ютерна верстка • *Юрій Ковальчук*

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman. Підписано до друку: 24.05.2024.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 14,65. Замов. № 0424/293. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934-48-28, +38 (097) 723-06-08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.